काळे इत्युपाह्व महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितम्

श्रीमद्भागवतव्यञ्जनम्

कविपौत्राभ्यां गोविन्दशर्म्मकाशीनाथशर्म्मभ्यां
व्यञ्जनसुबोधिनी-समाख्यया व्याख्यया संवलितम्

Printed with the approval and financial assistance
of the Govt. of India, Ministry of Education.

शकाब्दाः १८८७ ख्रि[illegible]ब्दाः १९[illegible]

मूल्यं पञ्चदशरूप्यकम्

प्रकाशक :
गोविन्द जयकृष्ण काळे
रामनगरं ८५, नागपुरम्

मुद्रक :
पां. ना. बनहट्टी,
नारायण मुद्रणालय,
धनतोली, नागपूर १.

परिशिष्टं, शुद्धिपत्रं च अन्ते प्रसक्तम्,
शुद्धिपत्रं पठनात्पूर्वमवेक्षणीयम्

Foreword

The Bhāgavata Vyañjanaṁ by Sri Dhundhirāja Rāmachandra śāstrī is an excellent work in Sanskrit. It has for its theme the life-story of Śrī Krsna. It has seven chapters called the Ullāsas.

The First Chapter has 45 stanzas, beginning with the prayer to the presiding deity of the family of the author, marriage of Vasudeva-Devakī, birth of Krsṇa in the prison and his having been taken to Vraja where he grows up and works miracles ending with the killing of Tṛṇāvartāsura (Grass-whirlpool demon). The Second Chapter has 88 stanzas. It begins with the arrival of the sage Garga at Vraja and giving the name 'Kṛsna' to the child of Nanda. His miraculous deeds of childhood continue here. The chapter ends with favouring Akrūra with experience of a special miracle. The Third Chapter has 62 stanzas. It starts with the description of the desire of Lord Krsna, the Pūrna Brahma, to indulge in lovesports and dances with the Gopees and ends with the departure of Lord Krsṇa with Akrūra from Vraja to Mathura. The Fourth Chapter has 54 stanzas starting with the bringing of Śrī Krsna and Śrī Balarāma by Akrūra to the bank of the river Yamuna, their entry into the royal assembly, death of royal guards and the king Kaṁsa himself at their hands, release of their parents from prison, sending of Uddhava to Gopees at Vraja as the messenger of Srī Krsṇa and ending with the description how Akrūra through Lord Kṛṣṇa's grace was saved from falling into calamities unlike others of his dynasty.

The author says that the former half (Pūrvārdha-bhāga) of the Vyañjana in the tenth Skandha (Branch : Chapter) reached an end.

The latter half (Uttarārdhabhaga) begins

The Fifth Chapter has 68 stanzas. It begins with the description of the king of Magadha Jarāsandha going on a raid of Mathura and his defeat and ending with the celebration of Lord Kṛṣṇa's marriage with Rukminī. The Sixth Chapter has 79 stanzas. It starts with the symbolic description of Lord Kṛṣṇa-Rukmiṇī's son Pradyumna having been taken away by Śambara demon and ends with the description of how Nārada, the celestial sage attained great solace after having seen the domestic life of Lord Kṛṣṇa with his consorts more than sixteen thousand in number. The Seventh chapter has 65 stanzas. It commences on describing how the angry spouses cursed the Cocks who awoke Lord Kṛṣṇa in the morning before dawn and ends with the desire that the presiding deity of the family should be pleased with this work, the Bhagavata Vyañjana, of the author.

The above is only to indicate in a nutshell what has been described in detail on the basis of the tenth Skandha of Srīmad Bhāgavata purāna.

The author had a mind replete with the source matter and his own thoughts over it. He had a heart in which surged feelings saturated with realism. He wielded a pen which flowed with ease and variety in expression.

The various details of the incidents of Śrī Krṣṇa's life have been beautifully portrayed. The female demon Pūtanā's actions have been described in a poetic way (Chap. I, stanza 35). The intellectual interpretation of child's actions is natural (Chap. I, stanza 43). The mother Yaśodā's utmost care for Śrī Kṛṣṇa's health is solicitous (Chap. II, stanza 13). The condition of Gopees' minds and hearts at Lord Kṛṣṇa's call is presented vividly (Chap. III, stanzas 7 and 14). Subtle thinking is explicit in the reason interpreting blackness of the river Yamunā (Chap. III, stanza 57). Dexterity in describing excellence of the city Mathura (Chap. IV, stanza 8) and beauty of putting two diverse interpreta-

tions on the Kati Bandhana (Binding the waist;) Chap. IV, stanza 36) are striking. Questions sent by the cowherd maidens (Gopees) through Uddhava are indicative of their single-minded devotion to Lord Krsna (Chap. IV, stanzas 49–50). Ability to show that change in the order of letters in words gives different meanings in differnt contexts is obvious (Chap. V, stanza 27). Use of the profound knowledge of the Upaniṣads is effective (Chap. V, stanza 46). Skill in describing the poetic elements and Rukmiṇi's graceful accomplishments simultaneously is marvellous (Chap. V, stanza 56). Ascription of human action to the fan is life-like (Chap. VI, stanza 43). Description of the various sections of the army fighting with their counterparts in the hostile army reminds Kālidāsa (Chap. VI, stanza 56). Preference for the subject matter of the work (in hand) is cogent (Chap. VII, stanze 59). Advocacy of merits and qualities of the work is justified (Chap. VII, stanza 62). Request for enjoying its study is reasonable (Chap. VII, stanza 63).

Capability of matching sound with sense is visible (Chap. II, stanza 47) and (Chap. V, stanza 9). Use of letter 'Ga' as an example of alliteration (Chap. II, stanza 78) and of the figure of speech as the Arthāntaranyāsa Alaṃkāra (Chap. II, stanza 69), harnessing metres as the Narkutaka (Chap. I, stanza 18) and the Pañchachāmara (Chap. II, stanza 47) strike a novel note. Use of the prefix 'Adhi' to illustrate the sense of the Locative case (Chap. I, stanza 22), of Sākam, Sārdham etc. in one stanza (Chap. IV, stanza 24) and of one subject with many verbs (Chap. IV, stanza 30) show wide and deep knowledge of Grammar.

Expression combining vigour with refinement and presence of one figure of speech or another in a natural way bear testimony to the felicity of diction resulting in graceful and attractive style wherein even grammatical uses add to the harmony of sound. The interest in Śrī Kṛṣṇa's life-story is perennial due to its importance in human life in every sphere.

The latter half (Uttarārdhabhaga) begins

The Fifth Chapter has 68 stanzas. It begins with the description of the king of Magadha Jarāsandha going on a raid of Mathura and his defeat and ending with the celebration of Lord Kṛṣṇa's marriage with Rukmıṇī. The Sixth Chapter has 79 stanzas. It starts with the symbolic description of Lord Kṛṣṇa–Rukmıṇī's son Pradyumna having been taken away by Śambara demon and ends with the description of how Nārada, the celestial sage attained great solace after having seen the domestic life of Lord Krṣṇa with his consorts more than sixteen thousand in number. The Seventh chapter has 65 stanzas. It commences on describing how the angry spouses cursed the Cocks who awoke Lord Krṣṇa in the morning before dawn and ends with the desire that the presiding deity of the family should be pleased with this work, the Bhagavata Vyañjana, of the author.

The above is only to indicate in a nutshell what has been described in detail on the basis of the tenth Skandha of Srīmad Bhāgavata purāṇa.

The author had a mind replete with the source matter and his own thoughts over it. He had a heart in which surged feelings saturated with realism. He wielded a pen which flowed with ease and variety in expression.

The various details of the incidents of Śrī Kṛsṇa's life have been beautifully portrayed. The female demon Pūtanā's actions have been described in a poetic way (Chap. I, stanza 35). The intellectual interpretation of child's actions is natural (Chap. I, stanza 43). The mother Yaśodā's utmost care for Śrī Kṛṣṇa's health is solicitous (Chap. II, stanza 13). The condition of Gopees' minds and hearts at Lord Kṛṣṇa's call is presented vividly (Chap. III, stanzas 7 and 14). Subtle thinking is explicit in the reason interpreting blackness of the river Yamunā (Chap. III, stanza 57). Dexterity in describing excellence of the city Mathura (Chap. IV, stanza 8) and beauty of putting two diverse interpreta-

tions on the Kati Bandhana (Binding the waist;) Chap. IV, stanza 36) are striking. Questions sent by the cowherd maidens (Gopees) through Uddhava are indicative of their single-minded devotion to Lord Krsna (Chap. IV, stanzas 49-50). Ability to show that change in the order of letters in words gives different meanings in differnt contexts is obvious (Chap V, stanza 27). Use of the profound knowledge of the Upanisads is effective (Chap. V, stanza 46). Skill in describing the poetic elements and Rukminī's graceful accomplishments simultaneously is marvellous (Chap. V, stanza 56). Ascription of human action to the fan is life-like (Chap. VI, stanza 43). Description of the various sections of the army fighting with their counterparts in the hostile army reminds Kālidāsa (Chap VI, stanza 56). Preference for the subject matter of the work (in hand) is cogent (Chap. VII, stanze 59). Advocacy of merits and qualities of the work is justified (Chap. VII, stanza 62). Request for enjoying its study is reasonable (Chap. VII, stanza 63).

Capability of matching sound with sense is visible (Chap. II, stanza 47) and (Chap. V, stanza 9). Use of letter 'Ga' as an example of alliteration (Chap. II, stanza 78) and of the figure of speech as the Arthāntaranyāsa Alamkāra (Chap. II, stanza 69), harnessing metres as the Narkuṭaka (Chap. I, stanza 18) and the Pañchachāmara (Chap. II, stanza 47) strike a novel note. Use of the prefix 'Adhi' to illustrate the sense of the Locative case (Chap. I, stanza 22), of Sākam, Sārdham etc. in one stanza (Chap. IV, stanza 24) and of one subject with many verbs (Chap. IV, stanza 30) show wide and deep knowledge of Grammar.

Expression combining vigour with refinement and presence of one figure of speech or another in a natural way bear testimony to the felicity of diction resulting in graceful and attractive style wherein even grammatical uses add to the harmony of sound. The interest in Śrī Kṛṣṇa's life-story is perennial due to its importance in human life in every sphere.

Sri Dhundhirāja Rāmachandra Śāstrī 's work is undoubtedly a fine poetic piece of very high order. The praiseworthy combined efforts of Dr. Govind Jaya-Krishna Kale and Shri Kashinath Bhalchandra Kale in adding learned commentary Vyāñjana Subodhinī have succeeded in making the sense of the original work lucid and clear even to an average Sanskrit student or reader. Such efforts are much needed in modern times to bring home to the people the importance and the utility of the cultural heritage of India and Dr. Kale's endeavour in publishing the work is to pave the way for others to tread on the golden track.

Dr. Govind Jaya Krishna Kale deserves all encouragement in furthering such a noble cause as this of bringing to light the richness of Sanskrit Language and the vast knowledge treasured therein in the context of literary and cultural heritage of India.

Hari Ram Mishra
M. A. (Sans.), M. A. (English),
B. T., LL. B., D. Litt.,
Head of the Department of Oriental Learning,
University of Saugar, Sagar, M. P.
& Principal, Maharaja College,
Chhatarpur, M. P.

Rakṣābandhana,
August 12, 1965.
Chhatarpur, M. P.

Foreword

The Commentator and the Editor of the present Samskrit Bhagwat Vyanjan Kavyam asked me to write a foreword on the work and without hesitation I accepted the request not caring for my proficiency or otherwise about the Samskrit Literature.

As a person interested in the Search of unpublished manuscripts I came to know the present manuscript with no efforts. The Editor Dr G. J. Kale resident of Nagpur is a Samskrit scholar and acquainted with Dr. Warnekar and Shri S. N. Kulkarni. Shri Kulkarni informed me about the manuscript of Bhagawat Vyanjanam, and I went to Dr. G. J. Kale who gladly and willingly showed me the manuscript of this Granth written by his grand father and the manuscript of the Commentory he was doing and talked to me about its value as a poem.

It was shortly after Mr. Panchabhai, an Ayurvedic practitioner at Nagpur informed me that Shri Nanabua Jagirdar of Sindkhed is in possession of a copy of the manuscript styled as Bhagwat Vyanjanam and its author is said to be a person of the Muli family of Jalana in Aurangabad District. Being interested as it bears the same title with the different names of the author, I wrote to Shri Nanabua of Sindkhed who was very kind to bring the manuscripts to Nagpur when he had occasion to visit the city about 2 years ago. I then compared both the copies and I was surprised to find that the poem is the same but the names of the poet are different. On enquiry with Shri Nanabua, he informed that these extracts were copied by his uncle Yadavabua Jagirdar from the manuscript in possession of the Muli family at Jalana about in the year from 1935 to 1945 A. D., Yadava Rao

having died in 1945 A. D. Hence the authorship of the poem was a mystery, and being interested in solving it I wrote to my friends at Jalana to find out the manuscript in the Muli family and arrange for inspection by me. But on efforts the original manuscript in the family could not be traced. Thereafter I happened to be on tour to Jalana side to inspect the ancient relics and records. I took the opportunity to visit the branches of the Muli family at Jalana and inspect the collection of manuscripts in their possession. But the manuscript could not be traced and the members of the family could not give its whereabouts. I then inquired if any other poems were composed by the said person, but they said 'there is no other poem by the said person.' Shri Madhukar Shastri, the present representative of the Muli family did not even know of the present Poem. Adding a small अनुष्टुप् श्लोक in the end of a 'Skandh' or 'Ullas' showing the authorship of the work is a great daring. Again no other composition of any sort could be traced in the possession of Muli family proving that a person of a poetic character occured in the family.

Short account of the Kale family of the Poet Dhundiraj Shastri :—

The commentator of the present work, grandson of the Poet, Dr. G. J. Kale in his preface has fully detailed the family history of the poet and has enumerated the poetic work done by the poet as far as that could be found and traced in his family record, but in short the Poet Dhundiraj Shastri of Vatsa Gotra was son of Ramchandrarao who was posted at Bhuragadha near Banda to supervise the dues from the Chief of Banda State under Peshwas of Poona.

Amritrao Peshwa also had his teritory in North India having his capital at Chitrakut. Dhundiraj Shastri was the head of the 'Pandit Sabha' in Chitrakut under Peshwa Amritrao, and his son Vinayakrao. Dhundiraj Shastri lived in Chitrakut upto the year 1857 A. D. from the period of his student life as he

studied there Samskrit Vyakarana, Vedant, Sahitya and other Shastras under the direction of Pandit Anantram Shastri Telang, who was the head of the Pandit Sabha (a Committee of Learned) which was organised by Amritrao Peshwa at Chitrakut. The purpose of this Pandit Sabha was to test the knowledge of the learned assembled there and to award them 'Dakshina' as per their learning, in the month of 'Shravan.' This was in imitation of the 'Shravan Mas Dakshina' which was held annually at Poona by the Peshwas. On acquisition of proficiency in the Shastras, Shree Dhundiraj Shastri was appointed head of the said committee after Anantram Shastri Telang and he also settled at Chitrakut. As the education and service of the poet was all along at Chitrakut, it is likely that his poetic works were composed at Chitrakut. Apart from the minor compositions of the poet which are enumerated in the preface of the commentators his chief work is Vyanjan on Bhagavat. The Bhagavat Purana consists of 12 Skandhas, but the Poet Dhundhiraj Shastri first compiled the tenth skandha Vyanjan as it contains the whole 'Charitra of Shrikrishna'. It has been mentioned in the beginning of his first skandha Vyanjan that 'Being impressed by the attractive story of Shrikrishna, the poet first compiled the tenth skandha Vyanjan, but not being satisfied with it the poet compiled the remaining skandha Vyajanas'. As the poet was the head of the 'Committee of Learned' for a long period at Chitrakut, his poetic compilations specially the Bhagavat Vyanjanam must have been completed at Chitrakut where he lived till 1857 A. D., the year of first war of independence in which his house was put to fire along with Peshwa's and others. It is only in copy of the poem of उदश्विद् रामायणम् that the date of composition is mentioned. It is Vikram Samvat 1913 i. e. 1856 A. D.

The Poet Dhundihraj Shastri as head of 'Pandit Sabha' came in contact with the learned men gathered

there from outside, and had occasion to discuss with them and thus it was likely Pandits knew of his poetic compilations and became the means of spreading the knowledge of his works out of Chitrakut. It is probable that the Bhagawat Vyanjanam found in the Muli family at Jalana came there by the means as stated above. As yet there is no convincing evidence to prove that it was compiled by any member of the Muli family of Jalana.

Even by cursory reading it will be seen that the poet has mastery over the Samskrit language, is well versed in grammer and has utilised in all his compositions the unique style of the poetic art which is not ordinarily found elsewhere. The reader will be convinced that the present Bhagawat Vyanjanam and the complete or incomplete poems preserved in the family of Shri Kale bear the same style and are the product of the one and the same hand viz. that of the poet Dhundhiraj Shastri Kale.

It is a work composed by an expert who is master of Samskrit language and its grammer and is full of poetic imagination. Ordinarily it is very difficult for a reader to read, understand and appreciate the sense of the poem as the poet wanted to convey in his composition. The Samskrit commentary which has been given in the present work by the publishers is very valuable to the readers and helpful for the study and appreciation of the poems. The learned commentators Dr. G. J. Kale and Shri K. B. Kale, M A. are the grandsons of the poet through his sons Both the commentators had no occasion to study the poem in the prime of their life though both of them studied in the prime of life Samskrit language and grammar. They joined the English schools. Dr. G. J. Kale studied medicine, joined Medical Service and ultimately retired as medical officer. Shri K. B. Kale also joined English school and college and got M. A. degree and then joined the revenue services. After retirement of the service both of them, on the basis of what they

learned in their boyhood studied the present poem and Dr. G. J. Kale devoted himself to write the Samskrit commentary and Shri K. B. Kale helped him in completing it. It will be seen that it is creditable to the commentators that they have reserved the family tradition of Samskrit learning and have successfully explained the verses in the way as the poet originally intended.

I am confident that the general readers and the students who desire to study critically the poem will be fully benefitted by the present commentary. I gladly note that the present poem with the commentary is very valuable as a Text Book for the higher students in Samskrit literature in the Universities where Samskrit is a subject for Degree course.

The members of the Kale family of the poet specially the two commentators, who are grandsons of the poet deserve the thanks from the public for publishing the valuable work.

Iti Sham.

Sharadashram, Yeotmal
D/ 12-9-1965

Y. K. Deshpande
M. A., LL. B., D. Litt.

॥ श्रीः ॥

प्रास्ताविकम्

योगीश्वरैर्यदवलोकितमन्तरङ्गे
यत् पण्डितैर्विदितमन्तिमतत्त्वसारम् ।
यद् वन्दितं स्तुतमुपासितमार्तभक्तैः
तन्मङ्गलं स्फुरतु मे हृदि कृष्णधाम ॥
उल्लासनं परमसज्जनभावुकानाम्
उत्तेजनं सकलमङ्गल कामुकानाम् ।
उन्नायनं च परमात्मपदोत्सुकानाम्
उन्मादनं भवतु तन्मम कृष्णनाम ॥

संस्कृतसाहित्ये श्रीमद्रामायण-भारत-भागवत-ग्रन्थाना सुदृढः सर्वकषश्च प्रभावोऽतिप्राचीनकालादारभ्य दृश्यते । कालिदास-भारवि-माघ-हर्ष-प्रभृतिभिः परःसहस्त्रैः पुरातन-महाकविवर्यैः रामायण-भारत-भागवतीयानि एव आख्यानोपाख्यानानि विषयीकृत्य महाकाव्य-नाटक-चम्पू-प्रभृति-विविधसाहित्यरचनाप्रकारान् अवलम्ब्य स्वस्वप्रतिभाविलासो सहृदयहृदयाह्लादनार्थं कृतः ।

पुरातन-कालत आरभ्य एतावता कालेन तानेव रसिकमनोहरान् पौराणिकान् विषयान् आलम्ब्य अगणितग्रन्थाना निर्माण सस्कृत-साहित्यक्षेत्रे सञ्जातम् । "चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्" इत्येतद् बुधकौशिकऋषेः वचनं रामचरित्रविस्तरं सूचयति । रामचरित्रमिव श्रीकृष्णचरित्रमपि संस्कृतसाहित्यिकानाम् अतीव प्रियम् । अर्वाचीनकालखण्डे श्रीकृष्णचरित्रान्तर्गतानि सरसरमणीयानि कथानकानि अवलम्ब्य रचितानि यानि काव्यानि उपलभ्यन्ते तेषामवलोकनेन श्रीकृष्णचरित्रस्य "शतकोटिप्रविस्तरत्वम्" सुविशदं भवेत् सुज्ञानाम् ।

परं च तेषु कानिचित् काव्यानि लब्धमुद्रणसंस्काराणि क्वचिदुपलभ्यन्ते । अन्यान्यपि बहूनि अमुद्रितानि ग्रन्थालयेषु अन्यत्र वा अज्ञातस्थानेषु अलब्धविद्वदवलोकनानि भारतवर्षे वर्तन्ते इत्यत्र नास्माकं संशयलेशः । यतो हि साम्प्रतं भारत-शासनानुग्रहेण प्रकाश्यमानं महाकवि श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितम् इदं भागवतव्यञ्जनाख्यं विद्वन्मनोमोहनं काव्यमपि एतावत् कालपर्यन्तम्

अपठितम् अदृष्टं च केनापि तद्वंशजाना गृहे पतितम् आसीत् । अस्य काव्यस्य नामधेयं तावत् केषाञ्चित् श्रीमद्भागवतप्रवचनरसिकानां परिचितम् आसीत् । अत्रत्यानि च कानिचिद् हृदयंगमानि सुभाषितानि केषाञ्चिद् रसिकवर्याणां जिह्वाग्रमञ्चे विलसन्ति स्म । अतोऽधिकम् एतद्विषये किमपि नैव ज्ञातमासीद् रसिकानाम् । तदिदं लुप्तप्राय भागवतव्यञ्जनाख्यं काव्यं महता यत्नेन संकलय्य प्रकाशनपदवी प्रापित श्रीमद्भ्या कविवरपौत्राभ्या गोविन्द–काशीनाथाभ्याम् तदानृण्यप्राप्त्यर्थम् । पूर्वजैः विलिखितानां काव्य–नाटक–प्रबन्धादि ग्रन्थानां परिशीलनं संशोधनं सम्यक् प्रकाशनं च तदानृण्यप्राप्तेः समीचीन उपायः । एतदेव तदीयं वाङ्मयं श्राद्धं खलु मन्यामहे । अनेन कर्मणा यथा ते दिवि विमोदेरन् न तथा अन्येन केनापि कर्मणा । यतो हि स्वलिखितं ग्रन्थरत्नम् अपूर्णम् अप्रकाशितं च उज्झित्वा अकालमरणेन परलोकप्रयाणं कुर्वाणो जीवात्मा नितरां खल्वन्तस्तप्यति । साहित्यिकानां हि स्वीयेषु वाङ्मयापत्येषु तनूजापत्यसदृशी किबहुना ततोऽपि गरीयसी वरीयसी च आत्मीयता प्राणप्रयाणसमये स्वकीयानां वाङ्मयापत्यानामेव सुष्ठु लालनं वितरणं च कामयमानाः बहवोऽकालमृत्युकवलीभूताः साहित्यिका इमं मर्त्यलोकं तत्यजुः । अत एव पूर्वजानां साहित्यिकानां ग्रन्थप्रकाशनं तद्वंशजानां परम कर्तव्यम् ।

श्रीढुण्ढिराजविरचितमिदं भागवतव्यञ्जनकाव्यम् अकृतभूरिपरिश्रमाणाम् अप्रगल्भमतीनां सर्वथा दुरवगाहम् । येन हि श्रीमद्भागवत बहुशो बहुधा च परिशीलितं तथैव शब्दब्रह्मविदो भगवतः पाणिनिमुने. नितान्तजटिलं शास्त्रम् आत्मसात् कृत्वाऽपि साहित्यमर्मज्ञता सुष्ठु संरक्षिता भगवद्भक्तिश्च हृदयमन्दिरे सम्यगाराधिता स एव खलु 'अधिकारी' काव्यरत्नस्यास्य । कविवर्यस्य विविधशास्त्रविज्ञत्वम् अलौकिककल्पनासामर्थ्यं च प्रतिश्लोकं काव्येऽस्मिन् स्फुटीभवति । अतो भक्तिरसपरिप्लुतमपि काव्यमिद शास्त्रकोविदानामेव मोदावहं विशेषतो व्याकरणनदीष्णानाम् । यतो हि स्वकीयव्याकरण–पाण्डित्याविष्करणे महान् खलु संरभः कविवर्यस्य दृश्यते । यथा

कृत्वाभ्रंकषमीषदप्यविरतभ्रान्तिर्न सर्वंकषं
कालात्मानमिमं विकर्तुमशकद् वात्या करीरंकषा ।
किं त्वेतां विभुरीदृशामपि परं संसारकूलंकषा–
ऽम्भोधेः पारमजीगमच्छलयतामप्याशु मद्रंकरः ॥ (१–४५)

इत्यत्र श्लोके "अभ्रंकषं सर्वंकषं करीरंकषा कूलंकषा तथा मद्रंकरः" इत्येतानि "सर्वकूलाभ्रकरीरेषु कषः" इति सूत्रोदाहरणभूतानि खच्प्रत्ययमुमागमोपेतादि रूपाणि साकल्येन संगृहीतानि ।

यथा वा

पूर्णं ब्रह्माधिवर्षं विधृतगुणमधिश्रावणं चाधितामयत्–
पक्षं तत्राधिरोहिण्यधिरजनि तथाध्यष्टमिस्पष्टमिष्टम् ।
दातुं सद्भ्योऽधिमेदिन्यधिमथुरमधिष्ठाय तेजोऽधिकारा–
गारं किं चाध्यरिष्टं परमधिशयनं सर्वतः प्रादुरासीत् ॥ (१–२२)

इत्यत्र सर्वत्र अव्ययीभावेन सप्तम्यर्थद्योतको अधिः प्रयुक्तः ।

चैतन्येन समं विकृष्य बहुशः क्लान्तं परिभ्राम्यतं
चाणूरं मनसा सहाश्रुपयसा सार्धं निपात्य क्षितौ ।
सत्रा भोजकुलाधमस्य सहसोत्साहेन निर्मथ्य वै
साकं दुर्यशसा सुरेन्द्रभवनं श्रीमत्प्रभुः प्राहिणोत् ॥ (४–२४)

इत्यस्मिन् पद्ये ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यस्य सूत्रस्य, विशदीकरण सूचयता कविवरेण सहार्थकाना साकं सार्धं सत्रा समम् इत्येतेषामन्येषामपि अव्ययानां साकल्येन प्रयोगः कृतः । अयं हि श्लोकः,

“ उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं
भूपानां, जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
वैदेहीमनसा समं च सहसाकृष्टं, ततो भार्गव–
प्रौढाऽहंकृतिदुर्मदेन सहितं भग्नं तदैशं धनुः ॥ ”

इत्येतस्य हनुमन्नाटकीयसुभाषितस्य संस्मरणं कस्य खलु सुभाषितज्ञस्य न कारयति ।

सर्वत्रैव हि काव्येऽस्मिन् कविवर्यस्य असाधारणं व्याकरणचणत्वं विद्वन्मनस्तोषकत्वं च प्रतिश्लोकं स्फुटीभवति । एवं गुणोपेतं काव्यमिदं सर्वथा व्याख्यागम्यमेव भवति विदुषामपि । यथा हि भट्टिकविना स्वकाव्यान्ते,

“ व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ ” (१२–३४)

इति साभिमान स्वकाव्यस्य वैशिष्टयं निवेदितं तथैव कविवर्येण श्रीढुण्ढिराजेनापि—

“ श्रीशुकास्युदितभागवताख्यं पक्वमन्नमतिमिष्टरसाढ्यम् ।
स्वादता तु रसिकस्य जिघृक्षोर्व्यञ्जनाकृतिरियं कृतिरास्ताम् ॥ ”
(७–६१)

तथा

युक्तिप्रयुक्तिघटितं मृदुलाक्षरं वा–
ऽलङ्कारपूर्णमथवाद्भुतवृत्तकं वा ।
एकैकपद्यमिह सत्कविभिर्विभाव्यं
न व्यर्थसम्भृतपदं न विसङ्गतं वा ॥ (७–६२)

इत्यादि श्लोकेषु सविनयं निवेदितम् ।

अस्मिन् हि काव्ये भगवतः पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णस्य भुवनमङ्गलं भक्त-मनोहर चरितं सप्तसूल्लासेषु विभज्य सर्वरसातिशायिना सुभाषितरसेन सस्कार्य कविवर्येण चित्रितम् ।

तत्र प्रथमोल्लासे––४५ श्लोकेषु श्रीकृष्णजन्म बाललीला पूतना–तृणावर्तराक्षस-वधान्तो वृत्तान्तः ।

द्वितीयोल्लासे––८८ श्लोकेषु श्रीकृष्णस्य नानाविधाः व्रजलीला. ।

तृतीयोल्लासे––६२ श्लोकेषु रासक्रीडा, अजगर–शङ्खचूडारिष्टासुर–केशि–व्योमासुरवधवृत्तान्तः । अक्रूरागमनं, मथुरां प्रति प्रयाणम् ।

चतुर्थोल्लासे––५४ श्लोकेषु कसवधः, पितृमोचनम्, गुरुकुलगमनम्, उद्धवकृत व्रजस्त्रीसान्त्वनम्, पूर्वार्धसमाप्तिः ।

पञ्चमोल्लासे––(उत्तरार्धभागारम्भः) ६८ श्लोकेषु रुक्मिणीस्वयंवरवृत्तान्तः ।

षष्ठोल्लासे––७९ श्लोकेषु स्यमन्तकमणिवृत्तान्तः । मित्रविन्दा–नाग्निजिती–भद्रा–लक्ष्मणा–प्रभृतिभिः कन्याभिः श्रीकृष्णस्य विवाहाः । नरकासुरवधः । बाणासुरपराजयः । बलरामस्य यमुनाकर्षणम् । साम्बलक्ष्मणाविवाहः ।

सप्तमोल्लासे––६० श्लोकेषु जरासन्धवधवृत्तान्तः । शाल्ववधः । बल्वलवधः । सुदामानुग्रहः । सूर्यग्रहणावसरे नन्दयशोदामिलनम् । सुभद्रार्जुनविवाहः । वृकासुरवधः ।

इत्येवं क्रमेण यमकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षादिनानालङ्कारैरलङ्कृत सुभाषितप्रायं भगवतः पूर्णावतारस्य चरितामृत भावुकाना कृते कविना भागवतपयोधि नून निर्मथ्य संगृहीतम् । सर्वत्रैव काव्ये यद्यपि शब्दालङ्कारपरत्व कवेः विशेषतया दृश्यते तथापि

"बीजावाप इवोखरे हविरिवानल्पेऽपि भस्मोच्चये
रेखेवाम्भसि दम्भसिद्धपुरुषे कर्मेव शास्त्रोदितम् ।
सत्यग्रे व्यभिचारगीरिव गिरौ पर्जन्यधारेव वा
ज्ञानं नोपकरिष्यते सुमतिनाप्युप्तं त्वयाऽस्मद् हृदि ॥ (४–४७)

इत्यत्र उद्धवमुद्दिश्य प्रोक्ते गोपजनवचने मालोपमायाः अभिनवत्वम् । यथा वा

" अभ्यन्तरे स्वहृदयस्य विमर्दखिन्नं
पादाम्बुजद्वयमवेक्ष्य विभुर्द्विजानाम् ।
एकं तयोर्भृगुपदाहतिकैतवेन
श्रीवत्सकौस्तुभरमासहचारि चक्रे ॥ (७–५७)

इत्यत्र उत्प्रेक्षाया हृदयगमत्व कवेः अर्थालङ्कारघटनाकौशलमाविष्करोति । वेदवेदान्त-वैशारद्यं तथा परमार्थोन्मुखत्वं च कवेः सर्वत्र काव्ये तत्र तत्र प्रतिभाति इत्यतस्तदुदाहरणानि नात्र दीयन्ते ।

कविवर्यस्य श्रीढुण्ढिराजस्य चरित्रमधिकृत्य तत्पौत्रेण डाक्टरोपाधिभाजा श्रीमता गोविन्दराव–काळे–महाशयेन समुपलब्धो वृत्तान्तो ग्रन्थारम्भे निवेदित. । स हि जिज्ञासुभिः तत्रैव पठितव्यः । काव्यस्यास्य प्रकाशनार्थं तट्टीकालेखनार्थं च तेन महाभागेन यः परिश्रमः कृतः स हि साम्प्रतिके काले सहसा नान्यत्र क्वापि दृश्येत । चिराय भैषज्यकर्मव्यग्रतया विस्मृतप्रायां संस्कृत–विद्यां पश्चिमे वयसि दृढाभ्यासबलाद् समुज्जीव्य डॉक्टरकाळेमहाभागैः काव्यस्यास्य 'व्यञ्जनसुबोधिनी' नाम व्याख्या विलिखिता । अनया व्याख्यया विना प्रखरपाण्डित्यप्रचुरं काव्यमिदम् अस्मादृशामल्पज्ञानां सर्वथा दुर्बोधमेव । व्याख्यालेखनेन श्रीमद्भिः डॉक्टरकाळेमहाभागैः कविवरस्तथा तद्रसिकाश्च भृशं खलूपकृताः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनसंस्कारार्थं केन्द्रीयभारतशासनेन किमपि धनदान कृतमिति भाग्यमेव सर्वेषामस्माकम् । शासकीयानुदानेन विना ईदृशाना संस्कृत-ग्रन्थानां मुद्रणसंस्करण सर्वथा दुर्घटमेव साम्प्रतम् ।

विश्वविद्यालयीनाध्ययनक्रमे एम्. ए. परीक्षार्थं आचार्य–शास्त्रि–परीक्षार्थं काव्यस्यास्य कश्चिदुल्लासः तदंशो वा यदि छात्राणां कृते नियुज्येत तर्हि आधुनिककवेः प्रौढपाण्डित्यस्य परिचयश्छात्राणां भवेत् । सस्कृताध्येतारः संस्कृतछात्रास्तथा अन्येऽपि सस्कृतानुरागिणः काव्यस्यास्य रसग्रहणं परिशीलनं च कृत्वा स्वीयं संस्कृतज्ञानं कृतार्थयन्तु इति प्रार्थ्य विरम्यते ।

अभ्यंकरनगरम्
नागपुरम्
२०–६–६५

श्रीधर भास्कर वर्णेकरः
M. A., D. Lit.
काव्यतीर्थः

अभिप्रायाः

जगत्कारुणिकेन भगवता परमेशावतारेण महर्षि वेदव्यासेन विश्वकल्याणार्थं प्रणीत श्रीमद् महाभागवत नाम सरस महापुराण केषां न विदितचरम् । तस्य द्वादश स्कंधाः सन्ति । तत्र प्राधान्येन दशमस्कधे भक्तिरसप्लावितं जगन्निवासस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य जन्मन प्रभृति सर्व चरितं विरचितम् । तेषु द्वादशसु स्कधेषु ह्ययमेव रुचिरतया गरिष्ठो नितरां कमपि महिमान भजते । अस्मिन् स्कंधे याः किल भगवच्छ्रीकृष्णकेलयो वर्णितास्ता लक्षीकृत्य परमकरुणासागरभगवच्छ्रीकृष्णप्रसादात् स्वबुद्धिपरिकल्पितो, नानारसपरिपूर्णोऽनेकवृत्तग्रथितो, विविधालङ्कारमण्डितोऽनुपमकल्पनाविलासितो विपश्चिद्धिषणानिकषः श्लिष्टार्थपरोऽलौकिक. "श्रीमद्भागवतव्यञ्जनं," नाम ग्रन्थः कै० विद्वत्प्रकाण्डेन कृतन्यायव्याकरणवेदान्तमीमांसादिशास्त्रभूरिपरिश्रमेण तत्रभवता "काळे" कुलावतंसेन पंडितवर्येण "श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिणा" व्यरचि ।

रचितेऽस्मिन् ग्रन्थे सप्तोल्लासाः सन्ति । तत्रत्याः प्रायः सर्वे श्लोका अतीव दुर्बोधाः विद्यन्ते । केवल श्लोकपठनेनार्थबोधो न जायते, कल्पनाज्ञानं तु दूर एव । एतादृशोऽयं ग्रन्थः स्थूलधियां सुतरा दुरवगाह । तेषां कृतेऽय ग्रन्थः सुबोधो जायेत इति मत्या ग्रन्थप्रणेतुः श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिणः पौत्रेण एल्. एम्. पी. इति चिकित्सकोपाधिभाजा बुन्देलखण्डगतछत्रपुरवासिना डॉ. गोविन्दशर्मणा महता प्रयासेन भृशं रमणीया, सुबोधा, सान्वया गूढार्थव्यञ्जिका "व्यञ्जनसुबोधिनी" यथार्थाभिधा टीका व्यरचि । सा तु दृष्टिगोचरं नीता । अनया टीकया असौ ग्रन्थः ज्ञातुं सुशकः । अत. ईदृशोऽपूर्वोऽयं ग्रन्थः सर्वेषा कोविदानां संग्राह्यः प्रायस्तु हरिकथापरायणाना पौराणिकानां कृते नितरां संग्रहणीयः इति मे मतम् ।

दि. ४–७–६५
भानुवासरः
आषाढ शुद्ध ६
शके, १८८७

शंकरशास्त्री आर्वीकरः
साहित्यमनीषी, काव्यज्ञरत्न,
शास्त्री (पंजाब), काव्यतीर्थ (कलकत्ता),
स. नं. ६, नागपूर–२.

॥ श्रीः ॥

श्रीढुण्ढिकविराजस्य श्रीभागवतव्यञ्जनाख्यस्य ग्रन्थस्य कञ्चनांशं पठित्वाऽमन्दानन्दसन्दोहमन्वभवम् । अलङ्कारपूर्णो व्याकरणप्रचुरो विविधवृत्ताद्भुतोऽयं ग्रन्थो नारिकेलफलसमित एव । तस्योपरितनं कठिनं कवचं स्वटीकाछुरिकया दूरीकृत्यान्तःस्थं मधुरं रसं सहृदयाः पाठकाः पायिताः काळेमहोदयैः । भिषग्व्यवसाये स्वजीवनस्य भूयिष्ठं कालमतिवाहितवतां तेषां वार्द्धक्ये इयं कृतिर्नितरां कौतुकं जनयति । अनया सार्थसुबोधिनीनाम्न्या टीकया स्वपितामहस्य ग्रन्थं परिष्कुर्वद्भिस्तैर्नूनं स्वपूर्वजस्यानृण्यं सम्पादितम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् क्वचित् क्वचिन्मुद्रणदोषवशादशुद्धयो दृष्टिपथमुपयान्ति । ता दूरीकृत्य ग्रन्थः पठितश्चेत् सोऽमन्दानन्दं जनयेदिति नास्ति सन्देहलवोऽपि ।

अन्ते काळेमहोदयेभ्य एतद्ग्रन्थप्रकाशननिमित्तान्धन्यवादान् वितीर्य विरम्यते ।

डॉ. वा. वि. मिराशी
महामहोपाध्यायः

२९-७-१९६५

॥ श्रीः ॥

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, अमृतद्रवसंयुतं, रसालयं श्रीमद्भागवतं माधुर्यगरिम्णा सर्वान् पुराणग्रंथानतिशेते इति सर्वे जानन्त्येव । एतस्मादेव कारणात् श्रीमद्भागवतपीयूषपानासक्तैः विपश्चिद्भिः भागवतमधिकृत्य यथा अनेके गद्यपद्यमयाः प्रबन्धाः निर्मिताः न तथा अन्यं कमपि पुराणग्रंथमधिकृत्य निर्मिताः दृश्यन्ते । श्रीमद्भागवतमधिकृत्य विरचितासु टीकासु यथा श्रीधरस्वामिनां टीकया वंशीधरमिश्राणां च टीकया तिलकायितं तथैव पद्यमयप्रबन्धेषु हरिबाबा शास्त्रि पडेगावकर इत्येतेषां भक्तिरसायनेन तथा च कविवर–ढुण्ढिराजशास्त्रि–काळे इत्येतेषां भागवतव्यञ्जनाख्येन ग्रन्थेन तिलकायितमिति नास्ति संदेहः ।

अत्र हि ' रसो वै सः ' इति उपनिषत्सिद्धांतस्य सगुणः साकारश्च आविष्कारः श्रीकृष्णः परमात्मा वर्ण्यो विषयः, ' रसमालयं ' इति भगवता व्यासेनोपवर्णितः श्रीमद्भागवताख्यो ग्रंथः मूलाधारः काव्यनिर्माता च श्रीहर्षवत् प्रतिभासंपन्नः इति सर्वलोकोत्तराल्हादजनकम् ।

अस्य भागवतव्यंजनग्रंथस्य निर्माता श्रीढुण्ढिराजकविः अमृतरावपुत्रस्य विनायकराव पेशवे इत्येतस्य चित्रकूटस्थितराजसभायां [illegible]

इति आसीत् तत्पदं च तेन प्रथमभारतीय–स्वातंत्र्य–युद्धपर्यन्तं (ख्रिस्ताब्दः १८५७ पर्यन्तं) सुशोभितं कृतं इति ग्रंथपरिचयावसरे प्रकाशकैः निर्दिष्टम् । ग्रथकर्ता श्रीढुण्ढिराजशास्त्री न केवलं पद्यग्रथानां कर्ता अपि तु श्रीहर्ष–पण्डित-राज–जगन्नाथादीनामिव शास्त्रेष्वकुण्ठितमतित्वात् पण्डितराजराजितिलक. आसीदिती दृश्यते । पण्डितराजजगन्नाथवदयमपि कविवरेण्यः स्वीययोग्यता स्वयं प्रकटयति । एकदापन्नासंस्थानाधीशेत पृष्टः सन् अयं कविः प्रत्युत्तरं दत्तवान्–

" यस्य व्याकरणेद्विधाधिघटना शब्दार्थयोर्निर्मला
वेदान्तेपि तथा स्वबोधविषये विद्यार्थिनां बोधये ।
ज्योतिर्वैद्यकयोरकुण्ठमहिमा काव्यैकचिन्तामणि–
र्ढुण्ढिः पण्डितगर्वपर्वतपविर्जीव्याच्चजीयाच्चिरम् ॥ "

'विद्यावतां भागवते परीक्षा' इति या अभिजनोक्तिः सा श्रीभागवत-व्यजनविषयेऽपि सत्या प्रतिभाति । श्लिष्टमिद काव्यम् । परमाह्लादजनक-व्यजनाप्रत्ययार्थमपि शब्दानुशासनचणत्वमपेक्षते । व्याख्यासाहाय्यं विना अस्य काव्यस्य अर्थावगम एव सुतरामशक्यः व्यंजनाप्रत्ययस्तु दूरे एव । इदं अस्माक महद्भाग्यं यत् अस्य महाकवेः नप्तृभिः डॉ. गोविन्द जयकृष्ण काळे महोदयैः अन्वयमुखेन सरलसुरगिरा अस्य काव्यस्य रहस्योद्घाटनकरी स्पष्टार्थबोधिनी च व्याख्यां निर्माय ग्रथप्रकाशनं च कृत्वा सर्वे वयमुपकृताः ।

इदं महाकाव्यं निधिप्रदानद्वारा पुरस्कृत्य शासनेन स्वीयं कर्तव्यं करणीयं तथैव च विविधभारतीयविश्वविद्यालयप्रचालकैः उच्चतमसस्कृतसाहित्यपरीक्षा-णामभ्यासक्रमे च अस्य काव्यग्रंथस्य समावेशः कर्तव्यः इत्यस्माकमभिप्रायः । इति शम् ।

विदुषामनुचरः
हरदासोपाह्व बालशास्त्री
महामहोपाध्यायः ।
साहित्याचार्यः ।

आषाढ शु॥ १२, शके १८८७
श्रीदक्षिणामूर्ति मंदिर, महाल,
नागपूर २.

• •

॥ श्रीः ॥

नत्वा पदाम्बुजयुगं गिरिकन्यकायाः
स्मृत्वा महस्त्रिनयनं तरुणेन्दुचूडम् ।
बद्धाञ्जलिः सविनयं विदुषा पुरस्ताद्
किञ्चिद्विवक्षति वसन्तपदाभिधेयः ॥१॥

जयकृष्ण–काळे महोदयैः सम्प्रदायानुगतव्याख्यया सह मुद्राप्य प्रकाशितमिति दृष्ट्वा सर्वे एव भागवतरसिकाः प्रमोदन्ते ।

अतः अत्युत्तममिदं प्रकाशन सञ्जातमित्यहं मन्ये । कार्यान्तरव्यापृतत्वात् त्वरावशाच्च विस्तृतं समालोचनं कर्तुमसमर्थः एतावदेव स्तुतिवाक्यमधुना प्रयुज्य विरमामि । इति—

रामघाट–वाराणसी
दि. २१–८–१९६५

पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्री द्रविड
अध्यक्षः सागदेव विद्यालयः

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य
श्रीमच्छंकरभगवत्पादप्रतिष्ठित
श्रीकाञ्ची कामकोटि पीठाधीश जगद्गुरु
श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्र सरस्वती श्रीपादादेशानुसारेण
श्रीमज्जयेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः

क्रियन्ते नारायण स्मृतिः

काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिणा कविवरेण विरचितं कविपौत्राभ्या श्रीगोविन्द–काशीनाथ–शर्मभ्यां कृतव्याख्यं च श्रीभागवतव्यञ्जनाख्य ग्रन्थ-रत्नमेतत् परमात्मनः पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णभगवतः चरित्रं श्रीमद्भागवतेति-वृत्तानुसारं वर्णयत् अनुप्रासश्लेषोपमोत्प्रेक्षादिशब्दार्थालंकारभूषितं कवेः व्याकरण-पाण्डित्यं प्रकाशयत् स्वतन्त्ररचनाशैलीयुतं च विदुषामपि मोदावहं वर्तते ।

व्युत्पित्सवः व्युत्पन्नाश्च एतद्ग्रन्थतल्लजपठनेन संपादितदृढव्युत्पत्तयः श्रीरुक्मिणीशचरितानुसन्धानभाजश्च सकलमङ्गलभाजनता प्राप्नुवन्त्वित्या-शास्महे ।

यात्रास्थानम् काट्टुपल्लि
विश्वावसु भाद्रपद शुद्ध सप्तमी
२–९–१९६५

नारायणस्मृतिः

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भिः कीर्तिशेषकलेवरैः पण्डितमण्डलीमुकुटतटीमाणिक्यशेखरैः कविकुलधुरन्धरैः श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिमहाभागैः सुमनो मनोविनोदाय भगवन्नन्दनन्दन मनःप्रसादनाय च ग्रथित पुरा विविधरसासञ्जनं भागवतव्यञ्जनं नाम काव्यं स्वादं स्वाद परमपरितोषप्रासादचन्द्रशालामध्यारूढोऽस्मि ।

निर्दिष्टकवितल्लजवंशकल्पद्रुमपल्लवाभ्यां सुमनःसमासङ्गसुरभिलाभ्यां श्रीलगोविन्दशर्म्म-काशीनाथशर्म्मभ्यामनवरतं परिश्रम्य, सदभिप्रायविस्तारिणी टीकामुपकल्प्य, सुन्दराक्षरैः समुन्मील्य, प्राकाश्यसरणिमुपगमय्य, ग्रन्थरत्नस्याऽस्य प्रचारकाञ्चनसंयोगसौभाग्यमुपपादयद्भ्यां नूनमधमर्णतां नीतः सर्वोऽपि सहृदयसमाजः ।

अद्यतने काले पितृपैतामहपरम्परागौरवरक्षणदक्षिणता श्लाघनीयाऽनयोर्विद्वद्वरयोः । किञ्च पठन-पाठन-प्रचार-विचारवेलायामेतस्य महाकाव्यस्याऽपि रघु-माघ-किरात-नैषध-सहयोगिता समुद्घोषणीया परीक्षापाठ्यनिर्धारणधुरीणैः ।

यतोऽस्मिन्-पचेलिमपाण्डित्यमण्डिता, श्लेषचमत्कृतिसत्कृता, व्युत्पादकवाग्विनोदशोधिता, ललितललिता च जागर्ति रचनासरणिः ।

मन्ये नचिरेण प्रचुरेण प्रचारेण विद्वत्परिक्षकसाक्षितामापन्नमिदं काव्यं समुचित स्थानमासाद्य ग्रन्थकर्तुस्तदीयवंशजानामनुदिनमेधमानां कुन्देन्दुसमाना यशोवल्लरी वेल्लयिष्यतीति ।

बटुकनाथशास्त्री खिस्ते
एम्. ए., साहित्याचार्य
सहायक प्राध्यापक, संस्कृतविश्वविद्यालय,
वाराणसी

११४, दुग्धविनायक मार्गः
वाराणसी,
दि० १०-९-६५

॥ अञ्जनम् ॥

श्रीभागवतव्यंजनाख्यं काव्यं नव्यमप्यनव्यवस्तु भव्यभावैरास्वाद्यमानं मधुरमाभाति । सुष्ठूक्तं श्रीमता कविश्रीढुण्ढिपण्डितेन,

" भागवतं पक्वमन्नं-व्यञ्जनाकृतिरियं कृतिः " इति । इत्थमत्र नाट्यवेदे भरतभारती;

"नानाव्यंजनसंस्कृतमन्नं भुंजाना रसानास्वादयंति सुमनसः पुरुषाः। तथा; नानाभावाभिनयव्यंजितान् वागङ्गसत्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति सुमनसः।"

इति। इदं सव्यंजनं भागवतकाव्य। अत्र सचेतसामधिकारः। "सम्यगधीत्य विद्यार्थिनो विद्यार्थिनो भवेयुः"। इति मे विद्यार्थिनो मतिः। अस्तु।

श्रीमान् कविढुण्ढिराजः शक्तिमान् व्युत्पन्नः अभ्यासीति सर्वत्र विशदी भवति। ग्रन्थेऽपि कविनैवोक्तमनुक्तमपि। सुष्ठूक्तं व्याख्यातृभिः प्रस्तावनायामन्यत्राप्याकण्ठम्।

"यथा बीजाद्भवेद्वृक्षः वृक्षात्पुष्प फलं यथा तथा मूलं रसास्सर्वे।" इत्यपि नाटचवेदवचनं। तन्मूलेयमभिनवभारती—

"काव्यपुरस्सरं सर्व कविगतसाधारणीभूतसविन्मूल। कविगता सवित् परमार्थतो रसः।" भावनावैशद्येन संवित्प्रतीतिवशीकृतः श्रीमान् धीमान् कविः भागवतव्यंजनाख्यं स्वीयं काव्यमुल्लाससप्तकशोभितं चन्द्र–रस–सागरपरिमितमकरोदिति बाह्य दर्शनं। समस्तु।

"विद्यावतां भागवते परीक्षा"। यतस्सा भागवतकृतिः "व्यासस्य समाधिभाषा"। यत्र "सत्यं परं धीमहि" इति परमार्थसार. प्रतिभाति। वेदार्थस्य वेदान्ते तदर्थस्य भारते स्थिति पश्यता विपश्चितां मतिः भागवते परं विश्राम्यति। यतस्तत्र सनातनवासुदेवपरब्रह्मपरत्वं भावुकैरनुभूयते। भागवतदशमस्कन्धस्य प्राणप्रायता निश्चिता। सर्वमिद तस्य ग्रन्थस्य शास्त्रतामावेदयति। तथापि तत्र काव्यता सहृदयैरनुभूयमानास्तीतीदमेव काव्यमभिव्यञ्जयति। भागवतार्थनिरूपणपराणि काव्यानि रूपकाणि बहूनि प्राप्तामोदानि सन्ति। संस्कृतभाषामयी कविता न भग्ना न वा भुग्नेति ईदृशानि काव्यानि स्वरूपेणैवाभिधातुं समर्थानि। प्राक्तने काले देशभाषाकाव्यानि संस्कृतकाव्यच्छत्रच्छायामाश्रित्य वर्तन्त इति प्रायोवादः। अद्यतनकाले सस्कृतकाव्यानि देशीयकाव्यच्छायामवलंबन्त इत्यपि तथावादः।

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितमिदं काव्यं काव्यधर्ममर्मज्ञानां सविन्मयं स्वस्पन्दसुन्दरं तत्त्वमुद्योतयितु कृतयत्नमिति भूयानानन्दः समुदेति। कथाच्छलेन यत्तत्त्वमुद्बोधयितुमुद्युक्तो भगवान् व्यासभट्टारकः, तदेवतत्त्वमभिचिन्तितमुद्योतयितुमुद्युक्तो धीमान् श्रीढुण्ढिराजशास्त्री। सर्वस्सएव भागवतार्थानुगतो वाक्यार्थः काव्यतासंपादिका सामग्रीपरं परंपराप्राप्ता श्रीमता शास्त्रिणानुसंहिता, या शब्दार्थालंकारप्रियं भावुकानुल्लासयति। वैयंजनिकी भाषा संस्कृते कृतसौष्ठवेति इद काव्यं संभाव्य भावयितु भावाः प्रभवो भविष्यन्ति। भवतु।

धन्यः श्रीमान् श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्री यतस्तत्पौत्र–श्रीगोविंद–काशीनाथ –शर्म–कृतव्याख्यासुन्दरमिदं व्यंजनमेवं प्रकाशितं। सम्प्रदायप्रसिद्धोऽर्थः साम्प्रदायिकैः पर प्रकाश्यमानः प्रमापको भवेत्। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने समुचित-साहाय्यानुदानेन प्रमुत्वामोदोऽपि लब्ध इति मादृशस्तथागतिः पर हर्षमाप्नुयात्। सर्वथा अस्य महतः काव्यस्य सर्वत्र सस्कृताभिज्ञलोके प्रचारः श्रेयान्। संस्कृत-विधानसभा सर्वत्र भारते प्राप्तावसरा सुकृतप्रवेशा संस्कृतभाषानिबद्धग्रन्थानां प्रचारपदवीमानेतुं पर्याप्तिशक्तिर्भविष्यतीति सुदृढं विश्वसिमि।

श्रीमाधवराम शर्मा
अध्यक्षः — संस्कृतविधानसभा–
गुण्टूर, आन्ध्रप्रदेशः

गुण्टूर
दि. १६–९–६५

जातावावांयत्कृपया समर्थौ ग्रन्थबोधने ।
तन्नमावस्तीर्थपाद जयकृष्णाभिधं गुरुम् ।।

प्रथमे वयस्येव यस्याध्यापनानुग्रहेणास्य काव्यस्य एतावता प्रदीर्घकालेनापि व्याख्यारूपेण विस्तरं कर्तुं प्रवृत्तिः संजाता, तत्फलस्वरूपिणी सेयं व्यञ्जनसुबोधिनी स्रक् तातचरणेषु सन्तर्पणाञ्जलिरूपेणोपतिष्ठताम् ।

डॉ. गोविंद जयकृष्ण काळे

प्रकाशकस्य निवेदनम्

भो भो महानुभावानेकानवद्यहृद्यकाव्यरसिकाः! तत्र सुगृहीतनामधेयस्याऽस्य मम पितामहस्य काळेकुलोत्पन्नस्य ढुण्ढिराजशास्त्रिकविवरस्य पद्यबन्धेनानुग्रथितं प्रभोः श्रीकृष्णस्य चरित्रं व्यञ्जनाभिधेयं सटीकं प्रकाश्य मुद्रितं कृत्वा भवतां पुरस्तादुपहारीक्रियते। विदितमेवेदं सुचारुरूपेण यत् प्राचीनकाले भारतवर्षे मुद्रणस्यात्यन्ताभावात् प्राचीनानां कवीनां विदुषां लेखनानि नोपलभ्यन्ते। अयं ग्रन्थोपि कवेः स्वहस्तलिखितात् कृमिभक्षितजीर्णपुस्तकसंग्रहादस्मत् पितृव्येन श्रीनारायणशास्त्रिणा कृतप्रतिलिपित्वादेवोपलब्धः। तस्य प्रकाशनकार्यं विद्यमानसमयेपि न सुकरं जातम्। प्रकाशनस्य मनीषा तु बाल्यत एव संजाता। किन्तु तदा समयो नावर्तत। मम जीवनस्य अधिकांशः कालः अस्य प्रकाशनमुद्रणस्य प्रतीक्षणे व्यतीतः। कारणं सांसारिकं स्पष्टमेव। भिषग्वृत्तिसेवानिवृत्त्यनन्तरं यदा सकल प्रपञ्चविवञ्चनान्निवृत्तो जातः तदाऽसौ मनसि समाध्याता, बहुकालात्पोषिताऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनरूपललितेच्छा पुनः स्फुटाऽभूत्। परञ्च केवलं मूलात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय नोत्सुकोऽहम्। यतोऽयं ग्रन्थः सकलकाव्यानुरूपप्रसादमाधुर्यानुप्रासश्लेषार्थव्यक्तिव्यञ्जनेनाऽर्थालंकारशब्दालंकारोत्तमकाव्यगुणभूषणेन च सम्पन्नो दृश्यते, तदा तस्यानुरूपव्याख्यया एतान् सर्वान् गुणान् प्रकटीकृत्य मुद्रणालये प्रेषयामीति निर्धारणेनैव भ्रातृसहयोगेन च व्याख्याकार्यमारब्धवान्। अस्य कवेर्वैदुषीं व्याख्यारूपेण परिमातुं यद्यपि नितरामसमर्थावपि तदीयकृपाप्रसादादाकृष्टहृदयाभ्यां मन्दमतिभ्यामावाभ्यां व्यञ्जनसुबोधिनी नाम व्याख्या निरमायि। व्याख्या तु १९६२ तमे खृष्टाब्दे प्रकाशनाय सम्पूर्णतां नीता। परं केवलं ग्रन्थस्य मुद्रणालये प्रेषणेन मुद्रणसम्पन्नता तु न भवति। तदर्थे द्रविणपरिमार्गणमावश्यकत्वेन पुनश्च प्रत्यहं विवर्धितमहार्घतायाः कारणात् सकलमुद्रणव्ययं परिसोढुमसमर्थत्वेन तदनुरूप विवञ्चना सञ्जाता। अस्मिन्नेवावसरे भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्य प्राचीनग्रन्थानां मुद्रणार्थं सहायताप्रदानस्य विज्ञप्तिर्वृत्तपत्रे दृष्टिपथमुपगता। तदनुरोधेन कृताभ्यर्थना काचित् सफलिता जाता किन्तु तत्फलावाप्तये द्विवत्सरावधिर्विनष्टोऽभूत्। अनुदानमपि भागात्मकं न पर्याप्तम्। अपरञ्च प्रमाणीकृताऽनुदानेन सह शत-

मुद्रितपुस्तकानां चयं तत्तु निर्मूल्यं समर्पणं शिक्षणशासनस्य संबद्धो नियम आसीत्। परञ्च ग्रन्थस्य मुद्रणं प्रकाशनं च कर्तुं कृतसंकल्पोहम् अमुं समयमपि स्वीकृतवान्। केवलं सुखकरोयं विषयः यदसौ सटीकग्रन्थः षण्मासावधिपर्यन्तमनुशीलनानंतरं शिक्षण-विभागेन अनुदानार्हः स्वीकृतः। तस्मादयं ग्रन्थः भारतशासनशिक्षणविभागेना-नुमोदितः मुद्रणे लब्धसहायो भवति।

निजममूल्यसमयह्रासमनादृत्य प्रस्तुतस्यास्य सटीकग्रन्थलेखनस्य दोषापहाराय परिशीलनपूर्वकं प्रयततां महानुभावानामाधमर्ण्ये बिभृमः। प्रयासेस्मिन् एम्. ए. काव्यतीर्थेत्युपाधिधारिणा प्राध्यापकेन श्रीधर-भास्कर-वर्णेकरेण तथा आर्वीकर-शास्त्रिणा, पाण्डेयोपाव्हपण्डितअम्बादास-शास्त्रिणा, एम्. ए. पदवीमण्डितेन शेवडे इत्युपाव्ह वसन्तरावेण चास्माकं यथेष्टं सहाय्यमाचरितं तदर्थं ते भृशं धन्यवादार्हाः।

अन्ते नापि स्तोकांशेन नागपुरस्थो महानुभावः पाण्डुरङ्ग नारायण बनहट्टी महोदयो यो स्वकीये नारायण मुद्रणालये परिश्रमपूर्वकममुं ग्रन्थं मुद्रितवान् सोऽप्य-स्माकं धन्यवादार्हः।

प्रथम एवास्मिन् संस्करणे अशुद्धिनिरासाय सुतरामुद्योगे कृतेपि चाञ्चल्यादल्प-प्रज्ञत्वात् प्रमादाधिक्याच्चाधुनाप्यशुद्धयोवशिष्टा भवेयुरिति संभावयामः, विद्वांसस्तदर्थं क्षमां विधाय तां सूचयिष्यन्ति यतोग्रिमसंस्करणे संशोधयितुं प्रयतिष्यामहे इति शम्॥

ग्रन्थस्यास्य सर्वाधिकाराः काळे इत्युपाव्हेन जयकृष्ण-तनुजनुषा गोविन्दशर्मणा प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः।

नागपुरम्
खृष्ट. दि. २०-६-१९६५

डॉ. गोविन्द जयकृष्ण काळे
प्रकाशकः

॥ श्री ॥

प्रस्तावना

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्त ढुंण्ढि प्रणुवः सदा ॥१॥

वन्दावहे कुलेशां तां दन्तातुरविनाशिनीम् ।
यत्कृपालेशमात्रेण मूको गीष्पतितां व्रजेत् ॥२॥

नमावो वासुदेवं तं पुरुषं हि परात्परम् ।
यल्लीलावर्णनं चारु भवबन्धननाशकृत् ॥३॥

जातावावां यत्कृपया समर्थौ ग्रन्थबोधने ।
तन्नमावस्तीर्थपादं जयकृष्णाभिधं गुरुम् ॥४॥

काळेकुलसमुत्पन्नो रामचन्द्रसुतः सुधीः।
कविर्ढुण्ढिः समभवच्चित्रकूटे सुपत्तने ॥५॥

सेनानीः किलपेशवो भटकुले विद्वानपि ख्यातिमान् ।
युक्तः पण्डितयोग्यतां गणयितुं तेनाभवच्छ्रीमता ॥
वत्साख्योत्तमगोत्रजः कविवरो नाम्ना श्रुतो ढुण्ढिना ।
ग्रन्थं वै स पितामहो व्यरचयच्छ्रीकृष्णलीलात्मकम् ॥६॥

स श्रीमद्भागवतव्यञ्जनमिति विश्रुतो महान् ग्रन्थः ।
व्यञ्जयति व्यासकृतेरमृतोपममधुरतां प्रति श्लोकम् ॥७॥

गोविन्दोऽहं काशिनाथश्च बन्धु-
र्जातौ पौत्रौ व्याकुलौ लोपभीत्या ॥
काव्यस्यैतस्याद्वितीयस्य नूनं
शब्दार्थालङ्कारविभ्राजितस्य ॥८॥

दृष्ट्वा काव्यस्य वैचित्र्यं तत्प्रकाशनकाङ्क्षया ।
व्याख्यामकुरुतां तस्य सर्वेषां सुखबोधिनीम् ॥९॥

काव्याशयप्रकाशार्थमाश्रितास्तत्तदात्मकाः ।
उपसाहित्यसद्ग्रन्थाः श्लोकार्थप्रतिपत्तये ॥१०॥

टीकायां दर्शितास्तेपि प्रतिश्लोकं प्रयत्नतः ।
वृत्यागुणग्राहिकया प्रीताः सन्तु मनीषिणः ॥११॥

एषा सुबोधिनीव्याख्या व्यञ्जनार्थप्रकाशिका ।
स्वादृदा भवतां नित्यं जिघृक्षो रसिकस्य वै ॥१२॥

एवं पौत्रौ प्रार्थयन्तौ ददाते कुसुमाञ्जलिम्
भक्तिश्रद्धायुतौ तस्य ढुण्ढेश्चरणपङ्कजे ॥१३॥

अनेन प्रीयतां देवी दन्तासुरनिर्बर्हिणी ।
श्रीमद्योगेश्वरी साक्षादस्माकं कुलदेवता ॥१४॥

अस्मिन्नार्यमण्डले विदन्त्येवेदं सन्तो महात्मानो विद्वांसो यदस्मिन्नगाधे संसारसागरे निमज्जतां जनानां स्वोद्धाराय, त्रिविधतापपरिहाराय, तथा भवाम्बुधेः सद्यः सन्तरणाय च ब्रह्मणो यदुकुलतरणेः श्रीकृष्णादृते नान्यः कश्चित्सुगमोपायो वर्तते, यमाश्रित्य भवविभवपराभवरूपं पुनर्जन्म न स्यात् । अत एव तेनैव दत्तया सरस्वत्या तमेव वाङ्मयावतारं भगवन्तं स्तुवाना बहवो विद्वांसः कवयश्च गुणातीतस्य तस्य परमात्मनः सगुणनिर्गुणरूपात्मकं गुणगानमकुर्वन् । सर्वैरपि बहुशैः पण्डितैर्वाङ्मयद्वारेणैव प्रभोः परमात्मनो यशोगानं विहितमस्ति । अस्माकं संस्कृत-वाङ्मयपरंपरा श्रीमहर्षिवाल्मीकिकवेरारभ्याद्यपर्यन्तमबाधितरूपेण वर्तमानाऽऽस्ते । जगदुद्धारार्थं दयालुना श्रीशुकदेवमुनिना तस्य निर्गुणस्य परमस्वरूपं ज्ञातुं तथा भवसागरतरणार्थं श्रीमद्भागवतग्रन्थस्याविष्कारः कृतः । तस्मिन्ग्रन्थे सगुणावतारस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलाविलासः साकल्येनात्यन्तरोचकतया वर्णितः । कारणमस्य स्पष्टमेव । नेति नेतीति निषेधरूपैर्वाक्यैर्वर्णितस्य निर्गुणरूपस्य अज्ञजनस्य दुर्बोधत्वात् ।

इदानीं योऽयं ग्रन्थः श्रीमतां विदुषां सम्मुखे संस्थाप्यते, स भागवत–व्यञ्जनमिति नाम्ना स्वयं कविना सम्बोधितः । अस्य काव्यस्य रचयिता श्री ' ढुण्ढिराज रामचन्द्र काळे ' नाम्ना ख्यातोऽस्मत्पितामहो बभूव । प्रभोः श्रीकृष्णस्य चरित्रं यद्भागवतग्रन्थे दशमस्कन्धे श्रीशुकमुनिना वर्णितं तदेवाश्रित्यानेन कविना स्वकृतौ तस्य समग्रं चरितं विविधवृत्तै रोचकतया वर्णितम्; तत्तु क्वचिद्विस्तृतं क्वापि सङ्क्षिप्तं क्वचित् स्फुटं यत्रकुत्राप्यस्फुटं च किन्तु हृषीकेशसम्बन्धत्वात् रम्यमतो गाङ्गं वारीव सुधीभिश्चिरं सेव्यमिति कवेः प्रार्थना ।

अस्मत् पितामहेनानेन कविना समग्रभागवतग्रन्थस्य द्वादशस्कन्धोपरि काव्यरूपं व्यञ्जनं लिखितमासीत् । प्रस्तुतग्रन्थः केवलं दशमाश्रितोभगवतः श्रीकृष्णस्य चरित्ररूपः । अन्येषु स्कन्धेषु द्वितीयतृतीययोः तथैकादशद्वादशयोश्च व्यञ्जनं न वर्ततेऽस्मत्सकाशे । इतराणि सन्ति । कृमिकीटैर्विनाशितत्वात् तेषामभावः सञ्जातः । दृश्यन्ते यदि तानि

व्यञ्जनानि यत्रकुत्रापि समग्रग्रन्थरूपेण खण्डशो वा तर्हि तेषां प्राप्तिरिष्यतेऽस्माभिः । पेशवेसभायां पुण्यपत्तनवत् श्रावणमासदक्षिणाप्राप्त्यर्थं चित्रकूटनगरे श्रीमता पेशवेऽमृतरावेणापि स्वपाण्डित्यप्रकाशनाय विद्वज्जनसम्मेलनप्रथा प्रतिवर्षं प्रवर्तिता । तत्पुत्रस्य श्रीमद्विनायकरावस्य समयेऽस्मत् पितामहो दुण्ढिराजशास्त्री तत्सभापण्डितोऽवर्तत । अतः समागतैः पण्डितैः सहास्मत् पितामहस्य शास्त्रार्थो वार्तालापश्च सञ्जात एव । तस्य अद्भुतं पाण्डित्यं कवित्वं चानुलक्ष्य नाश्चर्यमिदं यदस्य कवेर्ग्रन्थावलोकनमपि कृतं पण्डितैस्तथा च प्रतिलिपिरपि कृता भवेत् । ग्रन्थानां हस्तलिखितप्रतिलिपिकरणपरिपाटी मुद्रणसाधनाभावात् तत्समये सुचारुरूपेण प्रचलिताऽऽसीत् । अतः द्वादशस्कंधात्मकसमग्रभागवतग्रन्थस्य व्यञ्जनकाव्यं कस्यापि महानुभावस्य समीपे पुस्तकानां संग्रहे वा भवितुमर्हतीत्यस्मत् संभावना । एवं चेत्तर्हि स महाभागस्तस्य प्रतिलिपिकरणार्थं, परावर्तनार्थं वा सूचनां प्रयच्छत्वित्यस्माकं विनम्रा प्रार्थना ।

प्रथमबाजीरावस्य बालाजीरघुनाथनामानौ द्वौ पुत्रौ अभवताम् । अग्रजो बालाजी नामको बाजीरावस्य पश्चात् पेशवेपदमलञ्चकार । रघुनाथरावस्तु पेशवेपदप्राप्त्यर्थं तथा च स्ववंशे एव तत्पदस्य प्रतिष्ठापनार्थं नित्यं कूटकर्मणि प्रसक्तः सन् राज्यदायभागहरणार्थम् औरसपुत्राभावात् दत्तकपुत्रपरिग्रहं कृतवान् । स च कृतकपुत्रोऽमृतरावनाम्ना प्रसिद्ध आसीत् । पश्चात् कालान्तरेण तस्य रघुनाथरावस्यापि द्वौ पुत्रौ जातौ, प्रथमः पुत्रो बाजीरावो द्वितीयः, अन्यस्तु द्वितीयश्चिमाजीति । नारायणसुतसवाईमाधवरावपेशवेनिधनानन्तरं बालाजीबाजीरावस्य शाखायां पुत्राभावात् पेशवेपदं रघुनाथरावस्यौरसपुत्रेण द्वितीयबाजीरावेण प्राप्तम् । दत्तकपुत्रोऽमृतरावः स्वभरणपोषणार्थं सप्तलक्षात्मकं भूभागमुत्तरप्रदेशे लब्धवान् । तदेव चित्रकूटराज्यम् । वसतिश्च तेन पुण्यपत्तने कृता । बाजीरावो द्वितीयः स्वपितृवदस्थिरप्रकृतिश्चञ्चलमतिश्चासीत् । चाञ्चल्यदोषात् तेन सर्वैः सह विरोध एव कृतः । अतोऽमात्यनानाफड्नवीसस्य निधनानन्तरं तस्य युद्धमाङ्ग्लैः सहाभवत् । पराजितश्चासौ स्वातन्त्र्यं विहायाङ्ग्लाधीनत्वं स्वीकृतवान् । एषा घटना विक्रम् संवत् १८६० खृष्टाब्द १८०३ मध्ये जाता । बाजीरावोऽमृतरावं कारागारे निक्षेप्तुं प्रायतत, परं जनरलवेलेस्लीनाम्नाङ्ग्लसेनापतिना तत्कृतसाहाय्यमनुलक्ष्य चित्रकूटराज्यमष्टलक्षविभवात्मकं कृत्वा तदमृतरावाय दत्वा तस्मिन् राज्ये स पुनः संस्थापितः । एवं चित्रकूटराज्यममृतरावेण खृष्टाब्दे १८०३ मध्ये स्थापितम् । तत्र स एकविंशतिवर्षपर्यन्तं राज्यमकरोत् ।

यथा पुण्यपत्तने श्रीमतः पण्डितसभाऽऽसीत्, यत्र प्रतिश्रावणमासं स्वपाण्डित्यप्रकाशनाय विद्वज्जनसम्मेलनमभूत्, तथैव चित्रकूटनगरेपि पण्डितसभां संस्थाप्य श्रावणमासदक्षिणादानप्रथाऽमृतरावेणापि प्रचालिता, यत्र स्वपाण्डित्यप्रकाशनं कृत्वा

विद्वज्जनाः पुरस्कारमवाप्नुवन्। सा प्रथा तस्य पुत्रस्य विनायकरावस्य समयेऽप्य-प्रतिहतरूपेण वर्तमाना आसीत्। अतः श्रावणमासदक्षिणाप्रतिग्रहार्थमागतानां शास्त्रसम्पन्नानां विदुषां परीक्षणं कृत्वा यथायोग्यं बहुमानपुरस्कारार्पणकार्यं नैव सुकरम्। एतादृशि कार्ये प्रकाण्डपण्डितस्य विदुषः परमावश्यकता आसीत्, यतः शास्त्रार्थं कृत्वाऽऽगतस्य विदुषः योग्यतामापन्नं तद्योग्यतानुरूपदक्षिणापुरस्काराद्यर्पणं न बालक्रीडा। अस्मत् पितामहो दुण्ढिराजशास्त्री विनायकराव–पेशवा–समये चित्रकूटे तत्पदे नियुक्त आसीत्। तत्पदं तेन प्रथमभारतीयस्वातन्त्र्ययुद्धपर्यन्तं (वैक्रमीय १९१४); (खृष्टाब्द १८५७) सुशोभितं कृतम्। शास्त्रार्थेन विद्वत्ता-परीक्षणं स्वप्रकाण्डपाण्डित्यमंतरा न संभवति, अतः तस्य वैदग्ध्यं तत्पदेनैव निश्चित-मासीत्। पुनश्च तत्कृतया व्यञ्जनरचनयापि तदेव समर्थ्यते। इदं व्यञ्जनकाव्यं सर्वश्लेषप्रसादमाधुर्याद्यलङ्कारप्रचुरं तथा नानाविधबहूत्तमकाव्यगुणसंपन्नं दरीदृश्यते।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥
अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृति॥

इत्येते विश्वनाथनिगदिताः सर्वे गुणाः प्रायशः सन्त्येवास्मिन्काव्ये। किञ्चि-न्न्यूनत्वमपि न दोषास्पदम्। यतः

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति।
यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः॥ इति

अस्य कवे रचनाशैली नितरां स्वतन्त्रा। अन्यकवीनामुच्छिष्टस्य गन्धो न कुत्राऽपि वर्तते इति ग्रन्थस्यावलोकनेनैव ज्ञातं भवेत्। बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वमित्यु-क्तिरपि तेन स्वरचनानैपुण्येन सुतरां निरस्तेति स्पष्टम्। अतोऽस्यानुप्रासोपमोत्प्रेक्षादि-शब्दार्थालङ्काराः काव्ये प्रयुक्तास्तस्याद्वितीयरचनाशैलीमनुभावयन्ति। तथा च कतिपयश्लोकेषु पाणिनेः सूत्राणामुदाहरणानि यथा शक्यं समग्राणि ग्रथितानीति वैचित्र्यम्। व्याकरणपाण्डित्यपटुता च यत्र तत्र दरीदृश्यते। सा चाद्वितीयत्वात् केवला तस्यैव। व्याकरणदुष्टापभ्रंशादिप्रयोगाः काव्ये नैव लभ्यन्ते। एतदस्य वैशिष्ट्यम्। अतो ग्रन्थपरिसमाप्तौ कविर्निःशङ्कतया घोषयति—

"युक्तिप्रयुक्तिघटितं मृदुलाक्षरं वाऽलङ्कारपूर्णमथवाद्भुतवृत्तकं वा।
एकैकपद्यमिहसत्कविभिर्विभाव्यं न व्यर्थसम्भृतपदं न विसङ्गतं वा॥"

एतत् कथने न खल्वहंमन्यता किन्तु वास्तविकता एव इति ग्रन्थस्यावलोकनेन सुज्ञातं भवेत्। पर्याप्तमिदं यदस्य कवेर्लेखनशैली नितरां स्वतन्त्रा व्युत्पन्नतायाः परिचायिका। अस्य कवेर्व्युत्पन्नताविषये निम्नोद्धृतपद्यं पर्याप्तम्। पन्नासंस्थान-गतोऽस्मत् पितामहः तत्रत्येन राज्ञा पृष्टः किं किमधीतवान् भवानिति ? तदा स तं पद्येन प्रत्यवादीत्। यथा

यस्य व्याकरणे द्विधाधिघटना शब्दार्थयोर्निर्मला
वेदान्तेपि तथा स्वबोधविषये विद्यार्थिनां बोधये ॥
ज्योतिर्वैद्यकयोरकुण्ठमहिमा काव्यैकचिन्तामणि-
र्ढुण्ढिः पण्डितगर्वपर्वतपविर्जीव्याच्च जीयाच्चिरम् ॥

कवेर्जीवनकालः—कवेर्जन्मकालः जन्मपत्रिकाऽभावात् समीचीनं प्रमाणं पुरःसारयितुं वयमसमर्थाः। परंतु पितृपितृव्यादिभ्यः श्रुतमस्माभिर्यत्तेषां पितुरायुर्मानं चतुःषष्टिवर्षात्मकमासीत्। तत्समयस्य परिगणनं मम पितुः जयकृष्णशास्त्रिणो जीवन-कालेनैव करणीयं भवति। निधनसमये तस्याष्टमपुत्रो जयकृष्णशास्त्री द्वाविंशतिवर्षी-योऽभवत्। तस्य जन्मसंवत्सरः १९०८ वैक्रमः (शकवत्सरः १७७३) आसीत्। अतो वैक्रमीयवर्षे १९३० तमे शकवत्सरे वा १७९५ तमे स द्वाविंशतिवर्षीयो बभूव, अतः कवेर्मरणसमयः ज्येष्ठ कृ. ३, १९३० विक्रमाब्दः (शकवत्सरः १७९५) सिध्यति। पितृविहितश्राद्धदिनस्य स्मरणेन तिथिनिश्चयस्तु स्पष्टम्। तस्मादायुर्मर्यादानु-रोधेनास्य जन्मकालः १८६६ विक्रमाब्दः प्रतिभाति। अतः अस्य जीवनकालः १८६६ संवत्सरतः १९३० संवत्सरपर्यन्तं भवति।

मस्तानीसम्भूतः प्रथमबाजीरावस्य पुत्रः समशेरबहाद्दुरो राजपुत्रत्वात् स्वभरण-पोषणार्थं बांदानगरपरिवर्तिभूभागं यत् बाजीरावेण विजितम् उत्तरप्रदेशे लब्धवान्। यवनीसम्भूतत्वादसौ 'नवाब' इति ख्यातः, किन्तु माण्डलिकत्वात् पेशवे श्रीमते वार्षिकम् आयव्ययानां परिगणनपत्रं देयम् आसीत्। स पितेव रणधुरन्धरः शूरः पानीपतयुद्धे मृतः। तस्य पुत्रोऽलीबहाद्दुरः अमृतरावस्य समकालीनोऽमात्येन नानाफडनवीसेन उत्तरहिंदुस्थाने प्राबल्यङ्गतस्य सिंदियामहादजीमहाशयस्य निरोधनार्थं सैन्येन साकमुत्तरभारते प्रेषित आसीत्। महादजी तु तं चातुर्येण दूरीकृतवान्। महादजिना सह निजरणपटुत्वम् अकिञ्चित्करं मत्वाऽसौ बुन्देलखण्डान्तर्गत स्वपितुर्दायभागात्मकं भूभागं गत्वा बान्दानगरे राजधानीं स्थापयित्वा निजराज्य-विस्तारं कारयामास। एवं बान्दाराज्यं खृष्टाब्दे १७८८ स्थापितमासीत्। तत्र पेशवेशासनस्य प्रतिनिधिरूपेण कार्यं कर्तुं तथा च यथासमयं करसञ्चयादिकं पुण्यपत्तने प्रेषणार्थममात्येन नानाफडनवीसेन विठ्ठलाङ्गजो रामचन्द्रः काळेकुलोद्भवो बान्दासमीपे वर्तमानभूरागढदुर्गस्याऽऽधिपत्ये नियुक्तः। स्वभरणपोषणार्थं तेन जालोन (जालवण)

प्रदेशे भूभागोपि सम्पादित आसीत्। एवमसौ सरदाररामरावो वझे, जोशी, दामले कुटुम्बैः सह खृष्टाब्दे १७९० बान्दानगरे आगत्य न्यवसत्। तत्र स खृष्टाब्दे १८०० पर्यन्तमासीत्। उपरते अमात्ये नानाफडनवीसे अलीबहाद्दुरो नबाबश्च आयव्ययगणनात्मकवृत्तं पेशवेप्रतिनिधये दातुं नोपचक्रमे। एवं द्वित्रिवर्षाणां आयव्ययात्मकमितिवृत्तमप्राप्य सरदाररामचन्द्रस्तत्सूचयितुं पुण्यपत्तनं गतः। तस्य नवाबस्य प्रेष्यमाणानायव्ययानीक्षितुं तथा तत्परिगणनं कर्तुं रामचन्द्रसूनुः अस्य कवेरग्रजो गणेशरामचन्द्र काळे इत्याख्यः श्रीमता नियुक्तः। गणेशोपि प्रखरतैलबुद्धिः प्रत्युत्पन्नमतिः नवाबस्य परिगणनपत्रं समीचीनं कृत्वा समग्रं वृत्तं यथाक्रमं पेशवेश्रीमते निवेदितवान्। पञ्चदशवर्षदेशीयो गणेशो विलक्षणबुद्धिमत्तया पुण्यपत्तने प्रख्यातिं गतः। अस्य कुशाग्रबुद्धिं दृष्ट्वाऽसौ श्रीमताऽमृतरावेण निजार्थव्यवस्थाकार्ये निजसन्निधौ चित्रकूटे उपामात्यपदे नियुक्त आसीत्। रामचन्द्रस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः। प्रथमः काशीनाथो, द्वितीयो गणेशस्तृतीयो दुण्ढिराज इति। तत्राग्रजः काशीनाथो स्वभूभागकार्यकर्तुं जालोननगरं जगाम। दुण्ढिस्तु चित्रकूटे तैलङ्गाख्य अनन्तरामशास्त्रिसमीपे व्याकरणवेदान्तसाहित्यादिशास्त्राध्ययनं चकार, पश्चात्पारङ्गतस्याऽस्य कवेः पाण्डित्यमनुलक्ष्याऽसौ कविरपि तत्रत्यपण्डितसभायाः प्रमुखो नियुक्तः श्रीमताऽमृतरावेण। एवं रीत्या अस्मत्पूर्वजानां निवसतिः चित्रकूटे अभूत्। जालोनराज्यमौरसपुत्राभावादाङ्ग्लैः परिहृतं तदा काशीनाथो गुलसरायमागत्य तत्रैव न्यवसत्। गणेशवंशजस्तु बान्दाग्रामे न्युवास।

अस्य कवेः काव्यग्रन्थनिर्मितिकालः १८८८ वैक्रम संवत्सरतः १९१४ पर्यन्तं संभवति।

वैक्रमे १९१३ तमे अब्दे अनेन 'उदश्विद्रामायणाख्यानं' लिखितम्। तस्य रचनाकालः कविना समाप्तौ दत्तः परिसमाप्तिश्लोकेन सह। तद्यथा--

"प्रेरितो रामचन्द्रेण मयूराभिजनेन यः।
व्यतनोद्रामतनयो रामकीर्त्ति यथामति" ॥७४॥

इति श्रीमद्रामसूनुविद्वन्मौलिभूषणदुण्ढिराजशर्मकृतमुदश्विद्रामायणं समाप्तिमगमत्॥ शके १७७८ संवत् १९१३ गतेषु फाल्गुन व. १० मन्देऽर्धरात्रे॥ इति॥"

अतःपरमनेन "उत्तरापरिणयम्" नामाख्यानं लिखितम्। तच्चापूर्णमेव। असौ हरिकीर्तनकारिणां प्रयोगार्थं कथाख्यानानि विरचितवान् इति पितुर्मुखतः श्रुतमस्माभिः। अस्मद्ग्रन्थसङ्ग्रहे उदश्विद्रामायणं तथा उत्तरापरिणयनामानमाख्यानद्वयं प्राप्तमस्माभिः। इदमाख्यानद्वयं तेषामेव भगवत्कीर्तनकारिणामुपयोगार्थं दृश्यते। यतो द्वयमाख्यानं संस्कृतमराठीहिन्दीभाषापद्येषु लिखितम्। तत्राद्ये रामायणा-

ख्याने अर्धानि पद्यानि संस्कृतभाषायां तथान्यान्यर्धानि मराठीहिन्दीभाषायां रचितानि सन्ति तस्मात् तस्य नामकरणम् 'उदश्विद्रामायणम्' इति कृतं कविना, यतोर्धभागेन जलेन सञ्जातं तक्रमुदश्विदिति कीर्तितम्। 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलमित्यमरवचनात्। कविरपि तस्याख्यानस्य परिसमाप्तौ एवं भणति

"इत्थं रामयशः समाकृतिरिय ढुण्ढेर्जने राजतां
या भाषोदकवर्धिताल्पमतितः ख्याता ह्युदश्वित्पदा ॥
संस्कृत्यार्धगगोविकाररुचिरा छन्दोभिरास्फोरिता
स्याद्रामायणकीर्त्तिभोजनविधावास्वादने सा पटुः ॥" इति ॥

अन्यदुत्तरापरिणयमपि संस्कृतमराठीभाषायां मिश्रपद्यानुबन्धेन विरचितमनेन, किन्तु तच्चापूर्णमेव।

"भट्टताण्डववल्लकीनामकं" त्रयोविंशतिश्लोकात्मकं काव्यं कविना विरचितमासीत्। तदपूर्णं प्रतिभाति। अस्मिन् काव्ये मुगलेश्वरसेनानीबंगशग्राहग्रस्तेन तत्रत्येन बुन्देलखण्डाधिपेन राज्ञा छत्रसालेन स्वरक्षणार्थमाहूतो गजेन्द्रेण गरुडपतिरिव भट्टकुलावतंसो बाजीरावः प्रथमः कथं बंगशपराभवं कृतवानिति कथा वर्णिता। तामपि कांश्चिदुदाहरामि

रात्रि स्नानं प्रकुर्वाणो प्रवृतिः कथिता जनैः ।
नीरपात्रं परित्यज्य वीरः पत्रमलोचयत् ॥३॥

ततः किंचिद्गद्यमपिः—

तदनु गीर्वाणगणेशपराक्रमस्य गंभीरां गिरमादाय गते तस्मिन्संदेशहरे दूते नरेशोपि निशीथे तेजसा जितभास्करं निजभ्रातरं (चिमाजीरावमितिभावः) निखिलराज्यभारपरिमातरमनुनीय, तेन सममषडक्षीणं विधाय कुवलयदलेक्षणो धृतधौतपरिधानः कृतस्वस्त्ययनः प्रभाते धनदककुभं प्रतस्थे ॥

"अश्वेन तुच्छीकृतमातरिश्वना जगाम कुन्तं परिगृह्य पाणौ
गजं शकुन्तेशरथो यथागमत् तथा प्रजेशोप्यथ छत्रसालम् ॥"

ततः कैश्चित् श्लोकैः तस्य सैन्यगमनवर्णनं कृत्वा। ततः

"बभञ्ज निशि बङ्गसानथ बबन्ध कांश्चिज्जनान् ।
स्वबन्धुजनरक्षणो विदधतः कबन्धानसीन् ।
पुना रणमखेषु तानपि यमक्षयं प्राहिणो—
च्चकार रिपुकण्डनं दिवसमण्डनं लक्षयन् ॥२०॥"

इदमाख्यानमपूर्णं प्रतिभाति। ऐतिहासिकं काव्यं मत्वा तस्य पौत्रेण काशीनाथ-शर्मणा पूर्णं कृतमस्ति।

अस्य प्रमुखकाव्यकृतिस्तु भागवतव्यञ्जनमेव। दशमस्कन्धव्यञ्जनमनेन पूर्वमेव रचितम्। तदनन्तरमन्यस्कन्धव्यञ्जनानि विरचितानि। यथा कविः प्रथम-व्यञ्जनस्यारंभे एवं भणति।

कथावैशिष्ट्यलोभेन दशमं व्यञ्जनं पुरा।
कृत्वापुनरतृप्तेन तन्यते भगवत्तनुः॥ इति॥

अस्य व्यञ्जनग्रन्थस्य लेखनकालो ममपितुर्जन्मनः पूर्वः संभवति। पितुर्जन्म-वत्सरो (विक्रमस्य) १९०८। यदा १९१४-१५ तमे विक्रमाब्दे (सन १८५७) स्वातन्त्र्ययुद्धमिति ख्यातः सैन्यविप्लवो जातस्तदास्माकं चित्रकूटस्थं गृहम् आङ्ग्लैर्भस्मसात्कृतम्। अनेन विप्लवेन सह पेशवेकुलानां राज्यं विनष्टं, तदंगभूता अस्य जीविकापि नष्टा। तदनन्तरं जीविकार्थमश्वारूढेनानेन कस्यापि विप्लवकारिणः शस्त्राघातः पृष्ठभागेऽनुभूतः। पार्श्वभागे परिभ्रम्यानेन द्वितीयमाघातं कर्तुं प्रवृत्तस्या-न्यस्यासिः द्वाभ्यां हस्ताभ्यामाकृष्य बलात् परिहृतः, किन्तु तस्य दशांगुलयः छिन्ना बभूवुः। मूर्छितश्चासौ तस्यैव शिरोवाससा बद्धः अध्वभागे कस्मिंश्चित् गर्ते निक्षिप्तस्तैर्दुरात्मभिः। द्वित्रदिनपर्यन्तं तत्रैव गर्ते पतित आसीत्। विपन्नावस्थां प्राप्तोसौ निजकष्टनिवारणाय श्रीरामाष्टकं विरच्य तत्पारायणं कर्तुमारेभे। प्रसन्नः खलु भगवान् रामचन्द्रः तस्यैकं शिष्यं तत्पथागन्तुं प्रेरयति स्म। भगवच्छब्देनाकृष्टः स शिष्यः तत्र गत्वा तं तस्य ज्येष्ठभ्रातृसमीपं गुलसरायग्रामं निनाय। रामाष्टकस्य अष्टमे श्लोकेऽसौ निजस्थितिं वर्णयति।

निष्क्रियस्यापि मे छिन्नपाणेः पुनस्त्यक्तलोकाध्वनोऽहंकृतौ मज्जतः।
ये गतौ पारदे नौरिवाब्धौ भवे राम ते पादकञ्जे सदाऽहं भजे॥

इत्यस्मादुत्तरकालोऽनेन इतस्ततः परिभ्रमता पाथरकछारग्रामे तत्राधिपाश्रये व्यतीतः कृतः। इतः परं लेखनकार्यं विराममेव गतम्। व्यञ्जनरचनानन्तरं काव्य-रचनां स नाकरोत् इति भाति। यतोऽस्य मम पितुः पूर्वसप्तापत्यस्य विशेषेण तेभ्याद्यस्य विवाहितस्य रामचन्द्रस्य पाण्डित्ये प्रतिढुण्ढिराजस्य निधनात्काव्यकरणा-न्निवारितोऽसौ बान्धवैः इत्यपि श्रुतमस्माभिः। पश्चादङ्गुल्यभावात् स्फुटलेखनमपि अशक्यं संजातम्। व्यञ्जनादितरा कविरचना निम्नानुगा—

१ **विद्वद्ग्रैवेयकम्**—(स्फुटश्लोक संग्रहः)। तत्र शृङ्गारप्रकरणमेकपञ्चाशत्-श्लोकात्मकम्। सुजनस्तुतिः (पञ्चश्लोकात्मिका)। राजवर्णनं पञ्चदशश्लोकात्मकम्)।

दुर्जननिन्दा (पञ्चश्लोकात्मिकी) । स्फुटश्लोकाः षट् । एवं द्व्यशीतितमश्लोकाः । तत्र केषामप्युदाहरणम् । यथा

शृङ्गारं हैमवत्या प्रथयति धनुषा वीरमास्येन हास्यं
बीभत्सं स्वक्कपालैर्भयमहिपतिना भ्रूविजृम्भेण रौद्रम् ॥
कारुण्यं रुष्टपत्न्याद्भुतमरुणविधूषर्बुधैर्नेत्रभाभिः
शान्तं चित्तेन भूयात् स नवरसमयः शङ्करः शर्मणे वः ॥

२ **उदश्वित् रामायणम्**—(आख्यानम्)

३ **भट्टताण्डववल्लकी**—(अपूर्णकाव्यम्)

४ **उत्तरापरिणयम्**—(आख्यानमिदमपूर्णम्) अस्मिन् काव्येऽस्य गद्यरचनाशैली दृष्टिपथमुपयाति । तद्यथा—ततः श्रीकृष्णोऽपि सुदेष्णाजानितुन्न-सांयुगीनधुरीणाधोरणन्युब्जीकृतस्रवन्मदकणवारणाधिरूढः साकमनुजया विजयजायया शत्रूनभिकृतमन्युनाभिमन्युना पुरो नददानकदुन्दुभिनानकदुन्दुभिना बन्दीजनेन स्तूयमानः सशिष्यैर्महर्षिभिराशिष्यमाणः समीरजातपरिहृतशल्यं सूपशल्यं धृतमत्स्यरूपोऽपि मत्स्यपुरमाजगाम ।

५ **श्रीकृष्णाष्टकम्**—अनुपलब्धम् । केवलं पितृमुखतः श्रुतम् ।

६ **गंगाष्टकम्**—अस्य पञ्चषः श्लोका विद्वद्ग्रैवेयके सङ्गृहीताः । इतरे अनुपलब्धाः ।

७ **रामाष्टकम्**—नित्यमेव पतत्र्येऽस्माभिः । गतरामनवमीपुण्यदिनमनु-लक्ष्येऽदं रामाष्टकं नागपुरस्थसंस्कृतभवितव्यमिति साप्ताहिके प्रकाशित-मासीत् ।

८ **शब्दरूपादर्शः**—शब्दरूपावलिरियं बाल्ये सर्वैः पठितास्माभिः । इयं पाणिनीयमतानुसारेण, अकारादिक्रमेणाऽजन्तहलन्तशब्दान् पुंस्त्रीनपुंसक-लिङ्गभेदेन पृथक्त्वेन रचितत्वात् क्रमभङ्गाभाववैशिष्ट्यं दर्शयन्ती बालानां कण्ठस्थीकरणे सुगमा ।

९ स्फुटलेखनमपि यत्रतत्र पत्रगतं लभ्यते । यथा व्याख्यातमिदं “पङ्क्तिद्वयं पुराणोक्तमलग्नमिव कूटवत् । तस्य व्याख्यां गुरून्नत्वा दुण्ढिः कुर्वे बुधां मुदे ॥”

“यो न बीजं विना बीजमबीजं बीजभावितः ।
स विष्णुर्भवबीजं मे शान्तविद्यासिना च्छ्रतु ॥”

योनबीजमिति ॥ बीजं रेतसि सत्वेऽग्नौ हेतावङ्कुरकारणे । आधानेपीति विश्वः । 'यः बीजं न' इति पदत्रयम् । यः बुद्धिस्थः बीजम् । न इवार्थे । हेतुरिव । हेतुर्लोके कार्यस्य प्रजनकः कार्यात् पृथग्भवति । अयं तु कार्ये जगत् तत्कारणं माया तस्या अपि हेतुः कार्यरूपश्च । अतो हेतु रिवहेतुः विलक्षण इत्यर्थः । यद्वा न बीजम् अबीजं, न अबीजम् अनबीजम् । नञ्द्वयस्य प्रकृतदार्ढ्यावबोधकत्वात् दृढं बीजमिति यावत् । लोके अङ्कुरकारणम् अङ्कुरोत्पत्यनन्तरं नश्यति । अयं तु तथा न, अतो दृढं बीजम् । अथवा न बीजं रेतोरूपेण न, किन्त्वीक्षणेनैव । पुनः विना बीजमबीजम्, यः आधानमन्तरा जगदङ्कुरकारणं विवर्ताधिष्ठानत्वात् । पुनर्बीजभावितः, बीजेन मायया भावितः वर्धितः पोषितः विषयीकृत इत्यर्थ. । यद्वा बीजस्य भावः फलत्वेन संजातोऽस्येति बीजंभावितः, बीजं प्राप्तः भूप्राप्तौ । स एवं भूतो विष्णुर्व्यापकः भवबीजं भवो जन्म तस्य बीजम् अज्ञानं मे मम अज्ञानावच्छिन्नजीवस्य शान्तमुपशमः विद्या ज्ञानम् । तद्युक्ता विद्यैवासिः खड्गः तेन द्यतु खण्डयतु । अवतु इति पाठे स एवार्थः । रक्षणाद्यर्थान्तरगतहिंसार्थस्यावतेः इति सर्वमनवद्यम् ।

अस्य प्रमुखकृतिस्तु श्रीमद्भागवतव्यञ्जनमेव । व्यञ्जनमिति नामकरणस्य कारणं स्वयं कविना ग्रन्थसमाप्तौ प्रदर्शितम् । तद्यथा

"श्रीशुकाभ्युदितभागवताख्यं पक्वमन्नमति मिष्टरसाढ्यम् ।
स्वाददा तु रसिकस्य जिघृक्षोर्व्यञ्जनाकृतिरियं कृतिरास्ताम् ॥"

श्रीशुकदेवमुनिनाऽऽख्यातमिदं भागवतनाम ग्रन्थामृतं पाचितमन्नमिवातिमिष्टम् अस्तिस्वादुरसैः परिपूर्णमस्ति । तद्रसास्वादितुमिच्छोरियं मम काव्यरूपाकृतिर्व्यञ्जनाकृतिरूपेण भवतु । यथा सुमधुरसेवनेन जडत्वङ्गताया जिह्वायाः पुनः पुना रुच्युत्पादनाय कट्वाम्लादिरसपूर्णव्यञ्जनस्यावश्यकता भवति तद्वत् श्रीशुकाभ्युदितभागवतस्य पुनः पुनः सुमधुररससेवनेन मानसीरसना तु जडत्वङ्गता परञ्च सेवनेच्छात्वतृप्ता, अतस्तज्जडत्वविनाशाय ममेयं काव्यकृतिः कट्वम्लादिरसनिर्मितव्यञ्जनवत् स्वाददा भवतु ।

ग्रन्थव्याख्याकारपरिचयः—

प्रस्तुतग्रन्थः मूलरूपेणास्मद्ग्रन्थालये आसीत् । अस्य ग्रन्थस्य व्याख्या तथा प्रकाशनं कर्तुमस्माकं महती मनीषा बाल्यत एव संजाता । मम गोविन्दशर्मणः पिता श्रीजयकृष्णशास्त्री स्वपितुरष्टममपत्यम् । कवेर्निधनानन्तरं तस्य ज्येष्ठः पुत्रो श्रीजयकृष्णशास्त्री निजलघुभ्रात्रोर्नारायणभालचन्द्रयोर्भरणपोषणं प्राप्तो जीविकार्थं

ग्वाल्हेरसंस्थानं गतः सन् तत्र कस्यचन विदुषः समागमं प्राप। स विद्वान् छत्रपुरसमीपस्थ नौगावराजकुमारमहाविद्यालये प्राध्यापकः सन् कस्मैचित्कालाय निवृत्तिम् अभ्यर्थितवान्। तेन विदुषाऽनुनीतोऽसौराजकुमारकालेजे तस्यैव पदे अध्यापनार्थं नियुक्तोऽभूत्। एवं तत्र छत्रपुरसंस्थानाधिपतेर्विश्वनाथसिंहस्य छात्रस्य मम पित्रा सह समागमोऽभवत्। असौ शिष्यः तस्याध्यापनेन एवं प्रभावितोऽभवत् यत् स तं निजराजधान्यामाश्रयार्थं प्रेषितवान्। ईदृक् प्रकारेण श्रीजयकृष्णशास्त्री बुन्देलखण्डान्तर्गत छत्रपुरसंस्थानाधिपतेः राजर्षि-सर-विश्वनाथसिंहजूदेव-वर्मणः सभापण्डित आसीत्। एवं सोऽधिपतिर्जयकृष्णशास्त्रिणा बाल्यत एवाध्यापितः। तेनाधिपतिना संस्कृताश्रिष्ठितन्यायदर्शनवेदान्तादिविविधशास्त्राणामवलोकनमपि मत्पितुः सकाशे एव कृतम्। पुनश्च व्रतबन्धे गायत्रीमन्त्रोपदेशमपि अस्मादेव प्राप्तवान्। अतः गुरुशिष्यस्य ऋणानुबन्धत्वात् राज्ञि मम पितुर्महती गुरुता तथा विशेषादरश्चावर्तत, यस्तेनाऽऽजीवनम् अमन्यत। कालान्तरेण श्रीनारायणशास्त्री अपि तस्य राज्ञः सभापण्डितोऽभवत्। तृतीयो श्रीभालचन्द्रोपि छत्रपुराङ्ग्लपाठशालायामध्यापक आसीत्। ज्येष्ठस्य श्रीजयकृष्णशास्त्रिणश्चत्वारः पुत्रा आसन्। श्रीभालचन्द्रस्यापि तावत्सङ्ख्याकाः पुत्रा बभूवुः। नारायणशास्त्रिणा दारपरिग्रहो न कृतः, वेदान्ताध्ययनपरिशीलननिष्ठत्वात्। श्रीजयकृष्णशास्त्री स्वपितृसदृशः पण्डितो राजनीतिज्ञ आसीत्। अत एव राजकार्ये तथाध्यापने प्रसक्तत्वात्, तथा च प्राचीनशिलालेखाध्ययनाद्यन्यतमकार्यव्याप्ततया, तथा स्वस्वामिनः श्रीविश्वनाथसिंहजूदेवस्य वैष्णवमतानुवर्तित्वात् तदीयाचार्याणां हस्तलिखितग्रन्थानां परिशीलनं कृत्वा, तद्वाचनश्रावणकर्मप्रसक्ततया, अस्य ग्रन्थस्य टीकां कर्तुं तथा प्रकाशयितुं नावसरं लब्धवान्। खजुराहाग्रामस्थशिलालेखानां तथान्येषामध्ययनं कृत्वा अनेन खर्जूरवाहकनामकं पुस्तकं लिखितम्। तच्च मम द्वितीयाग्रजेन श्रीदामोदरशर्मणा हिन्दी भाषायामनुवादं कृत्वा प्रकाशितम्। चतुर्णां भ्रातृणां मध्ये कनिष्ठोऽहम्। मम पितृव्यजः काशीनाथशर्मा स्वभ्रातृषु ज्येष्ठः। मम संस्कृतस्याध्ययनं पितुः सकाशे एव जातम्। तत्तु मम षोडशवर्षवयोमानपर्यन्तम्। तदवधिपर्यन्तमध्ययनस्य पूर्वपीठिकानुसारेण व्याकरणादिग्रन्थानामध्यापनं पित्रैव सम्पादितम्। यतश्चतुर्षु पुत्रेषु कश्चन वंशपरम्परागतसंस्कृताध्ययनस्य प्रथामनुसरेदित्याभिलाषेणैव। किन्तु समयानुवर्ती मे तातः कालमानेनाङ्ग्लभाषाया वर्धिष्णुप्रभावं ज्ञात्वा तद्भाषाद्वारेण ज्ञानं संपादयितुं प्रायतत। अतः निजं दैशिकं नियुज्य एक वर्षं गृहे एवाध्यापनं संपादयित्वा, तदनन्तरं छत्रपुरस्थाङ्ग्लविद्यालये मे प्रवेशं कारितवान्। एवं चतुर्षु वर्षेषु मया मेट्रिक् परीक्षा समुत्तीर्णा

अर्थात् १९२१ तमे खृष्टाब्दे। तस्यां प्रथमाङ्कसमुत्तीर्णत्वात् प्रतिष्ठामुद्रापि (Medal) मया सम्पादिता। पुनरग्रिमशिक्षणाय छात्रवृत्तिरपि प्राप्ता। किन्तु संस्कृताध्ययनं परिशीलनं च समाप्तिमगात्। ततः खृष्टाब्दे १९२१ मध्ये महाविद्यालयं त्यजतेति महात्मागांधीकथनानुसारेण विद्यालयं परित्यज्यैकवर्षपर्यन्तं गृहे एवातिष्ठम्। तस्यां निष्कर्मवेलयां कालयापनाय पितुः समीपे वैद्यकग्रन्थानां पठनमारब्धवान्। तस्मादुत्स्फूर्तोऽहं कालेजशिक्षणमग्रे नानुसरन्नाङ्ग्लवैद्यकशिक्षणाय नागपुरमेत्य खृष्टाब्दे १९२६ तमे डॉक्टरोऽभवम्। तदग्रे शासनसेवायां नियुक्तो १९५७ पर्यन्तं यत्रतत्र समस्तमध्यप्रदेशविदर्भेषु स्थानान्तरेण परिभ्रमन् पुनः संस्कृतग्रन्थानां परिशीलनायावसरं न प्राप्तवान्। खृष्टाब्दे १९५७ मध्ये यदा सेवानिवृत्तोऽभवं तदा इमं मम पूर्वजकृतं ग्रन्थं स्मृत्वा छत्रपुरं गत्वा तं ग्रन्थमिह नागपुरमानयम्, यतो मया नागपुरे एव गृहं निर्माय वसतिः कृता। किन्तु एतावता द्राघीयसा कालेन यत्पूर्वं बालवयसि संस्कृताध्ययनं कृतं तत्सर्वं विस्मृतमिवानुभूतं मया अनभ्यासात्, किन्तु ग्रन्थस्य व्याख्या तु अवश्यमेव करणीया, सापि पुनस्तस्यैव कवेरभिजनेन इति मे निश्चिता धारणा। अतो व्याकरणपारायणं तथान्यग्रन्थपरिशीलनं कर्तुं समारब्धवान्। एवं दृढसङ्कल्पः निश्चितफलावाप्तये सङ्कुचितोपि पितृचरणौ मनस्याधिष्ठाय अस्य काव्यस्य व्याख्यालेखनमारब्धवान्। अस्मिन्नेवसमये वर्धानगरं गतो ममपितृव्यपुत्रो मां द्रष्टुकामः नागपुरमागतः। इदमारब्धं कार्यमपि काशीनाथशर्मणे भ्रात्रेपि कथितम्। असौ बन्धुरपि विद्वान् गृहपरिपाट्यनुसारेण बाल्यकाले संस्कृताध्ययनम् अस्मत् पितृव्यस्य नारायणशास्त्रिणः समीपे कृतवान्। मम त्रिभिरग्रजैर्भ्रातृभिः सममयमपि दूरदृष्टिना पित्रा कालेजाङ्ग्लशिक्षणग्रहणाय राजस्थानान्तर्गत जयपुरनगरं प्रेषितः, यत्र विद्यादानं निःशुल्कमासीत्। शिक्षकाध्यापकानां सञ्चयोपि प्रशंसनीयोऽवर्तत। पुनः परीक्षाफलक्रमाङ्कानुसारेण छात्रेभ्यः वृत्तिरपि देयाऽऽसीत्। अतस्तेन तत्र 'मिडिल्' परीक्षातः एम्. ए. परीक्षापर्यन्तं छात्रवृत्तिः सम्पादिता। तदनन्तरं 'डॉक्टरेट' इति जर्मनीदेशस्थपदवीप्राप्त्यर्थमस्य निर्धारणमपि जातम्, परञ्च तस्मिन्नेव वर्षे प्रथममहायुद्धस्योग्ररूपेण भारतशासनछात्रवृत्तिः स्थगिता। अतो द्रव्याभावादसौ एकवर्षपर्यन्तं गृहे अतिष्ठत्; तदा स पितृव्यं श्रीनारायणशास्त्रिणमवोचत्। भो गुरो! (अनेनैव नाम्ना सोऽस्माभिः सर्वैरपि बन्धुभगिन्यादिभिः सम्बोधित आसीत्) यत् नः पितामहकाव्यं भवता भूरि भूरि प्रशस्तं तद दर्शयत भवान्। नैतन्नं [illegible]

पश्चात् ग्रन्थं दर्शयामि । अर्थनिरूपणाय तेन दत्तः श्लोको विद्वद्ग्रैवेयके ग्रथितोऽस्ति । तत् पद्यमीदृक् —

यः श्रूयते हली तो यं च न वाचोवगाहन्ते ।
ग्रन्थाश्चयन्मया इह तमलं जानीत विद्वांसः ॥

पद्यं गृहीत्वा कियत्कालानन्तरं तेन कथितम् । अस्य श्लोकस्य द्वावर्थौ । एकोल् प्रत्याहारमपरश्च पतञ्जलिं मुनिं वर्णयति । प्रसन्नाः सन्तो गुरवः स्वलिपिबद्धं व्यञ्जनपुस्तकं तस्मै प्रतिलिपिकरणाय दत्तवन्तः । तत्प्रतिलिपिस्तेन खृष्टाब्दे १९१८ द्वितीयमासे पूर्णतां नीता तत्पश्चादसौ भिन्नभिन्नराज्येषु शासकीयसेवासक्तो ग्रन्थस्यानुशीलनायावसरं न प्राप्तवान् । खृष्टाब्दे १९५० तमे सेवानिवृत्तो जातः । तदा अस्य ग्रन्थस्यानुशीलनमपि प्रारेभे । सेवाकाले स्वकार्यमाङ्ग्लभाषायां प्रकुर्वता तेन टङ्कलेखनसरणिः स्वीकृता विलम्बपरिहाराय । परञ्च टङ्कलेखनस्य दोषः यो केषाञ्चित् विषये हस्तस्य कम्पवाते परिणमति सोऽनेनाऽग्रे अनुभूतः । तस्मात् लेखनकार्यं दुष्करमभूत् । परं पत्रादिलेखनकार्यम् अपरिहार्यतया वामहस्तेन लेखनाभ्यासं कृतवान् येन दैनंदिनं प्रासंगादिकं च लेखनं कथमपि सुकरं जातम् । सेवानिवृत्यनन्तरम् अनेन मध्यप्रान्तेषु बीनानगरसमीपे आगासोदखेटे स्ववसतिः कृता । यदाऽसौ १९५८ तमे वर्षे मां द्रष्टुकामः नागपुरमागतः तदाऽस्यग्रन्थस्य व्याख्यालेखन मनीषा मया निवेदिता । तेन व्याख्या करणाय न केवलं प्रोत्साहितोऽहं परं सहायतादानमपि प्रतिश्रुतम् । एवमावां परस्परेण प्रोत्साहितौ सततं प्रयतमानौ तातचरणानां कृपाकटाक्षात् इमां व्यञ्जनसुबोधिनीं टीकां मूलेन सह रसिकविद्वज्जनसम्मुखे स्थापयितुं समर्थौ भवावः । सेयं सन्ततपरिश्रमेण रचिता व्यञ्जनसुबोधिनी स्रक् तातचरणेषु सन्तर्पणाञ्जलिरूपेणोपतिष्ठताम् । अनेन कर्मणेन्दीवरदलश्योमन्दिरानन्दकन्दलः कञ्जनयनः काव्यस्यास्य नायकः श्रीकृष्णो प्रीतो भवतु । इदानीं गीर्वाणवाणीसरणिमभिजिगमिषूणां विद्यार्थिजनानां प्रथमतः काव्याध्ययनपरिपाटीसाधनं शब्दपदवाक्यवाक्यार्थज्ञानं भवति । तदर्थमप्येतत्काव्यं पूर्णतया योग्यम् । पुनश्चास्मिन् काव्ये यत्र तत्र या व्याकरणप्रयोगचमत्कृतिः काव्यात्मकतया कविना ग्रथिता साऽनुपमेयत्वात् निश्चयेन विद्वज्जनानां पण्डितानामपि मनोनुरागिणी भवेदिति विस्तरेण अलम् ।

उपसंहारः

अयि सदयाः सहृदयाः काव्यरसमर्मज्ञा महानुभावाः । इदं कविवरेण रचितं पद्यात्मकं श्रीकृष्णचरित्रं सटीकमुपहारी क्रियते । मुद्रणसाधनाभावात् प्राचीनकवीनां

विदुषां च ग्रन्था न सरलतया प्राप्याः । अयं ग्रन्थोपि नष्ट एव अभविष्यद्यदि पितृव्य-पादाः श्रीनारायणशास्त्रिणोऽस्य प्रतिलिपिः कृमिभक्षित जीर्णपुस्तकात् कवेः स्वहस्तलिखित-सङ्ग्रहान्नाकरिष्यन् । यथामति कवेर्भावमर्थं च प्रकटयितुं प्रयत्नः कृतोस्त्यावाभ्याम् । तस्मिन् विषये कियदस्माकं साफल्यमिति निर्णेतुं भवन्त एव समर्थाः । अथात्र मुद्रणानन्तरमपि ये दोषा दृष्टिपथमुपगतास्ते यथामति शुद्धिपत्रे निदर्शिताः तथाप्यत्र भवतो विद्वज्जनान् मानुषनिष्ठनैसर्गिकभ्रमप्रमाददोषाणां दुष्परिहरत्वात् यदशुद्धं भवेत् तत् क्षन्तव्यं सूचनीयं च येनाऽऽगामिमुद्रणे स्खलनदोषा दूरीक्रियेरन् इत्यभ्यर्थयावहे ।

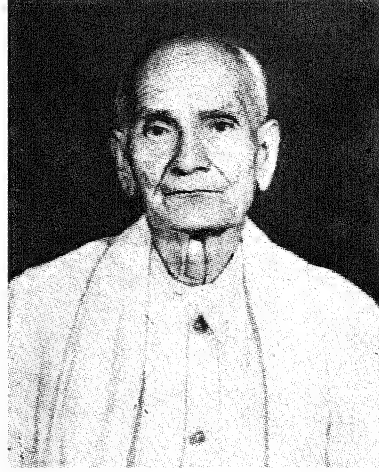
नागपुरम्
दि. २०-६-६५

काळे कुलोत्पन्नौ व्याख्याकारौ
डॉ. जयकृष्णतनूजः गोविन्दशर्मा
भालचन्द्रतनूजः काशीनाथशर्मा च
एम्. ए.

व्याख्याकारौ

डॉ. गोविंद जयकृष्ण काळे

श्री. काशीनाथ भालचंद्र काळे, एम् ए.

गोविन्दोऽहं काशीनाथश्च बन्धुर्जातौ पौत्रौ व्याकुलौ लोपभीत्या ।
काव्यस्यैतस्याद्वितीयस्य नूनं शब्दार्थालङ्कारविभ्राजितस्य ॥

श्रीढुंढिनाकृत

श्रीभागवतव्यंजनम्

प्रथमोल्लासः

।। श्रीगणेशायनमः ।। श्रीकृष्णायनमः ।। श्रीगुरवेनमः ।।

अम्बां हासेऽतिशुक्लान्दशनवसनयोर्लोहितां केशपाशे-
कृष्णां वन्दे कुलेशां प्रकृतिविकृतिभिः सप्तभिः शृङ्गदम्भात् ।।
राजन्तं या प्रपञ्चं मुनिशिखरमधिष्ठाय शैलं चकास्ति
ब्रह्माण्डाखण्डमूलप्रकृतिरविकृतिश्चेतनालिङ्गिताङ्गी ।।१।।

अन्वय—या ब्रह्मांडाखण्डमूलप्रकृतिः अविकृतिः चेतनालिङ्गिताङ्गी सप्तभिः प्रकृतिविकृतिभिः शृङ्गदम्भात् राजन्तं प्रपञ्चं मुनिशिखरं शैलम् अधिष्ठाय चकास्ति; (तां) हासे अतिशुक्लां, दशनवसनयोः लोहितां, केशपाशे कृष्णां कुलेशाम् अम्बां वन्दे ।।

व्याख्या—अम्बामिति। या ब्रह्माण्डाखण्डमूलप्रकृतिः ब्रह्माण्डस्य अखिलजगतोऽखण्डा भागरहिता । अनन्यत्वादपरकृतोत्सृजनसहायताराहित्यात् स्वयमेव मूलप्रकृतिरादिकारणम्। यया चराचरात्मकं जगन्निर्मितमित्यर्थः। **अविकृतिः** या विकारेण रहिता, अविकृता, अजा इत्यर्थः। **चेतनालिङ्गिताङ्गी**—चेतनेन चैतन्येन पुरुषेण आलिङ्गितम् अङ्गं यस्याः सा। पुरुषेण सह वर्तमाना आदिमाया इत्यर्थः। **सप्तभिः** सप्तसंख्याकैः **प्रकृतिविकृतिभि**र्महदाद्यैः सप्तभिराद्यनादिकारणैरिव **शृंगदंभात्** शिखरव्याजात्। **राजन्तं** शोभमानं, **प्रपंचं** विस्तृतं महान्तमित्यर्थः **मुनिशिखरं शैलं** सप्तशृंगं नाम पर्वतम्। **अधिष्ठाय** अध्यास्य। **चकास्ति** सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते शोभते इत्यर्थः। एतादृशीं तां। **हासेऽतिशुक्लां** हास्ये अतिशुभ्राम्। **दशनवसनयो**र्दन्तवस्त्रयो**र्लोहितां** रक्ताम्। **केशपाशे कृष्णाम्**

सत्वरजस्तमोगुणात्मिकामित्यर्थः । **कुलेशां** वत्सगोत्रान्तर्गत–काळे–कुलोत्पन्नानाम् अस्माकं कुलदेवताम् **अम्बां** मातरं श्रीमद्योगेश्वरीम् । **वन्दे** नतोऽस्म्यहम् ॥

अस्यां स्तुतौ कविना स्वेष्टदेवतास्तुतिव्याजेन समस्तजगतः सर्गस्थितिविनाश-रूपत्वाच्छोभमानस्य निस्सारत्वं, तथा च स्वेष्टदेवताया जन्ममरणादिविकारराहित्याद-नाद्यत्वात्, परिपूर्णत्वात्, त्रिकालाबाधितत्वात्, सत्यंज्ञानमनन्तस्वरूपं प्रतिपादितम् । सांख्यशास्त्रानुसारेणेदं जगत् सप्तभिः प्रकृतिविकृतिभिर्नाम महदाद्यैः सप्तपदार्थै-र्महदहंकार–पञ्चतन्मात्राभिर्निर्मितमपि राजते स्वादिकारणसम्मिलितपदार्थानां पृथक्त्वं दर्शयत्येव न त्वखण्डत्वम् एवमेवादि कारण सम्मिलितपदार्थानां पृथक्त्वं शिखरमिषाद्दर्शयन्तमपि सप्तशृंगिपर्वतरूपं संसारमाश्रित्यापि सा सर्वोत्कृष्टतया वर्तमानत्वादात्मनोऽखण्डत्वं प्रतिपादयतीति भावः ॥

इयं स्वकुलस्वामिन्या नुतिः पुष्पमालार्पणमिषात् स्रग्धराछंदसा कविना ग्रथिता । लक्षणं तु म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुतास्रग्धराकीर्तितेयम् ॥१॥

तत्तत्प्रारब्धदूरीकृतभविकचयाञ्छुण्डयाकृष्य दिग्भ्यो-
भक्तान्प्रत्यर्पयन्तं श्रवणपवनतस्तासु रिक्तासु चैषाम् ।
विघ्नान्प्रस्थापयन्तं पदविनतनृणां योगभद्राख्यकृत्यं-
स्वाङ्गेनैवाचरन्तं शरणमिभमुखं तं दयालुं प्रपद्ये ॥२॥

अन्वयः—तत्तत्प्रारब्धदूरीकृतभविकचयान् दिग्भ्यः शुण्डया आकृष्य भक्तान् प्रत्यर्पयन्तं, तासु रिक्तासु श्रवणपवनतः एषां विघ्नान् प्रस्थापयन्तं, पदविनतनृणां योगभद्राख्यकृत्यं स्वाङ्गेन एव आचरन्तं तं शरणं दयालुम् इभमुखं प्रपद्ये ॥

व्याख्या—तत्तदिति ॥ तेषां तेषां भक्तानां प्रारब्धेन दैवेन दूरीकृता निष्कासिता भविकानां कुशलानां चयाः समूहाः तान् । **तत्तत्प्रारब्धदूरीकृत-भविकचयान्** । 'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां विविधभक्तानां दैवेन दूरीकृतकल्याणसमूहान् । **दिग्भ्यः शुंडया आकृष्य**—स्वशुंडादण्डेन दिगन्तादाकृष्य । **भक्तान्प्रत्यर्पयन्तम्**—पुनरपि स्वभक्तान् प्रति अर्पयन्तम् । **तासु रिक्तासु**—तत्कुशलापहरणाद्रिक्तासु दिक्षु । **श्रवणपवनतः**—श्रवणयोः पवनो वायुस्तस्मात् तसिः । निज श्रोत्रयोः संचलनेनोत्थितपवनाद्वायोः । **एषां** भक्तानाम् । **विघ्नान् प्रस्थापयन्तम्**; तत्र दिक्षु तेषामन्तरायान् प्रक्षेपयन्त-मित्यर्थः । **पदविनतनृणाम्**—पदयोर्विनता नम्रा नराः तेषां । शरणागतभक्तानाम् । **योगभद्राख्यकृत्यम्**—योगभद्रो योगक्षेम इति आख्या नाम यस्य स योगभद्राख्यः ।

योगभद्राख्यं यत् कृत्यं कर्म तत् योगभद्राख्यकृत्यं तत् । अप्राप्तस्य प्रापणं योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः इत्यस्मात् निजभक्तानां योगक्षेमात्मकं नाम लालनपालनात्मकं कर्म । **स्वांगेनैवाचरन्तम्**—स्वशरीरावयवैः संपादयन्तम्–तनुजस्य लालनपालनात्मकं कर्म स्वांगेनैव संपादयन्तौ पितराविव इत्यर्थः । एतादृशं **तं शरण** रक्षितारम् । **दयालुम् इभमुखम्** इभस्य गजस्य मुखमिव मुखं यस्य स इभमुखः तम् गजाननं **प्रपद्ये** नतोऽस्म्यहम् ॥

अस्मिन् पद्ये 'अवकाशसिद्धान्तः' (Vaccum Theory) कविना वर्णितः । यतो न कुत्राप्यवकाशो रिक्तः स्थातुं शक्यः तस्मात् कुशलापहरणाद् रिक्ततां गता दिगन्ता भक्तानां विघ्नैः पूरिता गजाननेनेति वर्णितम् । अस्माकं पूर्वजानामयमवकाशसिद्धान्तोऽपिज्ञात इति ।

प्रकृतिस्थो गजः स्वशुण्डादण्डं पुरतः प्रक्षिप्य पुनः स्वसम्मुखमाहरति तथा च श्रवसी उभे भूयो भूयः संचालयति । प्रभोर्गजाननस्येदृशी क्रियात्र भक्तजनस्य योगक्षेमकारिणी वर्णिता ॥ इदं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणं तु सूर्याश्वैर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ दुरुहार्थ स्वक्रियारूपवर्णनं ॥२॥

हरित्पालान्वेणोरमृतमधुरालापविवशान्
प्रकुर्वन्तङ्कालाभयसुखमहालाभदपदम् ।
विशालाक्षङ्कञ्चिन्नवघनतमालाभमनिशं
भजे गोधुग्बालानयनवनमालापरिचितम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हरित्पालान् वेणोः अमृतमधुरालापविवशान् प्रकुर्वन्तं, कालाभयसुखमहालाभदपदं, विशालाक्षं, नवघनतमालाभं, गोधुग्बालानयनवनमालापरिचितं कञ्चित् अनिशं भजे ॥

व्याख्याः—हरिदिति ॥ **हरित्पालान्** हरितः पालयन्ति रक्षयन्ति ते हरित्पालाः तान् । 'दिशश्च ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । दिक्पालान् । **वेणोर्**वंश्याः । **अमृतमधुरालापविवशान्**—अमृतं सुधामिव मधुरैरालापैर्निनादैर्विवशाविह्वलाः तान् । **प्रकुर्वन्तं** प्रकर्षेण जनयन्तम् । अमृतमिव सुमधुरवेणुनिनादेन सुदूरस्थितदिक्पालानपि विह्वलत्वं नीयमानमित्यर्थः । **कालाभयसुखमहालाभदपदम्**—कालात् यमात् अभयस्य सुखं स एव महालाभः, तं ददाति यः स कालाभयसुखमहालाभदः तस्य पदं स्थानं तम् । मृत्युभयमोचनस्थानं श्रीकृष्णम् । **विशालाक्षम्** आयतनेत्रम् । **नवघनतमालाभम्**—नवघनश्च तमालश्च नवघनतमालौ तयोराभा

इव आभा कान्तिर्यस्य स तम्। अथवा नवघन इव तमाला नीला आभा कांतिर्यस्य स तम्। मेघश्यामम्। **गोधुग्बालानयनवनमालापरिचितम्**—गा दुहन्ति ते गोदुहः तेषां बालाः गोधुग्बालाः गोपकन्याः तासां नयनैर्वनमालाभिःपरिचित इंगितो ज्ञातः तम्। गोपवधूपरिचितवनमालम्। एतादृशम् **कञ्चित्** कमपि अनिर्वचनीयं विभुं श्रीकृष्णम् **अनिशं भजे** संततं सेवे ॥ ३ ॥

अनुप्रासशब्दालंकारः। शिखरिणी छन्दः। लक्षणं तु रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ॥

नमो न मोहाधिविनाशिनो गुरोः पदोपदोत्कृष्टपदं नयेद्यदि ॥
नवेन वेत्ता हितमध्वना कथं समं स मङक्षु स्वजनैर्भवेज्जनः ॥४॥

अन्वयः—यदि जनः मोहाधिविनाशिनः गुरोः पदोपदोत्कृष्टपदं नमः मङक्षु न नयेत् (तर्हि) स स्वजनैः समं नवेन अध्वना हितं (अहितं च) वेत्ता कथं भवेत्।

व्याख्याः—नम इति॥ यदि जनः जनसाधारणः किन्तु मुमुक्षुर्विचक्षणो वा इति भावः। **मोहाधिविनाशिनः** मोहः कश्मलम् अज्ञानावलिप्तमूर्च्छा स एव आधिर्मानसी व्यथा तं विनाशितुं दूरीकर्तुं शीलमस्य स तस्य। 'सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये' इत्यनेन णिनिः। 'पुंस्याधिर्मानसीव्यथा' इत्यमरः। मोहरूपमनो व्यथायाः सदुपदेशेन मूलच्छेदनकर्तुं समर्थस्य **गुरोः** उपदेशकस्य सद्गुरोः। **पदोपदोत्कृष्टपदं** पदयोः उपदा उपहारः प्रथमदर्शने महतां सम्मुखेऽत्यादरेण समर्पितवस्तु तदेवोत्कृष्टं श्रेष्ठतमं पदं वस्तु **नमः** नमनम्। अर्थात् गुरुचरणयोरुपान्तेऽत्यादरेणसमर्पणाय श्रेष्ठतमं वस्तु नमनरूपोपहार एव नत्वन्यः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्म्याङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। एतादृशो नमः **मङ्क्षु** झटिति **न नयेत्** नानुसरेत्। अर्थात् नतो न भवेत्। तर्हि **स** जनः। **स्वजनैः समम्** आप्तैर्बान्धवैः सह—यत्र गुरुविरहितस्य एकस्यापि हितं न भवति तत्र का कथा तस्य बहूनां संबन्धिनाम् अतः सर्वैः सह नमेत्। **नवेन** नवीनेनाज्ञातेन **अध्वना** मार्गेण मोक्षरूपहितसाधनायप्रकल्पितः केनापि सुज्ञेनाप्रदर्शितो मार्गो नवीन एव, नवीनत्वान्मार्गभ्रंशनं तथान्यमार्गपतनमपि संभवति अतो नवीनमार्गेण गच्छन्सन् **हितम्** आत्मावबोधरूपं मोक्षप्राप्तिरूपं लाभम् अथ च **अहितं** हानिरूपम् अर्थात् हिताऽहितयोर्भेदं **वेत्ता** ज्ञाता कथं भवेत्। मोक्षाधिकारी कथं भवेत् न कथमित्यर्थः।

सद्गुरोः सदुपदेशाद्विना मोक्षरूपं ज्ञानं न भवति अतो न एकलोजनः किन्तु समष्टिरूपेण बहुजनहिताय बान्धवैः सह सद्गुरुणा प्रदर्शितमार्गमनुसरेदितिभावः ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥४॥

कालिन्दीपुलिने चरन् वदनजैर्वातैः सुवेणोर्नखैः
छिद्राणां परिचालनैर्व्रजसखीचेतांसि संचालयन् ।
यान्तीनां रमणेषु मोहनिचयं संवर्धयन्केशवो-
ढुण्ढेः पण्डितमण्डनस्य विपदं विद्रावयन् रक्षतु ॥५॥

अन्वयः—कालिन्दीपुलिने चरन्, सुवेणोः छिद्राणां वदनजैः वातैर्नखैश्च परिचालनैः व्रजसखीचेतांसि संचालयन् यान्तीनां रमणेषु मोहनिचयं संवर्धयन्, केशवः ढुण्ढेः पण्डितमण्डनस्य विपदं विद्रावयन् रक्षतु ।

व्याख्या—कालिन्दीति ॥ कालिन्दीपुलिने-कलिन्दस्यापत्यं स्त्री कालिन्दी यमुना नदी तस्याः पुलिनं तस्मिन् । यमुनायाः तोयोत्थितप्रदेशे । **चरन्** चर गतौ चरतीति चरन् शत्रन्तम् । परिभ्रमन् इत्यर्थः । **सुवेणोः छिद्राणाम्**-सुवंश्या रन्ध्राणाम् । **वदनजैर्वातैः**-मुखोत्पन्नैः पवनैः तथा च **नखैः परिचालनैः**-संचालितकराग्रैः। आननात्फूत्कारेणोत्थितवातध्वनिभिस्तथा कराग्रैर्वंशीछिद्राणां रोधनानिरोधनकर्मभिरुत्पादितेन षड्जादिसप्तस्वरनिनादेन । **व्रजसखीचेतांसि संचालयन्**—व्रजसुंदरीणां मनांस्याकंपयन्नुद्दीपयन् इत्यर्थः । **यान्तीनां**—गच्छन्तीनां रमणीनां **रमणेषु** पतिषु **मोहनिचयं संवर्धयन्**—मोहवृद्धिं कुर्वन्; मृदुवेणुनिनादेन तान् पतीन् सुषुप्तिं गमयन्नित्यर्थः । **केशवः** स श्रीहरिः **ढुण्ढेः** कवेर्ढुण्ढिराजस्य । कथं भूतस्य ढुण्ढेः ? **पण्डितमण्डनस्य** पण्डितानां विदुषां यो मण्डनं विभूषणं स पण्डितमण्डनः तस्य । **विपदं विद्रावयन् रक्षतु**-तस्य क्लेशं दूरीकुर्वन् पालयतु ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

रसज्ञरसवैरिणोरुभयमेव पृथ्वीचरन्नचैकतरमेतयोरपि रसग्रहेप्रार्थये ॥
कृतिर्हि सरसास्ति चेदिहरमेत पूर्वः स्वयं प्रनिम्नइववारधोवदन-
कुंभबंधुः परः॥ ६ ॥

अन्वय—रसज्ञरसवैरिणोः उभयं एव पृथ्वीचरम् । एतयोः एकतरं चापि रसग्रहे न प्रार्थये । कृतिर्हि सरसाऽस्ति चेत् इह पूर्वः स्वयं रमेत । परः प्रनिम्ने वारिव अधोवदनकुंभबन्धुः ॥

व्याख्याः - रसज्ञेति ॥ अत्र कविर्निजकाव्यरसास्वादनाय न कमपि प्रार्थयते । कस्मात् ? यतो 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यस्मात् श्रृंगारादिरसप्रदर्शनात्मकानाम् अत्र प्रयुक्तशब्दवाक्यानां रसं जानात्यसौ रसज्ञः । विद्वान् पण्डितः तद्विपरीतो रसवैरी

मूर्खः । अतो **रसज्ञरसवैरिणोः**—पण्डितमूर्खयोः । उभयमेव पृथ्वीचरम्—पृथिव्यां चरतीति पृथ्वीचरः तम् 'चरेष्टः' इत्यनेन टः प्रत्ययः । युगलमेव जगति वर्तमानम् । **एतयो**रुभयोर्मध्ये । **एकतरं चापि रसग्रहे न प्रार्थये**-मम काव्यरसग्रहणाय एकमपि न याचे । किं कारणम् ? **कृतिर्हि रससास्ति चेत्**-अत्र मम काव्यकृतिः सरसा रसैः सहिता रसवती श्रृंगारादिरसभाववती भवति चेत् तर्हि **इह पूर्वः** स रसज्ञः । स्वयं रमेत तस्यां मम कृतौ अप्रार्थितोऽपि स्वयमेवावगाहेत । रसास्वादं करिष्यतीति भावः । **परो**नाम रसवैरी तु **प्रनिम्ने वारिव**-निम्नस्थले जलमिव । 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारिसलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । **अधोवदनकुम्भबन्धुः**-अधोवदनो नाम अधोमुखघटसदृशः । यथा निम्नस्थले पतितं जलं स्थातुं समर्थं नास्ति एव मेव अधोमुखकुंभं वारिधारा अपि न पूरयन्ति । तद्वत् अरसिकः प्रार्थितोऽपि रसग्रहणायासमर्थ इति भावः । इदं पृथ्वीछन्दः । जसौजसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः इति लक्षणात् ॥६॥

वर्तध्वे चित्स्वरूपाः श्रुतिनियमबलात्सर्वदा जागरूका-
स्तद्युष्मान्प्रार्थयेऽहम्मुहुरिदमखिलानाऽऽविधेरा च कक्षात् ॥
उत्प्रेक्षादिप्रयुक्त्या सदसदपि गिरा प्रोच्यते यद्यदस्मिन्
काव्ये तत्तत्क्षमध्व निजनिजसदलकारसंभावनाभिः ॥७॥

अन्वयः—श्रुतिनियमबलात् सर्वदा जागरूकाः चित्स्वरूपाः (यूयं) वर्तध्वे । तत् अखिलान् युष्मान् मुहुः इद प्रार्थयेऽहम् । अस्मिन् काव्ये आविधेः आकक्षाच्च उत्प्रेक्षादिप्रत्युक्त्या गिरा सदसदपि यत् यत् प्रोच्यते, तत् तत् निजनिजसदलंकारसंभावनाभिः क्षमध्वम् ॥

व्याख्या—वर्तध्व इति ॥ **श्रुतिनियमबलात्**-श्रुतीनां वेदानां नियमेन स्वाध्यायेन प्राप्तं यत् बलं तस्मात् । वेदशास्त्राध्ययनादित्यर्थः । अथवा श्रुत्योः शब्दार्थग्रहयोः कर्णयोर्नियमः प्रतिज्ञानं तस्य बलात् सामर्थ्यात् । गुरोः सकाशे शब्दग्रहणादध्ययनाद् यत् प्राप्तं ज्ञानं तस्य बलादित्यर्थः । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । **सर्वदा जागरूकाः** सदा जाग्रताः । **चित्स्वरूपाः** चित् चेतना तदेव स्वरूपं विग्रहो येषां ते चित्स्वरूपाः । साक्षात् सरस्वतीरूपाः । **वर्तध्वे**-यूयं कोविदा अस्मिञ्जगति वर्तध्वे स्थ इत्यर्थः । **तत्** तस्मात् कारणात् **अखिलान् युष्मान् अहं मुहुः** पुनःपुनरिदं **प्रार्थये** । इदं किम् ? अस्मिन् काव्ये **आविधेः आकक्षाच्च उत्प्रेक्षादिप्रयुक्त्या गिरा सदसदपि यद्यत्प्रोच्यते** । विधिर्नियमः । कक्षः सीमा । आङ् अभिव्याप्तौ मर्यादायां च । काव्यालंकारादि

नियमादारभ्य आसीम्नां च सीमापर्यन्तं परिपालनादपि अस्मिन् ग्रन्थे अलंकारादि प्रयुक्त्या वाण्या ये ये प्रयोगाः प्रयुक्ताः तेषां प्रयोगेण तथा सुष्ठुदुष्ठु पदवाक्य-प्रयोगेण मया यद्यत् प्रोच्यते कथ्यते **तत्तत् निजनिजसदलंकारसंभावनाभिः क्षमध्वम्**-तत्रतत्र संभावितशब्दार्थालंकारग्रहणेनैवाऽऽत्मनोरसग्रहणशक्तिं दर्शयन्तु भवन्त इति मे प्रार्थना ॥ यद्यपि पूर्वस्मिन् पद्ये कविर्निजकाव्यरसास्वादाय न कमपि प्रार्थयते तदपि पुनः पण्डितान् याचते, यतोऽयं शिष्टसंप्रदायो महतां विनयोऽपि स्रग्धराछन्दः ॥७॥

शुकमुखादिह भागवतामृतं विगलितं शुभदैववशान्महत् ॥
समनुलक्ष्य बुधान्यगदन्निवदं त्यज सुधे वसुधे भज धन्यताम् ॥८॥

अन्वयः—शुभदैववशात् इह शुकमुखात् महत् भागवतामृतं विगलितं समनुलक्ष्य बुधाः इदं न्यगदन् 'सुधे धन्यतां त्यज वसुधे तु भज' ॥

व्याख्या—शुकमुखादिति । **शुभदैववशात्**—कल्याणकारि-सौभाग्यात् । **इह शुकमुखान्महद्भागवतामृतं विगलितं समनुलक्ष्य**-यथा शुकमुखात् कीर-पक्षिणो मुखात् सुस्वाद्वमृतमयं पक्वं मिष्टं फलं निःसरति तद्वत् इहास्मिन् जगति शुकाचार्यमुखात् सुमहदतिविस्तृतम् अमृतस्वरूपं भागवतं नामकं ग्रन्थं विगलितं निसृतं कथितमित्यर्थः दृष्ट्वा । **बुधा** विद्वांसः । **इदं न्यगदन्** कथयामासुः । इदं किम् ? **हे सुधे** हे अमृत **धन्यतां त्यज** तथा **वसुधे** हे वसुंधरे त्वं तु **धन्यताम्** अहोभाग्यतां **भज** धारय ।

यतः शुकमुनेः प्रसादादिह जगति प्राचुर्येण भागवतरसामृतप्रादुर्भावेण स्वर्गस्थ-सुधाया महिमा स्वल्पीयस्त्वं गतः किन्तु सद्यः सुलभं सर्वैः प्राप्यं भागवतरसामृतं शुकाचार्येणेहैवोत्पादितत्वाद् वसुधाया महिमा वृद्धिगतः । अतः सा धन्या । तस्मात् हे सुधे । त्वमहोभाग्यत्वं त्यज । परंच हे वसुधे ! त्वं धन्यतां भजेति निर्देशः इति भावः ॥

यमकानुप्रासौ । द्रुतविलंबितं वृत्तम् । द्रुतविलंबित माह नभौ भरौ ॥८॥

अस्ति श्रीमथुरापुरीमधुरिपोः सांनिध्यभाक्सर्वदा—
वैकुण्ठस्य नवावतार इव या वासो यदुक्ष्माभृताम् ॥
तस्यां यो वसुदेव इत्यभिहितो या देवकीति प्रथां
प्राप्ता वृष्णिकुलोद्भवौ न्यवसतां कन्याकुमारश्च तौ ॥९॥

अन्वयः—सर्वदा मधुरिपोः सांनिध्यभाक्, वैकुण्ठस्य नवावतार इव, श्रीमथुरापुरी अस्ति। या यदुक्ष्माभृतां वासः। तस्यां यः वसुदेवः इति अभिहितः कुमारः, या देवकी इति प्रथां प्राप्ता कन्या च, तौ वृष्णिकुलोद्भवौ न्यवसताम् ॥

व्याख्या—**अस्तीति** ॥ **सर्वदा** सर्वस्मिन् काले। **मधुरिपोः** मधोर्दैत्यस्य रिपुः शत्रुः तस्य। श्रीकृष्णस्य। **सांनिध्यभाक्** संनिधेरिदं सांनिध्यम्। 'गुणवचनादिभ्य इत्यनेन ष्यञ्।' सांनिध्यं भजते इति सांनिध्यभाक् 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः प्रत्ययः। अत्यन्तनिकटतया, संनिकर्षेण वास्तव्यात् वा। **श्रीमथुरापुरी अस्ति** यत्र भगवान् नित्यमेव वर्तते इत्यर्थः। सदावर्तमानत्वात् 'अस्ती'ति वर्तमाने लट्। कथमस्ति ? **वैकुण्ठस्य नवावतार इव**—वैकुण्ठः प्रभोर्निलयः स इह जगति नवमथुरायाः स्वरूपेणैव वर्तते। **या** मथुरापुरी। **यदुक्ष्माभृतां** यदुपतीनाम्। **वासो** निकेतनमभूत्। **तस्यां** मथुरायां **यो वसुदेव इत्यभिहितो** नाम्नाऽभिज्ञातः **कुमारः** तथा च **या देवकीति प्रथां** प्रसिद्धि प्राप्ता ज्ञाता कन्या। एतादृशौ **तौ** कन्याकुमारौ। **वृष्णिकुलोद्भवौ** यदुकुलोत्पन्नौ **न्यवसतां** निवसतः स्म ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥९॥

पूर्वस्मिन्ननघे जनुर्द्वयइवाप्यस्मिन्भवे मैव मां
त्याक्षीरासुधृतेरितीवनिभृतं संसूचयन्पाणिना ॥
पाणिं गाढमपीपिडत्सुविधिना तस्याः स कंसस्वसु-
र्यद्वा काञ्चनरत्नयौतकयुतां जग्राह युद्धार्भटीम् ॥१०॥

अन्वयः—'हे अनघे ! पूर्वस्मिन् जनुर्द्वये इव अस्मिन् भवेऽपि आसुधृतेः मां मा एव त्याक्षीः' इति पाणिना निभृतं संसूचयन् इव स तस्याः कंसस्वसुः पाणि सुविधिना गाढम् अपीपिडत्। यद्वा कांचन-रत्नयौतकयुतां युद्धार्भटीं जग्राह ॥

व्याख्या—**पूर्वस्मिन्निति** ॥ **हे अनघे !** हे निष्पापे ! **पूर्वस्मिन् जनुर्द्वय इव**—यथा त्वं पूर्वसमये जन्मद्वये 'सुतपा' 'अदिति' इति रूपेण मां पृश्निं कश्यपं च न त्यक्तवती एवमेवा**ऽस्मिन् भवेऽपि** इह जन्मन्यपि। **आसुधृतेः** आ असूनां प्राणानां धृतिर्धारणं तस्या आ असुधृतेः। आङ् मर्यादायाम्। प्राणधारण-पर्यन्तम् आजीवनमिति यावत्। 'धृतिर्धारणधैर्ययोः' इत्यमरः। **मां मा एव त्याक्षीः** त्वं मां कदापि न त्यज। 'नमाङ्योगे' इत्यनेन अडाटौ निषेधः। **इति पाणिना निभृतं संसूचयन्निव**—इत्थं प्रकारेण करग्रहणविधौ पाणिना हस्तेन

निभृतं गुप्ततया दर्शयन्निव स वसुदेवः **तस्याः कंसस्वसुर्देवक्याः पाणि** हस्तम् । **सुविधिना,** यथोचित विवाहकर्मणा **गाढम् अपीपिडत्**—'पीड अवगाहने' लुङि 'भ्राजभासभाष' इत्यनेन विकल्पेनोपधा ह्रस्वः । दृढतया तस्याः करग्रहणमकरोत् । **यद्वा कांचनरत्नयौतकयुतां युद्धार्भटीं जग्राह—** यद्वा इदं करग्रहणं सर्वैरपि लक्षितं तथापि युद्धस्वरूपं कन्याग्रहणं युद्धे एव परिणमेदिति नो लक्षितं तत् संभावनां कविः करोति । विवाहे कन्यां प्रति यत् देयं तत् यौतकं । स्वर्णरत्नादिना पारिबर्हेण विभूषितां सालंकृतां किन्तु युद्धकन्या जग्राह इत्यर्थः । युद्धार्भटीम्-अर्भ एव अर्भटो बालकः । स्त्रियां अर्भटी तां अर्भटीम् । 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन स्त्रियां ङीप् । युद्धाय अर्भटी तां युद्धार्भटीम् । युद्धकन्यामित्यर्थः । स वसुदेवो न केवलं सालंकृतां कन्यां जग्राह अपि तु भविष्यद्युद्धायाऽऽवाहनं कुर्वतीं युद्धकन्यामपि जग्राह इति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ॥१०॥

पुरैकरङ्गेश्वनटादरेण सामाजिकान्मोदयितान्पुरस्थान् ॥
तयोर्विवाहोत्सवनाटकस्य कंसः किलाऽशोभत सूत्रधारः ॥११॥

अन्वयः—पुरैकरङ्गे अश्वनटादरेण पुरस्थान् सामाजिकान् मोदयिता कंसः तयोः विवाहोत्सवनाटकस्य सूत्रधारः किल अशोभत ॥

व्याख्या—पुरमिति ॥ **पुरं** मथुरानगरं तदेव **एकः** केवलो**रङ्गः** नटशाला तस्मिन् । समग्रमथुरानगररूपिण्या नृत्यशालायाम् । पुरस्य रङ्गसाम्येन सर्वत्र विवाहोत्सवप्रसंगेन निखिलमथुरानगरी रंभास्तंभध्वजादिभिः समलंकृता सुशोभिता इति भावः । **अश्वनटादरेण** अश्वास्तुरगास्ते एव नटा नर्तकास्तेषाम् आदरेण अभिनिवेशेन । तुरगाणां नटसादृश्येन तेऽपि समलंकृता बद्धाभिनिवेशेन संभ्रमेण गच्छन्त इति भावः । तेषाम् एतादृग्गमनेन **पुरस्थान्** पुरवासिनः नागरिकान् अथ च पुरोवर्तिनश्च तानेव **सामाजिकान्** नाट्यप्रेक्षकान् । सामाजिकानिति संपूर्वोऽजिः समुदायः तस्माद्भावे घञ् समाजः तस्मात् ठञ् सामाजिकः तान् । पुरस्थान् इत्यनेन साभिलाषतया विवाहमहोत्सवप्रेक्षणे पुरोवर्तिस्थितान् इतिभावः। **मोदयिता** 'मुद हर्षे' इत्यस्मात् णिजन्तात् तृन् । पुरवासिनामानन्दयिता स **कंसः**। **तयो**र्देवकी-वसुदेवयोः **विवाहोत्सवनाटकस्य** विवाह एव नाटकं तस्य । विवाहोत्सवाभिन्न-नाटकस्य **सूत्रधारः** चालकः संविधानसूचकः अथ च सारथ्येन अश्वप्रग्रहधारी च **अशोभत किल** निश्चयेन शुशुभे ।

॥ रूपकमलंकारः । वंशस्थवृत्तम् ॥११॥

हन्तो दयिष्यति हतिस्तव नष्टबुद्धे विस्पष्टमष्टमसुतादिति कष्टमस्याः
इत्युग्रसेनजनुषः सुरवर्त्मवाणी बाणी बभूव हृदयांतरमर्मभेत्री ॥१२॥

अन्वयः--हन्त कष्टम् ! हे नष्टबुद्धे ! अस्याः अष्टमसुतात् तव हतिः उदयिष्यति इति विस्पष्टं सुरवर्त्मवाणी उग्रसेनजनुषः हृदयान्तरमर्मभेत्री बाणी बभूव ॥

व्याख्याः--**हन्तेति । हन्त ।** कष्टम् ! खेदे खेदाधिक्यप्रदर्शनायैव द्वौ शब्दौ प्रयुक्तौ । **हे नष्टबुद्धे !** नष्टाबुद्धिर्यस्य सः । तत्संबुद्धौ हे नष्टबुद्धे--रे मूढ ! कंस । **अस्या** देवक्याः । **अष्टम सुतात्** पुत्रात् **तवहतिर्मृत्युरुदयिष्यति** । हन हिंसायां 'स्त्रियाक्तिन्' हतिः । **इति विस्पष्टम्** अव्ययम् । इत्थं प्रकारेण स्पष्टतया उक्ता **सुरवर्त्मवाणी** आकाशवाणी । **उग्रसेनजनुषः** उग्रसेनात् जनुर्जन्म यस्य स तस्य । कंसस्य । **हृदयांतरमर्मभेत्री** हृदयस्य अन्तरम् अवकाशः तस्मिन् स्थितं यत् मर्म सुकोमलं संधिस्थानं तस्य भेत्री । सुदूरपर्यन्तं हृदयाभ्यन्तरे मर्मस्थानं भेत्री छेदनरूपा । भिदिर्विदारणे इत्यस्मात् तृच् स्त्रियां ङीप् । **बाणी बभूव** न बाणः अबाणः, अबाणो बाणो यथा संपद्यते तथा बभूव बाणी बभूव । अभूत तद्भावे च्विः । बाणसदृशी छेदनरूपिणी बभूव ॥ अनुप्रासालंकारः ॥
वसंततिलका छन्दः । लक्षणं तु उक्ता वसंततिलका तभजाजगौगः ॥१२॥

प्रोज्झित्यात्मानमिद्धापदि पदमपथे स्थापयिष्यन्तमश्वान्–
सन्मार्गे बद्धदृष्टीन्सजवमपितिरश्चोनुयातो गुणान्स्वान् ॥
अप्याकृष्टान्कराभ्यामनुपयत इव प्रग्रहान्प्रास्य हस्त–
ग्राहं जग्राह कंसः सपदि तदलकान्दुर्मतिर्दुर्गुणांश्च ॥१३॥

अन्वयः—तिरश्चोऽपि सन्मार्गे बद्धदृष्टीन् स्वान् गुणान् अनुयातः सजवमपि अश्वान् अनुपयत इव अपथेपदं स्थापयिष्यन्तम् आत्मानम् इद्धापदि प्रोज्झित्य, आकृष्टान् प्रग्रहान् कराभ्यां प्रास्य, स्वान् तिरश्चः गुणान् अनुयातः दुर्मतिः कंस सपदि तदलकान् दुर्गुणांश्च हस्तग्राहं जग्राह ॥

व्याख्या--**प्रोज्झित्येति । तिरश्चोपि**-तिर्यक् योनिं पशुयोनिं गतानपि । **सन्मार्गे बद्धदृष्टीन्** सन्मार्गे सरलपथे दत्तदृष्टीन् अथ च मनुष्याद्धीनयोनौ जातानपि सन्मार्गमेवानुसरतः । **स्वान् गुणान् अनुयातः**-निजरश्मिसंकेतानुसारेण गच्छतः **सजवं** (अव्ययं) सवेगं वेगेन धावमानान् **अश्वान्**-रथाश्वान् । **अनुपयत इव**

निरोधयत इव, अग्रे गन्तुमशक्नुवत इव इत्यर्थः। **अपथे पदं स्थापयिष्यंतं** दुष्टमार्गे कुमार्गे पादन्यासं करिष्यमाणं **आत्मानम् इद्धापदि प्रोज्झित्य**-महद्विपत्तौ त्यक्त्वा 'जिइन्धी' दीप्तौ इत्यस्मात् 'ञीतःक्तः' इत्यनेन क्तप्रत्ययः। प्रज्वलित-विपत्तौ त्यक्त्वा इत्यर्थः। **आकृष्टान् प्रग्रहान्** अश्वरश्मीनपि। **कराभ्यां प्रास्य** हस्ताभ्यां दूरीकृत्य। **स्वान्तिरश्चो गुणाननुयातः** तिरश्चः कुटिलान् निज-कुटिलगुणान् मनोविकाराननुगच्छन् स दुर्मतिः कंसः। **सपदि** तत्कालमेव। **तदलकान्** तस्या भगिन्या देवक्या अलकान् कचान् **दुर्गुणांश्च हस्तग्राहं जग्राह** हस्तेन दृढमग्रहीत्। हस्तग्राहमिति 'हस्तेवर्तिग्रहोः' इत्यनेन णमुल्।

पशुयोनिजा अश्वाः स्वान् गुणाननुसरन्तः सन्मार्गमेवागच्छन् परं च मनुष्ययोनि-प्राप्तः कंसो निजसदसद्विवेकात्मकान् सुष्टु गुणान् त्यक्त्वा दुर्गुणान् दधत् स्वस्यैवानुजां देवकीं हन्तुमुद्युक्तोबभूवेतिभावः॥

अप्रस्तुतप्रशंसालंकारो विशेषात् सामान्यसमर्थनरूपः॥ श्लेषालंकारश्च। स्रग्धराछंदः॥१३॥

साध्वीमुदारां च गुणैः प्रसक्ते प्राणव्ययेऽपि प्रतिपालनीयाम्।
कंसः स्वसारं निशितासिनाऽपि क्रियामिवच्छेत्तुमसौ प्रयेते॥१४॥

अन्वयः—प्रसक्ते प्राणव्ययेऽपि गुणैः प्रतिपालनीयां क्रियामिव साध्वीम् उदारा च स्वसारम् असौ कसः निशितासिना अपि च्छेत्तु प्रयेते।

व्याख्या—साध्वीति। प्रसक्ते-आसन्नभूते प्राप्त इत्यर्थः। **प्राणव्ययेऽपि** प्राणानां व्ययो नाशः तस्मिन्। प्राणनाशनेऽपि। आत्मनाशे प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः। **गुणैः प्रतिपालनीयां**-गुणैर्धैर्यादिगुणै रक्षणीयाम्। **क्रियामिव**-कृत्यामिव देवसंतर्पणाद्यावश्यकत्वेन रक्षणीयाम् अनुल्लंघनीयां कर्तुं योग्यां विविधां क्रियामि-वेत्यर्थः। "कृत्या क्रिया देवतयोस्त्रिषुभेद्येधनादिभिः" इत्यमरः। **साध्वीम् उदारां च**-सुचरित्रामुदाराशयां **स्वसारम्** आत्मभगिनीमपि। **असौ कंसो निशितासिनापि च्छेत्तुं प्रयेते**-तीक्ष्ण खड्गेन छेदनाय प्रयत्नवान् बभूव॥ पूर्णोपमालंकारः॥ उपजातिवृत्तम्॥१४॥

हन्तुं स्वां भगिनीं व्यधायि न पुरस्तेनाऽसियष्टिर्द्विषत्-
कीलालार्द्रपृषद्वती परमहो दुष्कीर्तिरेवास्य सा॥
तस्याः स्वर्गपदाधिरोहणलसद्धेतोरिहेतोऽनम-
द्रागानूनमनूनदीप्तिरकरोत्प्रोत्कण्ठकण्ठग्रहम्॥१५॥

अन्वयः—पुरः तेन स्वां भगिनीं हन्तुम् असियष्टिः नव्यधायि । अहो सा अस्य द्विषत्कीलालार्द्रपृषद्वती इह दुष्कीर्तिः एव । इतः परं तस्याः स्वर्गपदाधिरोहणलसद्धेतोः अनूनदीप्तिः स अनमद्रागानूनं प्रोत्कंठकंठग्रहं अकरोत् ॥

व्याख्या--**हन्तुमिति** । **पुर** इतः पूर्वमद्यापि पर्यन्तं । **तेन** कंसेन । **स्वां भगिनीं** देवकीं **हन्तुम् असियष्टिः** खड्गो **नव्यधायि** न धृता । अधायि इति लुङि कर्मणि चिण् । कस्मात् कारणान्नव्यधायि ? । **अहो** इति निश्चयात्मके । **सा** असियष्टिस्तु **अस्य** कंसस्य **द्विषत्कीलालार्द्रपृषद्वती** द्विषदां शत्रूणां कीलालं रक्तं, द्विषत्कीलालेन आर्द्रा पृषद्वती च । रक्तबिंदून् धारयन्ती । शत्रुरक्तेन रंजिता, शत्रुघातिनी आसीत् इत्यर्थः । 'पृषंति बिन्दु पृषताः । शोणितंभसिकीलालम्' इत्यमरः । अत **इह** भगिनीवधाय सा **दुष्कीर्तिः एव** स्यात् । **इतः परं**—अतऊर्ध्वम् । अस्मिन् समयात् पुरतः **तस्या** देवक्याः **स्वर्गपदाधिरोहणलसद्धेतोः** स्वर्गस्य पदं स्थानं तं प्रति अधिरोहणं स एव लसत् इच्छतो हेतुः तस्मात् । अत्र तस्याः स्वर्गगमनार्थमेवहेतुः तस्मात् । **अनूनदीप्तिः स**—न ऊना लघ्वी दीप्तिः तेजो यस्य सः । स महान् प्रतापी कंसः । **अनमद्रागानूनं** न नमता रागेण, उद्दीप्तविकारेण । अनूनं पूर्णं (न ऊनम् अनूनम्) उद्धतविकारेण परिपूर्णं । **प्रोत्कण्ठकण्ठग्रहम्**--उत्कंठेन कंठग्रहणम् अकरोत् । विवृद्धविकारवशादुत्कंठेन तस्याः कण्ठं जग्राह इत्यर्थः ।

देवकी—विवाहात्पूर्वं तेन कंसेन स्वासिः शत्रुरक्तरंजितः कृतः । परं विवाहानंतरं तमेवासि 'भगिनी मे शीघ्रं स्वर्गं गच्छतु' इति हेतोः तेन कंसेन तस्या देवक्याः कंठे स असिः स्थापितः इति भावः ॥

स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१५॥

अद्योढकान्ताविपदग्रदग्धः कं संश्रयाणि व्यसनोपहत्यै ।
इत्थं विमर्शे किल शूरसूनोर्भिन्नार्थरीत्या हृदि निर्णयोऽभूत् ॥१६॥

अन्वयः—अद्योढकांताविपदग्रदग्धः (अहं) व्यसनोपहत्यै कं संश्रयाणि । इत्थं विमर्शे (सति) शूरसूनोः हृदि भिन्नार्थरीत्या किल निर्णयोभूत् ॥

व्याख्या—**अद्येति** ॥ **अद्य** अद्यैवाह्नि । अद्य या ऊढा परिणीता कान्ता भार्या तस्या विपत् तस्या अग्रम् अत्यधिकं तेन दग्धः पीडितो यः सः । **अद्योढकांता-**

विपदग्रदग्धः । भार्याया विपदाधिक–पीडितो वसुदेवोऽहम् । **व्यसनोपहत्यै** व्यसनस्य विपत्तेरुपहतिर्निवारणं तस्यै । तस्या विपत्ति निवारणाय । **कं** जनं । **संश्रयाणि** शरणं गच्छेयम् । **इत्थं विमर्शे**-एवं चितयति सति । **शूरसूनोर्हृदि** वसुदेवस्य हृदये । **भिन्नार्थरीत्या किल निर्णयोऽभूत्**–अन्यप्रकारेण 'कंसं श्रयाणि' इत्याकारकेण कंसमेव शरणार्थं गच्छाममीति धारणा जाता । कान्तायाः स्थाने तस्याः पुत्रान् व्यापादयितुं, वधाय दातुं निश्चितनिश्चयोऽभूत् इत्यर्थः ॥

निश्चयान्तसंदेहालंकारः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥१६॥

आत्माध्युपास्तिनिभृताहितभूरिवीर्य्या
संत्याजितोद्भवदपत्यफला निकामम् ॥
भार्य्यैव शोकविकलस्य यदूत्तमस्य
सत्कर्मपद्धतिरिवाकृत चित्तशुद्धिम् ॥१७॥

अन्वयः––निकामम् आत्माध्युपास्तिनिभृताहितभूरिवीर्या सत्याजितोद्भवदपत्यफला सत्कर्मपद्धतिः इव शोकविकलस्य यदूत्तमस्य भार्यैव चित्तशुद्धि अकृत ॥

व्याख्याः—आत्मेति । **निकामं** पर्याप्तं यथा स्यात् तथा । **आत्माध्युपास्तिनिभृताहितभूरिवीर्या**--आत्मनो ब्रह्मणः अध्युपास्तिः उपासना सैव निभृतं गुप्तम् आहितं स्थापितं भूरि महत् वीर्यं तेजो यस्यां (सत्कर्मपद्धत्या) सा । भार्यापक्षे–आत्मनः स्वस्य तस्यां जायमानत्वात् या अध्युपास्तिः संततस्मरणं सैव निभृतं गुप्तरूपेण आहितं स्थापितं भूरिवीर्यं प्रचुरमोजो यस्या (भार्यायां) सा । **संत्याजितोद्भवदपत्यफला** सम्यक् त्याजितम् उद्भवदपत्यफलं जनिष्यमाणसत्कर्मफलनिष्पत्तिर्यस्यां सा । भार्यापक्षे–सम्यक् त्याजितम् उद्भवदपत्यफलम् उत्पत्स्यमानपुत्ररूपं फलं यस्यां सा । **सत्कर्मपद्धतिरिव**–सुकर्ममार्ग इव । **भार्या एव** देवकी एव । **शोकविकलस्य** दुःखपरिपीडितस्य । **यदूत्तमस्य** यदुश्रेष्ठस्य वसुदेवस्य । **चित्तशुद्धिम् अकृत** मनस्तापं जहार ।

यथा सत्कर्ममार्गे ब्रह्मप्राप्तिरूपं तेजः प्रच्छन्नरूपेण पर्याप्ततया च स्थापितमस्ति यमनुसरतो जनस्य ब्रह्मावाप्तिरूपं फलं निश्चितं यदि सत्कर्मजनितस्वर्गादिसुखभोगेच्छा त्यक्ता । अर्थात् सत्कर्ममार्गानुसरणं यदि अनासक्तभावेन फलकामेच्छारहितेन अनुक्रियते तदा ब्रह्मप्राप्तिर्निश्चिता । एवमेव ग्रहं वसुदेवः पुत्रलाभं विना अर्थात्

अस्याम् उत्पादयिष्यमाणाः पुत्रा न मयाकांक्षिता इति कृत्वैव यद्यहम् अमुं स्वीकरोमि तदा अस्याः प्राप्तिर्मे निश्चिता। अतो भार्यैव तस्य मनस्तापं जहारेति भावः ॥

उपमालंकारः ॥ वसंततिलका वृत्तम्। उक्ता वसंततिलका तभजाजगौगः ॥१७॥

स्वहृदयगर्भगानपि विजित्य न षट् प्रथमं-
सहजरिपूंस्स्वसुर्बत शिशूनवधीन्मधुपः ॥
यदिदमकर्म वा सुरमुनिः कथमैधयत
क्षितिमथवा परीक्ष्य वपन्ति बुधा उचितम् ॥१८॥

अन्वयः—मधुपः स्वसुः प्रथमं षट् शिशून् स्वहृदयगर्भगान् सहजरिपून् विजित्यापि न अवधीत्। बत सुरमुनिः तदिदम् अकर्म कथं वा ऐधयत। अथवा बुधाः क्षिति परीक्ष्य उचितं वपन्ति ॥

व्याख्या—स्वहृदयेति। मधुपः मधून् एतत्संज्ञप्रदेशान् पाति रक्षतीति मधुपः। 'आतोनुपसर्गेकः' इत्यनेन कः प्रत्ययः। कंसः। **स्वसु**र्भगिन्या देवक्याः। **प्रथमं षट्** आद्यं षट्संख्याकान् **शिशून्** पुत्रान्। कथं भूतान् शिशून्? **स्वहृदयगर्भगान्** स्वस्यैव देवक्या हृदयस्य गर्भे अभ्यन्तरे गच्छन्तीति स्वहृदयगर्भगाः तान् 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपार सर्वानन्तेषुडः' एषु गमेडः। समानोदर्याया भगिन्या हृदयं तस्य कंसस्य स्वहृदयसदृशत्वात् निजपुत्रानेव इत्यर्थः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि इत्यमरः। **सहजरिपून्** सहजेन स्वभावेन जन्मजातेनैव रिपून् शत्रून्। **विजित्यापि** गृहीत्वापि **न अवधीत्** न अमारयत्। **बत** इदमाश्चर्यं यत्। **सुरमुनि**र्नारदमुनिः। **तदिदमकर्म** तस्य कंसस्य इदं बालकवधात्मकम् अयोग्यं कर्म। **कथं वा ऐधयत** कस्मात् कारणात् वृद्धिमनीयत। तत्प्रसिद्धमिति शेषः। **अथवा बुधाः** पण्डिताः। **क्षितिं परीक्ष्य उचितं वपन्ति** भूम्युत्पादनशक्तिं निरीक्ष्य योग्यं बीजं वपन्ति ॥

अर्थान्तरन्यासालंकारः। नर्कुटकं वृत्तम् यथा "नजौ भजजलागुरुर्नर्कुटकम्" ॥१८॥

एकेन द्वे मातरौ गर्भवत्यौ येनाभूतां यश्च नागाधिराजः।
मूर्ध्नि क्षोणीं सर्षपं मन्यते यां सा तं दध्रे सर्षपी भावयन्ती ॥१९॥

अन्वयः—येन एकेन द्वे मातरौ गर्भवत्यौ अभूताम्। यश्च नागाधिराजः। यो यां क्षोणीं मूर्ध्नि सर्षपं मन्यते, तं सा सर्षपी भावयन्ती दध्रे।

व्याख्या—एकेनेति । येन एकेन बलरामेण । **द्वे मातरौ** देवकीरोहिण्यौ **गर्भवत्यौ अभूतां** बभूवतुः ! **यश्च नागाधिराजः** सर्पाधिपतिः शेषः । **यो यां क्षोणीं** भूमिं **मूर्ध्नि सर्षपं मन्यते** शिरसि निधाय सर्षपम् अल्पात्यल्पं तुच्छ-तैल धान्यं शून्यमिव मन्यते । **तम्** एतादृशं नागाधिराजम् । **सा** माता देवकी रोहिणी वा । **सर्षपीभावयन्ती** न सर्षपः असर्षपः असर्षपः सर्षपः संपद्यमानेन भावितः सर्षपी भावयन्ती । 'अभूत तद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यमाने कर्तरि च्विः' । सर्षप इव तुच्छं मन्यन्ती । **दध्रे** तं शेषनागं स्वोदरे दधार ।

उभयोरेकक्रियाधारणत्वाद् अन्योन्यमलंकारः ॥ शालिनीछन्दः । मात्तौ गौ चेच्छालिनीवेदलोकैः इति ॥१९॥

भूभारभूतभवभूरिभयानकेन्द्रप्रत्यर्थिकैतवमहीपतिवाहिनीभिः
संप्लावितान्सकलसज्जनसाधुमार्गानुद्धर्तुमैहत—
विभुर्विधिनार्थितः सन् ॥२०॥

अन्वयः--स्पष्टम् ।

व्याख्या--भूभारेति । विधिना अर्थितः सन् विभुः ब्रह्मणा प्रार्थितः स प्रभुः । भुवोभारभूता भूभारभूताः । भवं जगत् प्रति ये भूरि भयानकाः । इन्द्रस्य प्रत्यर्थिनः अभिघातिनः, परिपंथिनः, कैतवाः कपटिनो, महीपतयो राजानः; वाहिनी सेना । भूभारभूताश्च भवभूरिभयानका ये इन्द्रप्रत्यर्थिनः, कैतवा महीपतयश्च तेषां वाहिन्यः ताभिः । **भूभारभूतभवभूरिभयानकेन्द्रप्रत्यर्थिकैतवमहीपति-वाहिनीभिः** । धराभारभूतेन्द्रशत्रुराजसैन्यैः । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः' इत्यमरः । **सप्लावितान्** आक्रान्तान् । **सकलसज्जनानां साधुमार्गान् । उद्धर्तुं** त्रातुम् । **ऐहत** ऐच्छत् ॥

प्रभोरवतारकारणं दर्शयति । ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् जगत् प्रति भारभूतभयान-केन्द्रद्विड्भिराक्रांतान् लोकान् त्रातुं स प्रभुरैच्छत् इतिभावः ॥ अनुप्रासशब्दालंकारः । वसंततिलकावृत्तम् ॥२०॥

पीताकाचघटीवसंभृतमषी श्रीकृष्णसंधारणात्
गर्भे केतकगर्भगौरतनुरप्यन्तर्बहिर्देवकी ॥
कृष्णाङ्गी समदृश्यतेह न भयात्कंसस्य सोऽपि ध्रुवं
तच्छायाप्रतिबिम्बनस्य कलनात्कालस्य कालानलः ॥२१॥

अन्वयः—अन्तर्बहिः केतकगर्भगौरतनुः अपि देवकी, गर्भे श्रीकृष्णसंधारणात् संभृतमपी पीताकाचघटीव अन्तर्बहिः कृष्णाङ्गी समदृश्यत। इहकंसस्य भयात् न। (परंच) कालानलः सोऽपि तच्छायाप्रतिबिम्बनस्य कालस्य कलनात् ध्रुवम् (कृष्णांगः अदृश्यत इतिशेषः)

व्याख्याः—पीतेति। **अन्तर्बहिः**-बाह्याभ्यन्तरे। **केतकगर्भगौरतनुरपि**- केतकस्य पुष्पविशेषस्य गर्भोऽन्तः प्रदेशः तस्य इव गौरातनुर्मूर्तिर्यस्याः सा। बाह्याभ्यन्तरे गौरवर्णाऽपि **देवकी** सा कृष्णमाता। **गर्भे श्रीकृष्णसंधारणात्** गर्भाशये श्रीकृष्णस्य धारणात्। **संभृतमषी पीताकाचघटीव**-संभृता स्थापिता मषी यस्यां सा संभृतमषी। कृष्णवर्णमषी पीतवर्णकाचघटे स्थापिता यथा दृश्यते तथा सा देवकी अन्तर्बहिः **कृष्णांगी** श्यामतनुः **समदृश्यत** अभात्। **इह कंसस्यभयात् न**-कंसाद्यद्भयं तस्मात् न। अस्मिन् समये तस्याः श्यामलत्वाय कंसभयं कारणं न इत्यर्थः। **सोपिकालानलः**-स मृत्युरूपी अग्निः कंसः। यः कंसः साक्षान् मृत्युं प्रति कालरूपः सन् सोऽपि। **तच्छायाप्रतिबिम्बनस्य-**तस्य श्रीकृष्णस्य छाया कांतिः तस्याः प्रतिर्बिबनम् अनुबिम्बं मंडलं तस्य। **कालस्य** मृत्योः। **कलनात्** प्रभावात् भयात् इत्यर्थः। तस्य श्रीकृष्णस्य सर्वत्रप्रतिरूपस्यकालस्यप्रभावात्भयात्। **ध्रुवं** निश्चयेन कृष्णाङ्गोऽभूदिति शेषः। स कंसः कृष्णभयात् श्यामत्वं गत इत्यर्थः। गौरांगी देवकी कृष्णसंधारणेनान्तर्बहिः कृष्णांगी समभवत्। परं कंसो यः स्वयं मृत्युदाहकोऽवर्तत सोपी तस्य कालस्य कालरूपि कृष्णस्य छायामयं रूपं सर्वदा स्वनिकषैवकल्पयन् भयात् कृष्णवर्णत्वं गत इति भावः॥ तद्गुणालंकारः॥ शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम्॥२१॥

पूर्णं ब्रह्माधिवर्षं विधृतगुणमधिश्रावणं चाधिताम्यत्-
पक्षं तत्राधिरोहिण्यधिरजनि तथाध्यष्टमिस्पष्टमिष्टम्॥
दातुं सभ्द्योऽधिमेदिन्यधिमथुरमधिष्ठाय तेजोधिकारा-
गारं किंचाध्यरिष्टंपरमधिशयनंसर्वतः प्रादुरासीत्॥२२॥

अन्वयः—अधिमेदिनि सद्भ्यः इष्टं दातु, अधिवर्षम्, अधिश्रावणम्। अधिताम्यत् पक्ष। अध्यष्टमि। अधिरजनि। अधिरोहिणि च अधिमथुरम्। अधिकारागारम्। अध्यरिष्टम्। अधिशयनम्। किं च सर्वतः तेजोधिष्ठाय, परं पूर्णब्रह्म तत्र स्पष्टं विधृतगुणं प्रादुरासीत्॥

व्याख्या—पूर्णमिति। **अधिमेदिनि** मेदिन्याम् इति अधिमेदिनि इहात्र जगति। **सद्भ्य इष्टम्** इच्छितं **दातुं** सज्जनानां मनोरथतृप्त्यर्थम् इत्यर्थः। **अधिवर्षं** वर्षाया इति अधिवर्षम् वर्षतौं। अत्र सर्वत्र अव्ययीभावेन सप्तम्यर्थ-द्योतकोऽधिः प्रयुक्तः। 'अव्ययीभावस्त्वे'त्यनेन क्लीवत्वम्। यथा वर्षासु इति अधिवर्षम्। 'ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यनेन ह्रस्वत्वम्, यथा अधिरोहिणि, अधिमेदिनि, इत्यादि। **अधिश्रावणं** श्रावणमासे। **अधिताम्यत् पक्षम्**। कृष्णपक्षे। **अध्यष्टमि** अष्टम्यां तिथौ। **अधिरजनि** रजन्या, रात्रौ। **अधिरोहिणि** रोहिणी-नक्षत्रे। तथा च **अधिमथुरं** मथुरायाम्। **अधिकारागार** कारागारे, बन्दिशाला-याम्। **अध्यरिष्टं** सूतिकागृहे। **अधिशयनं** शय्यायाम्। **किं च सर्वतः** आसमंतात् सर्वत्र। **तेजोधिष्ठाय** प्रभां प्रसार्य। **परं पूर्ण** ब्रह्म तत् सच्चिन्मात्रं केवलानंदस्वरूपं निर्गुणं निर्विकारम्। यद्यपि निर्गुणं निर्विकारं तदप्यत्र **स्पष्टं त्रिभूत-गुणं प्रादुरासीत्** त्रिगुणमय्या प्रकृत्या मायया सह गुणात्मभूतं चतुर्भुजाद्यवयवा-त्मकं साकारभूतम् अस्मिन् जगति नानारूपां लीलां कर्तुं सद्भ्य इष्टं दातुं स परमात्मा सनातनः प्रादुरासीत् साकारः तस्थौ॥ स्रग्धरावृत्तम्॥२२॥

स्ववंशसंभूतिमिमामपीह प्राग्वत्किमु श्रोष्यति दुर्मनीषः॥
इत्युग्रचिन्तार्धतनूकृतत्वा दिवोदगान्नष्टकलाष्टको ग्लौः॥२३॥

अन्वयः—दुर्मनीषः इमामपि स्ववंशसंभूतिम् इह प्राग्वत् श्रोष्यति किमु इति उग्रचिन्तार्धतनूकृतत्वात् इव ग्लौः नष्टकलाष्टकः उदगात्॥

व्याख्या—स्ववंश इति॥ दुर्मनीषः दुष्टा मनीषा इच्छा यस्य सः। निजावश्यंभाविप्राक्तननिवारणाय अर्थात् श्रीकृष्णान्निजमृत्युनिवारणाय कृतसंकल्पः तदर्थेऽन्यथाकर्तुं प्रवृत्तोऽविवेकी कंसः इति भावः। **इमामपि स्ववंशसंभूतिम्** स्ववंशस्य संभूतिरुत्पत्तिस्ताम्। यादवाश्चन्द्रवंशीयाः इत्यस्मात् स्ववंशस्य देवक्या अष्टमगर्भस्य श्रीकृष्णस्य उत्पत्तिम्। **इह** अस्मिन्नपि काले। **प्राग्वत्** यथा पूर्वं सप्तगर्भाणां संभवः तेन कंसेन श्रुतः तद्वत् अस्याष्टमगर्भस्यापि संभूतिं जन्म असौ **श्रोष्यति किमु** श्रवणं करिष्यति किम्। गर्भोत्पत्तिकाल एव तस्य वधप्रवृत्तित्वात् श्रवणचिन्ताहेतुत्वं भवति। **इति उग्रचिन्तार्धतनूकृतत्वात्** उग्रचिन्तया अर्धतनूः अर्धाकृतिः कृता येन स उग्रचिन्तार्धतनूकृतः। तस्य भावः तस्मात्। महत्या चिन्तया स्वांगम् अर्धकृशीकृतत्वादिव। **ग्लौः** चन्द्रः। **नष्टकलाष्टकः** नष्टं कलानामष्टकं यस्य सः। केवलमर्धचन्द्रः **उदगात्** उदयं प्राप॥ ग्लौरिति

ग्लै हर्षक्षये इत्यस्मात् ग्लायतीति ग्लौः। 'ग्लानुदिभ्यां डौः' इति उणादिसूत्रेण डौः प्रत्ययः।

शिशूनां जन्मश्रवणे एव वधप्रवृत्तिरसौ अविवेकी कंसः मम वंशोद्भवानां देवकी-संभूतानां सप्तानां जन्म यथापूर्वम् अनेन श्रुतं तद्वत् अस्याष्टमस्यापि जन्म श्रोष्यति किमिति चिन्तया असौ षोडशकलात्मको ग्लौः चन्द्रः ग्लानिस्वभावात् संकुचितोऽर्ध-तनूकृतोऽष्टकलात्मकं उदगात् किम् इति उत्प्रेक्षते कविः। पुनः प्रभोरवतारग्रहणं यदष्टम्यामर्धरात्रावभवत् तत् चंद्रस्याष्टकलात्मकेन प्रदर्शितम्॥ वंशस्थवृत्तम्॥२३॥

आद्यन्तयोर्देवपदाङ्किताभ्यां व्यलोकि मध्योपि तथा पितृभ्याम्
यत्तादृशां पुण्यविशेषभाजां देवः कुतोप्युज्झति नो सनीडम्॥२४॥

अन्वयः—आद्यन्तयोः देवपदाङ्किताभ्यां पितृभ्यां मध्योपि तथा व्यलोकि। यत् देवः तादृशां पुण्यविशेषभाजां सनीडं कुतोपि नो उज्झति॥

व्याख्या—आद्यन्तयोरिति॥ **आद्यन्तयोः** तयोर्देवकीवसुदेवयोरभि-धानयोराद्यन्तभागयोः। **देवपदाङ्किताभ्यां** देव इति पदेन अङ्किताभ्यां चिह्निताभ्यां **पितृभ्यां** देवकीवसुदेवाभ्यां **मध्योपि तथा** तयोर्मध्यप्रदेशोपि तथैव देवपदाङ्कितः **व्यलोकि** दृष्टः। अर्थात् देवक्या वसुदेवेन च तयोरुभयोर्मध्ये देवः श्रीकृष्णः विहरन् सन् दृष्टः। **यत्** यस्मात् कारणात्। **देवः** प्रभुः **तादृशां पुण्यविशेष-भाजाम्** ईदृशां पुण्यात्मनां, पुण्यश्लोकानां **सनीडं** सान्निध्यं। **कुतोपि नो उज्झति** कुत्रापि स्थाने समये च कदापि न त्यजति। ईदृशां मध्ये स सदा वसतीत्यर्थः॥ अर्थान्तरन्यासालंकारः॥ इन्द्रवज्रावृत्तम्॥२४॥

सुपर्वतोषाय यथा यथा क्रमं प्रभुःस खर्वोऽपि पुरा स्म वर्धते॥
पितृप्रियायाऽत्र महानपि स्वयं लघुर्बभूवेन्दुरिव स्वपूर्वजः॥

अन्वयः—सुपर्वतोषाय स प्रभुः यथा पुरा खर्वोऽपि यथाक्रमं वर्धतेस्म। अत्र स्वयं महानपि पितृप्रियाय लघुः बभूव। स्वपूर्वजः इन्दुरिव॥

व्याख्या—सुपर्वतोषायेति। **सुपर्वतोषाय** सुपर्वणां देवानां तोषाय प्रमो-दार्थम्। **स प्रभुरीश्वरः**। **यथा पुरा** येन प्रकारेण पूर्वस्मिन्नवतारे। **खर्वोऽपि**

लघुर्वामनोपि। **यथाक्रमं** क्रममनतिक्रम्य शनैः **शनैर्वर्धते स्म** विशालतामगमत्। **अत्र** तथैव अस्मिन्नवतारे। **स्वयं महानपि** स्वतो विशालोऽपि। **पितृप्रियाय** पित्रोः संतोषाय। **लघुर्बभूव** शिशुत्वमगमत्। **स्वपूर्वज इन्दुरिव** यथा चन्द्रः। इन्दुः शुक्लपक्षे क्रमशो वृद्धि गत्वा पौर्णिमाया विशालोपि कृष्ण पक्षे क्रमेण लघुतां गच्छति तद्वत्। स्वपूर्वज इति यादवाश्चन्द्रवंशीया इति भावः। उपमामूलकदृष्टांतालंकारः॥ वंशस्थवृत्तम्। लक्षणं—जतौतु वंशस्थ मुदीरितंजरौ॥२५॥

असान्तताभागमुना दधेऽयः कृष्णस्वरूपीह तु सान्तताभाक्॥
मयेति मत्वा निगडो नु शौरेर्युक्तं विशीर्णो बहुलोहजुष्टः॥२६॥

अन्वयः—अमुना इह असान्तताभाक् कृष्णस्वरूपी अयः दधे। मया तु सान्तताभाक् कृष्णस्वरूपि अयः दधे, इति मत्वा नु शौरेः निगडः बहुलोहजुष्टः विशीर्णः। युक्तम्॥

व्याख्या—असान्तताभागिति॥ अमुना शौरिणा वसुदेवेन **इह** अस्मिन् कृष्णस्य गोकुलं प्रति नयनसमये। **असान्तताभाक्** सकारेण सह अन्तताम् अन्तावयवत्वं भजतीति सान्तताभाक् नञ् समासेन असान्तताभाक्। 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः प्रत्ययः। अर्थात् सकारान्तत्वरहितः, अकारान्त इति भावः। अथ च अन्तो नाशः तस्य भावे तल् प्रत्ययः स्त्रियाम् अन्तता। अन्ततया विनाशित्वेन सहिता सान्तता तां भजतीति। नञः असान्तताभाक् अविनाशी इत्यर्थः। **कृष्णस्वरूपी** साक्षात् स्वयं श्रीकृष्णः एतादृशः **अयः** शुभावहः सर्वतया शुभकारी **दधे** धृतः। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। गोकुलं नयनाय निजमस्तके धृतवान्। **मया तु** मया निगडेन तु। **सान्तताभाक्** सकारान्तम् 'अयस्' इत्याकारकं, मृद्दृषदादिसंयोगेन विनाशि, **कृष्णस्वरूपि** श्यामवर्णम् **अयः** अश्मसारः लोह इत्यर्थः। **दधे** धृतम्। 'लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी' इत्यमरः। **इति मत्वा नु** इति विचारेणैवकिम्। **शौरेः** वसुदेवस्य **निगडः** श्रृंखला। **बहुलोहजुष्टः** बहुलेन ऊहेन तर्कवितर्केण जुष्टः सेवितः अथ च बहुना लोहेन अश्मसारेण जुष्टः संभूतः। **विशीर्णः** विगलितः। जुष्ट इति जुषी प्रीति सेवनयोः जुषते। अथवा जुष परितर्कणे जोषति इत्यस्मात् क्तः। विशीर्ण इति शॄ हिंसायाम् इत्यस्मात् कर्तरि निष्ठा 'रदाभ्यामित्यादिना' निष्ठातस्य नः। वसुदेवपादाभ्यां विगलितः। **युक्तं** तत् योग्यमेव॥ अयसात्मको निगडः स्वापेक्षया विशिष्टं शुभावहम् अयं वसुदेवमूर्ध्नि दृष्ट्वा न्यूनगंडत्वात् गलिततनुरिव वसुदेवपादाभ्यां स्खलितोऽभूदिति भावः॥ श्लिष्टपरंपरित उत्प्रेक्षालंकारः॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम्॥२६॥

कामक्रोधादिवक्रक्रकचसममहादंष्ट्रयाद:प्रचार–
व्यालोलद्भ्रान्तिचक्रोद्भटमपि न चिरात्स्वस्ति संसारवार्धिम् ॥
वेशन्ताल्पंविधत्ते दधतमुत हृदोभ्यन्तरे यं निगूढं
सौरी शौरिं कथं तं बहिरपि च तत: संवहन्तं रुणद्धु ॥ २७ ॥

अन्वय:—हृदोभ्यन्तरे यं उत निगूढं दधतं, कामक्रोधादिवक्रक्रकचसममहादंष्ट्रयाद:प्रचारव्यालोलद्भ्रांतिचक्रोद्भटम् अपि संसारवार्धि न चिरात् स्वस्ति वेशन्ताल्पं विधत्ते तं हृदोभ्यन्तरे बहिरपि च संवहन्तं शौरि सौरी कथं रुणद्धु ॥

व्याख्या—कामक्रोधादिति ॥ हृदोभ्यन्तरे हृदयस्यान्तरे **यम् उत निगूढं दधतं** संसारसागरतरणाभिलाषतया ध्यानधारणादिमानसपूजनेन यं सच्चिन्मात्रं परमात्मानम् उत निगूढं दधतं यथा स्यात् तथा अन्तर्मनसि गुप्तं धारयन्तं। **कामक्रोधादिवक्रक्रकचसममहादंष्ट्रयादःप्रचारव्यालोलद्भ्रान्तिचक्रोद्भटमपि** — वक्राः कुटिलाः क्रकचसमाः करपत्रसदृशास्तीक्ष्णा महादंष्ट्रा बृहद्दन्ता येषां यादसां नक्रादिजलजंतूना तानि। कामक्रोधादयः एव वक्रक्रकचसममहादंष्ट्रयादांसि तेषां प्रचारेण संचारेण व्यालोलद्भिरितस्ततः प्रसरद्भिर्भ्रान्तिचक्रैरावर्तैः उद्भटम् उत्कटं दुस्तरमित्यर्थः। एताद्दशमपि **संसारवार्धिं** संसारसमुद्रम्। महाविक्रालतीक्ष्णदंष्ट्रप्रचलज्जलजन्तुसदृशकामक्रोधादिमनोविकारपरिपूर्णमपि संसारसागरम्। **नचिरात्** शीघ्रं **स्वस्ति** यथासुखम् अनायासेनैवेत्यर्थः। **वेशन्ताल्पं** वेशंतस्य पल्वलस्य अल्पं क्षुद्रभागम्। पल्वलसदृशं क्षुद्रजलाशयं **विधत्ते** करोति। सुखेनतरति पारंगच्छतीत्यर्थः। 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरोवापी तु दीर्घिका' इत्यमरः। अतः तं परमात्मानं हृदोभ्यन्तरे हृदयस्यान्तरे अन्तर्मनसि **हृदयाद्बहिरपि च** मूर्न्धि इति भावः। **संवहन्तं** सम्यक् कौशल्येन धारयन्तं **शौरिं** वसुदेवम्। **सौरी** सूरो नाम सूर्यः तस्य अपत्यं स्त्री सौरी अपत्यार्थे अण्, अण्णन्तत्वात् 'ङीप्'। यमुना नदी 'कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः। **कथं रुणद्धु** कथं निरोधं कुर्यात्। विध्यर्थे लोट्। न कथमपीत्यर्थः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥ २७ ॥

शूरान्वयोऽयमलघून् विनिहत्य योधान्
जन्येषु मे जनकमप्यति रन्ध्रिताङ्गम् ॥
कर्ता कियत्यहमिहेति भयादिवासौ
मार्गं तयोरदिशदूढशरोत्करापि ॥२८॥

अन्वयः—अयं शूरान्वयः जन्येषु अलघून् योधान् विनिहत्य मे जनकमपि अतिरन्ध्रिताङ्गं कर्ता, इह अहं कियती इति भयादिव असौ ऊढशरोत्करापि तयोः मार्गम् अदिशत् ॥

व्याख्या—शूरेति । **अयं शूरान्वयः** शूरस्य वसुदेवपितुः अथ च संग्राम-शूरस्य अन्वयः वंशः । 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । असौ वसुदेवः संग्राम-निपुणवंशजः । **जन्येषु** रणाङ्गणेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । **अलघून्** महतो **योधान् विनिहत्य** हत्वा **मे जनकं** मत्पितरं सूर्यमपि **रन्ध्रितांगं कर्ता** रंध्रितं भेदितं अंगं रविमण्डलमित्यर्थः यस्य स तम् । रणांगणे हतानां रविमंडलस्य प्राप्तिरितिभावः । कर्ता करिष्यति । अनद्यतने लुट् । **इहाहं कियती** तत्र का कथा मे सदृश्याः । नात्र मम सामर्थ्यमिति भावः । **इति भयादिव ऊढशरोत्करापि** ऊढं धृतं स्वीकृतं वा शरं जलं ऊढशरम् । ऊढशरम् उत् उन्नतं कर्तुं शीलं यस्याः सा ऊढशरोत्करा । 'कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इत्यनेन कृञ ट: प्रत्ययः । अर्थात् वीचीभिः जलराशिभिः परिपूर्णा । परपराभवे साधनसहितापि **असौ** कालिन्दी **तयोः** वसुदेवकृष्णयोः **मार्गम् अदिशत्** (ददौ) दत्तवती । कियती इति वतुप् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २८ ॥

एत्य चत्वरवितर्दिमर्थिनो लब्धमर्दितकर्पर्दिनो निधिम्
न्यस्य तत्र पतितां कपर्दिकां गृह्णतोऽनुकृतिरापि शौरिणा ॥२९॥

अन्वयः—चत्वरवितर्दिम् एत्य अर्दितकपर्दिनः लब्धं निधि न्यस्य, तत्र पतितां कपर्दिकां गृह्णतः अर्थिनः अनुकृतिः शौरिणा आपि ॥

व्याख्या—एत्येति । **चत्वरवितर्दिम् एत्य** गृहांगणवेदिकामागत्य । **अर्दितकपर्दिनः**-अर्दितः पूजितः कपर्दी शंकरो येन स अर्दितकपर्दी तस्य । शिवभक्तकुबेरस्य **लब्धं निधिं** प्राप्तसंपत्तिम् । **न्यस्य** तत्र वेदिकायां त्यक्त्वा । प्रास्य इत्यर्थः । **तत्र पतितां कपर्दिकां** कपर्दिका क्षुद्रशंखः (कौडीति भाषायाम्) **गृह्णतः** ग्रहणशीलस्य । **अर्थिनः** अर्थः प्रयोजनं यस्य सोऽर्थी तस्य अर्थिनः । याचकस्य । 'मार्गणोयाचकार्थिनौ' इत्यमरः । **अनुकृतिः** अनुकरणम् । **शौरिणा आपि** श्रीकृष्णेन प्राप्ता । 'देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः' इत्यमरः । आप्लृ व्याप्तौ इत्यस्मात् कर्मणि चिण् । कथम्? यथापूर्वपद्ये वर्णितं स सर्वशक्तिमान् संपत्तिमान् प्रभुः पितृतोषाय निजमहत्वं त्यक्त्वा तयोः शिशुत्वमगमत् । तदेव अर्थान्तरेण पुनर्दर्शयति । हरेः कृतिः तस्य याचकस्य सदृशी भाति यो कुबेरधनं

पूर्वं श्रीकृष्णप्रापणान्मुक्तोऽपि कृष्णस्य नन्दगेहे संत्यागेन अज्ञानमये शोकरूपे संसृति-**बन्धे** तथा पुनश्च कारागारे निगडबन्धे **चार्पितः** स्थापितः, अविद्यारूपिण्या मायायाः प्रभावात्। अतः विद्याऽविद्यारूपा माया एव निमित्तं सर्वत्र इति भावः। एतादृशी सा यशोदात्मजा माया जयति प्रभवति, सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते, अधुनापि विभिन्नस्थाने पूज्यरूपेण वर्तते इति भावः॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः॥३०॥

स्वर्लोकानन्दमूर्ध्नः पदमुपरि ददद्भोजराजे करं च
ज्यायोमित्रस्य शौरेः श्रुतिमपि च शिरः सद्वचस्यांघ्रियुग्मे॥
नन्दो दृष्टिं च धर्मे हृदयमपि सुतेऽध्यूढसर्वांगदाना—
वेशोऽपि क्वापि नादादनभिमुखतयेवात्मनः पृष्ठमेकम्॥३१॥

अन्वयः—स्वर्लोकानन्दमूर्ध्नः उपरि पदं ददत्, भोजराजे करं च, ज्यायोमित्रस्य शौरेः सद्वचसि श्रुतिम् अपि च अंघ्रियुग्मे शिरः, धर्मे दृष्टिं च, सुते हृदयमपि ददत् नन्दः अध्यूढसर्वांगदानावेशः अपि आत्मनः एकं पृष्ठम् अनभिमुखतया इव क्वापि नादात्॥

व्याख्या—स्वर्लोकेति। स्वर्लोकानन्दमूर्ध्नः उपरि पदं ददत् स्वर्लोकस्य आनन्दः तस्य मूर्धा शिरोभागः परमावस्था तस्य। स्वर्लोकप्राप्तिरूपानंदस्यापि उपरि पदं चरणं ददत् दाता। ददिति दाण दाने इत्यस्मात् शत्रन्तं 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यनेन नुम् निषेधः। श्रीकृष्णसदृशपुत्रप्रापणानन्देन आत्मनः स्वर्लोकस्यापि उच्चतरं स्थानं प्राप्तमिति मन्यते स्म इति भावः। **भोजराजे** कंसे **करं** वार्षिकं देयं ददत् अथ च करं हस्तं च। **ज्यायोमित्रस्य** ज्यायः मित्रं ज्यायोमित्रं तस्य। वयसा पदेनापि च श्रेष्ठसुहृदः। 'वर्षीयान् दशमीज्यायान्' इत्यमरः। **शौरेः** वसुदेवस्य **सद्वचसि** हितकारकबोधने—नात्रस्थेयं बहुतिथमित्यादिभाषणे, **श्रुतिं** कर्णं ददत् श्रुतवानित्यर्थः। **अपि च अंघ्रियुग्मे शिरो ददत्**—वसुदेवस्य श्रेष्ठत्वात् तस्य चरणयुगले आदरेण नतमस्तकोऽभवत्। **धर्मे दृष्टिं ददत्**—धर्माचरणेनैव संकटानि निवारयिष्यसीत्याकारके वसुदेवेन सूचितवाक्योपरि दृष्टिं ददत्। अर्थात् धर्मेक्षणे निश्चयधारणां दधत् इत्यर्थः। **सुते** श्रीकृष्णोपरि **हृदयं ददत्** सुतं प्रति मनसि प्रेमबाहुल्यं दधदित्यर्थः। एतादृशः दाता **नन्दः, अध्यूढसर्वांगदानावेशः** अध्यूढः स्वीकृतः (आत्मनः) सर्वांगस्य सकलावयवस्य दानं तस्य आवेशोभिनिवेशो येन सः। नन्दः सकलावयवसमर्पणे आसक्तः सन्नपि **आत्मनः एकं पृष्ठं** पृष्ठभागम् **अनभिमुखतया इव** सम्मुखे अविद्यमानत्वादिव **क्वापि नादात्** न ददौ। पुत्रोत्सवे कस्मिन्नपि उचितकर्मणि तिर्यङ्मुख उदासीनो वा नाभूदितिभावः। स्रग्धरावृत्तम्॥३१॥

अहह बत दुरात्मप्रेषिता द्राक् शिशूना-
मसुविदलनकामा पूतना नूतनानाम् ।।
नरकरिपुकरैष्यन्मृत्युतः प्रागपि स्वां-
त्रिदशवरवधूयन्त्यभ्ययान्नन्दगोष्ठम् ।।३२।।

अन्वयः—अहह बत ! दुरात्मप्रेषिता नूतनानां शिशूनां द्राक् असुविदलनकामा पूतना नरकरिपुकरैष्यन्मृत्युतः प्रागपि स्वां त्रिदशवरवधूयन्ती नन्दगोष्ठम् अभ्ययात् ।।

व्याख्याः—**अहह बत !** इति महति खेदे । **दुरात्मप्रेषिता** दुरात्मना कंसेन प्रेषिता । दुरात्मना इत्यनेन शिशूनां प्राणहरणेन स्वप्राणरक्षणपरतया दुरात्मत्वमिति स्पष्टम् । **नूतनानां शिशूनां** सद्योजातानां बालकानां **द्राक्** शीघ्रम् **असुविदलनकामा** असूनां प्राणानां विदलनं विनाशं कामयते या सा । दल विशरणे इत्यस्मात् ल्युट् । नवीनशिशूनां प्राणनाशनमिच्छन्ती पूतना राक्षसी । **नरकरिपुकरैष्यन्मृत्युतः प्रागपि** नरकरिपोः श्रीकृष्णस्य करात् एष्यतो भविष्यतो मृत्युः तस्मात् तसिः । नरकरिपोः इत्यनेन श्रीकृष्णस्य नाममात्रग्रहणेन महापातक्यपि पीडां नानुभवति किं पुनः तस्यैव करेण मृतानाम् । तेषामेवतु अवश्यं भाविनी स्वर्गप्राप्तिरिति ध्वन्यते । तस्मादेवहेतोः तत्पूर्वमेव **स्वाम्** आत्मानं **त्रिदशवरवधूयन्ती** वरा श्रेष्ठा वधूः वरवधूः । वरवधूरिव आचरति वरवधूयति । 'उपमानादाचारे' इत्यनेन क्यच् । तस्मात् शतृ वरवधूयन् स्त्रीत्वविवक्षायांङीप् वरवधूयन्ती । त्रिदशानां देवानां वरवधूयन्ती त्रिदशवरवधूयन्ती देवांगनानामिवाचरन्ती सती मोहिनीरूपेणेति भावः । **नन्दगोष्ठं** गोकुलं **अभ्ययात्** आजगाम ।। मालिनीवृत्तम् ।।३२।।

बहुरक्षणं यदि भवेदवद्यमप्यनुसर्यमक्षिविनिमील्य कोविदैः ।।
इति बोधयन्निव निशाचराङ्गनां पिहितेक्षणः क्षणमहन्त्स शास्त्रकृत्
।।३३।।

अन्वयः—'यदि बहुरक्षणं भवेत्, कोविदैः अक्षिविनिमील्य अवद्यमपि अनुसर्यम् ।' इति बोधयन् इव स शास्त्रकृत् पिहितेक्षणः निशाचरांगनां क्षणम् अहन् ।।

व्याख्याः—**बहुरक्षणमिति** । **यदि बहूनां रक्षणं क्षेमं भवेत्** तर्हि **कोविदैः** पण्डितैः । **अक्षिविनिमील्य** नेत्रपिधानं कृत्वा, विनाविचारेणैवेत्यर्थः । **अवद्यमप्यनुसर्यम्** गर्ह्यमपिकर्म संपादनीयम् । अवद्यम् 'अवद्यपण्यवर्या-

गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' इत्यनेन 'यतो' निपातनम्॥ **इति बोधयन्निव** इति शास्त्रमनुसरन्निव। **स शास्त्रकृत्** स्वयं शास्त्रकृत् पण्डितः। 'सुकर्म पापमंत्रपुण्येषु कृञः' इत्यनेन कृञः क्विप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। शास्त्रं कृतवान्, शास्त्रकृत् इति सिध्यति। स पंडितः श्रीकृष्णः। **पिहितेक्षणः** पिहिते निमीलिते ईक्षणे नेत्रे येन सः। **निशाचरांगनाम्**। अक्षिनिमीलनं कृत्वा राक्षसीं पूतनां **क्षणम् अहन्** क्षणादेवावधीत्।

स्त्रीवधः अवद्योगर्ह्यमेव किन्तु पूतना यद्यपि स्त्री तदपि राक्षसीभावात् तस्या वधो बहूनां क्षेमाय भवतीतिविचार्य स शास्त्रकृत् श्रीकृष्णः तस्याः स्त्रीभावोपरि अक्षिनिमीलनं कृत्वा तामहन्निति भावः॥ अर्थान्तरन्यासससंसृष्टोत्प्रेक्षा। मंजुभाषिणी वृत्तम्-यथा मंजुभाषिणी सजौसजौगः इति॥३३॥

परःसहस्रासुरवंश्यभोजी स्तन्येन तस्याः किलकृष्णकालः॥
प्राणाहुतीनां सहपञ्चकेन मन्येऽमृतोपस्तरणं चकार॥३४॥

अन्वयः—परःसहस्रासुरवंश्यभोजी कृष्णकालः तस्याः स्तन्येन प्राणाहुतीनां पंचकेन सह अमृतोपस्तरणं चकार किल मन्ये॥३४॥

व्याख्या—पर इति॥ सहस्रात् परमिति परःसहस्रं, परःसहस्रं च ते असुराश्च परःसहस्रासुराः तेषां, परःसहस्रासुराणाम्। वंशेभवाः वंश्याः तेषां भोजी। भोक्तुं शीलम् अस्य भोजी। सुप्यजातौ इत्यनेन णिनिः। परःसहस्रासुराणा वंश्यभोजी **परःसहस्रासुरवंश्यभोजी** अगणित दैत्यसंहारकः। **कृष्णकालः** कृष्ण एव कालोमृत्युः। मृत्युरूपः कृष्णः। **तस्याः** पूतनायाः। **स्तन्येन** स्तने भवं स्तन्यम्। इति यत्। तेन स्तन्येन दुग्धेन। **प्राणाहुतीनां पंचकेन सह** प्राणापानव्यानोदानसमानैः पंचभिः सह। **अमृतोपस्तरणं** आचमनं **चकार**। तस्याः स्तन्येन सह एकैकप्राणं शोषयामास। **किल मन्ये** इत्यहं खलुनिश्चयेन मन्ये इति उत्प्रेक्षा॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम्॥ उपेन्द्रवज्राप्रथमेलघौसा जतजगग॥३४॥

काव्यालंकारविद्याव्यसनपरवशेवाद्य सा प्रत्यनीका-
लंकारस्य स्मरन्ती व्रजधरणिरुहानात्रिगव्यूत्यभांक्षीत्॥
मूर्ति स्वां संप्रसार्य द्रुतमपि च परं रूपमाक्षिप्य शाब्दं-
शास्त्रं व्याकुर्वतीव प्रलयघनरवा बिभ्रती पूर्वरूपम्॥३५॥

अन्वयः—काव्यालंकारविद्याव्यसनपरवशा इव सा अद्य प्रत्यनीकालंकारस्य स्मरन्ती, प्रलयघनरवा शाब्दं शास्त्रं व्याकुर्वती इव,

द्रुतमपि च परंरूपम् आक्षिप्य, स्वां मूर्त्ति संप्रसार्य पूर्वरूपं बिभ्रती, व्रजधरणिरुहान् आत्रिगव्यूति अभांक्षीत् ॥

व्याख्याः—का येति ॥ काव्यालंकारयोर्विद्या ज्ञानं तस्या व्यसनं व्यासंगः तेन या परवशा परतंत्रा अधीना वा । सा । **काव्यालंकारविद्याव्यसनपरवशा ।** अलंकारपूर्वककाव्यशास्त्रज्ञा विदुषीव सापूतना । कथं ? । काव्यस्य दैत्यगुरोः शुक्रस्य या अलंकारविद्या भूषणभूतकपटविद्या माया इत्यर्थः । तस्या व्यसनेन परवशा । मायाविद्यायां चतुरा इत्यर्थः । **सा अद्य प्रत्यनीकालंकारस्य स्मरन्ती-** यथा विद्वान् काव्यशास्त्रविवेचने प्रत्यनीकालंकारस्य स्मरणं करोति तथैव सा पूतना कपटविद्यायां प्रवीणा अद्य प्रत्यनीकस्य बलवतः शत्रोः श्रीकृष्णस्य अलंकारस्य-पराक्रमस्य स्मरंती । प्रतिपक्षं बलवन्तं ज्ञात्वा प्रत्यनीकालंकारं ध्यायन्ती । यथा 'प्रतिपक्ष मशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते' । इति ॥ पुनश्च **प्रलयघनरवा** स्वांतसमये कल्पांतमेघगर्जननिनादा । **शाब्दं शास्त्रं व्याकुर्वतीव**—शाब्दं शास्त्रं व्याकरणशास्त्रं व्याकुर्वती प्रकटं कुर्वतीव । **परं रूपमाक्षिप्य** मोहिनी रूपेण वात्सल्यरसात्मकं '**कृष्णेहि**' इत्यत्र ('**कृष्णायों-नमो**'वा) 'ओमाङोश्च' इति व्याकरणसूत्रेण सिद्धं पररूपम् आक्षिप्य आक्षेपं कृत्वा त्यक्त्वा । अथ च मोहिनीरूपस्य अस्वीकारं कुर्वती । **स्वां मूर्त्तिं संप्रसार्य पूर्वरूपं बिभ्रती** निज पूर्वरूपं राक्षसीरूपं विस्तार्य । पुनः 'एङः पदान्तादति' इतिसूत्रेण सिद्धं पूर्वरूपं '**हरेऽव**' इति बिभ्रती । स्वांतसमये 'हरे अव' हे विभो पाहि इति स्मरंती, किंतु प्रत्यनीकालंकारस्मरणेन **व्रजधरणिरुहान् आत्रिगव्यूति अभांक्षीत्**—श्रीकृष्णसंबंधिव्रजवृक्षान् त्रिगव्यूतिपर्यन्तं ध्वंसयन्ती पपात । भञ्जो आमर्दने, लुङि अभांक्षीत् नाशयामास इत्यर्थः । आगव्यूतेः आगव्यूति । 'आङ्-मर्यादाभि विध्योः' इत्यनेन अव्ययीभावः । 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः । उपमालङ्कारो त्प्रेक्षा संसृष्टः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥३५॥

मोक्षंवरीतुमघमूर्त्तिरियं मुकुन्दं प्राप्यात्मनस्तु परिपूर्णमनोरथापि ॥
प्रासीसरत्करपदं स्वजनस्यमुक्त्यै लाभेन्धनेन समदीप्यतिलोभवह्निः
॥३६॥

अन्वयः— इयं अघमूर्त्तिः मुकुंदं प्राप्य आत्मनः परिपूर्णमनो-रथाऽपि, स्वजनस्य मुक्त्यै तु मोक्षं वरीतुं करपदं प्रासीसरत् । लाभेन्धनेन अतिलोभवह्निः समदीपि ॥

व्याख्या—मोक्षमिति । **इयमघमूर्त्तिः** एषापापरूपा पूतना । **मुकुन्दं प्राप्य** ईश्वरं श्रीकृष्णं लब्ध्वा, ईश्वरस्य सांनिध्येनेत्यर्थः । **आत्मनः परिपूर्ण-**

मनोरथाऽपि स्वाभिलाषान् पूर्णत्वं नीत्वा; स्वयं मुक्तिं प्राप्तापि इत्यर्थः। **स्वजनस्य मुक्त्यैतु** स्व परिवारस्य मुक्त्यर्थमपि। **मोक्षं वरीतुं** याचितुं। **करपदं प्रासीसरत्** हस्तौपादौ प्रातनोत्। मृत्युपक्षे सापूतना करौ च पदौ च करपदम्। 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानाम्' इत्यनेन समास एकवत्। करपदौ प्रसार्य मृता पपात। **लाभेन्धनेन** लाभरूपिकाष्ठप्रापणेन, **अतिलोभवह्निः** तृष्णाग्निः **समदीपि** प्रजज्वाल। यथा यथा लाभः तथा तथाऽधिकं लोभोवर्धते इतिभावः। अदीपि इति कर्मणिच्चिण्॥ अर्थान्तरन्यासालंकारः। वसंततिलकावृत्तम्॥३६॥

संसक्तेन हि चोज्झितेन पशुभिरह्नाय गोसंज्ञितै–
र्मूत्रेणस्नपनादरस्त्रिपथगातीर्थास्पदांघ्रेर्भयात्॥
पादाब्जस्पृशदिन्दिरालिकलसन्नाभेः स नाभेदि किं–
भाले गोपकुटुम्बिनीपदमृदा संगः शिशोर्वैद्रुतम्॥३७॥

अन्वयः—भयात् अह्नाय गोसंज्ञितैः पशुभिः उज्झितेन मूत्रेण, गोपकुटुंबिनीपदमृदा संसक्तेन हि संगः स्नपनादरः त्रिपथगातीर्थास्पदांघ्रेः पादाब्जस्पृशदिन्दिरालिकलसन्नाभेः शिशोः भाले स द्रुतं न अभेदि किम्॥

व्याख्या—संसक्तेनेति॥ भयात् मरणसमये पूतनाकृतप्रलयान्तरवेणोत्पन्नं भयं तस्मात्। भयादिति ल्यब् लोपे पंचमी। भयं प्रकल्प्य। **अह्नाय** झटिति **गोसंज्ञितैः** धेनुसंज्ञैः अर्थात् गोभिः **पशुभिः उज्झितेन** त्यक्तेन **मूत्रेण** प्रस्रावितमलेन। **गोपकुटुंबिनीपदमृदा संसक्तेन** गोपानां बल्लवानां कुटुंबिन्यः समस्तकुटुंबव्यापृतस्त्रीवर्गः तासां पदानां मृद् धूलिः तया। संसक्तेन संसृष्टेन। अर्थात् गोपीनां पदपाथे या धूलिः तया संसृष्टेनगोमूत्रेण। **हि** निश्चये। **संगः** संगः कृतः। **स्नपनादरः** स्नपनस्य स्नानस्य आदरः स्वीकारः। **त्रिपथगातीर्थास्पदांघ्रेः** त्रिपथगाया भागीरथ्याः तीर्थस्य पवित्रजलस्य आस्पदं स्थानं अंघ्रिः चरणः यस्य स तस्य। एतादृशः विष्णोः श्रीकृष्णस्य। 'भागीरथी त्रिपथगात्रिस्रोताभीष्मसूरपि' इत्यमरः। पुनः **पादाब्जस्पृशदिन्दिरालिकलसन्नाभेः** इंदिरायाः लोकमातूरमायाः अलिके ललाटे (ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वेदृग्भ्यांभ्रुवौस्त्रियौ' इत्यमरः) लसन्ती या नाभिः, तिलककरणेन शोभमाना या कस्तूरिका। 'क्षत्रियेपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः। सा इन्दिरालिकलसन्नाभिः। पादाब्जयोः स्पृशन्ती इन्दिरालिकलसन्नाभिः यस्य स तस्य। **शिशोः** बालकस्य अर्थात् श्रीकृष्णस्य। भाले मस्तके। **स** गोपीपदरजमिश्रितगोमूत्रस्नपनादरः स्नानाचारः **न अभेदि किम्** अर्थात् भिन्नत्वं

न नीतवान् किम् ।। पूतनामरणानंतरं बालशिशुं श्रीकृष्णं तस्याः पूतनायाः पुरोभागादाहरन्ती नन्दांगना मृतकस्पर्शदोषवारणाय तस्या राक्षस्याः प्रलयरवेणभीता गोवत्साः तेषां मूत्रक्षरणेन युक्तं तथा च गोपीपदरजसा संसृष्टम् एवं मूत्रमिश्रितपांसुं तस्य पृथुकस्य श्रीकृष्णस्य ललाटे दत्तवती अंगरागरूपेण इति भावः । स तोकोऽपि त्रिपथगातीर्थास्पदांघ्रिः, तथा च पादाब्जस्पृशदिन्दिरालिकलसन्नभिः, अतः गोपीनां पदधूलिः गोवत्सानां भयजनितमूत्रक्षरणेन मिश्रिता जाता । तेन मूत्रमिश्रितपांसुना कृततिलकः स्नानादरः नाभेदि अपि तु अभेदि । अथवा न अभेदि भिन्नत्वं न नीतवान् किम् ? तस्यार्भकस्य स्वतः तीर्थपादत्वात् तथा इन्दिरातिलककस्तूरी संसृष्टत्वात् नापि पूतिगंधिः । इति श्लोकस्य स्पष्टो भावः । शार्दूल विक्रीडितम् ।। स्वभावोक्तिरलंकारः ।।३७।।

अहो महीयस्तनुदाहनक्षमं क्ववेन्धनं स्यादिति संभ्रमाकुलाः ।।
द्रुमच्छिदं वीक्ष्य तु तां न गोदुहो विषादकालेऽपि मुदं व्यमुक्षत ।।३८।।

अन्वयः—'अहो ! महीयस्तनुदाहनक्षमम् इंधनं क्व वा स्यात्' इति तां द्रुमच्छिदं वीक्ष्य तु संभ्रमाकुलाः गोदुहः विषादकालेऽपि मुदं न व्यमुक्षत ।।

व्याख्या—**अहो इति** ॥ '**अहो !** इति आश्चर्ये । **महीयस्तनुदाहनक्षममिन्धनं क्व वा स्यात्** महीयसः तनोर्दाहनक्षमं तत् । अस्याः पूतनाया महादेहस्य दाहनाय परिपूर्णम् इन्धनं कुत्र लभ्येत' इति **तां द्रुमच्छिदं वीक्ष्य तु** द्रुमान् छिन्नवतीति द्रुमछित् । छिदिर्द्वैधीकरणे इत्यस्मात् क्विप् प्रत्ययः । तां द्रुमच्छिदम् व्रजधरणिरुहान् ध्वंसयन्तीं तां पूतनां दृष्ट्वा । **संभ्रमाकुला गोदुहः**– आश्चर्यचकिता गोपालाः । **अस्मिन् विषादकाले अपि मुदं हर्षं न व्यमुक्षत** नात्याक्षुः, अपि तु हर्षं लेभिरे इत्यर्थः ।। द्रुमनाशोत्थविषादोत्पत्तावपि दाहक्रियार्थं तया स्वयं छिन्नं काष्ठसंचयं दृष्ट्वा ते गोपालाः काष्ठसंचयायासपरिहारात् प्रसन्ना बभूवुरितिभावः ।।

प्रतिकूलमनुकूलानुबंधित्वात् अनुकूलमलंकारः ॥ वंशस्थवृत्तम् ।।३८।।

अतीत्य तत्तत्पदमुच्चदेशभाग्बकीव धूम्यापि तदीय देहजा
तुतोद गाढं व्यवधामबिभ्रतीस्तदेन्द्रचन्द्रादिदृशो भृशोज्वलाः ।।३९।।

अन्वयः—बकीव उच्चदेशभाक् तदीयदेहजा धूम्यापि तत्तत्पदम् अतीत्य । तदा व्यवधाम् अबिभ्रतीः भृशोज्वलाः इन्द्रचन्द्रादिदृशः गाढं तुतोद ।।

व्याख्या—अतीत्येति ॥ बकीव पूतनेव यथा स्वयं पूतना श्रीकृष्णान्मरणेन उच्चपदं विष्णुपदं गता तद्वदसौ **उच्चदेशभाक्** विष्णुपदं प्राप्तुं योग्या **तदीयदेहजा** तस्याः पूतनाया देहात् जाता। देहदाहनेनेत्यर्थः। **धूम्या** धूमानां समूहो धूम्या 'पाशादिभ्यो यः' इत्यनेन यः प्रत्ययः। तस्याः शरीरदाहनेनोत्थितो धूमसमूहोपि। **तत्तत्पदं** तेषां तेषामिन्द्रचन्द्रादीनां स्थानम् **अतीत्य** अतिक्रम्य उच्चैरुच्चैर्गता इति शेषः। **तदा व्यवधाम्** अपवारणम् आच्छादनं, निमेषपंक्तिमिति यावत्। **अबिभ्रतीः** अधृतवतीः। देवाना निर्निमेषत्वादितिभावः। **भृशोज्वलाः** अत्यन्तनिर्मलाः अथ च तस्याः पूतनाया नाशदर्शनानन्देन विकसिताः। **इन्द्रचन्द्रादिदृशः** देवानां दृष्टीः **गाढं** दृढं तुतोद पीडयामास। 'तुद व्यथने' इत्यस्मात् लिट्। नेत्रव्यथाकारित्वं धूमस्य स्वभाव एव।

राक्षसी भावात् इन्द्रचन्द्रादीनां पीडनविषया पूतना प्रभुकरमरणान्मुक्तापि 'नष्टा अपि दुष्टाः सुखं न दिशंति' इति न्यायेन तद्देहदाहनादुत्थितधूमः तस्याः स्वभावमनुसरन् विष्णुपदं नच्छन्नपि तन्नाशदर्शनानन्देन विकसिता देवानां दृशः भृशं पीडयामास इति भावः॥ पूर्णोपमालंकारः। वंशस्थ वृत्तम्। अतिशयोक्तिरलंकारोपि ॥३९॥

मात्रागच्छत्पुरंध्रीपरिचरणगतस्वान्तया विस्मृतक्षु-
द्वेलः खेलत्पदश्रीरुपरितनमनोऽपातयज्जातरुट् यत् ॥
नैकं विध्वस्तराजद्रसमिदमकरोत्स्वस्थितं भाण्डजातं-
किन्त्वस्यौत्थानिकोत्थं महमपि पतितस्यारसस्य क्षमं तत् ॥४०॥

अन्वयः—आगच्छत्पुरंध्रीपरिचरणगतस्वान्तया मात्रा विस्मृतक्षुद्वेलः जातरुट् खेलत्पदश्रीः यत् उपरितनम् अनः अपातयत्। इदम् एकं स्वस्थितं भाण्डजातं विध्वस्तराजद्रसं न अकरोत्, किन्तु अस्य औत्थानिकोत्थं महमपि। पतितस्य अरसस्य तत् क्षमम्।

व्याख्या—मात्रेति ॥ आगच्छत्पुरंध्रीपरिचरणगतस्वान्तया आगच्छन्तीनाम् औत्थानिकोत्सवार्थमिति भावः। पुरंध्रीणां सच्चरित्राणां सौभाग्यवतीनां स्त्रीणां परिचरणे स्त्रीसौभाग्यवस्तुभिः सत्कारे गतं निमग्नं स्वान्तं मनः यस्याः सा तया। **मात्रा** यशोदया। **विस्मृतक्षुद्वेलः** विस्मृता क्षुधाया वेला समयो यस्य सः। अतः दुग्धपानवेलातीतत्वात् **जातरुट्** प्राप्तरोषः, क्रोधितः। **खेलत्पदश्रीः** खेलन्ती पदश्रीः पदविन्यासो यस्य सः। शकटस्य अधः शायितो बालभावेनोर्ध्वचरणप्रक्षेपकारी श्रीकृष्णः। **यत्** यस्मात् कारणात् **उपरितनम्** उपरिस्थितं **अनः** शकटम्

अपातयत् प्राक्षेपयत्। **इदम्** अनः **एकं** केवलं **स्वस्थितम्** आत्मोपरिगतं **भाण्डजातं** भाण्डसमूहं **विध्वस्तराजद्रसं** विध्वस्ताः प्रक्षिप्ता नष्टा वा राजन्तो विलसन्तो रसा दधिदुग्धादयो यस्य स तम्। **नाकरोत्**। स श्रीकृष्णः स्वपदोत्क्षेपणेनानेन न केवलं स्वस्थितं रसभाण्डं विरसमकरोत् **किन्तु अस्य** श्रीकृष्णस्य **औत्थानिकोत्थम्** उत्थानकालेभवं औत्थानिकम्। 'कालाट्ठञ्' इत्यनेन 'ठञ्'। औत्थानिकात् उत्थं जातम् औत्थानिकोत्थम्। उत्थानकर्मप्रयुक्तम् **महम्** उत्सवम्। 'मह उद्धवउत्सवः' इत्यमरः। **अपि** तदुत्सवस्य वैरस्यं जनयामास। अथ च अस्य औत्थानिकोत्थं स्वस्थितं स्वः स्वर्लोके स्थितम्। 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विसर्गलोपः। स्वर्लोके देवादिभिः क्रियमाणं महम् उत्सवमपि विध्वस्तराजद्रसं विरसं रसशून्यमकरोत्। **पतितस्य** स्थानभ्रष्टस्य, पातयितव्यदोषयुक्तबहिष्कृतस्य वा। **अरसस्य** रसविहीनस्य प्रेमरहितस्य च शकटाऽसुरस्य इतिभावः **तत्** वैरस्यकरणं क्षमं युक्तं योग्यमेव ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥४०॥

प्राप्तैर्गोपैस्तदूढैर्ग्रहसुरपितृभिः कल्पितारिष्टशङ्कां
तत्तत्संस्पृह्यदध्यक्षतकुशपयसां संचयेनाञ्चितस्य ॥
प्राग्वत्तस्याहितस्य क्षणगलितरसो विष्णुपादाब्जविद्ध-
ब्रह्माण्डोद्भित्तनिर्यच्छुचिविबुधधुनीधारया स्पर्धते स्म ॥४१॥

अन्वयः——ग्रहसुरपितृभिः तदूढैः कल्पितारिष्टशङ्कां प्राप्तैः गोपैः तत्तत्संस्पृह्यदध्यक्षतकुशपयसां संचयेन अञ्चितस्य, प्राग्वत् आहितस्य, तस्य क्षणगलितरसः विष्णुपादाब्जविद्धब्रह्माण्डोद्भित्तनिर्यच्छुचिविबुधधुनीधारया स्पर्धते स्म ॥

व्याख्या—प्राप्तैरिति ॥ **ग्रहसुरपितृभिः** ग्रहाः रविचन्द्रादिनवग्रहाः सुराः देवदेवाश्च पितरः प्राप्तपंचत्वपूर्वजाश्च ते, तैः। **तदूढैः** तेन शकटेन ऊढैर्धृतैः अर्थात् शकटारूढैर्ग्रहसुरपितृभिः सद्भिः। शकटमारुह्येत्यर्थः। **कल्पितारिष्टशङ्कां** वितर्केणघटितानिष्टसंशयं। **प्राप्तैर्गोपैर्**नन्दाद्यैर्व्रजौकसैः। **तत्तत्संस्पृह्यदध्यक्षतकुशपयसाम्** तेषां तेषां ग्रहादीनां संस्पृह्याणां सम्यक् स्पृहणीयानां यथाकाममित्यर्थः। दध्यक्षतकुशपयसां **संचयेनाञ्चितस्य** पूजितस्य। दध्यक्षतकुशांबुभिः तेषां तेषां ग्रहादीनां यथाकामं संपूज्य इत्यर्थः। **प्राग्वत्** यथापूर्वम्। **आहितस्य** स्थापितस्य। श्रीकृष्णपदाहतेन उद्गतशकटं यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः। **तस्य** शकटस्य। **क्षणगलितरसः** क्षणेन पूजाविधानेन गलितः च्युतः रसः दधिदुग्धादिमिश्रितशुभ्रपूजाजलं सः। **विष्णुपादाब्जविद्धब्रह्माण्डोद्भित्तनिर्यच्छुचिविबुधधुनीधारया स्पर्धते स्म** विष्णोः त्रिविक्रमस्य पादाब्जेन चरणकमलेन विद्धात्

आहतात् ब्रह्माण्डस्य उद्भित्तात् उर्ध्वछेदनात् निर्यन्त्या निर्गच्छन्त्या शुचा श्वेतया पवित्रया च विबुधानां देवानां धुनी सरित् तस्याः गंगायाः धारया संपातेन स्पर्धामकरोत् विजिगीषामैच्छत् ।

स्रग्धरावृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥४१॥

शङ्कां पुनर्ग्रहपरामथबिभ्रतीव
चेलांचलेन मरुतापि दुरासदेन ।
सद्यः सुतं पिदधती किल तस्य साध्वी
नन्दाङ्गना स्तनमदाद्वदनारविन्दे ॥४२॥

अन्वयः—अथ मरुतापि दुरासदेन चेलांचलेन सुतं पिदधती, पुनः ग्रहपरां शंकां बिभ्रतीव साध्वी नन्दाङ्गना सद्यः तस्य वदनारविन्दे स्तनम् अदात् ॥

व्याख्या—शङ्कामिति। **अथ** राक्षसी पूतनावधानंतरम् । **मरुतापि** वायुनापि । **दुरासदेन चेलांचलेन**—क्षेपणासमर्थेन स्ववस्त्रोपान्तेन । **सुतं** श्रीकृष्णं **पिदधती** आच्छादयन्ती । **पुनर्ग्रहपरां शंकां बिभ्रती इव** पुनरपि दुष्टग्रहजनितबाधायाः कारणेन घटितापमृत्युयोगं सुतं प्रति तर्कयन्तीव । **साध्वी नंदाङ्गना** यशोदा **सद्य**-स्तत्कालमेव । **तस्य वदनारविन्दे** श्रीकृष्णस्य मुखकमले । **स्तनमदात्** दुग्धपानार्थं तं प्रेरयामास ॥

स्वभावोक्ति संसृष्टोत्प्रेक्षालंकारः । वसंततिलकावृत्तम् ॥४२॥

प्रायच्छं सुदृढं विचार्य हृदये प्राक् चीर्णभक्तेः फलं
स्वीयंबालतृणीकृतामृतसुखं बाल्यात्मकं वैभवम् ॥
अस्यै स्तन्यपयःपिबेन तु मया किं देयमित्याकुलो-
ऽपश्यत्सर्वविदप्यसौ ननु हसन्मातुर्मुखं विस्मयात् ॥४३॥

अन्वयः—चीर्णभक्तेः फलं हृदये सुदृढं विचार्य बालतृणी कृतामृतसुखं स्वीयं बाल्यात्मकं वैभवं प्राक् प्रायच्छम् । स्तन्यपयः पिबेन तु मया अस्यै किं देयम् इति आकुलः असौ सर्वविदपि हसन् मातुर्मुखं विस्मयात् अपश्यत् ननु ।

व्याख्या—प्रायच्छमिति। **चीर्णभक्तेः** चीर्णा बहुकालकृता, भक्तिस्तपो सा चीर्णभक्तिः तस्याश्चीर्णभक्तेः । **फलं हृदये सुदृढं गाढं विचार्य**

अस्या यशोदायाः पूर्वकृततद्दृढभक्तेः फलं हृदि सुचारुरूपेण ध्यात्वा। **बालतृणीकृतामृतसुखं** न बालतृणम् अबालतृणम् अबालतृणं बालतृणमिव संपद्यमानं कृतं बालतृणीकृतं । 'अभूततद्भावेच्विः'। तुच्छ तृणवत् हीनं कृतम्। बालतृणीकृतम्, अमृतस्य सुखं यथास्यात्तथा। स्वीयं **बाल्यात्मकं** निज शैशवात्मकं **वैभवं** श्रेष्ठतरसुखं **प्रायच्छम्** अददाम्। यदग्रे अमृतस्य सुखमपि तृणवत् हीनम् एताद्दशम् आत्मनः श्रेष्ठतरं शैशवसुखम् अस्याः पूर्वकृतभक्तेः फलं हृदि सुभृशं विचार्य मया पूर्वमेव दत्तम्। किंतु अतः परम् अस्याः **स्तन्यपयः पिबेन**–स्तने भवं स्तन्यम्। 'यत् प्रत्ययः।' स्तन्यं यत् पयो दुग्धं तस्य पिबः तेन स्तन्यपयःपिबेन। पिब्रतीति पिबः। शः प्रत्ययः। तेन पिबेन पानेन **तु मया अस्यै किं देयम्** इति विचारेण **आकुलो** व्याकुलो व्यग्रः सन् **असौ** श्रीहरिः **सर्वविदपि** सर्वज्ञोऽपि **हसन्** हास्यं कुर्वाणः **मातुर्**यशोदाया **मुखं विस्मयाद् अपश्यत्। ननु** इति कि न? अस्तीत्यर्थः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥४३॥

धृताजितोऽप्यधिहृदयं तदाश्रितावहेलनादुपरिगतोऽप्यधः पतेत्॥
इति ब्रुवन्निव रजसार्दितव्रजस्तृणभ्रमः सहरिरिहापतद्दिवः॥४४॥

अन्वयः—अधिहृदयं धृताजितोऽपि उपरिगतोऽपि तदाश्रितावहेलनात् अधः पतेत् इति ब्रुवन् इव इह रजसा अर्दितव्रजः तृणभ्रमः सहरिः दिवः अपतत्।

व्याख्या—धृतेति। अधिहृदयं हृदये इति अधिहृदयम्। 'अव्ययं विभक्ति इत्यादिना' समासः। **धृताजितोऽपि** धृतः अजितो हरिर्येन सः। अजित इत्यनेन जेतुं प्राप्तुमतिकठिनः। हरिं हृदये दधदपि। **उपरिगतोऽपि** उच्चस्थानं स्वर्गमेव गतोपि प्राप्तोपि। **तदाश्रितावहेलनात्** तं प्रभुम् आश्रिता आश्रयं गताः तेषाम् अवहेलनात् निरादरात् त्यागात् वा। 'द्वितीयाश्रितातीतपतितगतास्त्रस्त प्राप्तापन्नैः' इत्यनेन द्वितीया। **अधः पतेत्। इति ब्रुवन् इव** इति प्रत्यक्षं दर्शयन्निव। **इह** अस्मिन् समये। **रजसार्दितव्रजः** रजसा धूलिना अर्दितं पीडितं व्याप्तं वा व्रजं गोकुलं येन स अर्दितव्रजः। **तृणभ्रमः** तृणावर्तराक्षसः। **सहरिः** हरिणा श्रीकृष्णेन सहितः। **दिवः** आकाशात्। **अपतत्** भूमौ पपात॥

अप्राप्यमीश्वरं हृदये स्थापितोऽपि तत्प्रभावादुपरि नाकाधिष्ठितोऽपि, तस्य प्रभोर्भक्तानामवमाननादधः पतति इति भावः। निदर्शनालंकारः। पातक्रियया पतनमाश्रये सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य सम्बन्धो वर्ण्यते॥ रुचिरावृत्तम्। चतुर्ग्रहैरिह रुचिराजभौ सगौगः इति॥४४॥

कृत्वाभ्रंकषमीषदप्यविरतभ्रान्तिर्न सर्वंकषं
कालात्मानमिमं विकर्तुमशकद्वात्या करीषंकषा ॥
किं त्वेतां विभुरीदृशीमपि परं संसारकूलंकषा
म्भोधेः पारमजीगमच्छलयतामप्याशु मद्रंकरः ॥४५॥

अन्वयः—अविरतभ्रांतिः करीषंकषा वात्या इमं कालात्मानं सर्वंकषम् ईषत् अभ्रंकषं कृत्वापि विकर्तु न अशकत्। किन्तु ईदृशीम् एतां वात्यां स विभुः संसारकूलंकषाम्भोधे परं पारम् आशु अजीगमत्। छलयतामपि (असौ) विभुः आशु मद्रंकरः।

व्याख्या—कृत्वेति। अविरतभ्रान्तिः अविरता सन्तता भ्रान्तिर्भ्रमणं यस्याः सा। **करीषंकषा**—झंझावातः। **वात्या** वातूलः तृणावर्तासुर इत्यर्थः सा **इमं कालात्मानं** कालो मृत्युरेव आत्मा यस्य स तम्। मृत्युस्वरूपम्। **सर्वंकषं** सर्वं कषति नश्यतीति सर्वंकषः तम्। 'कष हिंसायाम्।' एतादृशं सर्वशक्तिमन्तं परमात्मानं श्रीकृष्णम्। **ईषद् अभ्रंकषं कृत्वापि** किंचिदूर्ध्वं मेघस्पर्शिनं कृत्वापि। **विकर्तुं न अशकत्** नष्टं कर्तुं समर्थो नाऽभूत्। **किन्तु ईदृशीम्** एतादृशीं प्रभोर्विनाशे उद्युक्ताम् एताम् उत्पातकारिणीं वात्यां। **स विभुः** श्रीकृष्णः। **संसारकूलंकषाम्भोधेः परं पारम् आशु अजीगमत्** संसार एव कूलंकषा नदी तस्या अंबुधिः तस्य। 'कूलंकषा वैतरणी स्रोतो वक्रा सरस्वती' इत्यमरः। परतीरं गन्तुं प्रेरयत्। अजीगमदिति गमेर्ण्यन्तात् लुङिरूपम्। **छलयतामपि विभुर्मद्रंकरः**—कपटं कुर्वाणमप्यसौ विभुर्मद्रंकरः कल्याणकरः॥ स झंझावातस्तृणावर्तासुरः स्वभ्रमावर्तेन तं हरिं विनाशयितुम् उपरिनीत्वाप्यसमर्थोऽभूत्। परं च स कल्याणकरः श्रीकृष्णः तमुत्पातकरमपि वातूलम् इदं संसारसागरस्य पारं झटिति निनाय, तं मुक्तं कृतवान् इति भावः॥

अस्मिन् पद्ये 'अभ्रंकषं सर्वंकषं करीषंकषा कूलंकषा तथा मद्रंकर' एतानि रूपाणि साकल्येन ग्रथितानीति चित्रम् 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' तथा 'क्षेमप्रिय मद्रेण् च' इति सूत्रद्वयेन खच् प्रत्ययः। खचि मुम्। महतां प्रस्तुतचरितस्यांगत्वादुदात्तालंकारो यमक संसृष्टः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥४५॥

इति श्रीमता वत्सगोत्रान्तर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराज रामचन्द्र शास्त्रिणा विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य, तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्यां गोविन्द काशीनाथाभ्यां कृताया व्यञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः प्रथम उल्लासः॥१॥

श्रीढुंढिनाकृत
श्रीभागवतव्यंजनम्

द्वितीयोल्लासः

आख्याकर्माविधाय स्वतनययुगलस्याषडक्षीणदेशे
भूशुध्यादेरपेक्षामतिचरति शुचौ गोव्रजे नो व्रजेतः ।।
इत्थं गर्गः समेतो व्रजमुपगतभीः कंसतोऽरं सतोषं
नन्देन प्रार्थितः सन्नकृत भगवतोः कपल्नामल्पनाम्नाम् ।।१।।

अन्वयः—"अषडक्षीणदेशे भूशुध्यादेः अपेक्षाम् अतिचरति शुचौ गोव्रजे, स्वतनययुगलस्य आख्याकर्म अविधाय इतः नोव्रज" इत्थं नन्देन प्रार्थितः सन्; कंसतः उपगतभीः व्रजं समेतः गर्गः अरं सतोषं भगवतोः अल्पनाम्नां कल्पनाम् अकृत ।।

व्याख्या—आख्येति ॥ अषडक्षीणदेशे—न षट् अक्षीणि श्रोत्राणि संति यस्मिन् देशे तस्मिन् । अषडक्षीणो यस्तृतीयादिनाऽगोचरो गुप्तदेशः तस्मिन् । रहसि गुप्तस्थाने इत्यर्थः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । अषडक्षीण इति 'अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः' इत्यनेन खः प्रत्ययः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । इति षच् । तदन्तादनेन खः । खस्य ईन । **भूशुध्यादेः** भुवः शुध्यादिस्तस्याः । लेपनादिकर्मणः । **अपेक्षाम्** अपेक्षणं स्पृहाम् । **अतिचरति** अतिक्रान्ते संपन्ने भूते । **शुचौ गोव्रजे** पवित्रीभूते गोष्ठाने । रहसि स्थिते व्रजभूम्यां सर्वतोपर्यपेक्षिते, लेपनादिकर्मणा पवित्रीकृते गोस्थाने इत्यर्थः । **स्वतनययुगलस्य**—स्वतनयस्य निजपुत्रस्य युगलं द्वंद्वं तस्य । **आख्याकर्म** नामकरणसंस्कारम् ! **अविधाय** अकृत्वैव । **इतः** अस्मात् व्रजात् । **नो व्रज** न गच्छ । **इत्थम्** एतत्प्रकारेण **नंदेन प्रार्थितः सन्** । **कंसत उपगतभीः** कंसात् प्राप्तभयः । **व्रजं समेतः** व्रजं गोकुलं प्रत्यागतो **गर्गो** मुनिः । **अरं सतोषम्** (अव्ययं)

अरं द्रुतम्, अथ वा रलयोरभेदात् अलं पर्याप्तम्। अलं सन्तोषेण यथा स्यात् तथा अत्यानंदेन। **भगवतोः** प्रभ्वोः। **अल्पनाम्नां कल्पनाम् अकृत**-अल्पाक्षरां 'रामः कृष्णः' इति नामकल्पनां नामकरणं वा चकार॥ स्रग्धराछन्दः॥१॥

वत्सग्रन्थिविमोचनं प्रकुरुते बालान्विकर्षत्यसौ-
स्वास्येनापि च सर्वतो मुखमयं संयोजयत्योजसा॥
सर्वं पातुमशक्नुवन्नपि मरोरध्वन्यवच्चेष्टते-
गुह्यं स्त्रीभिरिति प्रसूं प्रति हरेरन्यार्थतः स्मोच्यते॥२॥

अन्वयः--असौ वत्सग्रंथिविमोचनं प्रकुरुते। बालान् विकर्षति। सर्वं पातु स्वास्येन अशक्नुवन्नपि सर्वतः ओजसा अयं मुखं संयोजयति, मरोः अध्वन्यवच्चेष्टते इति हरेः गुह्य प्रसू प्रति स्त्रीभिः अन्यार्थतः च उच्यते स्म।

व्याख्या--वत्सेति॥ असौ हरिः। **वत्सग्रंथिविमोचनं प्रकुरुते**-यत्र तत्र गत्वा दामग्रंथिं विसृजन् गोवत्सान् विमोचयति। **बालान्** गोपालबालान्। **विकर्षति** कर्षणेन पीडयति। **सर्वं पातुं** सर्वं दधिदुग्धं प्राश्नातुं, प्राशनाय **स्वास्येन अशक्नुवन् अपि**-स्वमुखेन असमर्थोपि। **सर्वतः**—सर्वत्रैव गोपगृहेषु गत्वा। **ओजसा**-निवारितोपि हठात्। **अयं** श्रीकृष्णो **मुखं संयोजयति** भांडं मुखे संयोजयति। सर्वं दुग्धमुच्छिष्टं करोतीत्यर्थः। **मरोरध्वन्यवच्चेष्टते**-मरुस्थलस्य यात्रीवत् वर्तते। यथा मरुस्थले यात्री जलपानार्थं इतस्ततः सर्वत्र दृष्टिक्षेपं करोति तद्वदयं कृष्णोपि गव्यप्राप्त्यर्थं परिभ्रमणचेष्टां करोतीति भावः। **इति हरेर्गुह्यम्** इत्थं श्रीकृष्णस्य गुप्तचेष्टा। **प्रसूं**-जननीं यशोदां प्रति। **स्त्रीभि**र्गोपिस्त्रीभि**रुच्यते स्म**-कथ्यते स्म। **अन्यार्थतश्च उच्यते स्म**-ध्वन्यंतरेणापि अस्य हरेर्गुह्यं गोपनीय रहस्यं च कथ्यते स्म। तद्यथा-**असौ वत्सग्रंथिविमोचनं प्रकुरुते**-अयं श्रीकृष्णो गोपीनां वत्सग्रंथिं नाम वक्षःस्थलस्य ग्रंथिं विमोचयति कंचुकीग्रंथिम् इत्यर्थः। कुचपीडनं करोतीति भावः। 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः। **बालान् विकर्षति**-तासां कचान् विकर्षन् लालयति। **स्वास्येन ओजसा मुखं संयोजयति**-तासां मुखं बलात् स्वमुखेन सह संयोजयति चुंबति इत्यर्थः। **सर्वं पातुं अशक्नुवन्नपि**-ताः सर्वा गोपीरुपभोक्तुमसमर्थोपि। **मरोः अध्वनि अवस् चेष्टते**-मरोर्नाम धराधरस्य अध्वनि मार्गे अवस् बहिः चेष्टते। नगराद् बहिः पर्वतस्य मार्गोपरि कामीवत् तासां गोपीनां कुचेष्टां करोतीति भावः। 'मरुधन्वधराधरौ' इत्यमरः॥ स्वभावादेकार्थैः शब्दैरनेकार्थ वाचकमूलः श्लेषालंकारः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥२॥

नित्यापराधशतकं व्रजसुंदरीणा-
माकर्ण्य सूनुविहितं मुखतो यशोदा ।।
मोदातिशोभिवदना मदनात्तचित्ता-
स्ता एव साक्षिपदनाथपतिं न भीतम् ।। ३ ।।

अन्वयः—सूनुविहितं नित्यापराधशतकं व्रजसुन्दरीणां मुखतः आकर्ण्य, सा मोदातिशोभिवदना यशोदा मदनात्तचित्ताः ता एव आक्षिपत् । भीतम् अनाथपतिं न ।।

व्याख्याः—**नित्येति** । **सूनुविहितं**-सूनुना पुत्रेण श्रीकृष्णेन कृतम् । **नित्यापराधशतकम्** नित्यं प्रतिदिनम् अपराधानां शतकम् । नित्यमेव शतशः कृतानपराधान् । **व्रजसुंदरीणां** गोपीना । **मुखतः** । पंचम्यास्तसिल् । मुखेभ्यः **आकर्ण्य** श्रुत्वा । **सा मोदातिशोभिवदना**-मोदेन हर्षेण अतिशोभि अतिसुंदरं वदनं मुखं यस्याः सा । हर्षोत्फुल्लानना **यशोदा** कृष्णमाता । इत्यनेन मातृसुलभ वात्सल्यभावना प्रदर्शिता । **मदनात्तचित्ता** मदनेन कामविकारेण आत्तं व्याप्तं चित्त मनो यासा ताः । ताः । कामपीडिताः, **ता** व्रजसुन्दरीः । **आक्षिपत्** अभर्त्सयत । किन्तु **तं भीतं** भीतियुक्तं अनाथपतिं दीनवत्सलं श्रीकृष्णं न आक्षियत् ।

'अनाथपतिः' इत्यनेन स प्रभुरनाथानां दीनानामेव पाती रक्षकः न तु कामपीडितानां मदोन्मत्तानां कुमार्गगामिनाम् । अतोऽत्र व्रजसुंदरीणां कामेनोन्मदत्वापराधात् तासां निर्भर्त्सनं मातृद्वारा कारयामासेति दर्शितम् ।। वसन्ततिलकावृत्तम् ।।३।।

बीजावापविधिं मृदि प्रकुरुते लोको विचित्रं त्विदं
मातुर्भक्तिरसेन गोपनिखिलं स्वास्यालवाले मृदम् ।।
यद्गूढं वपति स्म यत्र समभूदुर्वीवियद्वह्निवा-
र्वायुव्यूहवनव्रजव्रजवधूव्राताङ्कुरोज्जृम्भणम् ।।४।।

अन्वयः—लोकः बीजावापविधिं मृदि प्रकुरुते । इदं विचित्रं यत् गोपनिखिलं तु मृदम् । मातुः भक्तिरसेन (सिंचितां इति शेषः) स्वास्यालवाले गूढं वपति स्म, यत्र उर्वीवियद्वह्निवार्वायुव्यूहवनव्रजव्रजवधूव्राताकुरोज्जृभणं समभूत् ।।

व्याख्या—**वीजेति** । मृद्भक्षणं कृतवतः श्रीकृष्णस्य मुखे माता यशोदा यदपश्यत् तदिह उत्प्रेक्षते कविः ।। **लोकः** इतरो जनः । **बीजावापविधिं**

बीजविकिरणविधानं । **मृदि प्रकुरुते** मृत्तिकायां करोतीति सामान्यन्यायः । किंत्वस्य **हरेरिदं** बीजविकिरणं **विचित्रं** लोकोत्तरम्। **यत्** यस्मादयं श्रीकृष्णः । गोप- **निखिलं तु मृदम्**-अखिलव्रजग्राममेव मृदम्। 'गोपो ग्रामेषु भूरिषु' इत्यमरः।' **मातुर्भक्तिरसेन**-ता मृदं मातुर्यशोदाया भक्तिरसेन जलेन सिंचितामिति शेषः। **स्वास्यालवाले**-स्वस्य आस्यस्य मुखस्य आलवाले आवाले, आत्मनुखावाले इत्यर्थः। 'स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित्' इत्यमरः। **गूढं वपति स्म** अतिगुप्ततया अवपत्। **यत्र** यस्मिन्, तस्य हरेर्मुखे इत्यर्थः। उर्वी पृथ्वी, वियत् आकाशः, वह्निः, वाः जलं, वायुः एतेषां व्यूहः। अर्थात् पंचमूलभूततत्त्वानिः तथा च वनं, व्रजं गोकुलं, व्रजवधूः एतेषा सर्वेषां व्रातश्चयः तस्य अंकुराणाम् उज्जृम्भण स्फोट उत्पत्तिर्वा समभवत्॥ विषमालंकारः कारणगुणविजातीयकार्यत्वात्॥ शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम्॥४॥

दृक्चक्रभ्रमिमावहन्व्रजवधूवर्गस्य सत्तार्किकैः
कर्त्तृत्वैकनिदर्शनीकृतकुलालोऽसौ विभुः स्वानने
आमं पक्वयतीव सानलतया दण्डं प्रसूहस्ततो
गृह्णन्नत्र मृदापरामजनयद्ब्रह्माण्डभाण्डक्रियाम्॥५॥

अन्वयः—प्रसूहस्ततः दंड गृह्णन् व्रजवधूवर्गस्य दृक्चक्रभ्रमिम् आवहन् सत्तार्किकैः कर्त्तृत्वैकनिदर्शनीकृतकुलालः असौ विभुः स्वानने सानलतया आमं पक्वयतीव अत्र मृदापरां ब्रह्मांडभांडक्रिया अजनयत्॥

व्याख्या—मृद्भक्षणत्वान्मात्रा ताडनाय गृहीतदंडविषये कविरन्यच्चोत्प्रेक्षते॥ **दृगिति॥ प्रसूहस्ततः** प्रस्वा हस्तस्तस्मात्। पंचम्यास्तसिः। मातुः करात्। **दण्डं** लगुडं गृह्णन्। कुलालस्य यंत्रं भ्रामयितुं मातुर्हस्ताद् दण्डं गृह्णन्निति भावः। **व्रजवधूवर्गस्य** व्रजांगनानां, गोपस्त्रीसमूहस्य। **दृक्चक्रभ्रमिम् आवाहन्** दृक् दृष्टिरेव चक्रम्, कुंभकारस्य यंत्रं तस्य भ्रमिर्भ्रमणम्। तां। आवहन् भ्रामयन्। व्रजांगनानां चंचलदृष्टिपात एव कुलालस्य चक्रभ्रमणम्। **सत्तार्किकैः**-नैय्यायिकैः। **कर्तृत्वैकनिदर्शनीकृतकुलालः** कर्तृत्वस्य स्वातंत्र्येण कर्म कर्तुं समर्थस्य। कर्तृत्वस्य एकमात्र निदर्शनीकृतः! केवलं कर्ता इति यो निदर्शितः। अथवा कर्तृत्वं क्रियाकारित्वम् एकमेव निदर्शनं लक्ष्णं कृतं यस्य स एव कुलालः कुंभकारः। केवलः कर्तैव स्वतंत्ररूपेण कर्म कर्तुं समर्थ इति नैय्यायिकैः प्रतिपादितम्। तथाविधोऽयं कर्ता, स्रष्टा कुलालः। असौ श्रीकृष्णः कुंभकारः। **विभुः** सर्व

शक्तिमान् सर्वव्यापकः। **स्वानने सानलतया** 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत' इति वेदवचनात् स्वमुखे अग्नेर्विद्यमानत्वात्। **आमं पक्वयतीव** आमम् अपक्वं भर्जते इव। **अत्र** इह जगति। **मृदापरां** मृदेव मृदा आब्न्तोपि। मृत्तिकामयीं। **ब्रह्माण्डभाण्डक्रियामजनयत्** ब्रह्माण्डरूपां घटाविष्कारक्रियां असृजत्॥ अथवा **अपरां ब्रह्मांडभांडक्रियां मृदा अजनयत्**। इह पंचतत्वात्मकसृष्टेः पूर्वस्मादेव विद्यमानत्वादपराम् अन्यां ब्रह्मांडरूपां भांडक्रियां मृदा मृद्भक्षणेन इत्यर्थः स्वानने असृजत्॥ अथवा अपराम् अनन्यां लोकोत्तरां विचित्रां ब्रह्मांडभांडक्रियां ब्रह्मांडानि एव भाण्डानि तेषां क्रियां सर्जनरूपं कर्म मृदा केवलमृत्तिकातत्वेनैव अजनयत् असृजत् इति भावः॥ श्लिष्टपरम्परितरूपकमलंकारः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥५॥

सर्वाङ्गभ्रमणैः कियन्तमवधिं पद्भ्यां कराभ्यामथो
जानुभ्यां च कियद्दिनं व्रजमृदं रिङखन् यथेच्छं भुवि॥
पद्भ्यामेव कियत्समं परिलिहन् यास्यन्पुरोद्वारकां
दूरे हातुमशक्नुवन्निवहरिर्गूढं पिचण्डे न्यधात्॥६॥

अन्वयः—भुवि कियन्तमवधि सर्वाङ्गभ्रमणैः व्रजमृदं यथेच्छं रिखन्। अथो कियद्दिन पद्भ्या कराभ्यां जानुभ्यां च। कियत् पद्भ्यां समम् एव परिलिहन्। पुरः द्वारकां यास्यन् दूरे हातुम् अशक्नुवन्निव हरिः पिचण्डे गूढं न्यधात्॥

व्याख्या—सर्वाङ्गेति। भुवि इहात्रव्रजप्रदेशे। **कियन्तमवधिं** कतिपयकालपर्यन्तम्; उत्तान शयनकालादारभ्य रिंगणकालपर्यन्तमिति भावः। **सर्वांगभ्रमणैः** निखिलशरीरावयवानाम् इतस्ततः संचालनैः। **व्रजमृदं** व्रजभुवं यथेच्छं यथास्यात् तथा पर्याप्तं **रिंखन्** विलोडयन्। **अथो** तदनंतरम्। **कियद्दिनं पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां च** रिंगणेन व्यलुठत् इति शेषः। यावत् पद्भ्यां न चलति तावत् कालपर्यन्तमित्यर्थः। **कियत् पद्भ्यां समम् एव परिलिहन्** तत् पश्चात् पादचारेणैव तां मृदमास्वादयन्। गच्छन्नित्यर्थः। **पुरः** अग्रे आगामिनि समये। **द्वारकां यास्यन् दूरे हातुमशक्नुवन् इव** यदा द्वारकां गमिष्यामि तत्र दूर देशे इमां व्रजमृदं नेतु मशक्यमितीव तत्र चाप्यप्राप्तत्वात्। **हरिः** श्रीकृष्णः। **पिचंडे गूढं न्यधात्**—तां मृदं जठरे गूढं यथा स्यात् तथा गुप्तमद्यैव स्थापितवान्॥ 'पिचंडकुक्षी जठरोदरंतुन्दं स्तनौकुचौ' इत्यमरः। ओहाङ् गतौ इत्यस्मात् तुमन् हातुं नेतुमित्यर्थः॥ उत्प्रेक्षालंकारः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥६॥

अप्यूढकल्पनगमेरुमणित्रिलोकी
नो कीर्त्यते सकलगोकुलभूसमत्वे ॥
एकप्रदेशगतयापि मृदा यदस्या-
स्तद्रूपतः शिशुमुखे परिणम्यते स्म ॥७॥

अन्वयः--ऊढकल्पनगमेरुमणित्रिलोकी अपि सकलगोकुलभूसमत्वे नो कीर्त्यते । यत् अस्याः एकप्रदेशगतयापि मृदा शिशुमुखे तद्रूपतः परिणम्यते स्म । अथवा अस्याः मृदा शिशुमुखे एकप्रदेशगतयापि तद्रूपतः परिणम्यते स्म ॥

व्याख्या—मृद्भक्षणम् भंग्यंतरेणापि वर्णयति ॥ **अप्यूढेति** ॥ **ऊढकल्पनगमेरुमणित्रिलोकी** त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी 'द्विगोः' इत्यनेन स्त्रियां ङीप्। त्रिभुवनम्। ऊढा धृताः कल्पनगमेरुमणयो येन स कल्पनगमेरुमणिः स एव त्रिलोकी ऊढकल्पनगमेरुमणित्रिलोकी । 'परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः' इति सूत्रेण लिंगं परवत् ॥ या त्रिलोकी कल्पवृक्षं, मेरुपर्वतं, पातालस्थितशेषनागस्य मणिं इतरमणीनपि अर्थात् त्रिभुवनानां रत्नभांडारं धारयति। सापि। **सकलगोकुलभूसमत्वे** भूसमानत्वे **नोकीर्त्यते** कीर्तिं न नीयते। त्रिभुवनमपि व्रजभूसमानत्वं न गच्छतीत्यर्थः। किं कारणं ? **यत्** यस्मात् कारणात्। **अस्याः** सकलगोकुलभुवः। **एक प्रदेशगतयापि मृदा** अस्याः कुत्रापि एकस्थानाद्गृहीतया मृदापि। **शिशुमुखे** अस्य श्रीकृष्णस्य मुखे। **तद्रूपतः** तस्यरूपं तद्रूपं तस्मिन्। सप्तम्यर्थे तसिः। **परिणम्यते स्म** श्रीकृष्णस्वरूपिण्या भूयते स्म। अथवा **अस्या** व्रजभुवो **मृदा शिशुमुखे एकप्रदेशगतयापि** श्रीकृष्णमुखस्य कुत्रापि एकस्थाने संलग्नयापि। तद्रूपतः परिणम्यते स्म श्रीकृष्ण**स्वरूपिण्या** भूयते स्म। अतः त्रिलोकी अस्या व्रजभुवः समानत्वं न गच्छतीत्यर्थः ॥ व्यतिरेकालंकारः। उपमानादुपमेयस्याधिक्यं न्यूनत्वं वा व्यतिरेकः ॥ वसंततिलकावृत्तम् ॥७॥

प्राप्यतां कथमहो व्रजभूमेर्मृत्कणोपिहि मयाऽग्रिमकल्पे ।
इत्थमलिपतजगत्रयतृष्णक् स्वोदरे किमु विभुः समगृह्णात् ॥८॥

अन्वयः—अहो ! अग्रिमकल्पे व्रजभूमेः मृत्कणोपि हि मया कथं प्राप्यताम्। इत्थम् अलिपतजगत्रयतृष्णक् विभुः किमु स्वोदरे समगृह्णात् ?

व्याख्याः—पुनरपि मृद्भक्षणमेवोत्प्रेक्षते। **प्राप्यतामिति** ॥ **अहो** इति आश्चर्ये। **अग्रिमकल्पे** आगामिनि मन्वन्तरे, यत्तु युगानां दिव्यानामेकसप्ततिरित्य-

स्मात्कालावधेः स्थित्यन्तरादनंतरं यदाहमत्रावतरिष्यामि इति भावः। तदा। **व्रजभूमेर्मृत्कणोपि हि मया कथं प्राप्यताम् इत्थम्** एतत् प्रकारेण व्रजभूमेर्महनीयतां विचार्य। **अल्पितजगत्रयतृष्णक्** अल्पिता स्तोकत्वं नीता जगत्रयस्य त्रिजगतः तृष्णा वाच्छा येन सः। 'ञितृषा पिपासायम्'। तृष्यतीति तृष्णक्। 'स्वपितृषोर्नजिङ्' इत्यनेन कृदन्ते नजिङ्। इकार उच्चारणार्थः तृष्+नज्= तृष्णक् पिपासुः पातुम् इच्छुः इत्यर्थः। व्रजभूमेरग्रे जगत्रयमपि तुच्छं विलेखितवान् स विभुः श्रीकृष्णः। **किमु स्वोदरे समगृह्णात्**-तामद्यैव निजजठरे दधार किम् इति उत्प्रेक्षा॥ उत्प्रेक्षालंकारः॥ स्वागतावृत्तम्। स्वागतेति रनभात् गुरु युग्मम् ॥८॥

मुक्ति ददाति न कदापि हि भक्तियोग-
मित्युक्तमात्मनियमं व्रजगोपबालैः॥
सख्यं जुषद्भिरतिमुक्ति समीक्ष्य भग्नं
किं दीनवन्मृदमदाद्वदने मधुद्विट् ॥९॥

अन्वयः—मधुद्विट् 'मुक्ति ददाति भक्तियोगं कदापि हि न' इति सख्यं जुषद्भिः व्रजगोपबालैः उक्तम्। (तदा) अतिमुक्ति आत्मनियमं भग्नं समीक्ष्य किं दीनवत् मधुद्विट् वदने मृदम् अदात्॥

व्याख्या—पुनश्च मृद्भक्षणमुत्प्रेक्षते॥ **मुक्तिमिति**।

मधुद्विट् मुरारिः श्रीकृष्णः। 'द्विष अप्रीतौ' इत्यस्मात् क्विप्। मधुं राक्षसं द्वेष्टीति मधुद्विट्। **मुक्तिं ददाति**-स्वभक्ताय कदाचित् मुक्ति इहसंसारपाशात् मोक्षं ददाति किन्तु। **भक्तियोगं कदापि हि न**-भक्तेर्योगः संयोगः तं भक्तियोगम्। तपोदानस्वाध्यायादियमनियमैः सिद्धं प्रभोर्भक्तियोगं सेवायोगं स प्रभुः कदापि न ददाति खलु। **इति सख्यं जुषद्भिः**। 'जुषपरितर्पणे' परितर्पणं तृप्तिक्रिया जुषन्तीति जुषन्तः तैः जुषद्भिः। शत्रन्तम्। **व्रजगोपबालैरुक्तम्** एतत् प्रकरेण तेन हरिणा सह सखिभावेन केवलं सख्यं भक्ति सेवां कृतवद्भिर्गोपैः कथितम्। **अतोऽतिमुक्ति** मुक्तिं अतिक्रम्य अतिमुक्ति। अव्ययम्। **आत्मनियमं** मुक्तिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् आत्मनः स्वस्य नियमं मर्यादाम्। **भग्नं समीक्ष्य** खण्डितं दृष्ट्वा, मुक्तेर्मोक्षस्य महिमा लुप्ततां गतो दृष्ट्वा **स मधुद्विट्** श्रीकृष्णः। **किं दीनवत् वदने मृदमदात्** असहायत्वेन धूलिं मुखे अदात् किम्॥ भंग्यन्तरेण उत्प्रेक्षा। वसंततिलकावृत्तम् उक्ता वसंततिलका त भ जा ज गौ गः इति ॥९॥

क्षीराकूपारकन्याकरकृतदिविषद्धेनुगव्योत्थभोज्या–
विच्छिन्नास्वाददत्तारुचिजडरसनाशोधनायेव मृत्स्नाम् ।।
कृत्स्नात्मप्रेष्ठगोपार्भकनवविविधान्नस्पृहां बिभ्रदभ्र–
त्विट् विद्विट्देहरोचिर्भृशसफलितसत्कृष्णनामा लिलेह ।।१०।।

अन्वयः—विद्विट्देहरोचिः अभ्रत्विट् भृशसफलितसत्कृष्णनामा कृत्स्नात्मप्रेष्ठगोपार्भकनवविविधान्नस्पृहां बिभ्रत् क्षीराकूपारकन्याकरकृतदिविषद्धेनुगव्योत्थभोज्याविच्छिन्नास्वाददत्तारुचिजडरसनाशोधनाय इव मृत्स्नां लिलेह ।।

व्याख्या—पुनरपि प्रभोर्मृद्भक्षणं भंग्यंतरेण उत्प्रेक्षते ।। **क्षीरेति** ।। **विद्विट्देहरोचिः** विद्विषः शत्रोर्देहं प्रति रोचिर्ज्वाला इव सः । शत्रुतापी । **अभ्रत्विट्**–अभ्रं मेघस्तस्य त्विट् इव त्विट् कांतिर्यस्य सः । मेघश्यामः । इत्यस्मात् । **भृशसफलितसत्कृष्णनामा**–भृशम् अतिशयं सफलितं सार्थकं सत् शोभनं कृष्ण इति नाम यस्य सः । **कृत्स्नात्मप्रेष्ठगोपार्भकनवविविधान्नस्पृहाम्**–अतिशयेन प्रियाः प्रेष्ठाः । इष्ठन् प्रत्ययः । कृत्स्नाः सर्वे आत्मप्रेष्ठा ये गोपार्भका गोपबालकाः तेषां नवं नवीनं विविधान्नं नानाखाद्यं तस्य स्पृहा इच्छा ताम् । बिभ्रत् दधत् । यः स्वप्रियवयस्यानां विविधान्नस्वादं ग्रहीतुमिच्छुः । स स्वयमपि तद्धेतवे । **क्षीराकूपारकन्याकरकृतदिविषद्धेनुगव्योत्थभोज्याविच्छिन्नास्वाददत्तारुचिजडरसनाशोधनाय इव**–क्षीरस्य अकूपारः क्षीराकूपारः क्षीरसमुद्रः तस्य कन्या लक्ष्मीः तस्याः करौ, ताभ्यां कृता दिविषद्धेनुगव्योत्थभोज्याः कामधेनोः पयोविकारादुत्थिता निर्मिता भोज्याः पदार्थाः तेषाम् । क्षीराकूपारकन्याकरकृतदिविषद्धेनुगव्योत्थभोज्यानाम् अविच्छिन्नास्वादो निरंतरसेवनं, तेन दत्ता या अरुचिः तया जडा या रसना, बधिरत्वं प्राप्ता स्वादज्ञानरहिता या जिह्वा तस्याः शोधनम् उद्वर्तनं, मार्जनं तस्मै । इव **मृत्स्नां** मृत्तिकाम् **लिलेह** अलेट् स्वादुं कारमभक्षयत् । उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ।।१०।।

चरणस्थितैर्न वृषलैर्व्रतोचितं
सममास्यगैः क्षितिसुरैस्तु योजनम्
इति नु क्षमामधिमुखं वहन्नपि
व्यरमत्कलेरुदयशङ्कयाच्युतः ।।११।।

अन्वय:—अच्युतः, चरणस्थितैः वृषलैः समं योजनम् उचितं न। बत आस्यगैः क्षितिसुरैः समं तु योजनम् उचितम् इति नु अधिमुख क्षमा वहन्नपि कलेरुदयशङ्कया व्यरमत् ।।

व्याख्या—श्रीकृष्णः मृद्भक्षणात् कथं परावृत्तोऽभवत् तदुत्प्रेक्षते कविः। **चरणस्थितैरिति** ॥

अच्युतः श्रीकृष्णः। **चरणस्थितैः** चरणयोस्तिष्ठन्ति ते चरणस्थिताः तैः। इति निष्ठाक्तः। विराड्पुरुषस्य चरणोद्भूतैः। चरणवर्तिभिः। **वृषलैः** शूद्रैः 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति श्रुतेः। 'शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः।' इत्यमरः। **समं** सह **योजनं** संयोगकरणं **उचितं न**। अर्थात् क्षमायाः शान्त्या धरित्र्याश्च वृषलैः सह संयोगकरणम् उचितं न यमनियमादिभी-रहितत्वादिति भावः। **बत** अपितु **आस्यगैः** आस्यं मुखं गच्छन्ति ते आस्यगाः तैः। गमेर्डः प्रत्ययः। मुखजैः मुखवर्तिभिः **क्षितिसुरैः** ब्राह्मणैस्तु योजनम् उचितं 'ब्राह्मणोस्यमुखमासीत्' इति श्रुतेः। शमदमब्रह्मचर्यादिगुणयुक्तैर्ब्राह्मणैः सह क्षमां शांतिं धरित्रिं च योजनं योग्यमेव इत्यर्थः। **इति नु,** नु वितर्के। इत्यस्मादेवहेतोः किम् **अधिमुखं** मुखे इति अधिमुखम्। अव्ययं विभक्तिसमीप '' इत्यादिसूत्रेण अव्ययीभावसमासः सप्तम्यर्थे द्योतकः। **क्षमां वहन्नपि** अर्थात् स्वस्य मुखे क्षमां शान्ति पृथ्वीं च मृदमित्यर्थः वहन्नपि वोढुं प्रवृत्तोपि, धर्तुं प्रवृत्तोपि अर्थात् मृद्भक्षणं कर्तु प्रवृत्तोपि। **कलेरुदयशंकया** श्रीकृष्णावतारोद्वापरान्तो-दितत्वात् कलेः धर्माधर्मयोर्वैपरीत्यविचारकारिकलियुगस्य उदयशंकया व्यरमत्। अर्थात् कलियुगोदये ब्राह्मणसंगत्या क्षमा शांतिर्नैवस्थास्यतीतिशंकया मुखं क्षमाधारणाद्विरराम। अथ च कलेरुदयशंकया यतोहं मुखे क्षमा मृदं धारयामि ततः कलेः कलहस्य मात्रादिभिःसह विवादो भविष्यतीति शंकया मृद्भक्षणात् विरराम। व्यरमत् इति 'व्याङ्परिभ्योरमः' इत्यनेनपरस्मैपदम्। अच्युतः इत्यत्रप्रयुक्तेन च्युतिरहितोप्यसौ हरिः मृद्भक्षणमारब्धकार्यात् हेतुभूतेन वैचित्र्येण विच्युतोपि अच्युत इति हेतूत्प्रेक्षा ॥ मंजुभाषिणी छंदः ॥११॥

विबन्धदुस्थानि मृदुत्वसाम्यतो
मुकुन्दमात्रा शिरसादृतान्यपि ।।
च्युतानि तत्पादपथे बताच्युत–
प्रसूनताधि कुसुमानि तत्यजुः ।।१२।।

अन्वयः—कुसुमानि मृदुत्वसाम्यतः मुकुन्दमात्रा शिरसा आदृतानि अपि विबन्धदुस्थानि। बत तत्पादपथे च्युतानि अच्युतप्रसूनताधि तत्यजुः ।।१२।।

व्याख्या—बिबन्धेति ॥ कुसुमानि पुष्पाणि । **मृदुत्वसाम्यतः** मृदुत्वस्य कोमलतायाः साम्यं सादृश्यं तस्मात् तसिः । निजानां यशोदाया अपि च एतयोर्द्वयोः कोमलत्वयोः साम्यादपि । पुनः **मुकुन्दमात्रा** यशोदया **शिरसादृतान्यपि** मूर्ध्ना स्वीकृतानि अपि । तया निज शिरसि धृतानि गुंफितानीत्यर्थः । आदृतानि इति दृङ् आदरे इत्यस्मात् निष्ठाक्तः । **त्रिबन्धदुस्थानि** विबन्धेन गुंफितेन अर्थात् बन्दीकृतेन दुस्थानि दुःखेन स्थितानि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्मात् 'सुपिस्थः' इत्यनेन कः प्रत्ययः'। बन्धे गतत्वात् दुःखितानीत्यर्थः । **वत** किन्तु पश्येदमाश्चर्यं यत् । **तत्पादपथे च्युतानि** यदा तस्या यशोदायाः पादस्य पंथाः तत्पादपथः तस्मिन् । तस्याः सजवगमनात् मार्गे पतितानि तदा पुनः साम्यत्वं प्राप्तानि इति भावः । अर्थात् यशोदा तु श्रीकृष्णस्य पुत्रभावं प्रापणेन भवबन्धाद् विमुक्ततया सौख्यवती स्वतन्त्रा अतः साम्यत्वं लुप्तानि कुसुमानि यदा तस्याः कबरीबन्धनात् च्युतानि तदा पुनः बन्धाभावतया साम्यताभावं प्राप्तानि । **अच्युतप्रसूनताधिं तत्यजुः** प्रसूनस्य भावः प्रसूनता । न च्युता न पतिता अच्युता । अच्युता या प्रसूनता कुसुमत्वं तस्या आधि र्मानसीव्यथा तम् । अर्थात् अच्युतरूपं बन्धरूपं यत् कुसुमत्वं तेनोत्थितं दुखं तत् तत्यजुः अत्यजन् । अथ च अच्युतस्य श्रीकृष्णस्य प्रसूः यशोदा तस्या ऊनता न्यूनता कोमलत्वे सादृश्याभावता तस्या आधिः तम् तत्यजुः । अर्थात् स्वातन्त्र्यं प्राप्तानि तानि कुसुमानि यशोदायाः साम्यताप्रापणेन मानसी व्यथां तत्यजुः इत्यर्थः ॥ वंशस्थवृत्तम् उत्प्रेक्षा श्लेषालंकारः च ॥१२॥

गृहोपलेपादिनियुक्तदासीपरागसंसृष्टकरावमर्शात्
विकारभीत्या हरये कदाचित्स्वयं यशोदा दधि निर्ममन्थ ॥१३॥

अन्वयः—स्पष्टम्

व्याख्या—गृहेति । गृहोपलेपादिनियुक्तदासीपरागसंसृष्टकरावमर्शात्—गृहस्योपलेपादिषु नियुक्ता या दासी (करयोर्लेपनकर्मणि प्रसक्तत्वात्) तस्याः परागेण गोमयेन धूलिना च संसृष्टौ करौ हस्तौ तयोरवमर्शः स्पर्शः तस्मात् । **कदाचित्** कस्मिन्नेवसमये । हरये श्रीकृष्णाय । **विकारभीत्या** रोगभीत्या । **यशोदा** कृष्णमाता **स्वयं दधि निर्ममन्थ** दधिमंथनकर्म स्वयमेवाकरोत् ।

गृहोपलेपादिकर्मणा दास्या रजोवलिप्ताभ्यां हस्ताभ्यां कदाचित् श्रीकृष्णाय संसर्गजनितविकारसंभावनेन भीतियुक्ता सा यशोदा तां दासीं दधिमंथनकर्म नाचख्यौ किंतु स्वयमेव निर्ममन्थ इति भावः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१३॥

गायन्ती मुरकालबालचरितं स्निग्धत्वगर्वान्ननु
क्षुभ्यद्गव्यजिगीषयेवहि बहिर्निर्यत्पयःसञ्झरौ ।।
बिभ्राणाऽऽत्तरुचौ कुचौ शिशुमती नन्दाङ्गना मन्थती
नव्यं हव्यभुजोपि लोभयति यद्गव्यं तदव्यञ्जयत् ।।३४।।

अन्वयः—ननु स्निग्धत्वगर्वात् मुरकालबालचरितं गायन्ती शिशुमती मन्थती क्षुभ्यद्गव्यजिगीषया इव हि बहिर्निर्यत्पयः सञ्झरौ आत्तरुचौ कुचौ बिभ्राणा नन्दांगना यत् नव्यं गव्य हव्यभुजोपि लोभयति तत् अव्यंजयत् ।।

व्याख्या—गायन्तीति । ननु स्निग्धत्वगर्वात्—'ष्णिह प्रीतौ स्निह्यतीति स्निग्ध इति क्तः तस्य भावः स्निग्धत्वम्'। प्रेम । स्निग्धत्वस्य गर्वादहंकारात् । पुत्रंप्रत्यतिशयप्रेमवात्सल्यादित्यर्थः । **मुरकालबालचरितम्** मुरस्य मुरदैत्यस्य कालोऽन्तकः श्रीकृष्णः तस्य बालचरितम् । अथ च 'मुर संवेष्टने' इत्यस्मात् मुरकालः संवेष्टितकालो न दिवा न रात्रिस्तस्मिन् । प्रत्यूषे बालस्य श्रीकृष्णस्य चरितम् । मुरारेः श्रीकृष्णस्य चरित्राणि गायन्ती । **शिशुमती** पुत्रवती **मथ्नती** दधिमथ्नती विलोडनं कुर्वती । **क्षुभ्यत् गव्यजिगीषया इव हि**-'क्षुभ संचलने' क्षुभ्यतीति क्षुभ्यत् । शत्रन्तम् । मंथनविलोडनात् फेनिलं संजातं यत् गव्यम् गोर्विकारं । 'गोपयसोर्यत्' इति गव्यम् । दुग्धविकारं तत् जिगीषया जेतुमिच्छया इव खलु । **बहिर्निर्यत्पयःसञ्झरौ**-बहिर्निर्यत् बहिः पदेशे प्रस्रवत् यत् पयो बहिर्निर्यत्पयः । 'झृष् वयोहानौ' झीर्यतीति झरः । 'ऋदोरप्' इति अप् प्रत्ययः । सम्यक् झरौ सञ्झरौ बहिर्निर्यत्पयसः सञ्झरौ बहिर्निर्यत्पयःसञ्झरौ तौ । **आत्तरुचौ** रुचिरौ **कुचौ** स्तनौ **बिभ्राणा** धृतवती **नन्दांगना** यशोदा । **यत् नव्यं गव्यं** नूतनमपर्युषितदधि सा व्यलोडयत् । **हव्यभुजोपि लोभयति**-हव्यं भुंजते ते हव्यभुजस्तान् देवानपि लोभयति पानार्थं स्पृहयति तत् अव्यंजयत् समुद्भावयत् ।।

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । म्रक्षणं संघातः । विशेषेण अञ्जं व्यञ्जम् एकत्रीभूतम् । नामधातोः कृञर्थे णिच् । व्यञ्जं करोति व्यञ्जयति । लङि अव्यञ्जयत् । विलोडनेन एकत्रीकरणार्थे प्रैरयदित्यर्थः । यमकसंसृष्टोऽनुप्रासालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।।१४।।

कुर्वन्मंथानदण्डं निजकरकलितं देवताभूतशक्र-
स्तम्भान्निश्चेष्टहस्तां विदधदथ हरिः स्तन्यकामो यशोदाम् ।।
क्षीरं चोद्रेच्य चुल्यां शुचिमरुदरुणैः शोषयन् भीतभीतै-
र्भीषाभृत्या विजन्हे मणिकमपि दृषन्मृत्युना घातयन्द्राक् ।।१५।।

अन्वयः— अथ स्तन्यकामोहरिः देवताभूतशक्रस्तंभात् यशोदां निश्चेष्टहस्तां विदधत्; मंथानदडं निजकरकलितं कुर्वन्; चुल्यां क्षीरं च उद्रेच्य भीतभीतैः शुचिमरुदरुणैः शोषयन्, मणिकमपि दृषन्मृत्युना घातयन् भीषाश्रुत्या द्राक् विजघ्ने ।

व्याख्या—कुर्वन्निति ॥ अथ अनंतरम् । **स्तन्यकामो हरिः**—स्तनयोर्भवं स्तन्यम् । स्तन्यं कामयतेऽसौ स्तन्यकामः पयःपानार्थी श्रीकृष्णः । **देवताभूतशक्रस्तंभात्** शक्रस्य स्तंभः शक्रस्तंभः । देवताभूतो देवतेव पूजितः शक्रस्तंभो देवताभूतशक्रस्तभः तस्मात् । मंथनकर्मणि सहायीभूतइन्द्रस्तंभात्, मंथनदण्डात् **यशोदां निश्चेष्टहस्तां विदधत्** निश्चेष्टौ क्रियारहितौ हस्तौ यस्याः सा ताम् । विदधत् कुर्वन् । मंथनकर्मणि मंथनकर्मप्रसक्तां यशोदां चलन–वलन क्रियारहितहस्तां कुर्वन् । **मंथानदंडं निजकरकलितं कुर्वन्** मंथदण्डं स्वहस्ताभ्यां गृह्णन् । **च** तदनंतरं । **चुल्यां क्षीरम् उद्रेच्य**—चुल्लिकायां तापयितुं स्थापितं दुग्धमुत्ताप्य । **भीतभीतैः शुचिमरुदरुणैः**—अतिशयभीतैरग्निवायुसूर्यैः शोषयन् **तत्** क्षीरं तापयन् । भीतभीतैरितिभृशार्थे द्वित्वम् । अनेन श्रीकृष्णस्य सार्वभौमत्वमितिभावः । **मणिकमपि** तं दधिघटमपि । **दृषन्मृत्युना घातयन्** दृषदा मृत्युः दृषन्मृत्युः तेन । लोष्ठाघातेन ताडयन् । **भीषाश्रुत्या द्राक् विजघ्ने** भीषया श्रुत्या भीषाश्रुत्या भयंकरेण शब्देन सह प्रस्फोटयामास । नष्टं कृतवान् इत्यर्थः स्रग्धरावृत्तम् ॥१५॥

धत्तेऽधश्च खलाक्षरान्वयमितीवांघ्रिद्वयेनाधरी–
कुर्वन्नेष उलूखलं खलततेः शास्ता स्वकार्ये पुरा ॥
मर्केभ्यो विहितोद्यमेभ्य इव सद्धैयंगवीनं ददत्
भृङक्तेस्म स्वयमप्यकुण्ठविभवः पाटच्चराचारभाक् ॥१६॥

अन्वयः—खलततेः शास्ता पुरा स्वकार्ये खलाक्षरान्वयम् अधश्च धत्ते । इतीव । एष उलूखलम् अंघ्रिद्वयेन अधरी कुर्वन्, विहितोद्यमेभ्यः मर्केभ्यः इव सद्धैयंगवीनं ददत्, अकुंठविभवः, पाटच्चराचारभाक्, स्वयमपि भुङक्ते स्म ।

व्याख्या—धत्ते इति ॥ खलततेः खलानां दुष्टानां ततिः श्रेणिः समूह इत्यर्थः, तस्याः । **शास्ता** नियन्ता । दुष्टानां नियन्ता । **पुरा** पूर्वस्मादेव अद्यापि पर्यन्तम् । **स्वकार्ये खलाक्षरान्वयम्** 'खल' इति अक्षरद्वयनाम्ना यद्यत् वर्तते तत् सर्वम् अर्थात् खलं दुर्जनं **अधश्च धत्ते** नतं स्थापयति नमयतीत्यर्थः। **इतीव इति दर्शयन्निव** । **एष** हरिः । **उलूखलम् अङ्घ्रिद्वयेनाधरीकुर्वन्** ।

'अभूततद्भावे च्विः'। पद्भ्यामुलूखलं नतं कुर्वन्, तस्योपरि तिष्ठन्नित्यर्थः। **विहितोद्यमेभ्यः**—विहितो विद्धुत उद्यमः प्रयत्नो यैस्ते विहितोद्यमास्तेभ्यः। चौर्य-कर्मणा शिक्यस्थं नवनीतं खादितुं प्रयत्नशीलेभ्यो **मर्केभ्यो** मेर्क एव मर्कटो वानरेभ्य इव गोपबालकेभ्यः **सद्धैयंगवीनं** सत् सुस्वादु हैयंगवीनं नवनीतं ह्योगोदोहोद्भवं घृतं ददत् अर्पयन्।' 'तत्तु हैयङ्गवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः। **अकुण्ठविभवः** अकुंठः अप्रतिहतो विभवः श्रीर्यस्य सः। अतुलश्रीमानपि। **पाटच्चराचारभाक्** पाटच्चरस्य चोरस्य आचारः कर्म तं भजतीति भाक्। भज-सेवायाम्। 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः प्रत्ययः। चौरकर्म कुर्वन् **स्वयमपिभुङ्क्ते** स्म चखाद।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१६॥

आस्थान एव प्रपतत्पदस्य विकंपमानस्य जलार्द्रदृष्टेः ॥
पुंसः पुराणस्य गृहीतयष्टिः प्रसूः कराग्रेऽन्वचलन्न चित्रम् ॥१७॥

अन्वयः—कराग्रे गृहीतयष्टिः प्रसूः आस्थाने प्रपतत्पदस्य विकंपमानस्य जलार्द्रदृष्टेः पुराणस्य पुंसः अनु एव अचलत् न चित्रम् ॥

व्याख्या—आस्थान इति ॥ **कराग्रे** हस्ते । **गृहीतयष्टिः**—गृहीता धृता यष्टिर्लगुडो यया सा। धृतकरयष्टिका **प्रसूर्माता** यशोदा। **आस्थाने** सभागृहे गृहांगणे इत्यर्थः। **प्रपतत्पदस्य**—प्रपतन्तौ पदौ यस्य स तस्य। पदेपदे पततः। **विकंपमानस्य**—विकंपतेऽसौ विकंपमानः। शानच्। तस्य। जातवेपथोः। **जलार्द्रदृष्टेः**—जलेन अश्रुणा आर्द्रा क्लिन्ना दृष्टिर्यस्य स तस्य अश्रुपूर्णचक्षुषः रुदत इत्यर्थः। **पुराणस्य पुंसः** पुराणपुरुषस्य। **अन्वेवाचलत्** अन्वगच्छत् इति न चित्रम् नाश्चर्यमिदम्। पितरौ पुत्रमेवानुगच्छतः। अतोऽत्र माता यशोदा पुराणपुरुषस्याऽस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्य पश्चात् गच्छतीति किमाश्चर्यम् ॥ उपजाति वृत्तम् ॥ १७ ॥

श्रुतिनुतमतिशेते निर्गुणं यत्स्वरूपं
ननु दशकरशाखोन्मानतो व्याप्य विश्वम् ।
कथमविबुधगोपोद्भावितै स्तैर्गुणौघै-
स्तदफलपरिमाणे द्व्यंगुलोनैर्न भाव्यम् ॥१८॥

अन्वयः—यत् निर्गुणं स्वरूपं श्रुतिनुतं ननु विश्व व्याप्य दशकरशाखोन्मानतः अतिशेते। अविबुधगोपोद्भावितैः गुणौघैः तदफलपरिमाणे तैः द्व्यंगुलोनैः कथं न भाव्यम्

व्याख्या—श्रुतिनुतमिति ॥ यत् निर्गुणं स्वरूपम्-गुणैः रहितं निर्गुणं, यत् ब्रह्म न केनापि गुणेन व्याप्तं परिवेष्टितं वा। यस्य निर्गुणमेव स्वरूपम्। **यत् श्रुतिनुतम्** श्रुत्या आम्नायेन नुतं स्तुतम्। **ननु** निश्चयेन **विश्वं व्याप्य दशकरशाखोन्मानतः** दशकरशाखानां दशांगुलीनाम् उन्मानम् अधिकमानं तस्मात् तसिः। 'अंगुल्यः करशाखाः स्युः' इत्यमरः। **अतिशेते** अतिशयेन वर्तते। यस्य ब्रह्मणो निर्गुणमेव स्वरूपं यच्च वेदैः परिमाणग्रहणरूपया स्तुत्या कथितं भवति तदपि तत् ब्रह्म सर्वं चराचरात्मकं विश्वं व्याप्य दशांगुलीनामुन्मानेन, अतिशयेन भूत्वा वर्तते। अतः **अविबुधगोपोद्भावितैः** अविबुधगोपैरज्ञगोपैरुद्भावितैर्मानकल्पितैः। **गुणौघैः** रज्जुसमूहैः। तदेव ब्रह्म इह यद्यज्ञगोपा रज्वादिभिर्मानं कुर्वंतो भवंति चेत् तर्हि तदा **तदफलपरिमाणे** तन्मानस्य अफलपरिगणने निष्फलप्रयासे इत्यर्थः। तत् ब्रह्मस्वरूपं तैः रज्वादिभिः**द्व्यंगुलोनैः**द्व्यंगुलेन ऊनैर्न्यूनैः **कथं न भाव्यम्** कथं न भवेत् अपितु स्यादेव ॥

ब्रह्मणः स्वरूपं यत् वेदैः प्रतिपादितं तत् निर्गुणमेव, गुणातीतमेव वर्णितम्। तस्य देशकालपरिमाणराहित्यात् 'अणोरणीयान् महतो महीयान्त्सत्तामात्रं निर्विकारं निरीहम्' इत्यादिवचनैर्निरूपितं रूपं संगच्छते। अतस्तत् ब्रह्म पुरो दृश्यमानमिदं विश्वं जगत् सर्वतोऽभिव्याप्यापि दशांगुलपरिमाणेनाऽतिरिच्यते। 'सभूमिं विश्वतो वृत्वा त्यतिष्ठद्दशांगुलम्' इति वेदः कथयति। तस्मात् गोपाः स्वाज्ञत्वकारणेन तत् ब्रह्म परिमातुमिच्छन्तो लौकिकदामभिस्तत मिमतेस्म। तथा च तन्मानग्रहणे यदि लौकिकरज्जवो द्व्यंगुलेन न्यूना जातास्तर्हि नायमाश्चर्यविषयः। गुणा निर्गुणस्य मानं कर्तुं सर्वथाऽसमर्थाः। यद् ब्रह्म निखिलं चराचरात्मकं जगत् सर्वतोभिव्याप्यापि दशांगुलैरधिकं वर्तते। अतः कविर्गुणशब्दश्लेषेण ब्रह्मणोमहत्त्वं गोपानामज्ञत्वं साधयन् निष्फलप्रयत्नस्य व्यर्थत्वं व्यंग्यध्वनिना बोधयतीति भावः॥ श्लेषालंकारः मालिनी वृत्तम्। यथा। न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥१८॥

चौर्यानुकूल्यभृदनम्रमुलूखलं च
कृष्णं च तत्र सहसापि विमुक्तिदं तम् ॥
रोषाद्बबंध जननी कठिनेन दाम्ना
साम्नापि यं न वशयन्ति विरिंचिमुख्याः ॥१९॥

अन्वयः—विरिंचिमुख्याः साम्नापि यं न वशयंति। तत्र तं विमुक्तिदं कृष्णं जननी रोषात् कठिनेन दाम्ना सहसापि बबंध। चौर्यानुकूल्यभृदनम्रम् उलूखलं च (बबंध)।

व्याख्या—चौर्येति। विरिंचिमुख्याः मुखे भवः मुख्यः। 'दिगादिभ्यो यत्' इति यत्। विरिंचिर्ब्रह्मा मुख्यः प्रधानो येषु ते। ब्रह्मादिदेवा। **साम्नाऽपि** सामवेद-गायनेनापि अथ च उपायचतुष्टयेषु आद्येन साम्नापि। **यं** विभुं **न वशयंति** न प्राप्नुवन्ति। **तत्र तं विमुक्तिदं** मोक्षदं कृष्णं। **जननी** यशोदा। **रोषात्** क्रोधात् **कठिनेन दाम्ना** सुदृढया रज्ज्वा, उपायेषु तृतीयेणेति भावः। **सहसापि** विना केनापि विचारेण बबंध। अथ च दाम्ना उपायेषु द्वितीयेन खाद्यादि मिष्ट प्रलो-भनेन स्ववशमानयत्। **चौर्यानुकूल्यभृदनम्रम् उलूखलं च**। चोरस्य भावः कर्म वा चौर्यम्। 'गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इत्यनेन 'ष्यञ्'। अनुकूलस्य भावः आनुकूल्यम्। अत्रापि 'ष्यञ्'। चौर्ये आनुकूल्यं बिभर्ति तत् चौर्यानुकूल्य-भृत्। 'क्विप्' प्रत्ययः। चौर्यानुकूल्यभृत् च न नम्रं अनम्रं च चौर्यानुकूल्यभृदनम्रं तत्। यत् चौर्यकर्मणि साहाय्यकारि तथा च उद्धतं तिष्ठत् तत् उलूखलं च बबंध॥

ब्रह्मादयो देवा यं पुराणपुरुषं सामगायनेन उपायेष्वाद्येन कर्मणा शांत्यादि-संधिकर्मणा स्ववशं आनेतुमसमर्थाः संति। तमेव माता यशोदा क्रुद्धा भूत्वा, क्रोधरागो-पहता मुक्तिदातारं पुत्रं श्रीकृष्णं दाम्ना रज्वा उपायेषु तृतीयेण दण्डेन स्ववशमानयदिति भावः॥ श्लेषालंकारः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥१९॥

कुरुसंसदि द्रुपदजापर.शतांशुककल्पनाय किमु वात्रिजन्मनः॥
वनमेष्यतोऽन्नचयसिद्धयेऽकरोद्गुणसंग्रहं भजकतापहृद्विभुः॥२०॥

अन्वयः—भजकतापहृद्विभुः कुरुसंसदि द्रुपदजापरःशतांशुक-कल्पनाय वा वनमेष्यतः अत्रिजन्मनः अन्नचयसिद्धये गुणसंग्रह-मकरोत् किमु॥

व्याख्या—कुरुसंसदीति॥ भजकतापहृद्विभुः भजकस्य भक्तस्य तापं दुःखं हरतीति। इति क्विप्। भजकतापहृत् स एव विभुः श्रीकृष्णः भक्ततारकः। आगामिनि समये **कुरुसंसदि** सभायां **द्रुपदजापरःशतांशुककल्पनाय** शतात् परमिति परःशतम् अगणितसंख्याकम् अंशुकं वस्त्रं। द्रुपदजायाः पांचाल्याः परःशतांशुकानां कल्पनं घटनं निर्माणं वा तस्मै। द्रौपदीहेतवे अनल्पवस्त्रनिर्माणाय। **वा** अथवा। **वनमेष्यतः** वनं पांडवानां निवासभूतं काननं एष्यतः आगमिष्यतः **अत्रिजन्मनः** मुनेः दुर्वाससः। पांडवानां सत्वहरणाय दुर्योधनप्रेरणादिति भावः। **अन्नचयसिद्धये** पाकसिद्धिं कर्तुं **गुणसंग्रहमकरोत् किमु** अत्र श्लेषेण गुणशब्दे-नोत्प्रेक्षते कविः। गुणा रज्जुरूपास्ते एव तन्तवः तथा गुणा औदानिकाः सूदाः तेषां संग्रहं संचयमवैवोदरबन्धनमिषादकरोत् किम्। 'शुल्बं वराटं स्त्रीतु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः'। तथा 'आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदानिका गुणाः' इत्यमरः।

श्रीकृष्णो मात्रा यशोदया गुणेन दाम्ना उदरे बद्धः। अतो गुणमनुलक्ष्य उत्प्रेक्षते कविः। गुणा नाम रज्जवः ते एव तन्तवः वस्त्रनिर्माणाय सूत्राणि तथा गुणा नाम औदानिकाः पाककुशलाः। अतः सूत्रभूता गुणा ये मात्रा अस्योदरे संयोजितास्ते आगामिनि समये द्रौपदीवस्त्रहरणक्रियायां तस्या वस्त्रपूरणार्थं तथा औदानिकरूपा गुणाः पाण्डवानां सत्वपरीक्षणार्थमेष्यतः अत्रिपुत्रस्य दुर्वाससः औदानिकरूपेणान्नपूरणार्थमद्यैवानेन श्रीकृष्णेनोदरे धृताः किम् ? इति उत्प्रेक्षा ॥ मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥२०॥

हृदयबन्धनभेद्यपिचिन्तना त्स रसलोभधृतोदरबन्धनः
अनुससार किलोदरमन्तरं विदधदोभयभाक्त्वमिति श्रुतिम् ॥२१॥

अन्वयः—चिन्तनात् हृदयबन्धनभेदी अपि रसलोभधृतोदरबन्धनः स उदरम् अन्तरं विदधत् आ उभयभाक्त्वम् इति श्रुतिम् अनुससार किल ॥

व्याख्या—हृदयेति ॥ **चिन्तनात्** ध्यानात् ध्यानयोगमात्रेणैव **हृदयबन्धनभेद्यपि** हृदयस्य मनसः बन्धनं लोभमोहादिषड्रिपोः पाशः तस्य भेदी छेत्ता। भवबन्धनान्मोचयिता इत्यर्थः। अपि एवंभूतोपि। **रसलोभधृतोदरबन्धनः** रसस्य नवनीतादेः लोभेन काम्यया धृतम् उदरबन्धनं येन सः। स श्रीकृष्णः। **उदरमन्तरम्** उदरं जठरम् अन्तरम् ईषद्भेदम्। अथ च उदरं जठरम् अन्तरं मध्यम्। अर्थात् रज्वा उदरमध्यम् अन्तर्गतं विदधत् कुर्वन् सन् धारयन् वा। **आ उभयभाक्त्वमिति श्रुतिम् अनुससार किल** आङ् अभिव्याप्तौ। उभयं भजते इति उभयभाक् ण्विः प्रत्ययः। तस्य भावः उभयभाक्त्वम्। अभिव्यापकत्वेन 'भक्तजनस्य हृदयबन्धनभेदी तथा सगुणरूपेण निजस्यापि धृतबन्धनः' इति उभयं भवति अर्थात् निर्गुणसगुणरूपद्वयं धारयतीत्याकारिकां **श्रुतिं** वेदवाक्यं निश्चयेनानुसृतवान्।

यो हरिर्भक्तानां ध्यानमात्रेण हि भवबन्धनान्मोचयति सोऽत्र नवनीतादिरसलोभात् मात्रा रज्जुबन्धनेनोदरं सचिह्नमन्तर्गतं कुर्वन् स्वयमेव बन्धे गतः। अतोऽनया लीलयाऽसौ बन्धेगतोपि बन्धनभेदीत्याकारकमुभयरूपत्वं गच्छतीति स्पष्टं प्रदर्शितवान् इतिभावः। द्रुतविलंबितं वृत्ताम् ॥२१॥

शुष्कं सजात्योर्बतचिन्तयैव लग्नं विमोक्षार्थमिवेश पृष्ठे ॥
स्वीकुर्वतोः सद्यमलार्ज्जुनाख्यां बभूव मध्यस्थमुलूखलं तत् ॥२२॥

अन्वयः—सजात्योः सद्यमलार्जुनाख्यां स्वीकुर्वतोः बत चिंतयैव शुष्कं तत् उलूखलं ईशपृष्ठे विमोक्षार्थं लग्नम् इव मध्यस्थं बभूव ॥

व्याख्या—शुष्कमिति ॥ **सजात्योः** समाना जातिर्ययोस्तौ सजाती तयोः। काष्ठजातित्वं दधानयोः **सद्यमलार्जुनाख्यां** सती यमलश्च अर्जुनश्च आख्या सद्यमलार्जुनाख्या तां **स्वीकुर्वतो** र्धारयतोर्वृक्षयोः। **बत** इति खेदे अनुकंपायां वा। अनयोर्मुनिशापान्मुक्तिः कथं स्यादिति **चिन्तयैव शुष्कं** नीरसं **तदुलूखलम् ईशपृष्ठे** परमेश्वरस्य तनोश्चरमभागे। 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः। **विमोक्षार्थं** तयोः काष्ठयोनित्वनाशार्थं। **लग्नम् इव** संतत प्रेरणार्थं गच्छदिव। **मध्यस्थं बभूव** मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थं 'सुपिस्थः इति कः प्रत्ययः' तयोर्वृक्षयोर्मध्यमध्यतिष्ठत् ॥

अत्र स्वजात्युपकारार्थं सततचिंतया शुष्कमुलूखलं भगवन्तं तयोरुद्धाराय प्रवर्तमानं तत्पृष्ठे लग्नं स्वयमेव तयोर्मध्ये अतिष्ठत्, येन उद्धाराद्विनाऽन्योमार्ग एव नावशिष्यते इति उत्प्रेक्षते कविः ॥ उपजातिवृत्तं ॥२२॥

सोढुं विलंबमसमर्थमिव प्रसादे तिर्यक्पतच्चरणपङ्कजयोरुपान्ते ॥
संगृह्यमानमिव तिष्ठदुपाचकर्ष यत्संश्रयाप्तदधिदुग्धघृतस्तदीशः ॥२३॥

अन्वयः—प्रसादे विलंबं सोढुम् असमर्थमिव चरणपङ्कजयोः उपान्ते तिर्यक्पतत् संगृह्यमान मिव तिष्ठत् यत्संश्रयाप्तदधिदुग्धघृतः ईशः तत् उपाचकर्ष ॥

व्याख्या—सोढुमिति । **प्रसादे** अनुग्रहे। **विलंबं सोढुमसमर्थमिव**—कालापहरणसहनायासमर्थमिव, तद्धेतोर्भगवत **श्चरणपंकजयोरुपांते** समीपे **तिर्यक्-पतत्** पदकमलयोर्नतमित्यर्थः। तथा **संगृह्यमाणमिव** सम्यक् गृहीतमिव यथाऽधमर्णस्य ऋणग्राहकस्य द्वारि उत्तमर्णः कुसीदकः कालातीते ऋणप्राप्त्यर्थं कालापहरणमसहमानः साग्रहः तिष्ठति तद्वत् तत्रतिष्ठत्। संगृह्यमाणमिति 'णेर्विभाषा' इत्येनेन नस्य णो वास्यात्। **यत्संश्रयाप्तदधिदुग्धघृतः** यत् संश्रयात् आश्रयात् 'द्वितीया श्रितातीतपतित...' इत्यनेन द्वितीया। चौर्यकर्मणि सहायकत्वात् आप्तानि दधिदुग्धघृतानि येन सः। **ईशः** श्रीकृष्णः। **तत्** उलूखलं **उपाचकर्ष** सुदृढमकार्षीत्। तदूखलाश्रयत्वेन चौर्यकर्मणि प्राप्तदधिदुग्धघृतस्य प्रभोः चरणोपांते 'सत्याग्रहं' कर्तुमिव तिर्यक् पतितम् अनुग्रहे विलंबं सोढुमशक्तम् उलूखलं स भगवान् श्रीकृष्णः सुदृढमकार्षीदितिभावः ॥ वसंततिलका वृत्तम् ॥२३॥

विवेकहीनं बहुधान्यखण्डने रतं स्वरंध्रेऽपि दृढानुबंधभाक् ।।
गुणैर्जघन्यैर्जगदीशसंश्रयादुलूखलं स्वर्नयति स्म भूरुहौ ।।२४।।

अन्वयः—विवेकहीनं बहुधान्यखण्डने रतं स्वरंध्रेऽपि दृढानुबंधभाक् । (एतैः) जघन्यैः गुणैः अपि जगदीशसंश्रयात् तत् उलूखलं भूरुहौ स्वर्नयति स्म ।।

व्याख्या—**विवकहीनमिति** । **विवेकहीनं** सदसत् ज्ञातुं या बुद्धिः सा एव विवेकस्तेन हीनं रहितं मूढमित्यर्थः । **बहुधान्यखडने रतं** भूरिधान्यकुट्टने तत्परं । खलपक्षे बहुधा अन्यखंडने अन्यविनाशने तत्परं । **स्वरंध्रेऽपि दृढानुबंधभाक्** स्वरंध्रे स्वछिद्रे । खलपक्षे निज दोषे । दृढानुबंधभाक्-दृढं गाढम् अनुबंधं भजते तत् । 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः । भाक् । अनुबंधो नाम प्रकृतस्यानु वर्तनं, दोषं गुणमेव मन्यमानम् । 'दोषोत्पादेनुबंधःस्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे । मुख्यानुयायिनिशिशौ प्रकृतस्यानु वर्तने' इत्यमरः । **एतैर्जघन्यैर्गुणैरपि** हीनगुणैर्युतमपि ! **जगदीशसंश्रयात्** श्रीकृष्णस्य कृपालाभात् **तत् उलूखलं भूरुहौ** वृक्षौ **स्वर्नयति स्म** स्वर्गं निनाय ।।

सदसत् विवेचनबुद्धिरहितः प्रायशोऽन्यविनाशने तत्परः स्वदोषं गुणमेव मन्यमानः खलपुरुषोपि जगदीशसंश्रयात् भगवतः परमात्मनः कृपालाभो यदि तस्य जायेत तदा स एतादृशैर्नीचगुणैर्युक्तोपि संसारसागरस्य पारं गच्छति गमयति च । यथा प्रकृतविषये सदसत् बुद्धिरहितं बहुधान्यकुट्टनशीलं स्वरंध्रे छिद्रे सुखे वा गाढप्रीतिकरमुलूखलं परमेश्वराश्रयत्वलाभादेव वृक्षौ स्वर्गं प्रेषितवत् इत्यर्थः ।। श्लेषसंसृष्ट उदात्तालंकारः ।। वंशस्थवृत्तम् जतौतु वंशस्थ मुदीरितं जरौ इतिलक्षणात् ।।२४।।

उपकृतं यमलार्ज्जुनयोर्ध्रुवं सिततनूजनुषैवशोदया ।।
विदितबन्धनपीड इवैष तौ मुनिविनिग्रहतो यदमूमुचत् ।।२५।।

अन्वः—सिततनूजनुषा यशोदया यमलार्जुनयोः ध्रुवम् उपकृतम् एव, यत् विदितबंधनपीडः इव एष मुनिविनिग्रहतः तौ अमूमुचत् ।।

व्याख्या—**उपकृतमिति** ॥ **सिततनूजनुषा** सिता शोभना तनूः देहः सिततनूः सिततनूः एव जनुर्जन्म यस्याः सा । तया । जन्मत एव **गौराङ्गी** या यशोदा तया नन्दपत्न्या । **यमलार्जुनयो**र्धनदपुत्रयो**र्ध्रुवम् उपकृतं** निस्संशयमुपकार एव कृतः । **यत् विदितबंधनपीडः** बन्धनस्य पीडा दुखं बन्धनपीडा विदिता बन्धनपीडा **येन सः** । विदितबन्धनपीडः बन्धनेन यद्दुःखंभवति तज्जानानः समदुःख इत्यर्थः

स इव **एष** श्रीकृष्णः। **मुनिविनिग्रहतो** नारदमुनेश्शापात्। मुनेर्विनिग्रहो निग्राहोऽभिशापस्तस्मात् तसिः। **तौ** यमलार्जुनौ। **अमूमुचत्** सत्वरंमोचयामास॥ मातू रज्वा बंधनेन बंधनस्य पीडां जानानः श्रीकृष्णस्तौ धनदपुत्रौ शापबंधनान्मुक्तौ कृतवान् अतो मात्रैव तौ उपकृतौ, अन्यथा श्रीकृष्णबंधनाभावे तयोर्मुक्तिरपि असंभवा जाता इति भावः॥ द्रुतविलंबितं वृत्तम्॥ द्रुतविलंबितमाहनभौभरौ॥२५॥

कुर्वन्धनेशतनयौ द्रुमजन्मभाजौ
श्रीमान्स्वयं स तरसोत्कलितांघ्रिबंधौ
पित्रोर्मुखं मुहुरुपेक्षितपादबंधः
प्रादीदृशत्किलकलौ समपक्षपातम् ॥२६॥

अन्वयः--द्रुमजन्मभाजौ धनेशतनयौ तरसा उत्कलितांघ्रिबंधौ कुर्वन् श्रीमान् स्वयं उपेक्षितपादबंधः सः कलौ पित्रोः समपक्षपातं मुखं मुहुः प्रादीदृशत् किल॥

व्याख्या--कुर्वन्निति। **द्रुमजन्मभाजौ** द्रुमस्य वृक्षस्य जन्म भजत इति द्रुमजन्मभाजौ। तौ। वृक्षरूपौ। **धनेशतनयौ** कुबेरपुत्रौ। **तरसा** इटिति **उत्कलितांघ्रिबंधौ कुर्वन्** उत्कलित उद्धृतोंऽघ्रिबंधो ययोस्तौ उत्कलितांघ्रिबंधौ, तौ। निजचरणबंधनात् नमनात् इत्यर्थः, तौ मुक्तौ कुर्वन्। **श्रीमान् स्वयम् उपेक्षितपादबंधः** उपेक्षितो दुर्लक्षितः पादबंधो येन सः। निजपादबंधनमुपेक्षमाणः **स** श्रीकृष्णः। **कलौ** कलहे तयोः पित्रोः कलहमध्ये, **पित्रोर्**यशोदा नन्दयोर्मध्ये। **समपक्षपातम्** समः पक्षपातो यस्मिन् तत्। **मुखं मुहुः प्रादीदृशत्** युवयोर्मध्ये पक्षपातं कः करिष्यतीति ज्ञातुमेव तयोर्मुखं पुनः पुनरपश्यत्। दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मात् णिजन्तात्, लुङिरूपम्। दृष्टुं पुनः पुनः ऐच्छत् प्रादीदृशत्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥२६॥

योऽत्रादृतः परविमोचकमेन मद्य
श्वोहं कियान्ममविमोचयिता पितेति॥
श्रीशेन संकथयता विधृतं स्वकटयां
नोलूखलं बिरुदमेव वयं प्रतीमः॥२७॥

अन्वयः--यः अत्र पिता इति आदृतः अद्य मम विमोचयिता (स एव) श्वः **एनं** परविमोचकम् विमोचयिता (अतः) अहं कियान्। इति संकथयता श्रीशेन स्वकटयाम् उलूखलं विधृतं (किं तत्) वयं न प्रतीमः। वयं बिरुदमेव प्रतीमः॥

व्याख्या—यः नन्दः **अत्र** अस्मिन् कृष्णस्य उलूखलबन्धनविषये। **पिताइति आदृतः** आदरणीयः **अद्य मम** मे कृष्णस्य **विमोचयिता** बन्धनान्मुक्तिदाता आसीत्। मोचयिता इति तृन्नन्तस्यरूपम्। स एव नन्दः **श्वः** परेद्युः एनं **परविमोचकं** परयोः यमलार्जुनयोः विमोचकः मुक्तिदाता तम्। अर्थात् उलूखलं **विमोचयिता** मोचयिष्यति बंधनान्मुक्तिं दास्यति। अत्र मोचयिता इति लुट् लकारः। **अतः अहं कियान्** तत्राहं न कोपीत्यर्थः। नात्रमम चिन्ताविषयो वर्तते इत्यर्थः। **इति संकथयता** इत्याभिप्रायं सम्यक् प्रदर्शयता **श्रीशेन** श्रीकृष्णेन **स्वकट्या-मुलूखलं विधृतं** किं तत् **वयं न प्रतीमः** जानीमः **किन्तु विरुदमेव** वयं तु तस्य यशोगानमेव विद्मः। कियान् इति 'किमिदम्भ्यां वोघः' इत्यनेन 'वतुप्'। वस्य च घः=इय। 'इदं किमोरीश्की' इत्यनेनकिमः की 'यस्येतिच' इत्यनेन इकारलोपः। 'अत्वसन्तस्याचाधातोः' इति उपधादीर्घः। 'उगिदचां सर्वनाम स्थानेधातोः' इति नुमागमः। 'संयोगान्तस्य लोपः' इति तकारस्य लोपः। 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सुलोपः। अस्य श्लोकस्यान्यतरेणाप्यन्वयार्थौः—

अन्वयः—यः पिता इति आदृतः सोऽद्य मम विमोचयिता। (अतः) श्वः अहं कियान् इति संकथयता श्रीशेन उलूखलं स्वकट्यां नो विधृतं (किन्तु) **एनं** परविमोचकमिति बिरुदमेव विधृतम्। वयं प्रतीमः॥

व्याख्या—यः नन्दः **पिता** जनक इति **आदृतः** स्वीकृतः **सोऽद्य मम विमोचयिता** अस्मादुलूखलबन्धनान्मुक्तिदाता आसीत्। **श्वः अहं कियान्** अतः इत्यैव कारणात् परेद्युः मम किं वैशिष्ट्यं महात्म्यं वा वर्तिष्यते। **इति संकथयता** इत्याभिप्रायं प्रदर्शयता **श्रीशेन** श्रीकृष्णेन **उलूखलं स्वकट्यां** निजकट्युपरि **नो विधृतं** धारणं न कृतम्। **किन्तु एनं परविमोचकमिति बिरुदं** यश एव विधृतम् इति **वयं प्रतीमः** जानीमः। असौ हरिः भवबन्धनाद्भक्तविमोचक इति अस्य यश एव वयं जानीमः नत्वन्यत् इतिभावः॥ वसंततिलका वृत्तम्॥ उत्प्रेक्षालंकारः॥२७॥

लब्धं प्रसूजनकभेदजुषाच्युतेन
त्वेका बबंध यदमुं विमुमोच चैकः॥
कर्मच्छलात्प्रसितमत्र नुतेन योमां
मुक्तिं नयेद्धि जननी जनकः स एव॥२८॥

अन्वय:--प्रसूजनकभेदजुषा तेन अच्युतेन लब्धम् । यत् एका तु अमुं बबन्ध एकः च विमुमोच । अत्र नु कर्मच्छलात् प्रसितं मां यो मुक्ति नयेत् स एव जननी स एव जनकः हि । अथ च । यः अत्र कर्मच्छलात् प्रसितं मां नुतेन मुक्ति नयेत् स एव जननी जनकः हि ॥

व्याख्या--**लब्धमिति । प्रसूजनकभेदजुषा** जुष परितर्कणे जोषयतीति जुट् इति क्विप् । प्रसूजनकयोः पित्रोर्भेदं भिन्नत्वं जोषयति तर्कयतीति प्रसूजनक भेदजुट् तेन । माता पित्रोर्मध्ये भेदं पश्यता । **तेनाऽच्युतेन** श्रीकृष्णेन **लब्धं** ज्ञातम् । किं लब्धं ? **यत् एका** जननी माता **अमुं** कृष्णं **बबंध च एकोऽ**न्यः पिता अमुं **विमुमोच** बंधनान्मुक्तं कृतवान् । **अत्र नु** इह जगति, **कर्मच्छलात्** कर्मोपसर्गात् कर्मफलभोग्यत्वेन **प्रसितमासक्तं मां कृष्णं यो मुक्ति नयेद्** बंधनाद् विमोचयेत् **स एव मे जननी स एव मे जनको हि** ॥ अथ च कवेः स्वपक्षे योऽत्राऽस्मिन् जगति । कर्मच्छलात् प्रसितं मां मम कर्मानुषंगादासक्तं मां नुतेन स्तवनेन प्रार्थनेन मुक्ति नयेत्, अस्माद् भवपाशान्मां विमोचयेत् स एव मम जननी जनकश्च । हि निश्चयेन इति ॥ वसंततिलकावृत्तम् ॥२८॥

भ्रातृभिः किल विभज्य गृह्यते पैतृकं धनमिदं तु सांप्रतम् ॥
स्वीकृतेऽनुजनुषा ह्युलूखले संजुजोष मुसलं करेऽग्रजः ॥२९॥

अन्वय:—पैतृकं धनं विभज्य भ्रातृभिः किल गृह्यते, हि, इदं तु सांप्रतम् अनुजनुषा उलूखले स्वीकृते, अग्रजः करे मुसलं संजुजोष ॥

व्याख्या—**भ्रातृभिरिति** ॥ **पैतृकम्** पितुरागतं पैतृकम् । **धनं** वित्तम् । **विभज्य** विभागं कृत्वा । **भ्रातृभिः किल** निश्चयेन **गृह्यते** । **हि** अस्मात् कारणात् । **इदं तु सांप्रतम्** समीचीनमेवाऽत्र रामकृष्णयोर्विषयेतु । **अनुजनुषा** अनु पश्चात् जनुर्जन्म यस्य सोऽनुजनुस्तेन । बलरामस्य पश्चात् जन्म यस्य तेन कनीयसा भ्रात्रा श्रीकृष्णेन । **उलूखले स्वीकृते** गृहीते सति । **अग्रजो** ज्येष्ठो बलरामः । **करे मुसलं संजुजोष** हस्ते मुसलं सहर्षं गृहीतवान् । जुष परितर्पणे परस्मैदी परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । रथोद्धतावृत्तम् । रान्नराविहरथोद्धतालगौ ॥ अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥२९॥

वैकुण्ठादवतीर्य तूर्णमिह सद्वृन्दावनं कुर्विति
ब्राह्मीं वाचमनुक्षणं प्रपठितां वैयग्रहेतोरिव ॥

श्रीमान् विस्मृतवत् कियन्तमवधिं भिन्नार्थयँल्लीलया
श्रीकृष्णः स्मृतवद्दुरात्महननात्पूर्वाययन्नप्यभात् ॥३०॥

अन्वयः—'वैकुण्ठात् इह अवतीर्य तूर्णं सद्वृन्दावनं कुरु' इति वैयग्रहेतोः इव अनुक्षणं प्रपठितां ब्राह्मीं वाचं श्रीमान् कियन्तमवधिं लीलया विस्मृतवत् भिन्नार्थयन् श्रीकृष्णः दुरात्महननात् स्मृतवत् पूर्वाययन् अपि अभात् ॥

व्याख्या— **वैकुण्ठादिति** ॥ **वैकुण्ठात्** निजधाम्नः । **इहाऽवतीर्य** अस्मिन् जगति आगत्य । **तूर्णं** सत्वरं **सद्वृन्दावनं कुरु** वृन्दावनं गोकुलं सत्वरमविलंबेन सर्वथा शोभनं कुरु । **इति** इत्थमादेशानुपूर्वी ब्रह्मणः कथितां वाचं गिरं । **वैयग्रहेतोरिव** । व्यग्रमेव वैयग्रः अण् प्रत्ययः । किन्तु 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' । इति सूत्रेण आदिवृद्धिमनादृत्य ऐच् प्रत्ययः । तस्य हेतोः तदेवकारणादिव व्यासक्तेन इव इत्यर्थः । 'व्यग्रोव्यासक्त आकुले' इत्यमः । **अनुक्षणं** प्रतिक्षणम् । **प्रपठितां** प्रकर्षेण पठितां सदा मनसि भाविताम् । तां **ब्राह्मींवाचं श्रीमान् कियन्तमवधिम्** कियत् दिनपर्यन्तम् । **लीलया विस्मृतवत्** (अव्ययम्) क्रीडासक्तया विस्मृत्य इव । **भिन्नार्थयन्** अन्यप्रकारेण अर्थभेदं कुर्वन् । अर्थात् वृन्दावनं अलं कुर्वन् । स **श्रीकृष्णो दुरात्महननात् स्मृतवत् पूर्वाययन् अभात्** दुष्टसंहारादनंतरं तां वाचं संस्मृत्य इव पूर्वाययन् पुनः पुनः पर्यालोडनं कुर्वन् शुशुभे । 'अयगतौ' अयते णिजंतात् आत्मानं प्रेरयति आययति । पूर्ववत् आययति इति पूर्वाययन् । शत्रंतम् । पुनः पुनर्मनसि संस्मरन् पूर्ववदाचरन्नित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥३०॥

मायारूपेण यस्मिन् प्रविशति विपिने वत्सवृन्दं प्रहीणं
धैर्येण त्रासशीलं भवति सकपटाश्चर्यदम्भेन वध्वः ॥
स्वं स्वं वत्सं सुराणामपिहि करतलेनामृशन्ति स्म भीता–
स्तादृग्वत्सासुरस्य श्रितसुहृदिह नाशेषयन्नामतोन्यत् ॥३१॥

अन्वयः—विपिने सकपटाश्चर्यदम्भेन मायारूपेण यस्मिन् प्रविशति, धैर्येण प्रहीणं त्रासशीलं वत्सवृन्दं भवति । सुराणामपि वध्वः भीताः स्वं स्वं वत्सं करतलेन आमृशन्ति स्म हि । इह श्रितसुहृत् तादृग्वात्सासुरस्य नामतः अन्यत् नाशेषयत्

व्याख्या—मायारूपेणेति ॥ विपिने वृन्दावनारण्ये । **सकपटाश्चर्यदम्भेन** कपटेन कैतवेन सहितं सकपटं तदेवाश्चर्यं तस्य दम्भेन व्याजेन । आश्चर्यकारककपटव्याजेन । **मायारूपेण** गोवत्सस्य कपटरूपेण इति भावः । **यस्मिन्** दैत्ये वत्सासुरे **प्रविशति सति** गोवत्ससमूहे प्रवेशं कृतवति सति । **धैर्येण प्रहीणम्** । ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् निष्ठा क्तः । 'ओदितश्च' इत्येनन निष्ठतश्च नः । 'घुमास्थागापा'...इत्यादिना आतईत् स्यात् । हीनम् । 'कृत्यचः' इत्यनेन नस्य णः । इति प्रहीणम् । विगलितधैर्यम् अतएव **त्रासशीलं** त्रस्तं **वत्सवृन्दं** गोवत्ससमूहं **भवति** । अस्यासुरस्य कपटेन गोवत्ससमूहप्रवेशात् वत्सवृन्दं त्रस्तं विगलितधैर्यं भवतिस्म इत्यर्थः । अतः **सुराणामपि वध्वः** देवाङ्गना अपि **भीता** भीतिग्रस्ताः । अपीत्यनेन यत्र देवाङ्गना अपि तस्यासुरस्य कपटप्रबन्धेन भीतिग्रस्तास्तत्र का कथा मानुषीणामिति भावः । **स्वं स्वं वत्सं** निजं निजं शिशुम् उरोपि 'उरोवत्संच वक्षश्च' इत्यमरः **करतलेनामृशन्ति स्म** स्पृशन्ति स्म । शिशूनां गोपनार्थमिति भावः । पक्षे निजहृदयं स्वास्थ्यं दातुमिति भावः । **हि** निश्चयेन । **इह** एवं भूते सति । **श्रितसुहृत्** श्रितमाश्रितं सुहृद् येन सः । भक्तपक्षपाती श्रीकृष्णः । **तादृग्वत्सासुरस्य** तादृशः वर्तमानस्य वत्सासुरः एतन्नामको दैत्यः तस्य । **नामतोन्यत्** अभिधानाद्भिन्नं **नाशेषयत्** नावशेषितवान् । अर्थात् तमसुरं नामशेषं कथाशेषं कृतवान् । तमहन्नित्यर्थः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥३१॥

लोकेनादरमात्मनो विदधता नैकान्तिकत्त्वार्पणात्
सत्वेनेव बहिष्कृतेन तमसा शौक्ल्येन संवेष्टितः
दैतेयोऽपि बकः पिबन्नपि मुखादाच्छंत्तमेव द्रुतं
शुद्धात्मापि हृदि श्रयन्नपि दृढं प्राप्नोति कालेन यम् ॥३२॥

अन्वयः—आत्मनः ऐकान्तिकत्वार्पणात् लोकेन आदरं न विदधता, तमसा बहिष्कृतेन सत्वेन इव शौक्ल्येन संवेष्टितः दैतेयः तं पिबन्नपि मुखात् द्रुतम् आच्छंत् । शुद्धात्मापि हृदि दृढं श्रयन्नपि यं कालेन प्राप्नोति ॥

व्याख्या—लोकेनेति ॥ आत्मनः ऐकांतिकत्वार्पणात् एकान्तं शीलम् इति ऐकांतिकम् 'शीलम्' इत्यनेन ठञ् । तस्य भावः ऐकान्तिकत्वम् । ऐकान्तिकत्वम् अर्पणम् तस्मात् । एकान्तम् तीव्रम् अत्यर्थम् अतिशयं वा 'तीव्रैकान्तनितान्तानि' इत्यमरः । ऐकांतिकत्वार्पणात्—आत्मनः सर्वस्वदानात् । **लोकेन** जगता इहलोके

जगति इत्यर्थः । **आदरं न विदधता** अनादरं भजता । **तमसा** तमोगुणेन । **बहिष्कृतेन सत्वेन इव** बहिः प्रक्षिप्तेन सत्वगुणेन इव **शौक्ल्येन** शुभ्रवर्णेन **संवेष्ठित** आवृतो **दैतेयो** दितिभवो दैत्यो बकासुरः । **तं** श्रीकृष्णं **पिबन्नपि** स्वोदरस्थं कुर्वन्नपि **मुखात् द्रुतं** शीघ्रमेव **आर्च्छत्** उदगिरत् । ऋ गति प्रापणयोः । पाघ्रेति ऋच्छादेशः । यं श्रीकृष्णं **शुद्धात्मापि** शुद्धो यमनियमादिभिरष्टाङ्गैः परिष्कृत आत्मा येन सः । एतादृशः पूतात्मा पुरुषोऽपि संभावनायां **हृदि** चित्ते **दृढं** गाढं **श्रयन्नपि** सेवमानोऽपि । **कालेन** अवधिमन्तरेण **प्राप्नोति** लभते ॥

अत्र कविर्बकस्यात्यन्तधवलत्वे उत्प्रेक्षते । अयं बकोत्यन्तधवलः कथं जातः । एवमनुलक्ष्यते यत् गुणाधिक्येन त्रिविधा सृष्टिः । राजसी तामसी एवं सात्त्विकीति । अस्य बकस्य तमोगुणप्रधानत्वात् तेन तमसा सत्वगुणभागो बकस्य शरीराद्बहिर्निष्कासितस्तत्स्थानं च स्वयमेव पूर्णतया गृहीतम् । निष्कासितः सत्वगुणो बहिरागत्य तं बकं स्वधवलत्वात् गौरवर्णेनावृत्य स्थितः । अतोविषकुम्भः पयोमुखइवाऽयं बकोऽन्तः कुटिलो बहिर्निर्मल इवालक्ष्यतेति भावः । पूतात्मानः पुरुषा अस्य श्रीकृष्णस्य स्वचित्ते गाढं चिंतनं कुर्वन्तोऽपि न सद्यस्तं प्राप्नुवन्ति अपि तु कालात्ययेन । अतो मलीमसचेताः स बकस्तं सौकर्येण प्राप्यापि तं चित्ते स्थापयितुं समर्थो नाभूदिति स्पष्टार्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३२॥

श्रीदेव्या प्रार्थितोऽपि श्रवसि निरुपमं पद्मरागं न गृध्यन्
प्रायो रायो न रन्तुं बत हृदि विलसत्पद्मरागं बभार ॥
सोऽयं श्रीनन्दसूनू रचयितुमचिनोद्देहभूषाविशेषान्
गुञ्जापुञ्जान्निकुञ्जाभिनवरतिपरिक्रान्तमुञ्जाटवीकः ॥३३॥

अन्वयः—श्रीदेव्या प्रार्थितोपि प्रायः रायः न रन्तु श्रवसि निरुपमं पद्मरागं न गृध्यन् हृदि विलसत्पद्मरागं बभार । बत ! सः अयं नन्दसूनुः निकुंजाभिनवरतिपरिक्रांतमुंजाटवीकः देहभूषाविशेषान् रचयितुं गुंजापुंजान् अचिनोत् ॥

व्याख्या—श्रीदेव्येति ॥ श्रीदेव्या लक्ष्म्या । **प्रार्थितोपि** आभूषणमलंकाराय कृतानुनयोऽपि । **प्रायः** स्वभावतः । **रायो न रन्तुं**–यः संपत्तौ रममाणाय नेच्छन् । **श्रवसि निरुपमं पद्मरागं न गृध्यन्**–अद्वितीयमणिकुण्डलादि कर्णभूषणं श्रवसि धारयितुं न गृध्यन् नाभिकांक्षन् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । शत्रंतम् गृध्यन् । **हृदि विलसत् पद्मरागं बभार** केवलं हृदये सुशोभितं श्रीवत्सांकं दधार । अन्याभूषणानि नाभ्यकांक्षीदित्यर्थः । **बत !** पश्य इदमाश्चर्यं यत् । **सोऽयं श्रीनन्दसूनुः** स एव

वैकुण्ठवासी श्रीकृष्णः । **निकुंजाभिनवरतिपरिक्रान्तमुंजाटवीकः**- निकुंजेषु लता-मंडपेषु अभिनवा नित्यैवनवनवीना या रतिः क्रीडा तया परिक्रान्ता आक्रांता मुंजाटवी मुंजादितृणविशेषाणां वनं येन सः । बहुव्रीह्यन्तेकप् प्रत्ययः । एतादृशोऽसौ श्रीकृष्णोऽत्र । **देहभूषाविशेषान् रचयितुं** विशेषेणस्वतनुं भूषयितुं । **गुंजापुंजान-चिनोत्**—गुंजायाः कृष्णलायाः पुञ्जान् स्तबकान् अचैषीत् ।। नंदसूनूरचयितुमि-त्यत्र 'रोरि' इत्यनेन रेफस्य रलोपः । ततः 'ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽणः इति उकारस्य दीर्घः ।। स्रग्धरावृत्तम् ।।३३।।

तमापनाशार्थमघो मघोनो रिपुर्बलेनाप्यलघोः स घोरः ।।
अघोच्चयं यस्य हि नामघोषस्तृणीकरोति ज्वलनायमानः ।।३४।।

अन्वयः——अलघोः मघोनः रिपुः स घोरः अघः तं बलेनापि नाशार्थम् आप । हि यस्य नामघोषः ज्वलनायमानः अघोच्चयं तृणीकरोति ।।

व्याख्या—तमिति ॥ अलघोः न लघुः अलघुः तस्य । बलवतः । **मघोन** इन्द्रस्य **रिपुः** शत्रुः । **स घोरो** भयंकरः । अघः अघासुरः । **तं** श्रीकृष्णं । **बलेनापि** ओजसापि । **नाशार्थम् आप** हन्तुं जग्राह । **हि** निश्चयेन । **यस्य** श्रीकृष्णस्य **नामघोषो** नामसंकीर्तनशब्दो **ज्वलनायमानो** ज्वलनमिव आचरति ज्वलनायते इति क्यङ् तस्मात् शानच् ज्वलनायमानः । अग्निवत् दाह्यमानो दाहक इत्यर्थः । **अघोच्चयं** भूरिपापराशिं तृणीकरोति । च्वि प्रत्ययः । तृणवत् दहते । यस्य नामसंकी-र्तनशब्दे एतादृक् प्रभावो वर्तते । यत् स शब्दः पापसमूहान् तृणवत् क्षणात् भस्मी-करोति । तं नामस्वामिनं स अघासुरो हन्तुं जग्राह । अर्थात् आत्मविनाशार्थमेव तेन कृष्णो ग्रस्त इति भावः ॥ यमकानुप्रासालंकारः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । उपेन्द्र-वज्रा प्रथमे लघौ सा ज त ज ग ग इति ॥३४॥

गूढं चेतसि वक्रिमाणमनिशं गृह्णन्नयं धूर्तराट्
सेहे नो बहिरार्जवाद्धिघटकं हस्ताङ्घ्रिकर्णं ध्रुवम् ।।
किंवा श्रीहरये कृपाजलधये दास्यन्नसूनाददे—
प्रागेवामुमपाणिपादजवनं श्रुत्युक्तरूपोदयम् ।। ३५।।

अन्वयः—चेतसि अनिशं वक्रिमाणं गूढं गृह्णन् अयं धूर्तराट् बहिः आर्जवात् हि हस्ताङ्घ्रिकर्णं घटकं ध्रुवं न सेहे । किंवा श्रीहरये कृपाजलधये असून दास्यन् अमुं अपाणिपादजवनं श्रुत्युक्तरूपोदयं प्रागेव आददे ।

व्याख्या —**गूढमिति** ॥ **चेतसि** अन्तर्मनसि । **अनिशं** सततं । **वक्रिमाणं गूढं गृह्णन्** जिह्मगत्वान्मनसि सदा गुप्तरूपेण कौटिल्यं धारयन् । **अयं धूर्तराट्** राजते इति राट् इति क्विप् । असौ वंचकः अघासुरः । **बहिरार्जवात्** बाह्यांगेन दण्डवत् सरलत्वात् । हि निश्चयेन । **हस्तांघ्रिकर्णं** हस्तौ च अंघ्री च कर्णौ च हस्तांघ्रिकर्णम् 'द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगाम्' इत्यनेन एकवत् समासः। एतेषाम् अवयवानां **घटकं** निर्माणं हस्तपादकर्णरूपं दास्यन्तं, स्वीकारं **ध्रुवं न सेहे** खलु न सहते स्म । एतेषामवयवानामस्तित्वं न ममर्ष । **किंवा** इदमपि संभवति। **श्रीहरये कृपाजलधये** कृपासागराय श्रीकृष्णाय । **असून् दास्यन्** स्वप्राणान् दास्यमानः । **अमुम् अपाणिपादजवनम्** इदं हस्तपाद जवनैर्वेगै रहितं **श्रुत्युक्तरूपोदयं** श्रुत्या वेदेन उक्तं यत् रूपं श्रुत्युक्तरूपं तस्य उदयः तम् । **प्रागेव आददे** । आम्नायेन यादृशं निर्गुणं निराकारं स्वरूपं कथितं तादृशं रूपं पूर्वमेव स्वीकृतवान् इत्यर्थः ॥

कविः सर्पस्य पाणिपादकर्णराहित्ये गात्रे उत्प्रेक्षते । सोऽघासुरः वेदोक्तं पाणिपादजवनरूपोपलब्ध्यर्थं, प्रागेव मरणस्यपूर्वमेव, हस्तचरणकर्णांगानां स्वीकारं न कृतवान् । यतो दास्यमानप्राणः स अघासुरः मरणपूर्वमेव पाणिपादजवनरहितं रूपं दधारेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ॥३५॥

आकाङ्क्षन्नविभेदतो भगवतोऽवस्थानमेवात्मना
स्वीकुर्वन्व्रजपुण्यदेशवसतिं भूमौ शयानश्चिरम् ॥
एको विग्रहमात्रसंग्रहपरो वाताशनो निश्चलो
गोविन्दैकमनाः स नाकिभयकृद्योगीव भोगी बभौ ॥३६॥

अन्वयः—भगवतः अविभेदतः एव अवस्थानं आकांक्षन्, आत्मना व्रजपुण्यदेशवसति स्वीकुर्वन् । चिरं भूमौ शयानः, एकः, विग्रहमात्रसंग्रहपरः, वाताशनः निश्चलः गोविन्दैकमनाः नाकिभयकृत् स भोगी योगी इव बभौ ॥

व्याख्या—**आकाङ्क्षन्निति** ॥ भगवतोऽविभेदतः भेदरहितत्वादेव **अवस्थानं** स्थितिम् **आकांक्षन्** आत्मनः परमेश्वरादभिन्नस्थितिमेवेच्छन् । **आत्मना** स्वेच्छयैव । **व्रजपुण्यदेशवसतिं** व्रज एव पुण्यदेशः तस्मिन् वसतिं निवासं **स्वीकुर्वन्** । **चिरं भूमौ शयानः** तस्यामेव व्रजभूमौ चिरकालं तिष्ठन्, सर्पत्वात् । **एकः** एकाकी निःसंगः । **विग्रहमात्रसंग्रहपरः** विग्रह एव विग्रहमात्रं शरीरमात्रमेव संग्रहः संचयः तस्मिन् परः रतः । केवलशरीरमात्रेणैवावस्थितो निष्काम इत्यर्थः । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । **वाताशनो** वायुभक्षकः । **निश्चलो** जडवत्

पतितः। अथवा एकाग्रचित्तः। **गोविंदैकमना** गोविन्दे एकं मनो यस्य सः। गोविन्दनामजपतत्परः। **नाकिभयकृत्**-नाकः स्वर्गोऽस्ति यस्य स नाकी इन्द्रः। भयं करोतीति भयकृत्। इति क्विप्। नाकिनः इन्द्रस्य भयकृत् स नाकिभयकृत् स्वतपसा इन्द्रं प्रति भयोत्पादनं कुर्वन्नित्यर्थः। एतादृशः **स भोगी** सर्परूपोऽघासुरः 'उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः इत्यमरः' **योगीव बभौ** तपस्वीव शुशुभे॥

सर्पमुद्दिश्य अन्योत्प्रेक्षा। यथा योगी पुरुषो भगवत्साहचर्यं त्यक्तु नेच्छति, अतः तस्य प्रिये देशे निवासं करोति, व्रतनियमस्वाध्यायादीनाचरति, सर्वसंगपरित्यक्तः संग्रहमकुर्वाणोवायुभक्षकश्चलनवल्नादिक्रियारहितः सदा तमेवपरमात्मानं ध्यायंस्तिष्ठति। एवमेव देवानां भयदाता सोऽघासुरः परमेश्वराद्दूरं गन्तुमसहमानो बहुकालादारभ्य व्रजभूमौ निवसन्, तपस्यन्, निःसंगः, असंग्रहो, वायुभक्षकः, क्रियारहितः, सततं भगवच्चिन्तने रतः शुशुभे॥

उत्प्रेक्षालंकारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥३६॥

द्वित्रैरंभः पृषत्कैरिव मुखकलितैर्नामवर्णैस्तदीयै-
र्लोके तूर्णं कृतार्थीभवितुमुचिततां बिभ्रतोदभ्रबुद्धेः॥
व्यात्तास्ये चातकस्यास्य घन इव घनश्याममूर्त्तिः प्रविष्टः
प्राणानां रोधकोऽभूच्छुभकृदपि सतान्नात्रकिंचिद्विचित्रम्॥३७॥

अन्वयः—लोके तूर्णं कृतार्थीभवितु उचिततां बिभ्रतः अदभ्रबुद्धेः आस्ये, चातकस्य व्यात्तास्ये द्वित्रैरंभः पृषत्कैः इव तदीयैः नामवर्णैः मुखकलितैः घन इव प्रविष्टः घनश्याममूर्त्तिः सतां शुभकृदपि, अस्य दभ्रबुद्धेः व्यात्तास्ये प्रविष्टः घनश्याममूर्त्तिः प्राणानां रोधकोऽभूत्। अत्र किंचिदपि विचित्रं न॥

व्याख्या—**द्वित्रैरिति**। **लोके** इहास्मिन् जगति। **तूर्णं** सत्वरं। **कृतार्थीभवितुं**। अभूततद् भावे च्विः। कृतकृत्यो भवितुं। **उचिततां बिभ्रतो** योग्यतां धारयतः। **अदभ्रबुद्धे**र्विशालबुद्धेः पंडितस्य आस्ये मुखे। **चातकस्य व्यात्तास्ये** प्रसृते मुखे। **द्वित्रैरंभःपृषत्कैरिव** द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः तैर्द्वित्रैः। स्वल्पजलबिंदुभिरिव **तदीयैर्नामवर्णैः** तस्य प्रभोः 'रामःकृष्ण इति' नामाक्षरैः। **मुखकलितै**-र्मुखेन घोषितैश्चेत् तर्हि **घन इव** यथा चातकस्य मुखे प्रविष्टो मेघः चातकस्य प्राणानां शुभकृत् प्राणरक्षकस्तद्वत् **स घनश्याममूर्तिः** घनो मेघ इव श्यामा मूर्तिर्यस्य सः। श्रीकृष्णः **सतां आस्ये** नामघोषणेनैव प्रविष्टः प्रवेशं कृतः सज्जनानां शुभकृदपि सर्वप्रकारेण रक्षकोऽपि स्यात्। किंतु **अस्य दभ्रबुद्धे**र्मंदबुद्धेरघासुरसर्पस्य **व्यात्तास्ये**

प्रसृते मुखे स्वयं सकलशरीरेण **प्रविष्टोपि घनश्याममूर्त्तिः तस्य प्राणानां रोधकोऽभूत्** श्वासनिरोधनेन मारकोऽभूत्, अत्र किंचिदपि विचित्रम् आश्चर्यं न। दुष्टसंहारक स्वभावादिति भावः ॥ उपमालंकारः स्रग्धरावृत्तम् ॥३७॥

चित्रं नैवात्र यद्देवः प्रादादस्मै निजां गतिम् ॥
परेतस्याऽपि यस्याऽसौ चिक्रीड हृदये चिरम् ॥३८॥

अन्वयः—देवः अस्मै निजां गतिं प्रादात्, अत्र चित्रं न एव, अस्य परेतस्य अपि हृदये असौ चिरं चिक्रीड ॥

व्याख्या—चित्रमिति ॥ **देवः** श्रीकृष्णः। **अस्मै** अघासुराय। **निजां गतिं** निजधाम वैकुण्ठम्। **प्रादात्** ददौ। **अत्र चित्रं नैव** नाश्चर्यमिदम्। किं कारणम्? **अस्या**ऽघासुरस्य। **परेतस्याऽपि** मृतस्यापि, यद्यापि स मृतः तथापि तस्य **हृदयेऽसौ** श्रीकृष्णः। **चिरं चिक्रीड** बहुकालं रेमे ॥ उदात्तालंकारः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥३८॥

सन्मण्डलाकारमथो ददद्भिः साकं सुहृद्भिर्वनभोजनं सः
विधास्यमानाद्भुतरासलीलाभाष्यस्य सूत्रायितमाचचार ॥३९॥

अन्वयः—अथो सन्मण्डलाकारं वनभोजनं ददद्भिः सुहृद्भिः साकं स विधास्यमानाद्भुतरासलीलाभाष्यस्य सूत्रायितम् आचचार ॥

व्याख्या—सन्मण्डलेति ॥ **अथो** अनंतरम्। **सन्मण्डलाकारं** सत् प्रशस्तं मण्डलं परिधिरिव आकार आकृतिर्यस्य तत् सन्मंडलाकारम्। तत्। **वनभोजनं** वने भोजनं वनभोजनं तत्। **ददद्भिः** प्रयच्छद्भिः **सुहृद्भिः साकं** मित्रैर्गोपैः सह। **स** श्रीकृष्णः। **विधास्यमानाद्भुतरासलीलाभाष्यस्य** विधास्यमाना करिष्यमाणा या अद्भुता विचित्रा रासलीला नृत्यक्रीडा तस्या भाष्यं विस्तरः तस्य। **सूत्रायितं** सूत्रं नाम 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवत् विश्वतो मुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः'। इत्यस्मात् सूत्रमिव आचरति सूत्रायते इति 'क्यङ्' तस्मात् निष्ठा क्तः सूत्रायितः तं सूत्रायितम्। सूत्रमिव नियमेनाबद्धम् आचचार चेष्टामकरोत् ॥ वनभोजनाय मण्डलाकृतिरूपेण तिष्ठद्भिः सुहृद्भिर्गोपैः सह आरप्स्यमानाद्भुतरासक्रीडायाः सूत्ररूपनियमान् स श्रीकृष्णः कथितवान् इति भावः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥३९॥

उर्ध्वं स्वप्रतिबन्धकाघदलनात्प्राप्तौचितीका इव
श्रीवत्साङ्कितवत्सवत्सलहरेर्वत्सा वयस्या अपि ।।
नीतास्ते द्रुहिणेन सत्यभुवनं तद्वैभवे निःस्पृहाः
कृष्णप्रेम्णि तु सस्पृहा नु सुषुपुस्तस्यैवमायाशये ।।४०।।

अन्वयः—स्वप्रतिबन्धकाघदलनात् ऊर्ध्वं प्राप्तौचितीका इव श्रीवत्साङ्कितवत्सवत्सलहरेः वत्साः वयस्याः अपि द्रुहिणेन सत्यभुवनं नीताः । तद्वैभवे ते निःस्पृहाः । कृष्णप्रेम्णि तु सस्पृहाः नु ? तस्यैव मायाशये सुषुपुः ।।

व्याख्या—ऊर्ध्वमिति ।। **स्वप्रतिबन्धकाघदलनात्** स्वस्य प्रतिबन्धकः रोधकः, स्वर्गप्रवेशाय बन्धरूपो द्वाररक्षकः स एव अघः अघासुरः, पक्षे तद्रूपं पापं, तस्य दलनात् विनाशात् । **प्राप्तौचितीका इव** उचितस्य भावः औचितम् । भावे अण् । अण्णन्तत्वात् ङीप् स्त्रियाम् औचिती । प्राप्ता औचित्यः औचित्यानि योग्यत्वानि यैस्ते प्राप्तौचितीकाः । 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन बहुव्रीह्यन्ते कप् प्रत्ययः । अघनाशनेन सत्यभुवनगमनाय योग्यत्वं प्राप्ता इव । **श्रीवत्साङ्कितवत्सवत्सलहरेः** श्रीवत्सेन लाञ्छनेन अङ्कितः चिह्नितः श्रीवत्साङ्कितः । वत्सेषु गोवत्सेषु भक्तजनेषु च वत्सलः दयार्द्रः वत्सवत्सलः स एव हरिः श्रीकृष्णः तस्य । वत्सल इति 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति सूत्रेण लच् प्रत्ययः । **वत्साः** गोवत्साः **वयस्याः** सखायोपि **द्रुहिणेन** ब्रह्मणा **सत्यभुवनं** सत्यलोकं, ब्रह्मणः निजधाम **नीताः** । **तद्वैभवे** तस्य ब्रह्मणः वैभवे ऐश्वर्ये **निःस्पृहाः** । परं च **ते** वत्सवयस्याः सत्यभुवनस्य ऐश्वर्यं नैच्छन् इत्यर्थः । **कृष्णप्रेम्णि तु** किन्तु कृष्णस्य प्रेमभावे **सस्पृहाः** स्पृहयालवः । अर्थात् कृष्णस्य प्रेमभावमैच्छन् । **नु** वितर्के किमिति न ? अस्तीत्यर्थः । **तस्यैव मायाशये** अतः तस्य ब्रह्मण एव मायायाः आश्रये अर्थात् मायानिकेतने **सुषुपुः** निद्रितवन्तः । कृष्णप्रेमसम्मुखे ब्रह्मवैभवमनादृत्य सत्यलोकैश्वर्ये क्रीडनमस्वीकृत्य शयनं स्वीकृतवन्तः इति भावः ।। उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।।४०।।

पीयूषादरपश्यतोहरगुणं गीर्वाणचेतोहरं
स्वस्यापीह सुदुर्लभायितमिव स्नेहेन दध्योदनम्
गोपा यम्प्रददत्यदक्षिणकरे संबद्धमुष्टिर्बभौ
वत्सान्वेषणकृत्स यज्ञततिभिः कुक्षिंभरिः श्रीहरिः ।।४१।।

अन्वयः––पीयूषादरपश्यतोहरगुणं गीर्वाणचेतोहरम् इह स्वस्यापि स्नेहेन सुदुर्लभायितमिव यं दध्योदनं गोपाः अदक्षिणकरे प्रददति । तं गृहीत्वा इति शेषः । स यज्ञततिभिः कुक्षिभरिः संबद्धमुष्टिः श्रीहरिः वत्सान्वेषणकृत् बभौ ॥

व्याख्या––**पीयूषमिति** ॥ **पीयूषादरपश्यतोहरगुणम्** पश्यतः हरः पश्यतोहरः । 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रेण षष्ठी । तथा 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति वार्तिकेन अलुक्समासः । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः, सुवर्णकारः चोरश्च । पीयूषस्य अमृतस्य आदरः पूज्यभावः । पीयूषादरस्य पश्यतोहरः चोरः तस्य गुणः चौर्यानुकूल्यवृत्तिरस्ति यस्मिन् स तम् । अमृतादरापहरणगुणभाजम् । अमृतमिव विलोभनीयत्वात् चौर्यानुकूल्यम् इत्यर्थः । **गीर्वाणचेतोहरम्** – गीर्वाणानां सुराणां चेतोहरं मनोहरम् अमृतसदृशप्राशिताद्वितीयवस्तूनां देवानामपि चेतोहरम् । पुनः **इह** अस्मिन् व्रजभूमौ । **स्वस्यापि** स्वतः श्रीकृष्णस्यापि **स्नेहेन** प्रेम्णा भावितेन । **सुदुर्लभायितमिव** अलभ्यमिव । **यं** दध्योदनं दधिभक्तं । **गोपा अदक्षिणकरे** वामकरे **प्रददति** ददुरित्यर्थः । आशंसायां लट् । **तं** दध्योदनं गृहीत्वा इति शेषः 'भिःसा स्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः' इत्यमरः । **स** श्रीकृष्णः **यज्ञततिभिः, कुक्षिंभरिः** यज्ञानां ततयः श्रेणयः ताभिर्यज्ञसमूहैः, यज्ञियहविषान्नेन इत्यर्थः । कुक्षिं जठरं बिभर्तीति कुक्षिंभरिः 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इत्यनेन भृञ इन् प्रत्ययः तथा 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' इत्यनेन खच् । खचिमुम् । यो हरिर्यज्ञहविषान्नेन संतर्प्यते स इह दध्योदनेन **संबद्धमुष्टिः** संबद्धो मुष्टिर्यस्य सः । दध्योदनेन बद्धमुष्टिः । **वत्सान्वेषणकृत्** वत्सानां गोवत्सानाम् अन्वेषणं गवेषणं करोतीति वत्सान्वेषणकृत् इति क्विप् प्रत्ययः । गोवत्सान् मार्गयितुं परिभ्रमन् बभौ शुशुभे ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४१॥

कथंचिदपि देवता वनगता मदीयानसून्–
त्सवत्ससुहृदो हृदो बहिरवच्युतान् कानने ॥
प्रदद्युरितिभावयंश्छ्रितदयाब्धिरासां मुदे
करे बलिमिवावहन्त्स विचिकाय दध्योदनम् ॥४२॥

अन्वयः––'वनगताः देवताः मदीयान् हृदः बहिरवच्युतान् असूनिव कानने कथंचिदपि अवच्युतान् सवत्ससुहृदः प्रदद्युः' इति भावयन् स श्रितदयाब्धिः आसां मुदे करे बलिमिव आवहन् दध्योदनं विचिकाय ॥

व्याख्या—कथंचिदिति ॥ वनगता देवताः कानने स्थितदेवता वनदेवता इत्यर्थः। **मदीयान्** मम इमे मदीयाः तान्। 'त्यदादीनिच' इत्यनेन वृद्धसंज्ञा। वृद्धाच्छः। मत्संबंधिनः, **हृदो बहिरवच्युतान्** हृदयाद्बहिर्निर्गतान**सूनिव** प्राणानिव। **कानने कथंचिदप्यवच्युतान्** अरण्ये येनकेनापि कारणेन मार्ग-भ्रष्टान्। **सवत्ससुहृदो** गोवत्सान् गोपालांश्च **प्रदद्युः** पुनरपि यच्छेयुः। **इति भावयन्** इति कल्पयन्। **स श्रितदयाब्धिः** श्रितानां आश्रितानां दयाब्धिः। स श्रीकृष्णः स्वयमेव दयासागरोऽपि। **आसां** वनदेवतानां **मुदे** तोषाय, तासां दयां प्राप्तुमित्यर्थः। **करे बलिमिव आवहन्** हस्तोपरि उपहारमिव धारयन्। **दध्योदनं विचिकाय** दधिभक्तं प्राक्षिपत्। चिञ् चयने। 'विभाषा चेः' इत्यनेन सनि लिटि च कुत्वं वास्यात् चिकाय, चिचाय इति।

मम प्राणानिव प्रियान् कानने मार्गभ्रष्टान् गोवत्सान् गोपालांश्च एता वनदेवताः पुनरपि मह्यं यच्छेयुरित्याशया स दयासागरः तासां तोषाय बलिमिव दध्योदनं ददौ इत्यर्थः ॥ पृथ्वीछंदः जसौ जसयला वसु ग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥४२॥

अनूढप्रारब्धादरमजननीगर्भविकलं
बतानन्यक्षिप्तौदनकवलसंरुद्धलपनम् ॥
अनात्मीयाभिख्याक्षरविवरणक्लेशविवशं
सुहृद्वृन्दं देवः सपरिकरमन्यादृगसृजत् ॥४३॥

अन्वयः—अनूढप्रारब्धादरम् अजननीगर्भविकलम् अनन्यक्षिप्तौदनकवलसंरुद्धलपनम् अनात्मीयाभिख्याक्षरविवरणक्लेशविवशम् सपरिकरं अन्यादृक् सुहृद्वृन्दं देवः असृजत् बत ॥

व्याख्या—अनूढेति ॥ ब्रह्मणा स्वसुहृद्वत्सान् पिहितान् दृष्ट्वा तस्य विधेर्मान-भंगाय यं सुहृत्परिवारं प्रभुरसृजत् तं वर्णयति ॥ **अनूढप्रारब्धादरम्** ऊढं विधृतं प्रारब्धं दैवं तस्य आदरः स्वीकारो मान्यता वा स ऊढप्रारब्धादरः। नञ् समासेन अनूढ-प्रारब्धादरः तम्। विना दैवेन जनितम्। यस्य जननहेतोर्दैवं कारणं न इत्यर्थः। **अजननीगर्भविकलं** जननीगर्भात् विकलम् दुःखितम्। नञ् समासेन अजननी-गर्भविकलं तत्। जननीगर्भगतोद्भूतक्लेशरहितम्। **अनन्यक्षिप्तौदनकवलसंरुद्ध-लपनं** न अन्यः अनन्यः, स्वयमेव कृष्णः तेन क्षिप्तं दत्तं ओदनकवलं तेन संरुद्धं संसृष्टं लपनं मुखं यत्र तत् तत्। स्वयं श्रीकृष्णेनैवदत्तमन्नं, कृष्णरूपिसुहृद्वृन्दम्। पुनः। **अनात्मीयाभिख्याक्षरविवरणक्लेशविवशम्**– आत्मीयानां बांधवानाम् अभिख्या नाम वार्ता तस्याः क्षरो नाशः तस्य विवरणाद् विवेचनात् क्लेशः तेन विवशो

विकलः यत्र तत्। नञ् समासेन अनात्मीयाभिख्याक्षरविवरणक्लेशाविवशं तत्। आत्मीयानां नाशवृत्तांताज्जनितक्लेशरहितम्। एतादृक् **अन्यादृक्** असाधारणं लोकोत्तरीयं **सपरिकरं सुहृद्वृन्दम्** गोवत्सैः सहितं ससखिपरिवारं। **देवः** श्रीकृष्णः **असृजत्** जनयामास ॥ बत आश्चर्यमिदम्।

शिखरिणीवृत्तम् रसैरुद्रैश्छिन्नायमनसभलागः शिखरिणी। परिकरालंकारः साभिप्रायविशेषणत्वात् ॥४३॥

धृष्टो वत्सांस्तिरोधात् पितुरिति किमिदं चित्रमन्यद्विचित्रं
यद्वै स्वस्यापि धाताऽपिदधदुत गवामष्टकं स्पष्टकंपम् ॥
भीत्युत्थं वृद्धभावान्निपुणमितरथा दर्शयन्दृष्टरूपं
दण्ड्योऽस्मीत्येव दण्डाकृतिनुतिकरणात्सूचयन्कृष्णमस्तौत् ॥४४॥

अन्वयः—धृष्टः धाता पितुः वत्सान् तिरोधात् इति किमिदं चित्रम्। उत अन्यत् विचित्रं, यत् स्वस्यापि गवामष्टकम् अपिदधत् वै। भीत्युत्थं स्पष्टकंपम् इतरथा वृद्धभावात् निपुणं दर्शयन् दण्डाकृतिनुतिकरणात् दण्ड्योऽस्मि इत्येव सूचयन् दृष्टरूपं कृष्णम् अस्तौत् ॥

व्याख्या—धृष्टेति ॥ धृष्टो धाता अविवेकी ब्रह्मा पितुर्विष्णोः श्रीकृष्णस्य **वत्सान्** गोवत्सान् **तिरोधात्** तिरः अधात् तिरश्चकार **इति किमिदं चित्रम्** इत्यहो आश्चर्यम्। **उत अन्यत् विचित्रं** न केवलमिदं अन्यत् अपरन्तु इदमाश्चर्यं, **यत् स्वस्यापि गवामष्टकमपिदधत् वै** निजाष्टनेत्राणां निमीलनं कृत्वा खलु पिहितेक्षणो बभूव। ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वादष्टनेत्रत्वम्। **भीत्युत्थं स्पष्टकंपं** भीतिजनितं निजशरीरस्य स्पष्टं वेपथुम्। **इतरथा** । प्रकारवचने थाल्। अयं कम्पः प्रकारान्तरेणैव। **वृद्धभावान्निपुणं दर्शयन्** वृद्धत्वात् निपुणं चातुर्येण यथा स्यात् तथा दर्शयन्। अयं कम्पो भीत्या न जनितः किन्तु वृद्धत्वात् स्वाभाविक इति दर्शयन् इत्यर्थः। **दण्डाकृतिनुतिकरणात्** भूमौ दण्डवत् प्रणिपातात्। **दण्ड्योऽस्मीत्येव सूचयन्** अहमपराधी तस्मात् दण्ड्यः शासनं भोक्तुं योग्य इति सूचयन्। **दृष्टरूपं कृष्णमस्तौत्** दर्शनीयरूपस्य कृष्णस्य स्तुतिं चकार ॥

पितामहो ब्रह्मा पितुः श्रीकृष्णस्य गोवत्सतिरोधानकर्मणि स्वयमष्टनेत्रोप्यविवेकेनांध इवाचचार, अपि तु आर्द्रमन्तुः सन् स्वशरीरकम्पः भीत्या न जनितः किन्तु स्थविरत्वात् स्वाभाविक इति संसूचयन् तस्य दर्शनीयस्य स्तुतिं चकार इति भावः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥४४॥

वेधावेधादिव बत जगत्सर्जनाधेः परागा-
न्मन्ये सर्वाप्यसुपरिहराधिक्रियाधिक्क्रियैव ॥
मेधा मेधावति न तु ततोऽन्यत्र यत्तादृशीम-
प्याराच्छोभां निजगुरुहृदि त्यक्तवान्व्यक्तवासाम् ॥४५॥

अन्वयः—वेधाः जगत्सर्जनाधेः वेधात् परा अगात् इव । सर्वापि असुपरिहरा अधिक्रिया आधिक्रियैव (तस्मात्) धिक्क्रियैव मन्ये । यत् तादृशीं व्यक्तवासां शोभां निजगुरुहृदि आरात् त्यक्तवान् । ततः तु अन्यत्र मे मेधा न धावति

व्याख्या—वेधा इति ॥ वेधा ब्रह्मा **जगत्सर्जनाधेः** जगतः सर्जनं तस्य आधिर्मानसीव्यथा तस्य जगत्सर्जनाधेः । जगदुत्पत्तिचिन्तायाः । **वेधात्** बंधनात् । **परा अगात्** पारमगच्छत् इव । मुक्त इव दृश्यते । ब्रह्मा जगदुत्पत्तिबंधनादात्मानं मुक्तं कृतवान्निव दृश्यते इति भावः । किं कारणम् ? **सर्वाप्यसुपरिहराऽधिक्रिया** सर्वमपि प्राणहरणविधिलेखनाधिकाररूपं कर्म । **आधिक्रियैव** तापदायकैव तस्मात् **धिक्क्रियैव** अतः धिक्कर्तुं योग्या एव मन्ये । **यत् तादृशीं व्यक्तवासां शोभां** व्यक्तः स्फुटो वासो निवासो यस्याः सा ताम् । यस्मात् कारणात् स ब्रह्मा तादृगधिकारोत्थं स्ववसतेः शोभनं स्थानम् । **निजगुरुहृदि आरात् त्यक्तवान्**- निजगुरोः श्रीकृष्णस्य हृदये आरात् दूरत एव तत्याज, तस्मै श्रीकृष्णायैव दत्तवान् । तेन दत्तम् अधिकारपदं तस्मै समर्पितवान् इत्यर्थः । **ततः तु मे मेधा अन्यत्र न धावति** इत्यस्मात् मे बुद्धिरन्यत्र न गच्छति । ब्रह्मण इदृक् वर्तनस्यान्यत्कारणं न दृश्यते इति भावः ॥

उत्प्रेक्षालंकारः ।

अथवा अन्यतरेणापि अस्य श्लोकस्यार्थः—

अन्वयः—'ततः निजगुरुहृदि व्यक्तवासां शोभां त्यक्तवान्' (एतादृक्) वेधाः जगत्सर्जनाधेः परागात् वेधात् इव । यत् सर्वापि असुपरिहरा अधिक्रिया आधिक्रिया धिक्क्रियैव मन्ये । मेधावति अपि मेधा तादृशी शोभाम् अन्यत्र तु न आ अरात् ॥

व्याख्या—ततः निजगुरुहृदि निजगुरोर्विष्णोः श्रीकृष्णस्य हृदि हृदये । **व्यक्तवासां** व्यक्तः प्रव्यक्तो वासो वसतिर्यस्याः सा ताम् । **शोभां त्यक्तवान् वेधाः** स्वपितुर्हृदये ब्रह्मणो या प्रव्यक्ता स्पष्टा वसतिः तस्या या शोभा तां त्यक्तवान्

एतादृक् वेधा ब्रह्मा। **जगत्सर्जनाधेः** जगतः सृष्टेः सर्जनम् उत्पत्तिः तस्य आधिर्मानसीव्यथा तस्य। जगदुत्पत्ति चिन्तायाः। **परागात् वेधात् इव** परागात् उपरागात् वेधात् ग्रहणादिव। चिताग्रहणग्रस्तो दृश्यते इत्यर्थः। कथम्? यत् **सर्वा अपि असुपरिहरा अधिक्रिया** यत् तस्य सर्वेषामुत्पन्नानां ललाटलेखनक्रिया **आधिक्रिया एव** तापदायक एव तस्मात्। **धिक्क्रियैव** अयोग्यत्वात्। **मेधावति अपि** मेधा कुशाग्रबुद्धिरस्ति यस्य स मेधावान् तस्मिन् मेधावति ब्रह्मणि, कुशाग्रबुद्धेर्ब्रह्मणः। निर्धारणे सप्तमी। अर्थात् मेधावतो ब्रह्मणो मेधा, तस्य धारणावती तीक्ष्णा बुद्धिः। **तादृशीं शोभामन्यत्र तु न आ अरात्** गोवत्सपरिहारकर्मणि यादृशीं शोभां व्यतनोत्। तस्य कुशाग्रबुद्धिर्यया रीत्या प्रकटिताभूत्, तादृशीं शोभाम् अन्यत्र न आअरात् न शुशुभे। तस्य बुद्धेर्व्यापारः तादृक्प्रकारेण अन्यत्रकर्मणि प्रकटितो नाभूदित्यर्थः। मन्ये इति उत्प्रेक्षते कविः। उत्प्रेक्षालंकारः। मंदाक्रान्ता वृत्तम्। मंदाक्रान्ताजलधिषडगैर्मभौनतौतात् गुरुचेत् इति ॥ रा दाने। आङ् अभिव्याप्तौ ॥४५॥

सत्यादापतितः सुदृष्टमहिमा सत्यान्सवत्सान्सखीन्
पत्या संगमयंश्छ्रियः पुनरसावत्यादरेणात्मभूः ॥
गत्या तस्य पवित्रितां व्रजभुवं रत्यास्पदं वर्णयन्
प्रत्याप्तः प्रकृतिं ददावथ निजोद्धत्याय पाथोञ्जलिम् ॥४६॥

अन्वयः—अथ सत्यादापतितः सुदृष्टमहिमा असौ आत्मभूः सत्यान् सवत्सान् सखीन् पुनः अत्यादरेण श्रियः पत्या संगमयन्। तस्य गत्या पवित्रितां व्रजभुवं रत्यास्पदं वर्णयन्। प्रकृतिम् आप्तः निजौद्धत्याय पाथोंजलि ददौ

व्याख्या—सत्यादिति ॥ **अथ** तदनन्तरम्। **सत्यादापतितः** सत्यात् सत्यलोकात् आपतितः आगतः। आपतित इत्यनेन किमपि कुटिलं कर्म कर्तुमनाहूतः खल इव सहसैवागत इति भावः। अथवा सत्यात् सत्यमार्गाद् भ्रष्टः। **सुदृष्टमहिमा** सुष्ठु दृष्टो महिमा भगवत्प्रभावो येन सः। सृष्टं सुहृद्वृन्दं दृष्टवान् इत्यर्थः। **असौ आत्मभूर्**ब्रह्मा। **सत्यान्** यान् पुरा पिहितान् तानेव **सवत्सान् सखीन्**–गोवत्ससहितान् वयस्यान्। **पुनरत्यादरेण श्रियो** लक्ष्म्याः **पत्या** श्रीकृष्णेन सह **संगमयन्**। गम्लृ गतौ इति णिजन्तात् शतृ प्रत्ययः। पुनः संमेलयन्। **तस्य** हरे**र्गत्या** आवागमनेन। **पवित्रितां** पावित्र्यं नीतां, पूताम्। **व्रजभुवं** व्रजभूप्रदेशम्। तथा **रत्यास्पदं** रत्याः रतिक्रीडाया आस्पदम्। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इत्यनेन सुट्। रतिक्रीडास्थानम्। **वर्णयन्** गायन्। **प्रकृतिमाप्तः** कुटिलत्वं त्यक्त्वा स्वस्वरूपं

स्वस्वभावं प्राप्तः। **निजौद्धत्याय** स्वदुर्वर्त्तनाय **पाथोंजलिं** तोयांजलिं **ददौ**। दुर्वर्त्तनं त्यक्तवानित्यर्थः। लाटानुप्रासः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥४६॥

निकुञ्जपुञ्जगुञ्जदुन्मदालिभिः स्वनायक-
भ्रमादिवाधिवेष्टितः स बर्हिबर्हशेखरः॥
सुहृद्वृतो यथा वने ननन्द नन्दनन्दन-
स्तथाप्रभुर्न स्वःपदे न पञ्चचामरोऽपि वा॥४७॥

अन्वयः—स्वनायकभ्रमात् इव निकुञ्जपुञ्जगुञ्जदुन्मदालिभिः अधिवेष्टितः स बर्हिबर्हशेखरः सुहृद्वृतः नन्दनन्दनः यथा वने ननन्द तथा प्रभुः स्वःपदे न। वा पंचचामरोऽपि न॥

व्याख्या—निकुंजेति॥ स्वनायकभ्रमादिव स्वनायकस्य निजस्वामिनो भ्रमरस्य भ्रमादिव। भ्रमर इव कृष्णवर्णः श्रीकृष्णः स्वनेता भ्रमरोस्तीति संभ्रमादित्यर्थः। निकुञ्जानां लतामण्डपानां पुञ्जेषु पुष्पगुच्छेषु गुंजन्तो ये उन्मदा अलयः तैः **निकुञ्जपुञ्जगुञ्जदुन्मदालिभिः**। एतादृशैर्भ्रमरैः। **अधिवेष्टितः** परिवृतः। **स बर्हिबर्हशेखरः** बर्हिणः मयूरस्य बर्हं पिच्छं शेखरोऽलंकारो यस्य सः। धृतमयूरपिच्छशेखरः **सुहृद्वृतः** गोपबालैः परिवेष्टितः। **नन्दनन्दनः** नन्दसूनुः श्रीकृष्णो **यथा वने ननन्द** अत्र व्रजवने मुमुदे। तथा स प्रभुः स्वःपदे स्वः (अव्ययं) स्वर्गे इत्यर्थः। वैकुंठेपि **न ननन्द**। **वा** अथवा **पंचचामरोऽपि न** पंच चामरा यस्य सः। पंचचामरैर्वीजितोपि, छत्रव्यजनचमर्यादिस्वैश्वर्यद्योतकः सम्राडपि, स्वस्थाने स्वराज्येऽपि न शुशुभे॥ उदात्तालंकारोऽनुप्राससंसृष्टः॥ पंचचामरं वृत्तम्। जरौजरौ जगाविदं वदन्ति पंचचामरम् इति॥४७॥

भाग्योत्कर्षाय लक्षद्वितयमपि गवामेककालं द्विजेभ्यः
सूनोर्गोचारणाद्यः प्रथममथपुनर्दत्तवान् स्वर्णधेनूः॥
नन्दस्यामुष्य गेहे विततवितरणे मूर्तिभाजां त्वमूषां
कृष्णप्रेमैव बीजं समजनि विगलत्सीम दानेप्यदाने॥४८॥

अन्वयः—यः सूनोः गोचारणात् प्रथमं भाग्योत्कर्षाय एककालं गवां लक्षद्वितयमपि द्विजेभ्यः दत्तवान्। अथ पुनः स्वर्णधेनूः दत्तवान्। अमुष्य नन्दस्य गेहे विततवितरणे दाने अमूषाम् अदानेपि मूर्तिभाजां दाने तु विगलत्सीम कृष्णप्रेम एव बीजं समजनि॥

व्याख्या—भाग्योत्कर्षायेति ॥ यः नन्दः **सूनोर्गोचारणात् प्रथमं** श्रीकृष्णस्य गोचारणसमयात् पूर्वम् अर्थात् कृष्णजन्ममहोत्सवे **भाग्योत्कर्षाय** पुत्रभाग्योदयाय **एककालम्** एकसमयेनैव **गवां** धेनूनां **लक्षद्वितयमपि** 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यनेन तयप् प्रत्ययः। द्वौ अवयवौ अस्य द्वितयम्। लक्षस्य नियुतस्य द्वितयं द्वयं लक्षद्वितयमपि **द्विजेभ्यः दत्तवान्**। धेनूनां नियुते ब्राह्मणेभ्यः प्रादात्। **अथ पुनः** श्रीकृष्णस्य गोचारणसमये पुनरपि **स्वर्णधेनूः दत्तवान्** हाटकनिर्मितप्रतिकृतिधेनूः प्रादात्। **अमुष्य नंदस्य गेहे विततवितरणे दाने** विततं विस्तृतं प्रचुरमित्यर्थः वितरणं दानं तस्मिन्। अस्य नन्दस्य गृहे यत् प्रचुरदानमभूत् तस्मिन् दाने **अमूषां** धेनूनाम् **अदानेऽपि मूर्तिभाजां तु दाने**-अदानेपि इत्यनेन अस्य नन्दस्य गृहे कृष्णस्य गोचारणसमये प्रत्यक्षं जीवन्तीना धेनूनां दानं नाभूत्, किन्तु अमूषां मूर्तिभाजां मूर्त्तीः प्रतिमामयीः भजन्ते ताः मूर्तिभाजः 'ण्विः' प्रत्ययः। तासाम्। एतासां स्वर्णधेनूनां दाने तु **विगलत्सीम** विगलन्ती च्युता सीमा मर्यादा यस्य तत् विगलत्सीम, अमर्यादं **कृष्णप्रेम एव बीजं** कारणं **समजनि** जातम्। समजनि इति 'दीपजनबुध···इत्यदिना' कर्तरि चिण्॥

अस्य नन्दस्य गृहे यत् भूरि गोप्रदानमभूत् तद्दानस्य कारणं पूर्वत्र तु कृष्णविषयं प्रेम तदनंतरं कृष्णकर्तृकं प्रेम इति अमर्यादं कृष्णप्रेम, यत् दानं स्वाभ्युदयहेतुकं तदपि तासा धेनूनां दानं न सेहे। अतः जीवन्तीनां धेनूनां दानं अकृत्वा स्वर्णधेनू एव दत्तवान् इति भावः॥ स्रग्धरा छन्दः॥ काव्यलिंगम्॥४८॥

शैक्या वा कान्दुका वा सह सुहृदसुभिः किं च मौष्टाम्बरा या
क्रीडाऽभूद्यत्र काले क्व च न किल बलश्रीशयो. काननेषु ॥
स्वर्गस्त्रीपुंसकानां विवशितमनसामप्यनङ्गोग्रबाणैः
संपूर्णा तत्र नाभूत्तदुपसृतियुजां कौसुमा पाल्लवा वा ॥४९॥

अन्वयः—यत्र काननेषु सुहृदसुभिः सह बलश्रीशयोः या शैक्या, वा कान्दुका, मौष्टा वा आम्बरा, कौसुमा वा पाल्लवा, क्रीडा संपूर्णा अभूत्। सा क्व च न किल काले। किं च। तदुपसृतियुजाम् अनङ्गोग्रबाणैः विवशितमनसां स्वर्गस्त्रीपुंसकानाम् अपि कौसुमा पाल्लवा वा क्रीडा तत्र संपूर्णा नाभूत्॥

व्याख्या—शैक्येति। यत्र काननेषु इहात्र वृंदावनारण्येषु। **सुहृदसुभिः सह** सुहृद एव असवः प्राणाः तैः, प्राणप्रियैर्गोपैः सह। **बलश्रीशयो** रामकृष्णयो**र्या, शैक्या** शिक्यं प्रहरणम् अस्यां क्रीडायां शैक्या, दोलान्दोलनेन या क्रीडा सा।

वा कान्दुका कन्दुकः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायां कान्दुका। **मौष्टा** मुष्टिः प्रहरणम् अस्यां क्रीडाया मौष्टा, मुष्टिप्रहारेण क्रीडा। तथैव **आम्बरा,** अम्बरे अवकाशे उत्कूर्दनेन या क्रीडा। तथैव **कौसुमा** कुसुमैः पुष्पैर्या क्रीडा। **वा पाल्लवा** पल्लवैर्लतापत्रैर्या क्रीडा। अत्र सर्वत्र 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः'। इत्यनेन 'णः' प्रत्ययः स्त्रियाम् टाप्। एतादृशी या काऽपि क्रीडा रामकृष्णयोर्मित्रैर्गोपालैः सह अत्र संपूर्णा अभूत्। सा क्व च न किल काले—तादृशी क्रीडा कस्मिन्नपि समये कस्यापि कस्मिन्नपि स्थाने नाभूत्। **किं च** न केवलमिदम् अपितु। **तदुपसृतियुजां** तस्य परमात्मन उपसृतिः सांनिध्यं तां युंजन्तीति तदुपसृतियुजः तेषाम्। तस्य परमात्मनः सांनिध्यं प्राप्तानाम्। **अनङ्गोग्रबाणैर्विवशितमनसां** कंदर्पशरैरुन्मत्ततां गतानाम्। **स्वर्गस्त्रीपुंसकानां** स्वर्गस्थस्त्रीपुरुषाणामपि, नाकाधिष्ठितदेवीदेवानामित्यर्थः। **कौसुमा पाल्लवा वा क्रीडा तत्र संपूर्णा नाभूत्।** तत्र स्वर्गलोके देवानामपि क्रीडा सर्वतया परिपूर्णा नाभूत् यथा प्रभोः क्रीडात्राभूदित्यर्थः। स्रग्धरावृत्तम् ॥४९॥

दौष्कर्म्यात्प्रविशन्तमुन्मदमधोभूतं तदन्धं तमः
स्वर्गायेव हठान्महीरुहततेरूर्ध्वं क्षिपन्धेनुकम् ॥
तालाङ्को हितदर्शनो निपततान्तद्वर्ष्मभाराद्ध्वनिं
तालानां पुनरुक्तयन्त्स वयसां सत्पाणितालैर्बभौ ॥५०॥

अन्वयः—दौष्कर्म्यात् प्रविशन्तं, उन्मदं अधोभूतम् अन्धं तमः तत् धेनुकम्, हठात् स्वर्गाय इव महीरुहततेः ऊर्ध्वं क्षिपन्; तद्वर्ष्मभारात् निपततां तालानां ध्वनिं, वयसां सत्पाणितालैः पुनरुक्तयन्, स हितदर्शनः तालाङ्कः बभौ ॥

व्याख्या—दौष्कर्म्यादिति ॥ दौष्कर्म्यात्प्रविशन्तम्, दुष्कर्मणो भावो दौष्कर्म्यम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इत्यनेन 'ष्यञ्'। तस्मात् प्रविशन्तम् आगच्छन्तम्। किमपि कुटिलं कर्म कर्तुं गोवत्सानां मध्ये प्रविशन्तमित्यर्थः। **उन्मदम्** उन्मत्तम्। अधोभूतम् अधःसंपद्यमानं नम्रं, कुटिलहेतोर्विनीतमिव वर्तमानम्। **अन्धं तमः** तमोगुणत्वाद्गाढान्धकारं **तत्** एतादृक् **धेनुकं** धेनुवत्सरूपम् असुरम्। **हठात् स्वर्गायेव** बलेन स्वर्गं नेतुमिव। **महीरुहततेः** महीरुहाणां वृक्षाणां ततिः पङ्क्तिः तस्या **ऊर्ध्वं क्षिपन्** प्रक्षिपन्, अस्यन् इत्यर्थः। **तद्वर्ष्मभारात्** तस्यासुरस्य शरीरभाराद्गुरुत्वात्। 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। **निपततां तालानां ध्वनिं** तालवृक्षाणां पतनेनोत्थितं शब्दम्। **वयसां**

सत्पाणितालैः सुहृदां हर्षसूचनाय कृतकरतलध्वनिभिः। **पुनरुक्तयन्** प्रतिध्वनिं कुर्वन्। **स हितदर्शनः** उपकारदक्षः **तालाङ्कः** बलरामो **बभौ** शुशुभे। 'तालाङ्को मुसलीहली' इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

हितदर्शनः 'हि गतौ वृद्धौ च' हिनोतेर्निष्ठा, हितं दर्शनं यस्य स हितदर्शनः, यो दर्शनमात्रेणैव हितकारी, एतादृशोऽसौ उपकारदक्षः तालाङ्को बलरामः अस्य दैत्यस्य वधात् कर्मणोपि बभौ शुशुभे इति भावः। परिकरालंकारोनुप्रासानुप्राणितः ॥५०॥

आगोपापेयनीराजनि तपनसुता या भुजङ्गानुषङ्गा-
न्मुञ्चन्ती जीवनं द्रागवनतविषये तद्विशुद्धिं चिकीर्षुः ॥
कृष्णः कृच्छ्रातिकृच्छ्रोपचयमुचितमारोपयत्तत्तटस्थान्
प्रायश्चित्तेन तेषां सपदि परिहरन्किन्नु सांनिध्यदोषम् ॥५१॥

अन्वयः—आगोपा तपनसुता या अवनतविषये जीवनं मुचन्ती भुजङ्गानुषङ्गात् अपेयनीरा अजनि। तद्विशुद्धिं द्राक् चिकीर्षुः कृष्णः तेषां सांनिध्यदोषं सपदि परिहरन्। किन्नु प्रायश्चित्तेन तत्तटस्थान् उचितं कृच्छ्रातिकृच्छ्रोपचयं आरोपयत् ॥

व्याख्या—आगोपेति। **आगोपा** आ अभिव्याप्य। पा पाने। आसमंतात् गाः पातुं (जलपानार्थमित्यर्थः) प्रेरयति, पालयति या सा आगोपा। 'पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः' इत्यनेन लुगागमः। **तपनसुता** सूर्यतनया यमुनानदी। **या अवनतविषये जीवनं मुंचन्ती** या यमुना नदी निजप्रवाहस्य निम्नप्रदेशे जलं प्रस्रवन्ती। 'जीवनं भुवनं वनं। कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः। **भुजङ्गानुषङ्गात्**—कालिय नागस्य विषसंसर्गात्। **अपेयनीरा अजनि**—पातुं योग्यं पेयं, न पेयं अपेयं नीरं जलं यस्याः सा। जलपानं कारयितुमयोग्याऽभूत्। अजनि इति 'दीपजनबुधपूरि···' इत्यनेन कर्तरि चिण्। अथवा भुजङ्गानुषङ्गात् सर्पविष-संसर्गात् अवनतविषये पानार्थं नते निम्नप्रदेशे जीवनं मुंचन्ती प्राणं हरन्ती अपेयनीरा अजनि। अतः **तद्विशुद्धिं द्राक् चिकीर्षुः**, कर्तुमिच्छति चिकीर्षति तस्मात् उः प्रत्ययः। तस्या जलस्य शोधनं तूर्णं कर्तुमिच्छुः श्रीकृष्णः। **तेषां सांनिध्यदोषं सपदि परिहरन्** तेषां तटप्रदेशे न्युषितानां भुजंगस्य सांनिध्येन विषोपसर्गं सपदि तत्कालं परिहरन्। **किन्नु प्रायश्चित्तेन** प्रायश्चित्तविधानेन। 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमितीर्यते ॥ इति **तत्तटस्थान् उचितं** योग्यं **कृच्छ्रातिकृच्छ्रोपचयम् आरोपयत्** कृच्छ्र-अति-कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तानां यथायोग्यं प्रायश्चित्तम् अकथयत् ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥५१॥

विषमे पतनाय जायते खलसङ्गः क्षणिकः सतामपि ।।
न्यपतद्धि कदम्बसंश्रितः प्रभुरायामिनि यामुने ह्रदे ।।५२।।

अन्वयः—खलसङ्गः क्षणिकोऽपि सतां विषमे पतनाय जायते । कदम्बसंश्रितः प्रभुः आयामिनि यामुने ह्रदे न्यपतत् हि ।।

व्याख्या—विषमे इति ॥ खलसङ्गः क्षणिकोऽपि—दुर्जनसमागमो यद्यपि क्षणिकः अल्पात्यल्पकालिकः तथापि, **सतां** सज्जनानां प्रति । **विषमे पतनाय जायते** आपदि पतनाय कारणं भवति । कथं तदुदाहरति । **कदम्बसंश्रितः प्रभुः** कदम्बो नीपवृक्षः तं संश्रित आरूढ इत्यर्थः । **प्रभुः** श्रीकृष्णः । अयामिनि विशाले । **यामुने** यमुनायाः अयं यामुनः तस्मिन् यामुने । **ह्रदे** यमुनायारगाध-जले 'तत्रागाधजलो ह्रदः' इत्यमरः । **न्यपतत् हि** पपात खलु ।। यमुनायास्तट-स्थत्वेन भुजंगस्य सान्निध्यात् कदंबस्यापि दुर्जनत्वमिति भावः ।। अर्थान्तरन्यासालंकारः ।। वियोगिनीवृत्तम् लक्षणन्तु विषमे ससजगाः समे च सभरलगाः इति ।।५२।।

भोगिस्वर्भानुविद्धं हृदयगततमस्तस्कराहस्करंप्रा—
गाबालादा च वृद्धाद्व्रजवसतिजुषश्चापशोर्वीक्ष्य सर्वे ।।
कृष्णं त्यक्तान्नपानाः प्रविलपनसरित्संगतौ गाढमग्नाः
कालिन्दीदिव्यतीर्थे व्यवसितमतयस्ते सुदानेष्वऽभूवन् ।।५३।।

अन्वयः—हृदयगततमस्तस्कराहस्करं कृष्णं भोगिस्वर्भानुविद्धं वीक्ष्य, आबालात् च आवृद्धात्, आपशोश्च, सर्वे व्रजवसतिजुषः प्राक् त्यक्तान्नपानाः प्रविलपनसरित्संगतौ गाढमग्नाः कालिन्दीदिव्य-तीर्थे ते असुदानेषु सुदानेषु वा व्यवसितमतयः अभूवन् ।।

व्याख्या—भोगीति ॥ हृदयगततमस्तस्कराहस्करं हृदये गतं तमः अज्ञानान्धकारः तस्य तस्करः चोरः अपहारकः स एव अहस्करः सूर्यः तम् । तेषां ज्ञानदर्शकं **कृष्णं । भोगिस्वर्भानुविद्धं वीक्ष्य** भोगी सर्प एव स्वर्भानुः राहुः तेन विद्धो ग्रस्तः तम् । कृष्णरूपं सूर्यं सर्परूपेण राहुणा ग्रस्तं वीक्ष्य । एतादृशि ग्रहणपर्वणि । **प्राक्**-सर्वप्रथममेव । **आबालात् च आवृद्धात् आपशोश्च** बालादारभ्य वृद्धपर्यंतं पशुसहिताः **सर्वे व्रजवसतिजुषः** सर्वे व्रजवासिनः । **त्यक्तान्नपानाः** त्यक्तम् अन्नं पानं च यैस्ते । कृष्णवियोगात् अथ ग्रहणपर्व अनुलक्ष्य चेति भावः । सर्वे उपोषणं कृतवन्तः । **प्रविलपनसरित्संगतौ गाढमग्नाः** प्रविलपनं भूरि रोदनमेव सरित् नदी तस्याः संगतिः संगमः तस्याम् । रोदनकर्मणि अश्रुप्रवाहे । गाढमग्ना भृशमाप्लुताः ।

कालिन्दीदिव्यतीर्थे यमुनायाः पवित्रजले। **ते** सर्वे। **असुदानेषु** असूनां प्राणाना दानं तेषु। प्राणानां दानं कर्तुं। **व्यवसितमतयः** व्यवसिता निश्चिता मतयो येषां ते, दृढसंकल्पा **अभूवन्**। कालिन्दीजले कृष्णस्य मरणं ज्ञात्वा तस्मिन्नेव जले स्वप्राणोत्सर्जनाय दृढसंकल्पा अभूवन्। अथ च ग्रहणपर्व अनुलक्ष्य तीर्थक्षेत्रे प्राणादधिकं योग्यं वस्तु सुदानाय दुर्लभं ततः प्राणानामेवदानमिति भावः॥ श्लेषपरंपरित रूपकम्॥ स्रग्धरावृत्तम्॥६३॥

सदम्बुरुड्विकर्तनः सुरद्विषद्विकर्तनः
शतंफणा विमर्दयन्नहेर्मदोच्छ्रिता भृशम्॥
ननर्त्त नर्त्तनप्रियो यदा तदानुवर्त्तनं
मृदङ्गगोमुखानकैः प्रचक्रुरप्सरोगणाः॥५४॥

अन्वयः—सदम्बुरुड्विकर्तनः सुरद्विषद्विकर्तनः अहेः मदोच्छ्रिताः शतंफणाः विमर्दयन् यदा नर्त्तनप्रियः भृशं ननर्त्त, तदा अप्सरोगणाः मृदङ्गगोमुखानकैः अनुवर्तनं प्रचक्रुः॥

व्याख्या—सदम्बु इति॥ सदम्बुरुड्विकर्तनः अम्बुनि रोहतीति अम्बुरुट् इति क्विप्। सन्त एव अम्बुरुहः कमलानि तेषां यो विकर्तनः सूर्यः सः। कृती छेदने इत्यस्मात् ल्युट् कृन्ततीति कर्तनः। विशेषेण विकासितुं योग्यः। 'विकर्तनार्कमार्तण्ड' इत्यमरः। सत्कमलभास्करः। **सुरद्विषद्विकर्तनः** सुरद्विषतामसुराणां विकर्तनः छेत्ता सः। असुरारिरेतादृशः श्रीकृष्णः। **अहेः** कालियनागस्य। **मदोच्छ्रिताः** मदेन उन्मदत्वेन उच्छ्रिता उत्थिताः **शतं फणाः** फटा **विमर्दयन्** कुट्टयन्। **यदा नर्त्तनप्रियः** नर्तनं नृत्यं प्रियं यस्य सः। नृत्यप्रियः कृष्णो यदा **भृशं ननर्त्त**। **तदा अप्सरोगणाः** अप्सरसां समूहाः, **मृदङ्गगोमुखानकै**-र्नानावाद्यैः सह तस्य अनुवर्तनं प्रचक्रुः तेऽपि भृशं ननृतुरित्यर्थः॥ विरोधाभासाश्रित यमकानुप्रासावलंकारौ। पंचचामरं वृत्तम्॥५४॥

श्रीपतिर्दमनकैतवादहेरुच्छ्रितोच्छ्रितफणाधिरोहिणीम्॥
शिश्रिये वियति चाप्सरोगणान् पारितोषिकसमर्पणाय किम्॥५५॥

अन्वयः—श्रीपतिः दमनकैतवात् अहेः उच्छ्रितोच्छ्रितफणाधिरोहिणीं शिश्रिये। वियति अप्सरोगणान् पारितोषिकसमर्पणाय किम्?॥

व्याख्या—श्रीपतिरिति॥ श्रीपतिः श्रीकृष्णः **दमनकैतवात्** दमनो निग्रहः तस्य कैतवं व्याजः तस्मात्। कालियनागस्य वशीकरणमिषादेव। **अहेः** नागस्य।

उच्छ्रितोच्छ्रितफणाधिरोहिणीम्–उच्छ्रितोच्छ्रिता उच्चैरुच्चैर्गता याः फणाः फटास्तासाम् अधिरोहिणी निश्रेणिः ताम्। 'फटायां तु फणाद्वयोः' इत्यमरः। 'निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी' इत्यमरः। उन्नतोन्नतगतमहिफणरूपं सोपानमार्गं यत् **शिश्रिये** आश्रयं कृतवान् तच्च **वियति** नाके स्वर्गे। **अप्सरोगणान्** स्ववेंश्यानां समूहान् **पारितोषिकसमर्पणाय किम्** दक्षिणाप्रदानायैव किम् इति उत्प्रेक्षा। यदासौ श्रीहरिः कालियनागस्य फणा विमर्दयन् तासामुपरि नृत्यमकरोत् तदा अप्सरोगणा अपि मृदङ्गादिवाद्यैः सह भृशं ननृतुः तासामीदृक्सेवामनुलक्ष्य श्रीकृष्णः नागस्योन्नतोन्नतफणानां सोपानमार्गंकृत्वा तानप्सरोगणान् दक्षिणाप्रदानायैव स्वर्गगमनं कृतवान् किमिति उत्प्रेक्षते कविः॥ रथोद्धताछन्दः॥५५॥

बाढं हठेन विफलीकृतसत्सुपर्ण
प्राज्यागमं वनविदूषकमाश्रयाशम्॥
एकं द्विजिह्वमपरं च स सप्तजिह्वं
मुख्यां स्थितिं समनयद्विभुरेककालम्॥५६॥

अन्वयः—बाढं हठेन विफलीकृतसत्सुपर्ण, प्राज्यागमं, वनविदूषकम् आश्रयाशम्। एकं द्विजिह्वम्। अपरं च सप्तजिह्वं स प्रभुः एक कालं मुख्यां स्थितिं समनयत्॥

व्याख्या—बाढमिति॥ बाढं हठेन अतिरभसा। **विफलीकृतसत्सुपर्णम्** नविफलः समर्थः, विफलः असमर्थः। अविफलो विफलः संपद्यते तथाकृतो विफलीकृतः। 'अभूततद्भावे च्विः' विफलीकृतः सत्सुपर्णो गरुडो येन स तम्। **प्राज्यागमम्**–प्रकृष्टेन आज्यं प्राज्यं। 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः। प्राज्यः प्रचुरः आगमः आगमनं यस्य स तम्। **वनविदूषकम्** वनं विशेषेण दूषयति नाशयतीति वनविदूषकः तम्। एतादृशम् **आश्रयाशं** पावकम्। 'आश्रयाशो-बृहद्भानुः कृशानुः पावको नलः' इत्यमरः। एताभ्यां द्वाभ्यां **एकं** नागं **द्विजिह्वम्। अपरं सप्तजिह्वम्** अग्निम्। द्वे जिह्वे यस्य स द्विजिह्वः तम्। सप्त जिह्वा यस्य स सप्तजिह्वः तम्। सप्तार्चिः अग्निः तम्। एतौ नागपावकौ स प्रभुः श्रीकृष्णः **एककालं** एकसमयावच्छेदेन **मुख्यां स्थितिं** प्रधानावस्थां शांततामित्यर्थः **समनयत्** निनाय॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥५६॥

शब्दाश्रितेन द्विजसङ्गतेन नक्षत्रयुक्तेन गतार्यभासा॥
संयोजितोऽभूदमुना मुखेन यच्चित्रभानुः किमुनार्हमेतत्॥५७॥

अन्वयः—शब्दाश्रितेन, द्विजसंगतेन, नक्षत्रयुक्तेन गतार्यभासा मुखेन अमुना यत् चित्रभानुः सयोजितः एतत् किम् न अर्हम् ।।

व्याख्या—शब्द मिति ।। **शब्दाश्रितेन**–आश्रितं आश्रयः भावे क्तः । शब्दम्‌आश्रितः शब्दाश्रितः तेन 'द्वितीयाश्रितातीतपतित...'इत्यनेन द्वितीया । यन्मुखात् शब्दोच्चारो भवति तेनेत्यर्थः, शब्दोच्चारकारकेन । **द्विजसंगतेन** द्विः द्विवारं जायन्ते ते द्विजा दन्ताः तैः संगतेन युक्तेन । **नक्षत्रयुक्तेन** नक्षत्रं मौक्तिकम् । मौक्तिकच्छविदधद्दन्तधारकेन । **गतार्यभासा** गता अर्यस्य स्वामिनः श्रेष्ठस्य भाः कान्तिः यस्मात् तेन । अग्निपानोद्भूत-मालिन्यं म्लानतां वा गतेन । **मुखेन** स्माननेन । **अमुना** श्रीकृष्णेन । **यत् चित्रभानुः** अग्निः **संयोजितः** पीतः । **एतत् कर्म किमुनार्हम्** अपितु योग्यमेव, यत् मुखजोग्निः स्वस्थाने प्रापितः 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चप्राणाद्वायुरजायत' इति वेदवचनात् ।। 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः ।। **चित्रभानु**शब्दप्रयोगेण श्लेषेण सूर्यस्यापि ग्रहणम् । 'द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः' इत्यमरः । **शब्दाश्रितेन** शब्दगुणत्वात् । **द्विजसंगतेन** पक्षियुक्तेन । 'दंतविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । **नक्षत्रयुक्तेन** तारकासहितेन **गतार्यभासा** नष्टसज्जनशोभया । 'महाकुल कुलीनार्य सभ्यसज्जन साधवः' इत्यमरः । **यत्** यस्मात् । **अमुना** न'मुः' मुकारो यस्मिन् तत् तेन अमुना । 'मु'वर्णरहितेन । मुखेन, खेन आकाशेन सह चित्रभानुः सूर्यः **संयोजितो** युक्तः कृतः तत् किमुनार्हमपितु योग्यमेव । तैराच्छादितमाकाशं सूर्ययुक्तं कृतवानित्यर्थः श्लेषालंकारः ।। काकुश्च ।। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।।५७।।

गीर्वाणद्विट्प्रधानं मदविकलतया नष्टदृष्टि प्रलम्बं
प्रत्यारूढः पृदाकुप्रवरतनुतया पादहीनो बलाख्यः ।।
विद्वन्मान्यः पुमान्यो व्यसनमुपगतो विस्मृतात्मावबोधो
हत्वैषोऽमुच्यतास्मात्सपदि विधिगुरोः सन्निधौ सद्विवेकात् ।।५८।।

अन्वयः—विद्वन्मान्यः पुमान् यः विस्मृतात्मावबोधः व्यसन-मुपगतः विधिगुरोः सन्निधौ सद्विवेकात् सपदि अस्मात् अमुच्यत । (एवम्) एष बलाख्यः पृदाकुप्रवरतनुतया पादहीनः प्रलम्बं प्रत्यारूढः विद्वन्मान्यः विस्मृतात्मावबोधः व्यसनमुपगतः विधिगुरोः सन्निधौ सद्विवेकात् गीर्वाणद्विट्प्रधानं मदविकलतया नष्टदृष्टि प्रलम्बं हत्वा अस्मात् अमुच्यत ।।

व्याख्या—**गीर्वाण इति ।। यथा विद्वन्मान्यः पुमान्** पण्डितपुरुषः । **यो विस्मृतात्मावबोधः** विस्मृत आत्मनोऽवबोधो ज्ञानं यस्य सः । तस्मात् **व्यस-**

नमुपगतो विपत्तौ आपतितः । **विधिगुरोः** विधेर्विधानस्य सदुपदेशस्य गुरुर्दैशिकः तस्य । सद्गुरोः, **सन्निधौ । सद्विवेकात्** सदुपदेशात् । **सपदि** झटिति आत्मानम् **अस्माद्व्यसनादमुच्यत** मुक्तं कृतवान् । एवम् एतत् प्रकारेणैव **एष बलाख्यो** बल इति आख्या नाम यस्य सः । बलरामः । **पृदाकुप्रवरतनुतया** पृदाकोः सर्पस्य प्रवरा तनुः पीवरो देहो यस्य स पृदाकुप्रवरतनुः, तस्मात् तल् स्त्रियाम् पृदाकुप्रवरतनुता तया । नागपतिशेषावतारतया । **पादहीन**श्चरणरहितः । **प्रलम्बं प्रत्यारूढः** प्रलम्बासुरस्य पृष्ठारूढो, **विद्वन्मान्योऽपि विस्मृतात्मावबोधः,** आत्मानं विस्मृतवान् । क्रीडासक्ततयात्मानमसुरं च विस्मृतवान् इति भावः । तस्मात् **व्यसनमुपगतः** पृष्ठारूढत्वात् तस्यासुरस्य विपत्ति प्राप्तः । **विधिगुरो**र्ब्रह्मणः पितुः श्रीकृष्णस्य सन्निधौ सद्विवेकात् । असौ प्रलम्बासुरइति श्रीकृष्णेन प्रदर्शयितत्वात् इत्यर्थः । **एनं गीर्वाणद्विट्प्रधानम्** असुराणां मुख्यम् । **मदविकलतया नष्टदृष्टिं** मदोन्मत्तत्वाद् अन्धं, मदान्धं प्रलम्बं हत्वा **अस्मात्** व्यसनात् आत्मानम् **अमुच्यत** मुक्तं कृतवान् ॥ 'विधिर्विधाने दैवेपि । तथा 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥ श्लिष्टसंसृष्टोपमालंकारः ॥५८॥

सगवे च सवत्साय सहलाय बलाय ते ॥
स्वस्ति स्तात् सहकृष्णाय सहगोपाय सर्वतः ॥५९॥

इत्याशिषः प्रयुंजाना मुनयोऽनुनयोक्तिभिः ॥
प्रशशंसुश्च तं गोपाः साधु साध्विति वादिनः ॥६०॥

अन्वय—सहकृष्णाय सहगोपाय सगवे सवत्साय सहलाय च बलाय ते सर्वतः स्वस्ति स्तात् इति आशिषः प्रजुञ्जानाः मुनयः अनुनयोक्तिभिः तं प्रशशंसुः, साधु साधु इति वादिनः गोपाः च तं प्रशशंसुः ॥

व्याख्या—सगव इति ॥ **सहकृष्णाय** कृष्णेनसह वर्ततेऽसौ सहकृष्णः तस्मै । गोपैः सह वर्ततेऽसौ सहगोपः तस्मै, **सहगोपाय स्वस्ति स्तात्** । इत्यत्र 'प्रकृत्याशिषि' इति सूत्रेण बहुव्रीह्यवयवः 'सह'शब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि, परं च 'अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकेन सहस्य सः स्यादाशिषि । **सगवे** गोभिः सह वर्ततेऽसौ सगवः तस्मै । एवं **सवत्साय, सहलाय** एतादृशाय **बलाय** बलरामाय **ते** तुभ्यम् । **सर्वतः** सर्वस्मात् **स्वस्ति स्तात्** शुभं भूयात् । **इति आशिषः प्रयुञ्जानाः** आशिषं ददानाः, आशीर्वचनं वदन्तो **मुनयः तं** बलरामं प्रशशंसुः । तथा 'साधु साधु' इति वादिनो गोपाश्च तं तुष्टुवुः ॥ 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति आशिषि

'तातङ्'=स्तात् इति 'श्नसोरल्लोपः' इतिसूत्रेण असधातोरकारस्य लोपः। अनुष्टुब्छन्दः ॥२९॥६०॥

गोपालानां कदाचिद्वनमधिवसतां धीमतां हन्त गावः
सच्चेतोवृत्तयस्ता विषयतृणरसाद्गव्हरं कर्ममार्ग्गम् ॥
ऐषीकं संप्रविष्टास्तदुदितमनलं शोकमासाद्य भीता
नीता स्वाहंममत्वाक्ष्यपलपनयुजा कृष्णबोधेन सौस्थ्यम् ॥६१॥

अन्वयः—हन्त ! कदाचित् वनमधिवसतां धीमतां गोपालाना सच्चेतोवृत्तयः ता. गावः विषयतृणरसात् कर्ममार्गम् ऐषीकं गव्हरं संप्रविष्टाः। तदुदितमनलं शोकम् आसाद्य भीताः। स्वाहंममत्वाक्ष्य-पलपनयुजा कृष्णबोधेन सौस्थ्यं नीता. ॥

व्याख्या—गोपालानामिति ॥ **हन्त** इति खेदे ! **कदाचित्** कस्मिंश्चित् समये। **वनमधिवसताम्** वने स्थितानाम्। **धीमतां** बुद्धिमतां **गोपालानाम्**। **सच्चेतोवृत्तयः** सत्यश्चेतसो वृत्तयः, सद्वर्तनशीलाः सत्प्रकृतय इत्यर्थः। **ता गावः विषयतृणरसात्** विषयो जिह्वायाः प्रलोभनं स एव तृणरसः तस्मात्; तृणरसास्वाद-लौल्यात्। **कर्ममार्ग्गं** तृणभक्षणमेवकर्म तदनुसरन्त्यः तृणं खादन्त्यो गव्हरात् **गव्हरं** गच्छन्त्यः। **ऐषीकं** इषीकस्य इदम् ऐषीकम् इषीकारण्यं **संप्रविष्टाः**। **तदुदितमनलं शोकम् आसाद्य**-तत्रोत्थितं दावाग्निरूपं शोकं दुःखं प्राप्य। **भीता** भयसंत्रस्ताः। ततः **स्वाहं ममत्वाक्ष्यपलपनयुजा कृष्णबोधेन सौस्थ्यं नीताः** अक्ष्णाम् अपलपनम् निमीलनम् अक्ष्यपलपनम्। स्वस्य अहं स्वाहं। स्वाहंभाव इत्यर्थः। तस्मिन् यन्ममत्वं तत् स्वाहंममत्वं तस्मात् अक्ष्यपलपनम् अक्षिनिमीलनं तं युनक्तीति स्वाहंममत्वाक्ष्यपलपनयुक् इति 'सत्सूद्विषत्....' इत्यनेन क्विप्। तेन स्वाहंममत्वाक्ष्यपलपनयुजा। अहंकारममत्वादक्षिनिमीलनं करणेन कृष्णबोधेन, तदेव अर्थान्तरेण अहंकारममत्वं दूरीकर्तुं कृष्णोपदेशेन सौस्थ्यं पूर्वस्थितिं नीताः प्रापिताः॥ ममत्वबुध्यासक्ताः कृष्णोपदेशेनाक्षिनिमीलनक्रियया ममत्वं दूरीकृतत्वात् ता गावः सुस्थितिं शान्तिं नीता इत्यर्थः। **पक्षान्तरेणापि गावो** धेनव. तथा च इन्द्रियाणि। **विषयो** विशेषेण सिन्वन्ति बध्नन्ति जनम् अस्मिन्निति विषयः। 'षिञ् बन्धने'। इन्द्रियोपभोग्यवस्तु अथवा तीव्रेच्छा। **ऐषीकम्** इषीकनामकं अथवा लालसोत्पन्नम्। **स्वाहं ममत्वाक्ष्यपलपनम्** स्व, अहं ममेत्याकारकज्ञानाभावं पक्षे स्वादग्रहणपराङ्मुखता। कदाचित् वनमधिवसतां वने वर्तमानानां गोपालानां गोस्वामिनाम्। पक्षे इन्द्रिययुक्तानां जनानां धीमतां बुद्धिमतां। गावो धेनव

इन्द्रियाणि च। ताः सच्चेतोवृत्तयः शुद्धमनः सत् प्रवृत्तयोपि। विषयतृणरसात् बालतृणभक्षणजिह्वालौल्यात्। पक्षे तुच्छविषयसेवनकामनायाः प्रभावेण। ऐषीकं गह्वरम् इषीकनामकं काननभागम्। पक्षे वाञ्छाजनितं कर्ममार्गं खादनकर्म कर्तुं अथवा विषयान् भोक्तुं सेवितुमित्यर्थः। प्रविष्टा अन्तर्गताः पक्षे आसक्ताः परन्तु तस्मात् उदितम् अग्निं दावाग्निं पक्षे दाहकं शोकम् आसाद्य प्राप्य भीता भीतिग्रस्ताः। स्वाहंममत्वाख्यपल्पनयुजा स्वाहंममत्वेभ्यो नयननिमीलनकर्मणा अथ च ममत्व-त्यागेन कृष्णबोधेन कृष्णोपदेशेन सौस्थ्यं सुस्थितित्वं नीताः प्रापिता इति भावः। श्लिष्ट परंपरितरूपकम्॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥६१॥

अपिस्वल्पमभ्यन्तरे यो निधातुं दवाग्निं जगत्तापकं नाप कम्पम्
नतीनां ततीरस्मि दण्डायमानः पिचण्डाय चण्डाय तस्मै वहामि॥६१॥

अन्वयः—यः जगत्तापकं दवाग्निम् अभ्यन्तरे निधातुं स्वल्पमपि कंपं न आप। तस्मै दण्डायमानः अस्मि। चण्डाय पिचण्डाय नतीनां ततीः वहामि।

व्याख्या—अपीति॥ यः परमात्मा श्रीकृष्णः। **जगत्तापकं** जगत् तापयतीति जगत्तापकः ण्वुल् प्रत्ययः। तम्। जगन्नाशकम्। **दवाग्निं** दावानलम्। **अभ्यन्तरे निधातुं** जठरे स्थापयितुं पातुमित्यर्थः। **स्वल्पमपि कंपं न आप** यः किंचिदपि न विकंपितो न भीत इत्यर्थः। **तस्मै** हरये श्रीकृष्णाय। **दण्डायमानोऽस्मि** दण्ड इव आचरति दण्डायते इति 'क्यङ्' तस्मात् 'शानच्' दण्डायमानः साष्टाङ्गदण्डवत् प्रणतोऽस्मि। अपितु तस्य **चण्डाय** महातेजसे **पिचण्डायोदराय। नतीनां ततीः** नमस्काराणां पङ्क्तीर्**वहामि** समर्पयामि इति कवेः प्रार्थना। अनुप्रासालंकारः। वृत्तं तु भुजंगप्रयातम्। यस्चतुर्भिः॥६२॥

वृन्दं सप्रावृषीष्टैः शरदि परिवृतौ चारयन्तौ गवां तौ
शोभालोभात् किलोभावपि वननिवहे स्व मनो भावयन्तौ॥
क्षोभाधिक्येपि वह्नेर्जठरपदजुषो भोजनेनोपशान्तौ
नो भानं शान्तचित्ताविव हृदि दधतुः सत्तमौ रामकृष्णौ॥६३॥

अन्वय—सप्रावृषि शरदि इष्टैः परिवृतौ गवां वृन्दं चारयन्तौ, वननिवहे शोभालोभात् स्वं मनो भावयन्तौ, जठरपदजुषः वह्नेः क्षोभाधिक्येपि भोजनेन उपशान्ताविव शान्तचित्तौ, तौ उभावपि सत्तमौ रामकृष्णौ हृदि भानं नो दधतुः किल॥

व्याख्या—वृन्दमिति ॥ सप्रावृषि शरदि प्रावृषा सहिता सप्रावृट् तस्यां सप्रावृषि । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरद् स्त्रियाम्' इत्यमरः । वर्षर्तुसहितायां शरदि ऋतौ । **इष्टैः** प्रियगोपवयस्यैः **परिवृतौ** सहितौ । **गवां वृन्दं** समूहं **चारयन्तौ** । 'चर गतौ भक्षणेपि ।' णिजन्तात् शत्रन्तम् । तृणमत्तु प्रेरयन्तौ इत्यर्थः । **वननिवहे** वनसमूहे विविधकाननेषु इत्यर्थः । **शोभालोभात्** सौंदर्यातिलोभात् । **स्वं मनो भावयन्तौ** आत्मनः मनो रंजयन्तौ । **जठरपदजुषः** जठरस्य उदरस्य पदं स्थानं जुषते सेवते तस्य । **वह्नेः** जठराग्नेः **क्षोभाधिक्येपि** क्षुधाबाहुल्यादपि । **भोजनेन उपशान्ताविव शान्तचित्तौ** कृतभोजनाविव संतुष्टौ स्वस्थचित्तौ । **तौ उभौ अपि** । अपीत्यनेन यथा तयोर्वयस्याः शान्तचित्तास्तद्वदिमौ **सत्तमौ** श्रेष्ठौ रामकृष्णौ अपि । **हृदि** चित्ते **भानं नो दधतुः** भोजनायाध्यानं स्मृतिर्वा न धृतवन्तौ किल निश्चये ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥६३॥

सरन्ध्रोऽपिवंशो नवं शोभमानं यशः किं वशः कञ्जनाभस्य भूत्वा ॥
प्रलेभे द्वयं यद्वयं तन्न विद्मः कियद्वेति तद्वेत्ति सर्वज्ञ एव ॥६४॥

अन्वयः—सरन्ध्रोऽपि वंशः कञ्जनाभस्य वशः भूत्वा, नवं शोभमान कि यशः प्रलेभे, कियद्वा यशः प्रलेभे, वा यत् द्वयं प्रलेभे तत् वयं न विद्मः, तत् सर्वज्ञ एव वेत्ति ॥

व्याख्या—सरन्ध्र इति ॥ सरन्ध्रोऽपि रन्ध्रैः छिद्रैः सहितः सरन्ध्रः सछिद्रोपि । **वंशः** वेणुः, सछिद्रत्वात् दोषयुक्तोपि । **कञ्जनाभस्य** कञ्जं कमलं नाभौ यस्य स तस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्य **वश** आश्रितो भूत्वा । हरिणा आत्मीयत्वेन अङ्गीकृत इत्यर्थः । **नवं शोभमानं**-तदा नवीनं सुरुचिरं च **किं यशः** कीर्ति **प्रलेभे** अथवा **कियत् यशः** प्राप **वा यत् द्वयमेव** प्राप्तवान् **तत् वयं न विद्मो** न जानीमः, **तत्तु** स **सर्वज्ञो** हरिरेव वेत्ति इति ॥

दोषी वंशो दोषयुक्तेन श्रीकृष्णेन वश्यतां नीतः, किं यशः कियद्वा यशः प्राप्तवान् तदुभयमपि वयं न जानीमः ॥ सछिद्रं कमलनालं, सछिद्रो वंश उभावपि रन्ध्रधारिणौ, सछिद्रेण सह सछिद्रस्य संबंधात् दुष्कितिरेव स्यात् इति ॥ भुजंगप्रयातं वृत्तम् ॥६४॥

अनुपरम्यमुखेन करेण च स्ववशकीचकरन्ध्रपिधानकृत् ॥
हरिरसूचयदाश्रितदुष्कृतिप्रसरनिह्नवचिह्नमिहाद्भुतम् ॥६५॥

अन्वयः—अनुपरम्यमुखेन करेण च स्ववशकीचकरन्ध्रपिधानकृत् हरिः इह यत् आश्रितदुष्कृतिप्रसरनिह्नवचिह्नम् असूचयत् तत् अद्भुतम् ॥

व्याख्या—अनुपरम्य मिति ॥ अनुपरम्यमुखेन रन्तुं योग्यं रम्यम्। उपरम्यं कुत्सितम्। न उपरम्यम् अनुपरम्यम्, अनुपरम्यं मनोहरं मुखं तेन। करेण हस्तेन च। मनोहराभ्यां मुखकराभ्यामित्यर्थः। **स्ववशकीचकरन्ध्रपिधानकृत्** स्ववशस्य स्वाश्रितस्य कीचकस्य वेणो रन्ध्राणि छिद्राणि तान्येव दोषाः तेषां पिधानम् आच्छादनं करोति यः सः। 'इति कृञः क्विप्'। 'वेणवः कीचकास्तेस्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। वेणुछिद्राऽऽच्छादनकृत् हरि**र्यत्** स्वाश्रितवेणुछिद्रपिधानं, तदेव **आश्रितदुष्कृतिप्रसरनिन्हवचिन्हम् इह असूचयत्**-आश्रितस्य दुष्कृतिर्दुष्कर्म तस्याः प्रसरः प्रसरणं तस्य निह्नवोऽपलपनं, अपह्नवो वा तस्य चिह्नं लक्षणं तत्। इह वेणुनिनादकर्मणाऽदर्शयत्। **तत् अद्भुतम्** आश्चर्यम् ॥

यत् स्वाश्रितानां दुष्कर्मणां प्रसरणं हरिः सदा निराकरोति तदिहवेणुनिनादनकर्मणा तस्य वेणोः छिद्राणि निजसुन्दरेण मुखेन करेण च आच्छादयन् दर्शयतीति भावः॥ उत्प्रेक्षालंकारः। द्रुतविलंबितं वृत्तम् ॥६५॥

कृत्वा मूर्त्ति मृडमृगदृशः सैकतीं नैकतीर्थैः
संश्लिष्टायां स्वसरि शमनस्याप्लुता मासमेकम् ॥
आनर्चुस्ता व्रजपतिसुतं भर्तृभावेन लब्धुं
गोधुक्कन्याः प्रतिपदलसत्प्रेमभक्तिप्रकर्षाः ॥६६॥

अन्वयः—मृडमृगदृशः सैकती मूर्ति कृत्वा, नैकतीर्थैः संश्लिष्टायां शमनस्य स्वसरि आप्लुताः, प्रतिपदलसत्प्रेमभक्तिप्रकर्षाः, ताः गोधुक्कन्याः व्रजपतिसुतं भर्तृभावेन लब्धुम् एकं मासम् आनर्चुः ॥

व्याख्या—कृत्वेति ॥ मृडमृगदृशः मृगस्य दृशौ इव दृशौ यस्याः सा मृगदृक्। मृडस्य शंकरस्य मृगदृक् मृडमृगदृक् तस्याः। अथवा 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्मात् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यनेन कः प्रत्ययः। मृगयते अन्विष्यति इति मृगः। स्त्रियां टाप् मृगा, अन्वेषिणी। मृडं शंकरं मृगा अन्वेषिणी दृक् यस्याः सा मृडमृगदृक्। स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्'''इत्यादिना पुंवद् भावः। तस्या मृडमृगदृशः भवान्याः। **सैकतीं** मृन्मयीं **मूर्तिं कृत्वा नैकतीर्थैः संश्लिष्टायां** नैकानि तीर्थानि नैकतीर्थानि

तैः नैकतीर्थैः। नञर्थेन न शब्देन सुप्सुपेति समासः। अनेकपवित्रनदीभिः **संगतायाम्**। **शमनस्य** यमस्य **स्वसरि** भगिन्यां। यमुनाजले। 'शमनो यमराड् यमः'; इति अमरः 'यमुना शमन स्वसा' इति चामरः। **आप्लुताः** स्नानं कृतवत्यः। **प्रतिपदलसत्प्रेमभक्तिप्रकर्षाः** पदे पदे प्रतिपदं, प्रतिपदं लसन्ती शोभमाना प्रेमभक्तिर्यासां ताः तस्याः प्रकर्षोऽतिशयो यासु ताः। एतादृश्यः **ता गोधुक्कन्याः** गोपबालिकाः। **व्रजपतिसुतं** नन्दनन्दनं श्रीकृष्णं। **भर्तृभावेन** पतिभावेन लब्धुम् एकं मासम् आनर्चुः। 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इत्यनेन एकं मासं इति द्वितीया। एकमासपर्यन्तं ता गोपबालिकाः कात्यायनीं पूजयामासुः। यथा शंकरमेव प्रतिक्षणमन्वेषिणी दृष्टिं दास्यमाना भवानी वर्तते तथा च तस्यान्वेषणं कुर्वती सा तमेवेप्सितपतिं स्वतपश्चरणेन प्राप्तवतीति कृत्वा ता गोपकन्याः तस्या एव नेतृत्वे स्वकार्यं सिध्येदिति भावनया तस्या एव वालुकामयीं मूर्तिं कृत्वा तां पूजयामासुरिति भावः॥ मंदाक्रान्ता छन्दः॥६६॥

अनुग्रहे वित्तहृतिस्वभावः समेत्य तत्रार्णवजार्चिताङ्घ्रिः
विलोक्य तासां तदभावमीशो जहार तीराद्बत चीरसंघम् ॥६७॥

अन्वयः—अर्णवजार्चिताङ्घ्रिः अनुग्रहे वित्तहृतिस्वभावः तत्र समेत्य तदभावं विलोक्य ईशः तीरात् तासां चीरसंघं जहार बत॥

व्याख्या—अनुग्रह इति। अर्णवजा लक्ष्मीः तया आर्चितौ पूजितौ अङ्घ्री यस्य सः। **अर्णवजार्चिताङ्घ्रिः** रमासेवितपादपद्मः स श्रीकृष्णः। यस्य पदद्वये सकलसंपत् विलसति। यद्यपि सकलसंपत्तिमान् स हरिः तदपि। **अनुग्रहे** प्रसादे कर्तव्ये सति। **वित्तहृतिस्वभावः** वित्तस्य धनस्य हृतिर्हरणं। वित्तहृतिः स्वभावो यस्य सः। भक्तस्य वित्तापहरणशीलः। **तत्र** यमुनातटं। **समेत्य** आगत्य। **तदभावम्** तासां गोपीनाम् अभावं तदभावं चित्ताभावं **विलोक्य**। **ईशः तीरात् तासां चीरसङ्घं जहार** वस्त्राण्यपाहरत्। **बत** आश्चर्यमिदम्। तासां गोपीनां लक्ष्यमन्यत्प्रेक्ष्य ईशः तासां वस्त्राणि तीरादपाहरत् इत्यर्थः॥ उपजाति वृत्तम्॥६६॥

भक्तानुग्रहतोऽपि पूर्वमशुचींस्तत्संगिनो वा शुचीन्
दीनानाथदयाब्धिरुद्गमयते यादृक्षतादृक्षकान्॥
स्नातीनां जलमस्पृशन्त्यपि यतो वासांसि तासां सित–
श्यामारक्तकपीतकर्बुररुचीन्यादावधत्तांसयोः ॥६८॥

अन्वयः— दीनानाथदयाब्धिः भक्तानुग्रहत. पूर्वम् अशुचीन् वा यादृक्षतादृक्षकान् अपि तत्संगिनः शुचीन् उद्गमयते। यतः दीनानाथ-

दयाब्धिः तासां स्नातीनां जलम् अस्पृशन्ति अपि सितश्यामारक्तकपीत-कर्बुररुचीनि वासांसि आदौ अंसयोः अधत्त ।

व्याख्या—**भक्तेति** ॥ **दीनानाथदयाब्धिः** दीनाश्च ते अनाथाश्च दीनानाथाः तेषु दयाब्धिः दयासागरः श्रीकृष्णः । **भक्तानुग्रहतः पूर्वं** भक्तानामनुग्रहः प्रसादः तस्मात् तसिः । भक्तानां प्रसाददानात् पूर्वम् । **अशुचीन्** अशुद्धान् **वा यादृक्ष-तादृक्षकान्** यान् कानपि । **तत्संगिनः** तस्य भगवतः संगिनः संगं कृतवतः । **शुचीन् उद्भमयते** पुनीतान् करोति, आदाय हस्ते गृह्णातीत्यर्थः । कथं तदुदाहरति । **यतः स दीनानाथदयाब्धिः कृपालुः श्रीकृष्णः तासां स्नातीनां** गोपीनां वासांसि वस्त्राणि । **जलमस्पृशन्त्यपि** अनार्द्राणि वस्त्राण्यपि पुनश्च **सितश्यामारक्त-कपीतकर्बुररुचीनि** सितानि श्यामादि नानावर्णानि वासांसि । **आदौ** अनुग्रहात् पूर्वमेव । **अंसयोरधत्त** निजस्कंधयोः प्रस्थापयामास ॥ जलमस्पृशन्ति वासांसी-त्यस्मात् शुष्कवस्त्रत्वादशुद्धत्वं भक्तिरसहीनत्वं दर्शयति । तथैव सितश्यामारक्तक-पीतकर्बुररुचीनि नानावर्णानि वासांसि इत्यस्मात् स दीनानाथयोर्दयाब्धिर्दयासागरो न केवलं सितानि शुद्धानि वस्त्राण्यंसयोर्धृतवान् किन्तु श्यामानि कर्बुराणि यानि कान्य-शुद्धान्यपि अनुग्रहे विक्तहृतिस्वभावान्निजस्कंधयोर्धृतवान् । तानि शुद्धत्वं नेतुं स्वस्कन्धाभ्यां वहति रजकवत् इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अर्थान्तर-न्यासालंकारः ॥६८॥

विष्णोः पदेन समितं त्वधिरुह्य मध्यं
शाख्यूर्ध्वदेशकलनेन समुच्छ्रितस्य ॥
तस्यैव तं समभजन्त्सुदृशां पटौघा
अध्यासते हि गुणिनः पदमुच्चमुच्चम् ॥६९॥

अन्वयः—सुदृशां पटौघाः विष्णोः पदेन समितं तु तस्य मध्यम् अधिरुह्य समुच्छ्रितस्य तस्य शाख्यूर्ध्वदेशकलनेन तम् एव समभजन् । हि गुणिनः उच्चम् उच्चं पदम् अध्यासते ॥

व्याख्या—**विष्णोरिति** ॥ **सुदृशां पटौघाः** सुष्ठु दृशौ यासां ताः सुदृशः तासाम् । गोपीनां वस्त्रसमूहाः । **विष्णोर्भगवतः पदेन समितं** वैकुण्ठस्थानसममुन्नतं वृक्षं तु **तस्य मध्यमधिरुह्य** तस्य वृक्षस्य मध्यभागपर्यन्तं गत्वा । **समुच्छ्रितस्य तस्य** ऊर्ध्वगतस्य तस्य श्रीकृष्णस्य । **शाख्यूर्ध्वदेशकलनेन** शाखिनो वृक्षस्य ऊर्ध्वदेश उन्नतप्रदेशः तस्य कलनेन अधिरोहणेन । **तमेव समभजन्** तं श्रीकृष्णमेव अर्चितयन् । तस्य संगतेन महत्पदं प्राप्ता इत्यर्थः । **हि** निश्चयेन **गुणिनो** गुणाः संति

येषां ते गुणिनः। गुणवन्तः पुरुषाः। **उच्चम् उच्चं पदम् अध्यासते** महत्पदं प्राप्नुवन्ति। प्रभोराश्रयत्वात् गुणीभूतास्ते गोपीवस्त्रसमूहा महत्पदं प्रापुरिति भावः॥ अर्थान्तरन्यासालंकारो विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥६९॥

मदं बहूनां निजधन्यतागुणात्कदम्बधुर्यो यदपाहरत्ततः॥
सदम्बतां द्राग्भजताङ्कथन्न वा सदम्बरैर्भूषयति स्म यं विभुः॥७०॥

अन्वयः--यं विभुः सदम्बरैः भूषयति स्म। ततः (सः) द्राक् सदम्बतां कथं वा न भजतां यत् कदम्बधुर्यः निजधन्यतागुणात् बहूनां मदम् अपाहरत्॥

व्याख्या—मदमिति॥ **यं** कदम्बवृक्षं **विभुः** श्रीकृष्णः **सदम्बरैः** सद्वस्त्रै-र्भूषयति स्म अलंकरोति स्म। 'लट् स्मे' इत्यनेन भूते लट् स्यात् स्म योगे। **ततः** एतादृक् वस्त्रालंकृतः स वृक्षो **द्राक्** झटिति **सदम्बतां** कथं वा न भजतां शोभनाया अम्बाया भावः सदम्बता ताम्। भावे तल् स्त्रियाम्। सन्मातृत्वं कथं न धारयेत् अपि तु धारयेदित्यर्थः। **यत्** यस्मादेव कारणात्। **कदम्बधुर्यः** कदम्बेषु धुर्यः श्रेष्ठः कदम्बधुर्यः स कदम्बवृक्षेषु श्रेष्ठः। धुर्य इति 'धुरोयद्ढकौ' इत्यनेन यत्। **निजधन्यतागुणात्** प्रभुणाध्यारोहितत्वात् वस्त्रैः सत्कारितत्वाच्च निजस्य अहोभाग्याद् **बहूनां मदम् अपाहरत्** बहूनां वृक्षाणां प्रमत्तत्वं जहार। निज-श्रेष्ठत्वं प्रस्थापितवान् इति भावः॥ वंशस्थ वृत्तम्॥७०॥

एष्यद्वर्षानन्तरर्त्तुक्षपासु वाञ्च्छापूर्तौ जातशङ्का इवामूः॥
स्वं स्वं नेत्रं कृष्णनेत्रद्वयेन साकं वव्रुर्व्यूढमध्यस्थभावम्॥७१॥

अन्वयः—स्पष्टम्।

व्याख्या—एष्यदिति॥ एष्यन्त्या आगामिन्या वर्षायारनंतरं य ऋतुः तस्य क्षपा रात्रयः तासु **एष्यद्वर्षानंतरर्त्तुक्षपासु,** आगामिनीषु शरद्रात्रिषु **वाञ्च्छापूर्तौ** इच्छातृप्त्यर्थे। **जातशंका इव** जाता उद्भूताः शंकाः संशया यासां ताः। इव। इच्छापूर्तिर्भविष्यति वा न वा इति शंकिता **अमूर्गोप्यः**। **स्वं स्वं नेत्रं** निजनेत्रकाटाक्षं **कृष्णनेत्रद्वयेन सह** मीलयित्वा। वांच्छापूर्तिहेतोस्तेन सह रन्तुमित्यर्थः। तस्य **व्यूढ-मध्यस्थभावं** व्यूढ उत्कटो मध्यस्थः सौम्यो भाव आशयो यस्मिन् स तम् **वव्रुः** अवृण्वन्॥ आगामिशरदृतो रात्रिषु निजवांच्छापूर्तौ कृष्णेन सह रन्तुं समयः प्राप्यते न वेति कृत्वा अमूर्गोप्यः तस्य नेत्राभ्यां सह स्वैकनेत्रमीलनं कृत्वा उदासीनभावं ददृशुः इति भावः॥७१॥

आसन् गुणैश्च नियमैश्च यमैश्च जात्या
नात्यादृता अपि परं व्रजगोपकन्याः ॥
दुःखाब्दखण्डपरिखण्डनचण्डवात्याः
कात्यायनीचरणपूजनपूर्णकामाः ॥७२॥

अन्वयः—जात्या गुणैश्च नियमैश्च यमैश्च न अत्यादृताः अपि परं कात्यायनीचरणपूजनपूर्णकामाः व्रजगोपकन्याः दुःखाब्दखण्डपरिखण्डनचण्डवात्याः आसन् ॥

व्याख्या—आसन्निति ॥ जात्या जातिजन्मस्वभावेन, जन्मना उच्चजातिकुलोत्पत्तिस्तया । अथवा **गुणैः** शीलौदार्यादिभिः । अथवा **नियमैः** तपःस्वाध्यायादिभिः । उत **यमैः** शमदमब्रह्मचर्यादिभि**र्नात्यादृता** न आदरणीयाः । गोपकन्या हीनकुलोत्पत्तित्वात् तथाच गुणहीनत्वात् व्रात्यत्वादिदोषयुक्तत्वात् आदरणीया नासन् । तथापि **कात्यायनीचरणपूजनपूर्णकामाः** कात्यायन्याश्चरणौ तयोः पूजनेन पूर्णः कामो मनोनरथो यासां ताः । कात्यायनीचरणपूजनेन पूर्णमनोरथास्ताः । **दुःखाब्दखण्डपरिखण्डनचण्डवात्याः** दुःखस्य अब्दोः मेघः तस्य खण्डो भागः तस्य परिखण्डनं नाशः तस्मै चण्डवात्याः प्रचंडवाताः । दुःखमेघनाशार्थं महावाता इव आसन् । अथ च दुःखस्य अब्दो वत्सरस्तस्य खण्डो भागः शरदृतुपर्यन्तो भाग इत्यर्थः, तस्य परिखण्डनं नाशो यापनमित्यर्थः, तस्मै चण्डवात्याः प्रचण्डवातूला इव दृढा आसन् । 'अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ' इत्यमरः । कात्यायनी प्रसादेन ता गोप्यो दुःखकालं यापयितुं समर्था अभवन् इति भावः ॥ लाटानुप्रासालंकारः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥७२॥

हास्यायापि ग्लानिभृतां वस्त्वपहारा-
च्छ्रीमन्तोपि स्वोदरपूर्त्यै लघवः स्युः ॥
इत्थं श्रीशः सूचयितुं गोपकुमारी-
वासोहृत्या उर्ध्वमभूद्दीदिविभिक्षुः ॥७३॥

अन्वयः-श्रीमन्तोपि हास्यायापि ग्लानिभृतां वस्त्वपहारात् स्वोदरपूर्त्यै लघवः स्युः, इत्थं सूचयितु श्रीशः गोपकुमारीवासोहृत्याः ऊर्ध्वं दीदिविभिक्षुः अभूत् ॥

व्याख्या—हास्यायेति ॥ श्रीमन्तः श्रीः संपद् अस्यास्तीति श्रीमान् । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यनेन मतुप् । धनाढयाः सधना अपि । **हास्यायापि**

हास्यं परिहासमपि कर्तुम्। अपीत्यनेन परस्वापहरणे लघुत्वस्य कैमुत्यं ध्वन्यते। **ग्लानिभृतां** ग्लानिः दैन्यात् हर्षक्षयः। ग्लानिं बिभर्ति इति ग्लानिभृत्। इति क्विप्। दीनानां **वस्त्वपहारात्** वस्तोरपहरणात्, अर्थात् चौर्यत्वावलंबनापेक्षया। **स्वोदरपूर्त्यै** निजोदरभरणाय **लघवः स्युः** लघुत्वभाजः भवेयुः। **इत्थं सूचयितुम्** इति स्पष्टं प्रदर्शनाय। **श्रीशः** श्रिञ् सेवायाम्। श्रयते हरिं सा श्रीः। 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इत्यनेन क्विप्। 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्नुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति उणादि सूत्रेण दीर्घः। श्रियः ईशः श्रीशः श्रीकृष्णः स्वयं श्रीमानिति भावः। **गोपकुमारीवासोहृत्याः** गोपकुमारीणां वासांसि चीराणि तेषां हृतिः हरणं तस्याः। ऊर्ध्वम् अनन्तरम्। दीनानां गोपीनां वस्त्रहरणादनन्तरम्। **दिदिविभिक्षुः** ओदनयाचकोऽभूत्। 'भिःसा स्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः'। इत्यमरः। भिक्षां याचते स भिक्षुः 'सनाशंसभिक्षउः' इत्यनेन उः प्रत्ययः।

श्रीमान् दीनानां वस्त्वपहरणं परिहासाय निजमनोरंजनाय कुर्वन्नपि क्षुधार्तः सन् चौर्यापेक्षया धृष्टतापेक्षया वा लघुत्वं भजेत् इति दर्शयन्नेव किम् असौ श्रीमान् क्षुधार्तः श्रीकृष्णः गोपीवस्त्रहरणादनंतरं याचको भूत्वा यज्ञस्त्रीभ्यः ओदनमयाचत इति भावः। मत्तमयूरवृत्तम् वेदैरंध्रैर्म्तौयसगा मत्तमयूरः॥ अर्थान्तरन्यासालंकारः॥७३॥

क्षुधार्त्तान्सखीन्दूरमागत्य खिन्नान्प्रभुः प्रेषयामास यामासनस्थाम्॥
क्रतौविप्रपङ्क्ति प्रति स्त्रीभिरस्या ददे स्वन्नमागत्य गत्यर्थिनीभिः
॥७४॥

अन्वयः—दूरम् आगत्य यां क्रतौ आसनस्था विप्रपङ्क्ति प्रति प्रभुः क्षुधार्त्तान् खिन्नान् सखीन् प्रेषयामास। अस्याः गत्यर्थिनीभिः स्त्रीभिः आगत्य स्वन्नम् ददे॥

व्याख्या—क्षुधार्त्तानिति॥ दूरमागत्य वनाभ्यन्तरे सुदूरपर्यन्तमेत्य। **यां क्रतौ आसनस्थां विप्रपङ्क्तिं प्रति**-यज्ञकर्मणि स्थितं यज्ञसंपादने दत्तचित्तं द्विजवर्गं प्रति। अन्यविषयेषूपेक्षितभावेन पश्यन्तं द्विजवर्गमिति भावः। **प्रभुः** श्रीकृष्णः **क्षुधार्त्तान् खिन्नान् सखीन्** क्षुधापीडितनिजवयस्यगोपान् क्षुधानिवारणार्थमन्नं याचितुं **प्रेषयामास**। **अस्या** विप्रपङ्क्त्याः स्त्रीभिः। अध्वरे निमग्नानां प्रभुयाचनामुपेक्षमाणानां ब्राह्मणानां पत्नीभिरितिभावः। कथं भूताभिः स्त्रीभिः? **गत्यर्थिनीभिः** गतिम् अर्थयन्ते याः, ताभिः, सुगतिकांक्षिणीभिः। **आगत्य** विशेषादरेण स्वयं कृष्णान्तिकमुपेत्य। **स्वन्नं** सुष्ठु अन्नं स्वन्नं स्वादिष्टभोजनं **ददे** अदत्त॥ भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्॥७४॥

तत्पत्यनूतापकृते हठेन ताः प्रास्थापयद्यज्ञसदः पतिव्रताः ।।
श्रीमान्त्स वैकुण्ठपदे गृहस्थवर्त्कि दम्पतिब्राह्मणसत्क्रियाभिकः ।।७५।।

अन्वयः—कि तत्पत्यनूतापकृते ? स ताः यज्ञसदः पतिव्रता. हठेन वैकुण्ठपदे प्रास्थापयत्; श्रीमान् दम्पतिब्राह्मणसत्क्रियाभिकः गृहस्थवत् ।।

व्याख्या—तत्पतीति ।। किं तत्पत्यनूतापकृते तासां पतयः तत्पतयः तेषाम् अनुतापस्य पश्चात्तापस्य कृते तत्पत्यनूतापकृते (अव्ययम्), तासां पतीनां पश्चात्तापप्रदर्शनाय एव किम् ? तपनं तापः इति भावे 'घञ्' प्रत्ययः । अनु पश्चात् तापः अनूतापः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्यनेन विकल्पेन दीर्घः । अनुतापः अनूतापः परिवाहः परीवाहः इत्यादि । **स** श्रीकृष्णस्ता **यज्ञसदः पतिव्रताः** । यज्ञे सीदन्तीति यज्ञसदः ता यज्ञसदः इति क्विप् । यज्ञे उपविष्टाः पतिव्रताः । **हठेन** प्रसभेन । **वैकुण्ठपदे** एतत् संज्ञके निजधाम्नि **प्रास्थापयत्** प्रेषयामास । कस्मात् प्रेषयामास ? **श्रीमान्** स्वयं **दंपतिब्राह्मणसत्क्रियाभिकः** दंपतिब्राह्मणानां याः सत्क्रियाः तासु अभीकः कामयिता सः । 'कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिकः' इत्यमरः । सपत्नीकब्राह्मणानां सत्कारकर्ता इत्यर्थः । **गृहस्थवत्** यथा गृहस्थो यजमान आचरति तद्वत् ।।

हठेन श्रीकृष्णः ता यज्ञकर्तॄणां ब्राह्मणानां स्त्रियो वैकुण्ठं किं प्रेषयामास तत्रोत्प्रेक्षते कविः । तत्पतीनामनुतप्ते हृदि पश्चात्तापो जायेत । ते च पश्चात्ताप-दग्धाः प्रायश्चित्तं कृत्वा वैकुण्ठगमनयोग्या भविष्यन्ति । तांश्चाहं वैकुण्ठे प्रेष-यिष्यामि । यतोऽहं गृहस्थवत् जायापतिब्राह्मणपूजकोस्मीति भावः ।। उत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।।७५।।

संपश्यतः स्वमनिमेषयतेव देवान्
गन्धेन गन्धनयताप्यमृतस्य तृप्तान् ।।
पुष्णन्कदुष्णविविधान्नचयेन तेन
गोपात्मजान्त्स बुभुजे सबलोऽध्वराङ्गः ।।७६।।

अन्वयः—अमृतस्य तृप्तान् अपि अनिमेषयता इव संपश्यतः देवान् गन्धनयता गन्धेन पुष्णन् । तेन कदुष्णविविधान्नचयेन गोपात्मजान् पुष्णन् सः अध्वराङ्गः सबलः स्वमपि बुभुजे ।।

व्याख्या—संपश्यत इति ॥ अमृतस्य तृप्तानपि सुधापानेन संतुष्टानपि अथ च अमृतस्य यज्ञशिष्टान्नस्य तृप्तानपि । 'अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । **अनिमेषयता इव संपश्यतः** । निमेषं करोति निमेषयति । कृञर्थे णिच् । तस्मात् शतृ निमेषयन् तेन निमेषयता । नञ् समासेन अनिमेषयता । निमिषरहितस्थिरदृष्टया इव । लुब्धकवत् इत्यर्थः । **संपश्यत** आलोकयतो देवान् । **गन्धनयता** गन्धं नयतीति गन्धनयन् तेन वायुना । **गन्धेन** वायुना नीतामोदेन **पुष्णन्** । पतिव्रताभिर्दत्तस्यान्नस्याघ्राणेन देवानपि तृप्ति गमयन्नित्यर्थः । **तेन कदुष्णविविधान्नचयेन** कदुष्णं मन्दोष्णं यत् विविधान्नं नानाखाद्यं तस्य चयेन समूहेन **गोपात्मजान् पुष्णन्** गोपबालान् तृप्तिं नयन् । **सबलः** बलरामसहितः । **अध्वराङ्गः** अध्वरो यज्ञ एव अङ्गं प्रतीको यस्य सः । नित्यमेव यज्ञेन संतुष्टः । स्वमपि बुभुजे स्वयमपि तदन्नमभक्षयत् ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥७६॥

यागध्वंसरुषा वृषा प्रविदधौ मध्येव्रजं सागरं
तं चैवोज्झितमध्यमाक्षरमरं लोके तदाऽदर्शयत् ॥
गोविन्दोऽप्यमुमार्त्तबन्धुरकरोल्लुप्तान्त्यवर्णकरं
किं चित्रं प्रभुराद्यवर्णरहितं कुर्याद्यदेनं बुधाः ॥७७॥

अन्वयः—यागध्वंसरुषा वृषा मध्येव्रजं सागरं प्रविदधौ । गोविन्दोऽपि तं चैव अरम् उज्झितमध्यमाक्षरं लोके तदा अदर्शयत् । तदा प्रभुः अमु लुप्तान्त्यवर्णकरम् अकरोत् । हे बुधाः ! यदि आर्त्तबन्धुः एनम् आद्यवर्णरहितं कुर्यात् किं चित्रम् ?॥

व्याख्या—याग इति । यागध्वंसरुषा यागस्य शक्रपूजनस्य ध्वंसो नाशः तेन रुट् क्रोधः तेन । श्रीकृष्णेन शक्रपूजनं निराकृतं तत्समुत्पन्नेन क्रोधेन । **वृषा** इन्द्रः । **मध्येव्रजं** व्रजस्य मध्ये मध्येव्रजम् । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यनेन अव्ययीभाव समासः । व्रजस्य गोकुलस्य मध्ये । **सागरं** समुद्रं । **प्रविदधौ** कृतवान् । **गोविन्दोपि** अयं श्रीकृष्णोपि **तं चैव** तं सागरमपि । **अरं** द्रुतम् । **उज्झितमध्यमाक्षरं लोके अदर्शयत्** सागरशब्दात् उज्झितं त्यक्तं मध्यमाक्षरं 'गकारो' यस्मात् तत् । तत् । सारमिति स्थिरांशेन तिष्ठन्तं जगति दर्शयामास 'सारोबलेस्थिरांशे च' इत्यमरः । व्रजभूमेः सर्वतो जलाप्लावितत्वात् स गोविन्दः त्राता साररूपेण सर्वं विष्णुमयं जगदितिलोकान्दर्शयामासेति भावः । **तदा** तदनंतरं **प्रभुरमुं** सागरं । **लुप्तान्त्यवर्णकरम् अकरोत्** अन्त्याक्षररहितं करं 'अकार' रहितं सागरकरम् । आगसा अपराधेन सहितः सागः तत् करम् अपराधकरम्

इत्यर्थः। 'आगोपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः। तं सागरं व्रजवासिनां भयोत्पादकत्वादपराधिनमकरोदित्यर्थः। **हे बुधाः यदि आर्त्तबन्धुः** स दीनानाथ **एनं** सागरम् **आद्यवर्णरहितं** 'सकार'रहितम् आगरं भांडारं रत्नाकरं **कुर्यात्**। **किं चित्रम्** किमाश्चर्यमिदम्? स व्रजः प्रभुशरणार्थमागतश्चेत् तर्हि आर्त्तबन्धुत्वात् स तं रत्नाकरमपि कुर्यादिति भावः। संभावनायां लिङ्॥ उत्प्रेक्षालंकारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥७७॥

गुढयन् गोत्रभिद्गर्व गोवर्धनगिरिग्रहात्॥
गोविन्दो गेयगुणभृद्गोपायामास गोगणम्॥७८॥

अन्वयः—गोवर्धनगिरिग्रहात् गोत्रभिद्गर्व गूढयन्, गोविन्दः गेयगुणभृत् गोगणं गोपायामास॥

व्याख्या—गूढयन्निति॥ गोवर्धनगिरेर्गोवर्धनपर्वतस्य ग्रहात् धारणात्। **गोवर्धनगिरिग्रहात्** गोवर्धनपर्वतोद्धारणात्। **गोत्रभिद्गर्वम्**। गोत्रभिद् इन्द्रः। इन्द्रस्याभिमानम्। **गूढयन्** लोपयन्। **गोविन्दः** श्रीकृष्णः **गेयगुणभृत्** गेयान् स्तुत्यान् गुणान् बिभर्तीति गेयगुणभृत् **गोगणं** गोसमूहम्। **गोपायामास** पालयामास॥ अनुप्रासालंकारः। अनुष्टुब्छन्दः॥७८॥

पदे निधाय स्वकरे शतात्मन्ययत्नसंपन्नमहाभिषेकम्॥
मन्ये गिरिं तं जडमप्यधीशः प्रातिष्ठिपत्स्वःपदमिन्द्रकोपात्॥७९॥

अन्वयः—जडमपि अयत्नसंपन्नमहाभिषेकम् तं गिरिम् अधीशः शतात्मनि स्वकरे पदे निधाय इन्द्रकोपात् स्वःपदं प्रातिष्ठिपत्। मन्ये॥

व्याख्या—पदइति॥ जडमपि सुखदुःखे इष्टानिष्टे यो मोहं न विन्दति अतो निश्चैतन्यात् स जडः तम्। अचलमित्यर्थः। **अयत्नसंपन्नमहाभिषेकम्** अयत्नेनैव अनायासेनैव संपन्नः महाभिषेको यस्य स तम्। इन्द्रकोपादतिवृष्ट्या येनाऽनायासेनैव राज्याभिषेकमिव महाभिषेचनं प्राप्तम्। **तं गिरिं** गोवर्धनपर्वतम्। **अधीशः** 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद' इति श्रुत्युक्तस्वरूपः प्रभुः। **शतात्मनि स्वकरेपदे** निजस्यानन्तकरे पदे स्थाने। **निधाय** स्थापयित्वा, हस्ते गृहीत्वा। **इन्द्रकोपात् स्वःपदं** स्वः अव्ययं, स्वर्गस्य पदं वैकुण्ठपदमित्यर्थः **प्रातिष्ठिपत्** स्थापयामास। इत्यहं मन्ये इति उत्प्रेक्षा। इन्द्रकोपादेव स गिरिः वैकुण्ठं प्राप्तवान् अन्यथा इन्द्रकोपाभावे वैकुण्ठस्याप्यभाव इत्यर्थः॥ उत्प्रेक्षा। उपजाति वृत्तम्॥७९॥

उदाराधिकारोत्थगर्वातिरेकात्
सुपुण्यस्य हानाववश्योपभोग्यात् ।।
तमोदुर्दरात्स व्रजक्ष्मादरो यं
सुखायेति मत्वैवशैलो निवृत्तः ।।८०।।

अन्वयः—उदाराधिकारोत्थगर्वातिरेकात् सुपुण्यस्य हानौ अवश्योपभोग्यात् तमोदुर्दरात् अयं व्रजक्ष्मादरः सुखाय इति मत्वा स शैलः निवृत्तः ।।

व्याख्या—उदार इति । उदाराधिकारोत्थगर्वातिरेकात् उदारो महान् अधिकारः तत उत्थ उत्पन्नो गर्वस्तस्यातिरेकः अतिशायितत्वं तस्मात् । वैकुण्ठस्य महापदस्य प्राप्तिजन्यगर्वातिबाहुल्यात्; प्रमत्तत्वात् तेन स्थानभ्रंशत्वात् इत्यर्थः । तथा **सुपुण्यस्य हानौ** सुकृतिक्षये **अवश्योपभोग्यात्** संचितपुण्यक्षये प्राप्तभोगान् अवश्यमेव भोग्यत्वात् । तथा **तमोदुर्दरात्** तमसः तमोगुणस्य भोगापत्तेर्दुर्दरात् भयात् । **अयं व्रजक्ष्मादरो** व्रजक्ष्मायां व्रजभुवि आदरः सत्कारः स्वीकारः । **सुखायेति मत्वा** सुखेन कालक्षेपाय भवतीति मत्वा **स शैलो निवृत्तो** वैकुण्ठात् परागतः ।। भुजंगप्रयातम् वृत्तम् ।।८०।।

सत्पूजोद्धृतिकालयोर्निजतनूं मन्थानगोवर्धन–
स्योर्ध्वाधः स्थलयोर्दधत्स्वकुशलं यत्रोज्जहारामृतम् ।।
लेशं चापि विषस्य यत्र न दृशोः कर्मीचकाराऽसुर–
द्विड्गर्वांबुधिमन्थनं स भगवानन्यादृशं तद्व्यधात् ।।८१।।

अन्वयः—सत्पूजोद्धृतिकालयोः, मन्थानगोवर्धनस्य ऊर्ध्वाधः स्थलयोः निजतनूं दधत्; तत् अन्यादृशं असुरद्विड्गर्वाम्बुधिमन्थनं स भगवान् व्यधात् । यत्र स्वकुशलम् अमृतम् उज्जहार, यत्र विषस्य लेशं चापि न दृशोः कर्मीचकार ।।

व्याख्या—सत्पूजेति ।। सत्पूजोद्धृतिकालयोः सत्पूजा च उद्धृतिश्च सत्पूजोद्धृती तयोः कालौ सत्पूजोद्धृतिकालौ तयोः । **मन्थानगोवर्धनस्य**—मन्थानो मन्थदण्ड एव गोवर्धनगिरिः तस्य **ऊर्ध्वाधःस्थलयोः** तस्य गोवर्धनरूपिणो मन्थदण्डस्य सत्पूजासमये ऊर्ध्वस्थले, तस्य उद्धृतिकालसमये अधःस्थले च । **निजतनूं दधत्** स्वस्य रूपं संस्थाप्य । गोवर्धनपूजासमये स्वयमेव श्रीकृष्णो गोवर्धनरूपं धारयित्वा,

तं गिरिमधिष्ठाय गोपालानां सपर्यामग्रहीत् । अतः तत्समये स तस्य पर्वतस्योपरिस्थितः । पुनश्च गोवर्धनोद्धारणसमये तस्य अधःस्थितः । अतः कालद्वयेप्यस्मिन् स स्वविग्रहं गोवर्धनस्य ऊर्ध्वमधश्च संस्थाप्येति स्पष्टो भावः । **तदन्यादृशम्** अपूर्वम् असाधारणम् **असुरद्विड्गर्वाम्बुधिमन्थनम्** असुरद्विषाम् इन्द्रादिदेवानां गर्वः अहंकार एव अम्बुधिः सागरः तस्य मन्थनं तत् । **स भगवान्** श्रीकृष्णः **व्यधात्** अकृत । **यत्र स्वकुशलं** स्वस्य सगोत्रबन्धुबान्धवस्य जगत इत्यर्थः । कुशलं क्षेमस्थैर्ययुक्तं मंगलम् आनंदरूपम् **अमृतम् उज्जहार** आहरत् । 'सगोत्रबान्धवज्ञाति बन्धु स्व स्वजनाः समाः' इत्यमरः । परं च **यत्र विषस्य लेशमपि** विषस्य कणमपि । **न दृशोःकर्मीचकार** च्वि प्रत्ययः । नेत्रस्य विषयो नाभूत् विषरहितममृतमुद्धृतवानित्यर्थः ॥ समुद्रमन्थने विषसहिता सुधोत्पत्तिरत्र तु विषरहितेति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८१॥

सप्ताहानल्पकल्पक्षयपटुकटुवागभ्रजाऽदभ्रवर्षाऽ
मर्षाऽभावैकतर्षप्रशमनविधये किं युतः कामधेन्वा ॥
तं चिन्तारत्नकल्पद्रुमसुरसुरभिस्वेष्टदं देवदेवं
मूढानामार्द्रमन्तुर्गुरुरिव विबुधाधीश्वरोप्याजगाम ॥८२॥

अन्वयः—आर्द्रमन्तुः विबुधाधीश्वरः सप्ताहानल्पकल्पक्षयपटुकटुवागभ्रजाऽदभ्रवर्षाऽमर्षाऽभावैकतर्षप्रशमनविधये त चिन्तारत्नकल्पद्रुमसुरसुरभिस्वेष्टदं देवदेव किं कामधेन्वा युतः आजगाम ? (अतः) विबुधाधीश्वरोपि मूढानां गुरुरिव (बभौ) ॥

व्याख्या—सप्तेति ॥ आर्द्रमन्तुः आर्द्रो मन्तुरपराधो यस्य स आर्द्रमन्तुः सद्योऽपराधी । **विबुधाधीश्वरो** विबुधानां देवानामधीश्वरः स्वामी इन्द्रः । **सप्ताहानल्पकल्पक्षयपटुकटुवागभ्रजादभ्रवर्षामर्षाभावैकतर्षप्रशमनविधये**— सप्ताहम् अनल्पक्षयं तस्मिन्नतिवृष्ट्या प्रलयकारिणी या पटुकटुवागभ्रजा मेघजन्यचंचलविद्युत्कर्कशगर्जनायुक्ता अदभ्रवर्षा बहुवर्षा तस्या अमर्षाभावः शांतिः (अमर्षस्य अशान्तेरभावः=शान्तिः) सएव एकः केवलः तर्षप्रशमनविधिः (तर्षस्य अभिलाषायाः प्रशमनं तृप्तिः तस्य विधिः प्रकारः) तस्मै । सप्तदिनपर्यन्तं कल्पान्तसमवर्षाजनिताऽशान्तेः प्रशमनम्, तदेव (इन्द्रागमनस्य) एकएव हेतुः तद्धेतवे । **तं चिन्तारत्नकल्पद्रुमसुरसुरभिस्वेष्टदम्**—चिन्तारत्नं च कल्पद्रुमश्च सुरसुरभिश्च स्वेष्टं च ते चिन्तारत्नकल्पद्रुमसुरसुरभिस्वेष्टानि, तानि ददाति यः स तम् । एतादृशं **तं देवदेवं** श्रीकृष्णं प्रति । **किं कामधेन्वायुतः** आजगाम ? कामधेनुसहितः स इन्द्र आजगाम किम् ? कामधेनोर्बहुप्रस्रवणं प्रलोभनं तु तं स्वेष्टदं सर्वदं देवदेवं प्रति

निरर्थकम्। अतः स **विबुधाधीश्वरो** विबुधाः पण्डिताः तेषां अधीश्वरो गुरुः। स इन्द्रो गुरूणां गुरुरपि अत्र **मूढानां गुरुरिव** अत्यन्तजड इव आचचार इत्यर्थः॥ श्लेषसंसृष्टव्याजोक्तिः स्रग्धरावृत्तम्॥॥ ।७१॥

अमन्दमन्दाक्षमलीमसास्यव्यक्तीकृतौ शङ्कितहृत्स शक्रः॥
श्रीकृष्णपादाम्बुजयोः प्रणामादेकां क्रियां द्व्यर्थकरीं व्यधत्त॥८३॥

अन्वयः—स्पष्टम्

व्याख्या—अमन्दमन्दाक्षमलीमसास्यव्यक्तीकृतौ अमन्दम् अतिशयम्। मन्दाक्षं लज्जा। अमन्दं मन्दाक्षं यस्मिन् तत् अमन्दमन्दाक्षम्। अमन्दमन्दाक्षेण अतिलज्जया मलीमसं कलुषितं यत् आस्यं मुखं तस्य व्यक्तीकृतिः दर्शनक्रिया तस्याम्। लज्जया कलुषितं स्वमुखं दर्शयितुं। **शङ्कितहृत्**-शङ्कापरः संकुचितः **स शक्रः श्रीकृष्णपादाम्बुजयोः प्रणामात्** नमनात्। **एकां क्रियां द्व्यर्थकरीं व्यधत्त**-हरिचरणनमनरूपाम् एकां क्रियां कृत्वा क्रियाद्वयसिद्धिरूपाम् अकरोत्। तन्नमनात् नमनरूपां एकां क्रियां, लज्जितमुखस्यादर्शनरूपामपरां क्रियामसाधय-दित्यर्थः॥ 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपाव्रीडालज्जासापत्रपान्यतः' इत्यमरः॥ उपजाति वृत्तम्॥८३॥

स्वर्धुन्या नित्ययोगाद्बहिरपि च शुचीभूतदेहेन नूनं
दिव्यान्दन्तान्पुमर्थानिव किल चतुरो बिभ्रताऽभ्रद्विपेन॥
शुण्डादण्डेन तस्या द्रुतमिह पयसामाहृतेनाम्बुजाक्षं
पूरेणारात् सुरेशः सुरभिरपि निजेनौधसेनाभ्यषिक्त॥८४॥

अन्वयः—स्वर्धुन्याः नित्ययोगात् बहिरपि च शुचीभूतदेहेन अभ्रद्विपेन नूनं पुमर्थानिव चतुरः दिव्यान् दन्तान् किल बिभ्रता शुण्डादण्डेन आहृतेन तस्याः पयसां पूरेण, सुरेशः इह आरात् अम्बुजाक्षम् अभ्यषिक्त। सुरभिरपि निजेन औधसेन तम् अभ्यषिक्त॥

व्याख्या—स्वर्धुन्या इति॥ स्वर्धुन्या मन्दाकिन्याः। **नित्ययोगात्** नित्यमेव संगतत्वात्, मन्दाकिन्यां नित्यमेव मज्जनादित्यर्थः। **बहिरपि शुचीभूतदेहेन च**-बाह्यतोऽपि शुद्धाङ्गेन च। **अभ्रद्विपेन** ऐरावतेन। 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्ग रावणाभ्रमु-वल्लभाः' इत्यमरः। **नूनं** निश्चयेन तर्कयामि यत्। **पुमर्थानिव**-चतुरो धर्मार्थकाम-मोक्षान् पुरुषार्थानिव। **चतुरो दिव्यान् दन्तान् बिभ्रता** चत्वारः सुदन्ताः

तान् दधता। पुरुषार्थैरिव चतुर्दन्तैः शोभितेनेत्यर्थः। **शुण्डादण्डेन** निजशुण्डयाऽऽहृतेन। **तस्याः पयसां पूरेण**–मन्दाकिन्या जलनिपातेन। **सुरेशः** स इन्द्रः। **इह** अत्र। **आरात्** समीपतः। **अम्बुजाक्षं** श्रीकृष्णं। **अभ्यषिक्त** अभिषेकमकरोत्। **सुरभिरपि** कामधेनुरपि। **निजेनौधसेन** स्वपयसा, दुग्धेन तं अभ्यषिक्त॥ औधसेन ऊधसि भवम् औधसम् 'तत्रभवः' इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः॥ उत्प्रेक्षालंकारः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥८४॥

विभुं स्तावं स्तावं प्रणतजनवात्सल्यजलधिं
सहस्रादक्षिभ्यो मुहुरमितमोदाम्बुलहरीः॥
सृजन्भूयोऽप्यस्मान्निभृतमयमाप्लावयति वे–
त्यमन्दङ्गोपालान्हृदि विकलयन्प्राप स दिवम्॥८५॥

अन्वयः—प्रणतजनवात्सल्यजलधि विभु स्ताव स्तावं स सहस्रात् अक्षिभ्यः मुहुः अमितमोदाम्बुलहरीः सृजन् 'अयं भूयोपि अस्मान् निभृतम् आप्लावयति वा' इति गोपालान् हृदि विकलयन् अमन्द दिवं प्राप॥

व्याख्या—विभुमिति॥ प्रणतजनवात्सल्यजलधिम्–'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति सूत्रेण लच् प्रत्ययः वत्सलः। वत्सलस्य स्निग्धत्वस्य भावः वात्सल्यम्। 'गुणवचन…' इति ष्यञ्। प्रणतानां जनानां भक्तानां वात्सल्य-जलधिः। तम्। भक्तानुकम्पिनं दयासिंधुम्। **विभुं** श्रीकृष्ण। **स्तावं स्तावम्** आभीक्ष्ण्ये णमुल्। पुनः पुनः स्तुतिं कुर्वन्। **स** इन्द्रः। **सहस्रा-दक्षिभ्यो** निजसहस्रनेत्रेभ्यः। **अमितमोदाम्बुलहरीः सृजन्**–न मिता अमिता अपरिमिताः। अमितानां मोदाम्बूनाम् आनन्दाश्रूणां लहर्यो वीचयस्ताः। अपरि-मितानन्दाश्रुपूरं मुंचन्। **भूयोपि** पुनरपि। अयमिन्द्रः। **अस्मान्** नः **निभृतं** गुप्तरूपेण **आप्लावयति वा**। निजे अस्मिन् आनन्दाश्रुपूरे अस्मान् पुनरपि निमज्जयति किम्? यथापूर्वम् अतिवृष्ट्याऽकरोत् तद्वत् पुनरपि इतिभावः। **इति गोपालान् हृदि विकलयन्** मनसि विकलतां भीतिं वा उत्पादयन्। **अमन्दं दिवं प्राप** शीघ्रं स्वर्गं जगाम। इति उत्प्रेक्षा॥ शिखरिणी वृत्तम्॥८५॥

वारुण्या सेवयेव भ्रममधिहृदयं बिभ्रदम्भोविहारी
किम्वोदेष्यद्विवस्वद्भयचकिततमोराशिभृत्पाशिभृत्यः॥
धर्मान्विष्णोरजानन्ननयत सविधं स्वामिनः स्वामिनोऽपि
वात्या खे यस्य भीत्या वहति निशिजलाद्धन्त तस्यापि तातम्॥८६॥

अन्वयः—अम्भोविहारी पाशिभृत्यः वारुण्या सेवया इव अधिहृदय भ्रमं बिभ्रत्, किम्वा उदेष्यद्विवस्वद्भयचकिततमोराशिभृत्, स्वामिनोपि स्वामिनः धर्मान् अजानन्, यस्य भीत्या वात्या खे वहति, हन्त तस्यापि तातं निशिजलात् स्वामिनः सविधम् अनयत !॥

व्याख्या—वारुण्येति ॥ अम्भोविहारी अम्भसि विहरतीति । सुप्यजातौ णिनिः'......' इत्यनेन ताच्छील्ये णिनिः । जलक्रीडावान् । **पाशिभृत्यः** वरुणसेवकः । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । **वारुण्या सेवयेव** वरुणसेवकत्वेनापि किम् ? **अधिहृदयं भ्रम बिभ्रत्** हृदये इति अधिहृदयम् । अव्ययीभावसमासः । हृदये आधिपत्यभावम्, अस्मिताभावं दधत् । अथवा वारुण्याः आसेवया इव अत्यधिकसुरापानेनैव किम् ? मदोन्मत्ततया हृदये भ्रमं मिथ्यामतिं दधत् । **किम्वा उदेष्यद्विवस्वद्भयचकिततमोराशिभृत्**—उदेष्यत उद्गमिष्यतो विवस्वतो भानोर्भयेन चकितं भीतं यत्तमोऽन्धकारः तस्य राशिं बिभर्तीति । 'भृत्' इति क्विप् । एतादृशो मूर्खराडित्यर्थः । **स्वामिनोपि** वरुणस्यापि **स्वामिनः** अधिपतेर्विष्णोः श्रीकृष्णस्य, **धर्मान्** न्यायाचारान् **अजानन्** अनभिज्ञः सन् । **यस्य** प्रभोर्**भीत्या** भयेन **वात्या** वायुः **खे** आकाशे **वहति** । 'भीषास्माद्वातः पवते' इति उपनिषत् । **तस्यापि तातं** जनकं नन्दसंज्ञं, **निशि** रात्रौ, **जलात्** यमुनाजलात् **स्वामिनः** वरुणस्य **सविधं** समीपवर्तिनम् अनयत निनाय । **हन्त !** इति सखेदाऽऽश्चर्यम् ॥ स्रग्धराछन्दः ॥८६॥

> **गत्वाथो वरुणालय स करुणास्वाराज्यसम्राडपि**
> **प्राग्दृग्भ्यामरुणायितस्तमखिल विस्फारिताभ्यां रुषा ॥**
> **कृत्वा तज्जनसानतं स्वजनकं पूजां च संगृह्य वै**
> **प्राप्तः सन्व्रजमुच्चकैरमदयद् गोपालभूपालभू ॥८७॥**

अन्वयः—अथो करुणास्वाराज्यसम्राडपि स प्राक् रुषा विस्फारिताभ्यां दृग्भ्याम् अखिलम् अरुणायितः तं वरुणालयं गत्वा, तज्जनसानतं कृत्वा, स्वजनकं पूजां च वै संगृह्य, व्रज प्राप्तः सन् गोपालभूपालभूः उच्चकैः अमदयत् ॥

व्याख्या—गत्वेति ॥ अथो—वरुणसेवकेन नन्दो बन्दीकृतस्तदनन्तरम् । **करुणास्वाराज्यसम्राट् अपि** करुणायाः स्वाराज्यं तस्य सम्राट् । करुणाधीश्वरोपि स दयालुः । **प्राक्** प्रथमं तु । **रुषा** क्रोधेन **विस्फारिताभ्यां** स्फीतीकृताभ्यां **दृग्भ्याम् अखिलम् अरुणायितः** अत्यन्तारक्तलोचनः । **तं वरुणालयं गत्वा** । **तज्जसानतं कृत्वा** तस्य वरुणस्य जनं भृत्यपरिवारं सानतम् अवनतं कृत्वा । तेषां

पराभवेण विनीतत्वं नीत्वा इत्यर्थः। **स्वजनकं पूजां च संगृह्य**-वरुणात् पितुर्नन्दस्य मुक्तिं तथा स्वंप्रति सत्कारपूर्वकं बलिं च प्राप्य। **व्रजं प्राप्तः सन् गोपालभूपालभूः** गोपालानां भूपालो नन्दः तस्य भूः पुत्रः। नन्दनन्दनः, श्रीकृष्णः **उच्चकैरमदयत्** अतिशयेन सर्वान् संतोषमनयत्॥ स्रग्धरावृत्तम्॥८७॥

जानीमः पक्षपातं मधुकुकुरदशार्हाहिभोजान्धकेभ्यो
गोधुक्षु श्रीनिवासोऽधिकमतनुतयन्नैजमैश्वर्यमेतान्
सर्वान्नेकं श्वफल्कात्मजमथ निरघं दर्शयामास तेषां
किं चैकं वर्षमेषामभजत सदनं तस्य यामार्द्धमात्रम् ॥८८॥

अन्वयः—गोधुक्षु मधुकुकुरदशार्हाहिभोजान्धकेभ्यः पक्षपातं जानीमः यत् श्रीनिवासो नैजम् ऐश्वर्यम् एतान् सर्वान् अधिकम् अतनुत। अथ तेषाम् एकं निरघं श्वफल्कात्मजं दर्शयामास। यत् तस्य यामार्द्धमात्रं तत् वर्षम् एषाम् एकं सदनं अभजत॥

व्याख्या--जानीम इति॥ गोधुक्षु गोपालेषु। **मधुकुकुरदशार्हाहि-भोजान्धकेभ्यः** एतद्गोत्रेभ्यः पुरुषेभ्यः। **पक्षपातं जानीमः** अस्य श्रीकृष्णस्य विशेषानुग्रहोस्तीति वय जानीमः। कि कथम्? **यत् श्रीनिवासो नैजमैश्वर्यम्** निजस्य इदं नैजम् अण् प्रत्ययः। नैजम् आत्मनः। ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम्। भावे 'ष्यञ्' प्रत्ययः। **एतान् सर्वान् अधिकम् अतनुत**–गोपालान् प्रति आत्मनः प्रभुत्वं विशेषतया दर्शयति स्म। **अथ तेषां** मधुकुकुरादीनां यदूनां मध्ये। **एकं निरघं** निष्पापं **श्वफल्कात्मजं** अक्रूरमेव दर्शयामास न तु सर्वान् यदून्। यतो क्रूरः पापरहित आसीत्। किं दर्शयामास? **यत् तस्य यामार्द्धमात्रं** यः समयः तस्य यामार्द्धमात्रम् यामोदिनस्याष्टमो भागः तस्य अर्द्धं षोडशो भागः। यामार्द्ध मेव यामार्द्धमात्रम् **तत्** एतादृग्**वर्षं** कालपरिमाणं स श्रीनिवास **एषां** गोपालानां **एकं सदनम्** एकरूपत्वं गृहं स्वयं **अभजत**। एकं सदनमित्यत्र कालात्यंतसयोगे द्वितीया॥ स्रग्धरा वृत्तम्॥८८॥

इति श्रीमता वत्सगोत्रांतर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिणा विरचितस्य भागवतव्यंजनस्य तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्यां गोविन्दकाशीनाथाभ्यां कृताया व्यंजनमुद्बोधिनीव्याख्याया द्वितीय उल्लासः॥

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिणा कृतम्
श्रीमद्भागवतव्यंजनम्

तृतीयोल्लासः

कलितललितवंशीदिव्यशक्तिप्रपन्नं
गहनगतिमृडानीपूजनोत्थैरचिन्त्यैः ॥
व्रजयुवतिसुपुण्यैरुद्यतं प्राग्वदासी-
च्छरदि बहुलरूपैः क्रीडितुं ब्रह्म पूर्णम् ॥१॥

अन्वयः—अचिन्त्यैः गहनगतिमृडानीपूजनोत्थैः व्रजयुवतिसुपुण्यैः उद्यतं, कलितललितवंशीदिव्यशक्तिप्रपन्नं, शरदि बहुलरूपैः क्रीडितुं पूर्णं ब्रह्म प्राग्वत् आसीत् ॥

व्याख्या—कलितेति ॥ **अचिन्त्यैश्चिन्तनात्** परैरनाकलनीयैः। **गहनगतिमृडानीपूजनोत्थैः**-गहना अगाधा कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्था गतिः पद्धतिर्यस्याः सा गहनगतिः। गहनगतिश्चासौ मृडानी च भवानी तस्याः पूजनेन उत्थैरुदितैः। **व्रजयुवतिसुपुण्यैरुद्यतं** व्रजयुवतीनां गोपीनां सुपुण्यैर्महद्भाग्यैरुद्यतम्। मृडानी पूजनेनोदित यत् व्रजस्त्रीभाग्यं तेनोद्गूर्णम् अतः प्रेरितं **पूर्णं ब्रह्म**। कथं भूतं पूर्णं ब्रह्म? **कलितललितवंशीदिव्यशक्तिप्रपन्नम्**-कलिता अनिर्वचनीया अव्यक्ता वा ललिता मनोहरा या वंशी सैव दिव्यशक्तिरूपा माया तया दिव्यशक्त्या प्रपन्नं युक्तम्। ब्रह्मस्वरूपः श्रीकृष्णो मनोहराव्यक्तवेणुदिव्यशक्तिप्रपन्नः। इह **शरदि** शरदृतौ **बहुलरूपैः क्रीडितुं** नानाप्रकारैः क्रीडां कर्तुं **प्राग्वत् आसीत्** यथापूर्वं सृष्टेः सोऽकामयत ततश्च नानारूपं विश्वमकल्पयत् तद्वदत्रैव नानाप्रकारैर्लीला कर्तुं संनद्ध आसीत् ॥

पूर्णं केवलानन्दं सच्चिन्मात्रं ब्रह्म निर्विकारं भवति। प्रकृत्या मायया युक्तमेव विकारं भजते। सापि प्रकृतिः त्रिगुणमयी, अतो निस्संगेन ब्रह्मणा सह संगता कार्यजातं विश्वं नानारूपं लीलया सृजति। एवमेव ब्रह्मरूपेण वर्तमानः

श्रीकृष्णोपि रुचिरमधुरवेणुरूपया दिव्यशक्त्या मायया युक्तः सन् कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थमृडानीपूजनेनोदितं यत् व्रजस्त्रीभाग्यं तेनोत्पन्नः, पूर्वसृष्टेर्यथा नानारूपं विश्वमकल्पयत् तथैवेदानीं शरदर्तौ नानाप्रकारैः क्रीडां कर्तुमकामयतेति भावः ॥ मालिनीवृत्तम् । न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥१॥

अशङ्कं चुम्बन्तं सपदि मुखमैन्द्र्या अपि दिशो
निशानाथं स्वीयान्वयपुरुषमारक्तमनघः
विमृश्येवानुज्ञाम्प्रतिददतमात्मानमपि स
प्रभुस्तादृक्कर्मण्यपर इव हृष्यन्प्रववृते ॥२॥

अन्वयः — स्वीयान्वयपुरुषं निशानाथम् ऐन्द्र्याः दिशः आरक्त मुखं सपदि अशङ्कमपि चुम्बन्त विमृश्य, अपर इव आत्मानमपि प्रत्यनुज्ञां ददतमिव विमृश्य, स अनघः प्रभुः तादृक्कर्मणि हृष्यन् प्रववृते ॥

व्याख्या—अशङ्कमिति ॥ स्वीयान्वयपुरुषम्—स्वीयस्य आत्मनोऽन्वयस्य पूर्वजस्य पुरुषः तम्। स्वकुलपूर्वजपुरुषमित्यर्थः। 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः। यादवाश्चंद्रवंशीया इत्यस्मात् पूर्वजं **निशानाथं** चन्द्रमसं। **ऐन्द्र्या दिशः** इन्द्रस्य इयं ऐन्द्री 'तस्येऽदम्' इत्यनेन अण् तस्मात् 'टिड्ढाणञ् द्वयसज्...' इति स्त्रियां ङीप्। तस्या ऐन्द्र्या दिशः पूर्वस्या दिशः। **आरक्तं मुखं** व्रीडाजन्यरागयुक्तमिति भावः। **अशङ्कमपि चुम्बन्तं विमृश्य**—स्वपूर्वजं चन्द्रमसं पूर्वस्याः सव्रीडमारक्तं मुखं निःशङ्कतया चुम्बन्तं दृष्ट्वा। **अपरइव** परकीयवत् सामान्यजनवत्। **आत्मानमपि** मां श्रीकृष्णमपि **प्रत्युनुज्ञां ददतमिव विमृश्य** आत्मानं श्रीकृष्णं प्रति तु तदेव चुम्बनकर्मकर्तुमाज्ञां ददतम् इव विचार्य। **सोऽनघो** गुरुवत्पूर्वजश्चन्द्रोऽन्यपुरुषवत् वर्तते, तस्य सम्मुखे चुम्बनादि कर्मणा गुरुजनमानभंगपापं नास्तीत्यस्मात् अनघो निष्पापः **प्रभुः** श्रीकृष्णः। **तादृक्कर्मणि** चुम्बनकर्मणि। **हृष्यन् प्रववृते** आनन्देनोद्युक्तो बभूव ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥२॥ रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ॥

समानेतुं गोपीर्विशदयमुनातीरमजितः
स्ववंशीं सद्दूतीमिव मधुरमध्यापियदरम् ॥
स्वरालापं सोऽपि प्रखरगरलादग्ध इव यद्
भुजङ्गास्यान्निर्यन्स्मरमनु तदाऽमूर्छयदिमाः ॥३॥

अन्वयः—गोपीः विशदयमुनातीरं समानेतुम् अजितः सद्दूतीमिव स्ववंशी मधुरं स्वरालापम् अरम् अध्यापियत्, यत् सोऽपि भुजङ्गास्यान्निर्यन् प्रखरगरलादग्ध इव अनुस्मरं निर्यन् तदा इमाः अमूर्छयत् ॥

व्याख्या—समानेतुमिति ॥ गोपीर्विशदयमुनातीरं समानेतुं तत्र विशाले सुविस्तीर्णे यमुनातटे व्रजवधूरानेतुम्। 'तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यनेन भविष्यदर्थे तुमुन्। **अजितः** स श्रीकृष्णः। **सद्दूतीमिव स्ववंशीं** विश्वसनीयां संचारिकामिव। यथा विश्वासयोग्या दूती वल्लभस्य संदेशं नायिकां प्रति नयति तद्वदसौ हरिः स्ववंशीं वेणुं नियुज्य। **मधुरं स्वरालापम् अरम् अध्यापियत्**। निजवंशीद्वारा संदेशमिवात्यन्तमधुरालापं द्रुतमातनोत्, **यत्** यस्मात् कारणात् **सोऽपि** स स्वरालापोऽपि, **भुजङ्गास्यान्निर्यन् प्रखरगरलादग्ध इव** सर्पमुखात् निसृतफूत्कारो यथा तीक्ष्णविषेणावलिप्तः तद्वदस्यहरेर्मुखात्प्रक्षिप्तः स्वरालापोपि। **अनुस्मरं निर्यन् स्मरं** कन्दर्पम् अनु अनुस्मरम्। 'अनुप्रवचने द्वितीया'। अनंगोग्रसर्पविषमिव निसृतः तासां कर्णपुटे प्रविष्टः सन्। **तदा इमा** गोपीर**मूर्छयत्** विषबाधया इव अनङ्गबाधया संमोहयामास। **अपियत्** इति पि गतौ 'अचिश्नुधातु......' इत्यनेन इयङादेशः। लङि अपियत् अतनोदित्यर्थः ॥ **अजितः** इत्यनेन स परमात्मा कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तृत्वेन अचेतनां वंशीं चेतनायुक्तां सद्दूतीमिव नियोक्तु समर्थ इति भावः ॥ अथवा स्वयं कामविकाररहितत्वात् न जितः केनापि इति भावः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥३॥

हरदृगनलप्लुष्टोऽनङ्गः पुनस्तनुलिप्सया
ननु भगवतः कुक्षिं भेजेऽतिसूक्ष्मतयेह यः ॥
सुमनइषवस्तस्योच्छ्वासैः सुवेणुगतैर्हरे–
र्बहिरुपगता नालीकत्वं स्फुटं च किलोपिरे ॥४॥

अन्वयः—हरदृगनलप्लुष्टः अनङ्गः यः पुनस्तनुलिप्सया इह अतिसूक्ष्मतया भगवतः कुक्षिं भेजे। ननु। हरेः सुवेणुगतैः उच्छ्वासैश्च तस्य बहिरुपगताः सुमनइषवः किल स्फुटम् अलीकत्वं न ऊपिरे ॥

व्याख्या—हरदृगेति ॥ हरदृगनलप्लुष्टः हरस्य शंभोर्दृक् दृष्टिः तस्या अनलः तेन प्लुष्टो दग्धः सः। शिवनेत्राग्निना भस्मीभूतः। **अनङ्गः** कामः। **यः पुनस्तनुलिप्सया** पुनरपिशरीरधारणेच्छया। **इह**ास्मिन्समये। **अतिसूक्ष्म-**

तया अशरीरत्वादतिसूक्ष्मत्वेन । **भगवतः** श्रीकृष्णस्य **कुक्षिं** जठरं **भेजे** प्रविवेश । **ननु** निश्चयेनेत्यर्थः । **हरेः सुवेणुगतैरुच्छ्वासैः** श्रीकृष्णस्य वंशीधमनेनोत्थितैर्दीर्घोच्छ्वासैः । **तस्य** मदनस्य । **बहिरुपगताः सुमनइषवो** बहिर्निर्गताः कुसुमबाणाः । **किल** निश्चयेन । **स्फुटं** स्पष्टम् । **अलीकत्वम्** अप्रियत्वम् अनृतत्वं वा । **न ऊपिरे** न ऊपुः । मदनस्य कुसुमबाणैरप्रियत्वं न जनितमिति स्पष्टमित्यर्थः । अथवा कामो दग्धो नेति स्फुटं सत्यत्वं प्रतिपादयामासुः ॥ हरिणी छन्दः । रसयुगहयैः न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥४॥

चिरं निगूढं कुसुमेषुमेतं स्फुलिङ्गदेश्यं हृदयेषु तासाम् ॥
वंशीधमन्युद्गतगीतदीर्घोच्छ्वासैरिवावर्धयदब्जनाभः ॥५॥

अन्वयः—तासां हृदयेषु कुसुमेषु स्फुलिङ्गदेश्यं चिरं निगूढम् । अब्जनाभः वंशीधमन्युद्गतगीतदीर्घोच्छ्वासैः एतम् अवर्धयत् इव ॥

व्याख्या—चिरमिति ॥ तासां हृदयेषु गोपीनां हृत्सु । **कुसुमेषुं** कुसुमानि इषवो यस्य स कुसुमेषुः तम् । मदनम् । **स्फुलिङ्गदेश्यम्** ईषन्न्यूनः स्फुलिङ्गः स्फुलिङ्गदेश्यः तम् । 'ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः' इत्यनेन 'देश्यः' प्रत्ययः । अग्निकणरूपम् । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ' इत्यमरः । **चिरं निगूढं** बहुकालात् गुप्तरूपेण स्थितमेव । **अब्जनाभः** श्रीकृष्णः । **वंशीधमन्युद्गतगीतदीर्घोच्छ्वासैः** वंशीधमन्या वेण्वाध्मानेनोद्गतं यत् गीतं स्वरालापः तस्य दीर्घोच्छ्वासः तैः । वेणुस्वरालापोद्गतदीर्घवातैः । **एतं** मदनम् । अवर्धयत् इव वृद्धिमनयदिव ॥

स कामो गोपीनां हृत्सु अग्निकणमिव सूक्ष्मरूपेण पूर्वस्मादेव चिरकालादुवास । कणरूपोऽग्निर्वेणुधमन्या प्रबोधितो यथा प्रवर्धते तद्वत् प्रभुरिह स्ववेणुस्वरालापोद्गतदीर्घवातैः तं सूक्ष्मं मदनं प्रजज्वाल, उद्दीपयामासेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥५॥

स्मराग्निः प्रादीपि द्रुतमजनि पीडा खलु ततो
न काऽपि व्यापारं स्फुटमपि तदाऽबोधि रमणी ॥
अपूर्यन्त प्रीत्या सपदि नयने कस्य न यदा
स्वरैर्वंशी साऽताय्यतिमधुरमप्यायि च भृशम् ॥६॥

अन्वयः—यदा सा वंशी स्वरैः अतिमधुरम् अतायि, भृशम् अप्यायि च तदा स्मराग्निः द्रुतं प्रादीपि, द्रुतं पीडा अजनि खलु ।

ततः कापि रमणी स्फुटं व्यापार न अबोधि, अपि च कस्य नयने प्रीत्या अस्र न अपूरि ? ।।

व्याख्या—स्मराग्निरिति ॥ यदा सा मदनबाणैः संश्लिष्टेव हरिणाध्मायिता **वंशी स्वैरतिमधुरम् अतायि भृशाम् अप्यायि च**–अत्यंतमधुरालापैरविरत दीर्घस्वरानतनोत् । तदा **स्मराग्निर्द्रुतं प्रादीपि द्रुतं पीडा चाऽजनि खलु**–तदा कामाग्निरासमंतात् द्रुत प्रजज्वाल, तत्स्मराग्नेः प्रभावात् तस्य पीडा दुःखमप्यनुभूता ताभिः । न कापि व्रजवधूस्तत्राभूत् या प्रज्वलितकामाग्निना पीडिता नासीदित्यर्थः । **ततः** तदनंतरं । **कापि रमणी स्फुटं व्यापारं नाऽबोधि** सा प्रव्यक्तं निज-व्यवहारं नाजानात् । **अपि च** न केवलमिदनपितु । **कस्य नयने प्रीत्या अस्रं नाऽपूरि ?**–कस्य–येन केन स मधुरः स्वरः श्रुत. तस्य नयने चक्षुपि प्रेमाश्रुपूरः नाऽभूत् ? अभूदित्यर्थः । हरेर्मधुरालापैः प्रतिरमणी कामपीडिता संमोहिता तथा प्रेमाश्रुक्लिन्ना बभूव इति भावः ।। अदीपि, अजनि, अबोधि, अतायि, अप्यायि एतानि रूपाणि 'लुङः संति' 'दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्याम ' इत्यनेन कर्तरि चिण् कविनात्र साकल्येन सूत्रोदाहरणम् ग्रथितमितिचित्रम् ।। शिखरिणी छन्दः ।।६।।

न केवलं स्वं स्वमहायि गेहं वनाय गोपीभिरलक्षिताभिः ।।
किन्त्वेतदङ्गाभरणैरपीह कुर्वद्भिरन्योन्यपदावलम्बम् ।।७।।

अन्वयः—वनाय अलक्षिताभिः गोपीभिः न केवलं स्वं स्वं गेहम् अहायि; किन्तु इह अन्योन्यपदावलम्व कुर्वद्भिः एतदङ्गाभरणैः अपि ।।

व्याख्या—न केवलमिति ॥ वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च·' इत्यनेन चतुर्थी । **अलक्षिताभि**रन्यैरपश्यतीभिर्गुप्तरूपेण गच्छतीभि-**र्गोपीभिः । न केवलं स्व स्वम्** आत्मनो गेह**महायि** त्यक्तम् । ओहाक् त्यागे लुङि कर्मणि चिण् । **किन्तु इहा**स्मिन् समये । **अन्योन्यपदावलम्वं कुर्वद्भिः** । वीप्सायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विरुक्तिः । यथा एकेन कृत तमनुसरन् अन्येनापि तदेव कृतम् एतादृशं कुर्वद्भिः **एतैरङ्गाभरणैरपि** आभूषणैरपि निजं निजं गृहं स्थानम् अहायि–कर्णयोराभूषणानि नासिकया धृतानि एवम् अन्येनाभूषणेन अन्यस्य स्थानं गृहीतमित्यर्थः । ता गोप्यो न केवलं गुप्तरूपेणालक्षिता वनमगच्छन् किन्तु विपर्ययवस्त्राभूषणैरलंकृता जग्मुः ।।

तथा तीव्रासक्तियोगादुन्मत्ता इव स्वभानं विस्मृतवत्यो गृहं तत्यजुरितिभावः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।।७।।

सपदि विभुना तासामूरू पिचण्डमथो पदे
गतिमनुकटिं नेत्रे नासां कचानपि पश्यता ॥
विधुधवलिते रम्भाऽबोधि स्थलाब्जचयो वने
गजमृगपती न्यङ्कुः कीरश्चमर्यपि शङ्किताः ॥८॥

अन्वय.—अथो विधुधवलिते वने तासां (अङ्गानि) पश्यता विभुना ताः सपदि शङ्किताः। तासां ऊरू रम्भा शङ्किता, पिचण्डं स्थलाब्जचय. अबोधि, अनुगतिपदे गजगतिः, कटि मृगपतिः, नेत्रे न्यङ्कुः, नासां कीरः अबोधि, कचानपि चमर्यः शङ्किताः ॥

व्याख्या—**सपदीति** ॥ **अथो** वेणुनिनादानंतरम्। **विधुधवलिते वने** चन्द्रमसा द्योतिते कानने। **तासां पश्यता विभुना** तासामागच्छतीनां गोपीनामङ्गानि पश्यता श्रीकृष्णेन **ताः सपदि शङ्किताः**। **तासामूरू** तयोः सौष्ठवात् तेन **रम्भा** कदली शङ्किता। **पिचण्डं** जठरं तु **स्थलाब्जचयः** स्थलकमलिनीनां गुच्छोऽ**बोधि** ज्ञातः। **अनुगतिं पदे गजगतिः शङ्किता** तासां पदन्यासं तु तेन गजगमनमेव ज्ञानम्। **कटिं मृगपतिः** कटिं पश्यता तस्याः कृशत्वेन सिंहत्वमेवानुभूतं तेन। **नेत्रे न्यङ्कुर्**नेत्रयोः चंचलत्वात् विशालत्वाच्च किं मृग इति शङ्कितः। **नासां कीरो** नासिकायाः सरलत्वादग्रे वक्रत्वाच्च कीरः शुकः शङ्कितः। **कचानपि** केशपाशान् पश्यता **चमरी** मृगविशेषः शङ्किता तासां केशबाहुल्यादिति भावः॥ भ्रान्तिमान् अलंकारः साम्यादतोस्मिन् तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः। हरिणी छन्दः ॥८॥

अद्याप्याकलितामृतोऽनपगतश्रीको जडासङ्गतो
यो दोषाकरदर्शनाधृतरुचिः कुर्वन्नधः क्षीरधिम् ॥
वेषं शेषगिरापि दुर्वचमुपादाय व्यभात्तं हरिं
सद्यो नद्य इवानवद्यसुकृतास्ता हृद्यरूपा ययुः ॥९॥

अन्वयः—यः अद्यापि आकलितामृतः, अनपगतश्रीकः, जडासङ्गतः, दोषाकरदर्शनाधृतरुचिः क्षीरधिम् अधः कुर्वन्, शेषगिरापि दुर्वचं वेषम् उपादाय व्यभात्। त हरिम् अनवद्यसुकृताः हृद्यरूपाः ताः नद्यः इव सद्यः ययुः ॥

व्याख्या—**अद्यापीति**। **यो** हरिः, पक्षे क्षीरधिः, **अद्यापि** अद्यदिनपर्यन्तमपि **आकलितामृतः**। आङ् अभिवृद्ध्यर्थे। आकलितं प्राप्तम् अमृतं मोक्षो यस्मात् सः।

'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयो निःश्रेयसामृतम्' इत्यमरः। ये भक्ताय सर्वदा मुक्तिदानेपि अव्यथितमोक्षः। क्षीरधिस्तु आकलितामृतः आङ् अभिव्याप्तौ आकलितं निःशेषेण प्राप्तम् अमृतं सुधा यस्मात् सः। 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः। अर्थात् उदधिस्तु मन्थनकाल एव अपहृतपीयूषः, उत्तरत्र तु अमृतं न विद्यते यस्मिन्निति भावः। **अनपगतश्रीकः** अपगता निर्गता श्रीः लक्ष्मीः यस्मात् स अपगतश्रीकः। 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन कप् प्रत्ययः। न अपगतश्रीकः अनपगतश्रीकः। हरिस्तु सदा लक्ष्मीसंयुक्तः। क्षीरधिस्तु न तथा, स तु मंथनसमये अपगतलक्ष्मीकः। **जडासङ्गतः** सुखदुःखे इष्टानिष्टे यो मोहं न विन्दति स जडः मुक्त इत्यर्थः। जडैः नारदसनकादिभिः आ सङ्गतः परिवृतः। किन्तु उदधिस्तु जडैः प्रावसिकतादिभिर्जलैश्च परिपूर्णः। पुनः **दोषाकरदर्शनाधूतरुचिः** दोषः पापम्। आकरः खनिः। 'खनिःस्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः। दोषाकरस्य पापिनः दर्शने अधूतरुचिः अधूतप्रीतिः। पापिनमसहमानः। उदधिस्तु दोषा रात्रिः (अव्ययम्) दोषाकरोतीति दोषाकरः चन्द्रः। 'कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इत्यनेन कृञ टः प्रत्ययः। दोषाकरस्य दर्शने आधूतरुचिः विधुतशोभः। अतएव सर्वतया हीनं **क्षीराब्धिं** क्षीरसमुद्रम् **अधः कुर्वन्** लघुतरं कुर्वन्। अर्थात् समुद्रात् आधिक्येन वर्तमानः अथ च तम् अधः कुर्वन् तस्योपरिशयनं कुर्वन् तन्निवासीत्यर्थः। एतादृशो यः श्रीकृष्णः **शेषगिराऽपि** शेषस्य शेषनागस्य गीः वाणी तया। शब्दशास्त्रस्य निदानमूर्तिना शेषनागेन वर्णनकरणेनापि **दुर्वचं** वक्तुमशक्यं **वेषं** प्रसाधनम्। रासक्रीडार्थधृतवेषम्। शृङ्गारभूतमिति भावः। **उपादाय** ग्रहणं कृत्वा **व्यभात्** शुशुभे। एतादृशं **तं हरिं प्रति अनवद्यसुकृताः** अवद्यं गर्ह्यम्, अवद्यमिति 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या निरोधेषु' इत्यनेन निपातनात् यत् प्रत्ययः। न अवद्यम् अनवद्यं सुकृतं पुण्यं यासां ताः अनवद्यसुकृताः निर्दोषपुण्याः। **हृद्यरूपाः** 'हृदयस्य प्रियः' इत्यनेन यत्। हृदयस्य प्रियं हृद्यम्। मनोहरस्वरूपाः **ताः** गोप्यः। **नद्य इव** यथा नद्यः सरितः समुद्रमीलनाय पर्वतादिबन्धमविगणय्य संभ्रमेन यान्ति तद्वत् इमा गोप्यः स्वजनादेः प्रतिबन्धमनादृत्य **सद्यः** तत्कालमेव **ययुः** जग्मुः ॥ व्यतिरेकालंकारः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥९॥

ईषत्सान्निध्यमात्रेप्यवशवदनयोश्चक्रवर्तित्वसाम्ये-
प्यौन्नत्योद्रेकिणोः श्रीकरभृदपि करं दास्यतीत्याशयोत्थात् ॥
हर्षाद्गोप्यो न गोप्यः स्फुटमिह महिमेत्यर्चितौ सुष्ठु गन्धैः
छद्माक्षिप्ताः स्तनौ द्राग्युयुजुरनुमिलत्कज्जलौ लज्जयेव ॥१०॥

अन्वयः— चक्रवर्तित्वसाम्येऽपि औन्नत्योद्रेकिणोः अनयोः ईषत्सान्निध्यमात्रेऽपि श्रीकरभृदपि अवशवत् करं दास्यति इत्याशयोत्थात्

हर्षात् (यदा) गोप्यः स्फुटम् इह (अनयोः) महिमा न गोप्यः इति मुष्ठु गन्धैः अर्चितौ स्तनौ (सत्यः) (तदा) छद्माक्षिप्ताः लज्जया मिलत्कज्जलौ द्राक् अनु युयुजुः इव ॥

व्याख्या—ईषदिति ॥ **चक्रवर्तित्वसाम्ये** चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य सर्वश्रेष्ठस्य भावः चक्रवर्तित्वं तस्य साम्यं सादृश्यं तस्मिन्। शृंगारभावोत्तेजकानां सर्वेषां स्त्र्यवयवानां मध्ये कुचयोः श्रेष्ठत्वेन सार्वभौमता सर्वश्रेष्टता तस्या अपि तुल्ये। अथ च चक्रवाकोपि वलयाकृतिशरीरसौष्ठवात् कुचसादृश्ये कविभिः प्रदर्शितः। अतः चक्रवत् वर्तनशीलौ चक्रवाकवत् समतायां वलयाकारौ पीवरौ कुचौ इत्यर्थः। 'कोकः चक्रः चक्रवाकरथांगाह्वयनामकः' इत्यमरः। अथवा चक्रवत् सुदर्शनवत् वर्तनशीलौ कर्तनशीलौ अर्थात् पुरुषमनसः चक्रवत् कर्तनशीलतुल्यत्वेपि। **औन्नत्यो-द्रेकिणोः** उन्नतस्य भावः औन्नत्यम् इति ष्यञ् औन्नत्यस्य उच्चैस्त्वस्य औद्धत्यस्य च उद्रेकः अतिशयः तद्वतोः शीलं ययोः तयोः औन्नत्योद्रेकिणोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इत्यनेन णिनिः। अतिशयोन्नतोद्धतयोः गोपीनाम् **अनयोः** कुचयोः। **ईषत्सान्निध्यमात्रेपि** संनिधेः भावः सान्निध्यम्। 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यनेन अण्। सान्निध्यमेव सान्निध्यमात्रम्। 'मात्रच्' प्रत्ययः। तस्मिन् सान्निध्यमात्रे, स्वल्पमपि संनिकर्षे अर्थात् एतादृशयोः सुपुष्टकुचयोः स्वल्पमपि सहवासेन **अवशवत्** पराधीन इव मोहितः सन् **श्रीकरभृदपि** श्रियः लक्ष्म्याः करं हस्तं बिभर्तीति श्रीकरभृत्। इति क्विप्। श्रीधरोऽपि। अथ च श्रियः सकाशात् करं राजदेयद्रव्यं बिभर्ति स्वीकरोति। राज्ञो नन्दस्य पुत्रत्वात् राजकर-ग्राहकोपि। अर्थात् एतादृक् करग्राहकोऽसौ श्रीकृष्णः **अवशवत् करं** हस्तं **दास्यति**। करग्राहकस्य स्थाने करदाता भविष्यति। अर्थात् अनुरक्तो भूत्वाऽ-स्माकं स्वीकारं करिष्यति। **इत्याशयोत्थात्** इत्याभिप्रायेण जनितात् **हर्षाद्** आनन्दात् **यदा गोप्यः** गोपवध्वः स्फुटं यथा स्यात् तथा स्पष्टम्। **इह** अस्मिन् क्रीडासमये **महिमा न गोप्यः** अनयोः कुचयोः महत्वं न गोपनीयं नापह्नवनीयम् अपि तु प्रकटनीयमेव। गोप्य इति गुप गोपने इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यनेन ण्यत्। **इति** एवमाशयेन **सुष्ठु** शोभनं यथा भवति तथा। **गन्धैः** अनुलेपनैः। ललाटानुलेपनद्रव्येण पुरुषत्वद्योतकोद्धतलक्षणं प्रदर्शितमिति भावः। **अर्चितौ** सत्कृतौ चार्चितौ वा **स्तनौ** पयोधरौ सत्यः **तदा छद्माक्षिप्ताः** श्रीकृष्णेन छद्मना कपटेन आक्षिप्ता निराकृताः सत्यः अर्थात् स्वागतं वो महाभागाः कमनीया इत्यादि कपटवचनेन निर्भर्त्सिता निराकृताश्च सत्यः तदा **लज्जया** व्रीडया **मिलत्कज्जलौ** मिलन्तौ कज्जलौ मिलत्कज्जलौ, निर्भर्त्सनेन अश्रुपतनात् कज्जलयुक्तौ **अनु युयुजुः इव** तत्कालमेव योजयन्त्यः इव। अर्थात् स्त्रीत्वद्योतकलक्षणलज्जया अश्रुपातेन च **तौ कुचौ** कज्जलावरणेनाच्छादयन्त्य इव बभूवुः।

प्राक् पुरुषचिह्नलांच्छितोद्धतोन्नतकुचप्रदर्शनेन श्रीकृष्ण वशमानेतुं प्रयतमाना गोप्यः तस्य कैतवेन कृताक्षेपवचनेन तद्विषयकार्यसंपादने सामर्थ्याभावं जानत्यः सत्यः तदा रोदनेन लज्जाप्रदस्त्रीचिह्नलांछिता बभूवुरिति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०॥

क्षारादम्बुनिधेः पयांसि मधुराण्यप्राप्य तस्याबलां
कालिन्दीमनुयाचितुं कृतधियस्ता यज्ञपत्नीरयम् ॥
दृष्ट्वैवोपगतस्य सज्जलमुचः शङ्कां समुत्पादयन्
रेमे श्रीरमणश्चिराय रुचिरं ताभिस्तडिद्दीप्तिभिः ॥११॥

अन्वयः—अयं ताः यज्ञपत्नीः दृष्ट्वा एव, अम्बुनिधेः क्षारात् मधुराणि पयांसि अप्राप्य तस्य अबलां कालिन्दीम् अनुयाचितुं कृतधियः (तत्र) उपगतस्य सज्जलमुचः शङ्कां समुत्पादयन्, श्रीरमणः ताभिः तडिद्दीप्तिभिः चिराय रुचिर रेमे ॥

व्याख्या—क्षारादिति ॥ अयं श्रीकृष्णः। **ता यज्ञपत्नीर्दृष्ट्वा एव** तत्र कानने द्विजपत्नीनां निवसतिः स्वाभाविकत्वेन तासां सम्मुखे गुरुजनत्वात् करिष्यमाणां रासक्रीडामनुचितां दृष्ट्वैव इत्यर्थः। **अम्बुनिधेः क्षारात्** समुद्रस्य जलस्य लवणत्वात्। **मधुराणि पयांस्यप्राप्य, तस्य** समुद्रस्याऽ**बलां** पत्नीं **कालिंदीं** यमुनानदी**मनुयाचितुं** तस्याः सुस्वादुजलं याचितुं **कृतधियः** कृताधीर्येन स कृतधीः तस्य। कृतनिश्चयस्य। **उपगतस्य** तत्रागतस्य। **सज्जलमुचः** सुमेघस्य। **शङ्कां समुत्पादयन्** मेघस्य भ्रमं तदेव मेघपटलं वितन्वन्। **श्रीरमणः** श्रिया रमणोऽसौ श्रीरमणः यद्यपि सदा लक्ष्म्या सह रमणशीलः तदप्यत्र **ताभिस्तडिद्दीप्तिभि**र्विद्युल्लेखेव कान्तिमतीभिर्गोपीभि**श्चिराय रुचिरं रेमे** सुचारु रूपेण चिरं रमयामास। अबलामित्यनेन स्त्रीस्वभावो दानशीलत्वाद् याचने सुलभ इति भावः॥ अपन्हुतिरलंकारः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

मुमुक्षूणां मोक्षः करगत इवाहङ्कृतिजुषां
प्रमत्तानामुच्चैर्निभृतमधनानामिव निधिः ॥
प्रकाशो दृष्टीनामिव भृशमपथ्यार्पितहृदा-
वलिप्तानां तासां विभुरपि बतान्तर्धिमगमत् ॥१२॥

अन्वयः—मुमुक्षूणां करगतः मोक्षः इव, दृष्टीनां प्रकाश इव (किन्तु स एव विभुः) अहङ्कृतिजुषां प्रमत्तानां अधनानां निधिरिव

वा अदृष्टीनां प्रकाश इव उच्चैः निभृतं (तद्वत्) अपथ्यार्पित-हृदावलिप्तानां तासां विभुरपि भृशं अन्तर्धिम् अगमत्।

व्याख्या--मुमुक्षूणामिति। मुमुक्षूणां करगतो मोक्ष इव यो विभुरपवर्गेच्छूनां हस्तागतमोक्षरूपेण यथा वर्तते, वा **दृष्टीनां प्रकाश इव** अथवा दृष्टीनाम् अंधत्वरहितानां प्रकाशः सर्वदर्शक इव। किन्तु स एव प्रभुः। **अहङ्कृतिजुषां प्रमत्तानाम्** अहंकारयुक्तानां मदोन्मत्तानां प्रति तु। **अधनानां निधिरिव** यथा दरिद्राणां प्रति संपत् निगूढा अथवा **अदृष्टीनामन्धानां प्रकाश इव** प्रकाशो वर्तमानोपि तस्य न लाभः तद्वत् अहंकारयुक्ताना मदोन्मत्तानाम् **स प्रभुरुच्चैर्निभृतं** नितान्तं गुप्तोऽस्ति। अतः **स विभुः अपथ्यार्पितहृदावलिप्तानाम्** अपथ्ये अहिते अर्पितं हृत् अपथ्यार्पितहृत् तेन आवलिप्ता नितान्तावगुंठिताः तासाम्। **तासाम्** अहितकर्मकर्तुमासक्तानां गोपीनां **भृशं** नितान्तम् **अन्तर्धिमगमत्**। अदृश्यत्वमगच्छत् 'अन्तर्धिरपवारण'मित्यमरः। यथा मोक्षेच्छूनां हस्तस्थापि मुक्तिरहंभावविद्यमानत्वादर्शनत्वं याति। निर्धनानां सुगूढं क्षिप्तोनिधिर्दुष्प्राप्यः, तथा च अदृष्टीनां यथा प्रकाशो विद्यमानोपि नोपकारी तद्वदत्र स प्रभुः श्रीकृष्णः तासां गोपीनां कुमार्गासक्तहृदयत्वात् सम्मुखोप्यदृश्योभूदिति भावः॥ शिखरिणी वृत्तम्॥१२॥

प्रत्यक्षादित्रयं यत्पदयुगपदवीं न स्पृशत्येष गम्यो
द्रागेकेनागमेन क्षणमपि कलितेनापि दृग्भ्यां च नूनम्॥
तस्याऽभिख्यां दधानान्द्रुमवरनिचयांस्तद्विभूतिप्रमुख्यान्
पूर्णं ब्रह्माभ्यपृच्छन्प्रतिपदमबला हन्त विभ्रान्तचित्ताः॥१३॥

अन्वयः—प्रत्यक्षादित्रयं यत्पदयुगपदवीं नूनं दृग्भ्यां च न स्पृशति। एष एकेन आगमेन क्षणमपि कलितेन द्राक् गम्यः। हन्त! एताः विभ्रान्तचित्ताः अबलाः तस्याभिख्यां दधानान् तद्विभूतिप्रमुख्यान् द्रुमवरनिचयान् प्रतिपदं पूर्णं ब्रह्म अभ्यपृच्छन्॥

व्याख्या—प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षादित्रयम्-त्रयोऽवयवा यस्येति तत् त्रयम् आदीनां ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयम् आदित्रयम्। प्रत्यक्षम् आदित्रयं प्रत्यक्षादित्रयम्। साक्षाद् ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयम्। अथ च प्रत्यक्षम् आदिर्यस्मिन् त्रये तत् प्रत्यक्षादित्रयम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानानि प्रमाणानि। **यत्पदयुगपदवीं** यस्य पदयुगस्य पदवी स्थानं सा यत्पदयुगपदवी ताम्। **नूनं दृग्भ्यां च न स्पृशति** यस्य पूर्णब्रह्मणः चरणयुगलस्य स्थानमपि आदिदेवानाम् अगोचरम् अथ वा

यत् ब्रह्म त्रीणि प्रमाणान्यपि समर्थानि । परं च **एष** भगवान् । **एकेनाऽऽगमेन** वेदेन । **क्षणमपि कलितेन** क्षणमात्रमीडितेन । **द्राग्गम्य** आकलनीयः । यः केवलं वेदस्तुतिभिर्ज्ञात इत्यर्थ. । एवंभूते तद्ब्रह्मणि सति **हन्त !** इति सखेदाश्चर्यं यत् । **एता विभ्रान्तचित्ता** मोहं प्राप्ता **अबला** गोप्यः । **तस्य** परमात्मनः श्रीकृष्णस्य । **अभिख्यां दधानान्** नाम, शोभां वा दधतः । **तद्विभूतिप्रमुख्यान्** तस्य विभूतयः तद्विभूतयः पाषाणादिमूर्त्तयः तासु प्रमुख्याः श्रेष्ठाः तान् । प्रमुखम् इव प्रमुख्यः ते प्रमुख्याः । 'शाखादिभ्योयः' इत्यनेन यः प्रत्ययः । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्वं मम तेजोंशसंभवम्' इत्युक्तात् तस्य पाषाणादि श्रेष्ठमूर्तीः तथा **द्रुमवरनिचयान्** अखिलप्रधानवृक्षानपि । **प्रतिपदं** पदे पदे । **पूर्णं ब्रह्म अभ्यपृच्छन्** तत् निर्गुणं निराकारं सच्चिदानन्दस्वरूपं पप्रच्छुः ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानां मध्ये केवलो वेदस्तज्ज्ञातुमर्हति शाब्दप्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षानुमानोपमानानि प्रमाणानि तु नार्हत्वात् ।

यत् पूर्णं केवलानन्दं सच्चिन्मात्रं निर्विकारं ब्रह्मणः स्वरूपं न केवलं चेतनायुक्तानां मर्त्यानां किन्त्वमर्त्यानाम् आदित्यानामपि इन्द्रियग्राह्यं न भवति अथवा प्रत्यक्षादिप्रमाणान्यपि यत्स्वरूपमाकलयितुमसमर्थानि । यस्य ज्ञानं केवलं वेदान्ततत्वविवेचनेनैव बुद्ध्याकलनीयम् । एतादृशि तद्ब्रह्मणि सति एता विभ्रांतचित्ता मोहंगता गोप्यः तस्य नामधारिणो जडात्मभूतान् पाषाणान् वृक्षानपि तदगोचरं पूर्णं ब्रह्म समपृच्छन्निति आश्चर्यं खेदं चेति भावः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥१३॥

यां गोपीमनयद्रहः प्रभुरयं सापि स्वयं सम्मुखं
पृष्ठारोहणतत्पराऽनभिमुखं संपादयन्ती हठात् ॥
दूरादच्युतविच्युताऽश्रुसलिलैर्निम्नानुगैर्दर्शिते
प्रान्ते यामुनके रुरोद मिलिता पूर्वोज्झिताभिः पुनः ॥१४॥

अन्वयः—अयं विभुः यां गोपी रहः अनयत्, सा हठात् पृष्ठारोहणतत्परा स्वयं सम्मुखमपि अनभिमुखं सपादयन्ती, अच्युतविच्युता दूरात् अश्रुसलिलैः निम्नानुगैः दर्शिते यामुनके प्रान्ते पूर्वोज्झिताभिः पुनः मिलिता रुरोद ॥

व्याख्या—यामिति ॥ अयं **विभुः** श्रीकृष्णः **यां गोपीं रहो** रहसि एकान्ते **अनयत्** । यां प्रति विशेषानुरागमदर्शयदिति भावः । **सा हठात् पृष्ठारोहणतत्परा** यदा सा गोपी हठं कृत्वा तस्य हरेः पृष्ठमारोढुमिच्छन्ती । **स्वयं सम्मुखमपि**, तं श्रीकृष्णं स्वयं प्रत्यक्षमग्रे स्थितमपि, पृष्ठारोहणायेतिभावः । **अनभिमुखं सम्पादयन्ती,**

तदा तस्याःदृश्यत्वं प्राप्नुवती। तेन परित्यक्ता बभूवेत्यर्थः। **अच्युतविच्युता** एतादृशी श्रीकृष्णेन परित्यक्ता सा गोपी। **दूरादश्रुसलिलैर्निम्नानुगैर्दर्शिते** तद्दूरप्रदेशान्निम्नप्रदेशगतैरश्रुभिर्दर्शिते **यामुनके प्रान्ते** यमुनातटाके। अश्रुसलिलार्द्रमार्गेण विलोकयन्ती, यमुनातटाकमागता इत्यर्थः। **पूर्वोज्झिताभिः पुनर्मिलिता रुरोद** पूर्वत्यक्ताभिर्गोपीभिः पुनः संगत्य रुरोद ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

अहंमाने शान्ते परिचितदिशान्तेन विभुनो-
ज्झितानां गोपीनां रुचिरधृतपीनान्तररुजाम्।
अपूर्वश्रीधामाऽतिगतिरुरुधामादृशगिरां
विरेजे कालिन्दीतटमथ मिलिन्दीकृतमिव ॥१५॥

अन्वय—तेन विभुना उज्झिताना रुचिरधृतपीनान्तररुजां परिचितदिशाम् अदृशगिरां गोपीनाम् अहमाने शान्ते; अथ अपूर्व-श्रीधाम, अतिगतिरुरुधाम मिलिन्दीकृतमिव कालिन्दीतटं विरेजे ॥

व्याख्या—अहंमान इति ॥ तेन विभुना श्रीकृष्णेन। **उज्झितानां** त्यक्तानाम्। **रुचिरधृतपीनान्तररुजां** रुचिरा धृता पीनाऽन्तरे रुक् याभिः ताः रुचिरधृतपीनान्तररुजः तासाम्। हृदि प्रियतमस्यात्यन्तकष्टदां तदपि प्रियतरां बहुविरह-व्यथामनुभवन्तीनाम्। **परिचितदिशां** परिचिता ज्ञाता दिक् दिशा याभिः ताः परिचितदिशः तासाम्। दिशा ज्ञानं प्राप्तानाम्। **अदृशगिरां** दृशा च गीश्च दृशगिरौ; न दृशगिरौ अदृशगिरौ, अदृशगिरौ यासां ता अदृशगिरः तासाम् अदृश-गिराम्। प्रभोरदृश्यत्वानुदुःखेन वक्तुमीक्षितुं चासमर्थानाम्। स्तब्धीभूतानामित्यर्थः। चतुर्दिक्षुपश्यन्तीना भाषणरहितानामिति भावः। **गोपीनाम्। अहंमाने शान्ते** अहंकारे निर्गते सति। **अथ** तदनंतरम्। **अपूर्वश्रीधाम** अपूर्वम् अद्वितीयं श्रियाः शोभाया धाम स्थानं तत्। अद्वितीयशोभायुक्तम्। **अतिगतिरुरुधाम** अतिक्रान्ता गतिर्येषां रुरूणां मृगविशेषाणां धाम, स्तब्धमृगैः परिवेष्टितम्। **मिलिन्दीकृतमिव** न मिलिन्दः भ्रमरः अमिलिन्दः, अमिलिन्दः मिलिन्द इव संपद्यमानः तं कृतं मिलिन्दी-कृतम् इव। 'अभूततद्भावे च्विः'। आसंमतात् भ्रमरैः सङ्कुलितमिव **कालिन्दी-तटं विरेजे** यमुनातटं शुशुभे ॥

प्रभोरदृश्यत्वाद्विरहदुःखिता मानरहितास्ता गोप्यः यदा यमुनातटे अन्धमूकमिव निस्तब्धा आसन् तदा तत्तटम् अतिश्रियाविराजितं मृगैर्भ्रमरैश्च सङ्कुलितमिव गोपीभिः परिवेष्टितं शुशुभे इति भावः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥१५॥

तस्याः पुलिनेऽमलिने नलिनेक्षणचिन्तया विगतनिद्राः ॥
विद्रावणाय विरहव्याधेश्चेष्टां तदादृताञ्जगृहुः ॥१६॥

अन्वय.—तस्याः अमलिने पुलिने नलिनेक्षणचिन्तया विगतनिद्राः विरहव्याधेः विद्रावणाय तदादृतां चेष्टां जगृहुः ॥

व्याख्या—तस्या इति। तस्या यमुनायाः। **अमलिने** निर्मले। **पुलिने** तोयोत्थिततटाके। **नलिनेक्षणचिंतया** नलिने इव ईक्षणे यस्य स नलिनेक्षणः कमलनयनः श्रीकृष्णः तस्य चिन्ता स्मृतिः तया। **विगतनिद्रा** निद्राहीनाः ता गोप्यः। **विरहव्याधेर्विद्रावणाय** तस्य कृष्णस्य वियोगजनितदुःखं नाशयितुं। **तदादृताम्** तेन आदृता स्वीकृता ताम्। **चेष्टां** व्यापारं **जगृहुः** तस्य परमात्मनः स्वीकृता क्रियां चक्रुरित्यर्थः ॥ यमकानुप्रासः। आर्या छंदः ॥१६॥

कालं प्रभूतमिति तत्र स विप्रलम्भा-
स्वादं प्रदाय विशदायतलोचनाब्जः ॥
सम्भोगकं रसयितुं रसमुत्सुकास्ता-
स्तेनैव सम्मदयितु ध्रुवमाविरासीत् ॥१७॥

अन्वयः-- इति विप्रलम्भास्वादं प्रभूत काल प्रदाय। ता उत्सुकाः सम्भोगकं रस रसयितु तेनैव ध्रुव सम्मदयितु स विशदायतलोचनाब्जः तत्र आविरासीत् ॥

व्याख्या—कालमिति ॥ इति इत्थं प्रकारेणाऽदृश्यत्वात्। **विप्रलम्भास्वादं** विरहव्यथानुभूतिं, विप्रलम्भशृङ्गाररसोत्पादितकरुणरसानुभवम्। 'विप्रलंभो विप्रयोगः' इत्यमरः। **प्रभूतं कालं प्रदाय** बहुकालपर्यन्त दत्वा। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनेन द्वितीया। **ता उत्सुका** उत्कण्ठयासक्ता गोपीः प्रति। **सम्भोगकं रसं रसयितुं** समागमसुखास्वादं प्रदातुं 'तुमुण्वुलौक्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यनेन भविष्यदर्थे धातोस्तुमुन्। रस आस्वादनस्नेहनयोः। रसयतीति रसयितुम्। सम्भोगकं रसं कर्मकं भविष्यत् रसनं तत्प्रयोजकं रसयितुं। तथैव सम्मदयितुं च। **तेनैव** तेनैवरसेन सुखास्वादनेन। **ध्रुवं सम्मदयितुं** ता गोपीः खलु प्रमत्ततां नेतुं। **स विशदायतलोचनाब्जः** विशदे आयतेच अब्जे इव लोचने यस्य सः। इत्यनेन शृंगारभावप्रदर्शितः श्रीकृष्णः **तत्र** यमुनातटे **ध्रुवम् आवीरासीत्** निश्चयेन प्रकटीबभूव ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१७॥

कालिन्दीतटकुञ्जपुञ्जकुहरे स्वच्छन्दखेलञ्जगत्
प्राणायामवशो वियोगविपदां तासां स साधिं वहन् ।।
प्रत्याहारपरः स तत्र सुदृशामात्तोत्तरीयासनो-
भोगी किं च न सत्पथस्य समवध्याताऽपि योगी बभौ ।।१८।।

अन्वयः—कालिन्दीतटकुञ्जपुञ्जकुहरे स्वच्छन्दखेलन्, तासां वियोगविपदा साधि वहन्, स जगत्प्राणायामवशः प्रत्याहारपरः, तत्र सुदृशाम् आत्तोत्तरीयासनः भोगी अपि किं च सत्पथस्य समवध्याता योगी न बभौ ?

व्याख्या– **कालिन्दीतटकुञ्जपुञ्जकुहरे**-कालिन्द्याः तटे कुञ्जानां निकुञ्जानां पुञ्जः समूहः तेषां कुहरं विवरं तस्मिन् । लतामण्डपेषु इत्यर्थः । **स्वच्छन्दखेलन्** स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा खेलन् क्रीडन् । **तासां** गोपीनां । **वियोगविपदां** विरह-दुःखानां । **साधिं** चिन्तां वहन् । **स जगत्प्राणायामवशः** जगतः प्राणानाम् आयामो विशालत्वं वशे यस्य सः । निखिलवायुमण्डलाधिपतिः । अथ च जगत्प्राणानाम् आयामो निरोधो वशे अङ्किते यस्य सः । प्राणायामक्रियया योगसाधनायां कुशलः । प्राणायामपरायण इत्यर्थः । **प्रत्याहारपरः** प्रत्याहार उपादानं तस्मिन् परो रतः, इन्द्रियनिग्रहे समर्थः । एतादृक् स श्रीकृष्णः । **तत्र सुदृशां** गोपीनाम् 'कर्तृ कर्मणोः कृति' इत्येनेन कर्तरि षष्ठी । **आत्तोत्तरीयासनो भोगी अपि** आत्तं साधितम् उत्तरीयासनं सम्भोगसुखस्य विशेषप्रकारं येन सः । उत्तरीयासनेन सुरतसुखस्य भोक्तापि । अथ च गोपीदत्तसव्यानवस्त्रासनस्थः । 'सव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । **सत्पथस्य** सदाचरणस्य । **समवध्याता** सन्ततदत्तावधानः । **किं च योगी न बभौ ?** अपि तु बभौ इत्यर्थः ।। तत्र उत्तरीयासनेन सुदृशां गोपीनां भोगी कामासक्तोऽपि स प्रभुः प्राणायामक्रियया प्रत्याहारपरेण इन्द्रियनिग्रहेण सदाचरणं रक्षिता किं योगी न बभौ ? अपितु बभौ इति भावः ।। काकुध्वनिरलंकारः ।। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।।१८।।

काचिद्गोपवधूश्चुचुम्बवदनं काचित्करावग्रहीत्
संक्रीडस्व मयैव सार्धमिति काप्याक्षिप्य कर्णेऽजपत् ।।
अङ्के काचिदुवाह पादयुगलं काचिच्च नेत्रान्तिके-
तस्थौ ब्रह्म तदक्षवृत्तिभिरिवेत्येताभिरावेष्टितम् ।।१९।।

अन्वयः—तत्र काचित् गोपवधूः वदनं चुचुम्ब । काचित् करौ अग्रहीत् । कापि मयैव सार्धं संक्रीडस्व इति आक्षिप्य कर्णे अजपत् ।

ाचित् पादयुगलं अङ्के उवाह । काचित् च नेत्रान्तिके । इति ाभिः अक्षवृत्तिभिः इव आवेष्टित तत् ब्रह्म तस्थौ ॥

व्याख्या - काचिदिति ॥ तत्र काचित् गोपवधूः तस्य **वदनं** मुखं **चुम्ब । काचित्** व्रजाङ्गना तस्य **करौ अग्रहीत्** निजकरे धृतवती । **कापि मयैव र्धं संक्रीडस्व इति आक्षिप्य कर्णे अजल्पत्**, कापि मयैवसह क्रीडस्व न तु-न्यया सह इति आक्षेपं भर्त्सनां कृतवती तं कर्णान्तिके असूचयत् । **काचिदन्या** य **पादयुगलं स्वाङ्के उवाह** अग्रहीत् । **कापि** अन्या तस्य **नेत्रान्तिके** तिष्ठत् तस्य नेत्रे स्वनेत्राभ्यां मीलयित्वा इत्यर्थः । **इति** एतत् प्रकारेण । **ाभिरक्षवृत्तिभिरिवाऽऽवेष्टितं** द्यूते पणं कृतमिति गोपीभिः परिवेष्टितम् । थच्च अक्षवृत्तिभिः इव गुणीभूतैरिन्द्रियैरिवाऽऽवेष्टितं **तत् ब्रह्म** निर्गुणं स्वरूपं **तस्थौ,** ासक्तमित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१९॥

हासयन्ति बहुशः स्म ता विभुं यासयन्ति बत वासयन्ति तम्
वीक्ष्य सिद्धनिवहैरभिष्टुता श्रीहरेः स्वपदभक्तवश्यता ॥२०॥

अन्वयः—बत ! ताः विभुं बहुशः हासयन्ति, त यासयन्ति, ासयति स्म वीक्ष्य श्रीहरेः स्वपदभक्तवश्यता सिद्धनिवहैः अभिष्टुता ॥

व्याख्या—हासयन्तीति ॥ बत आश्चर्ये । **ता** गोप्यः । **विभुं** कृष्णम् । **बहुशो** विविध प्रकारेण **हासयन्ति** प्रमोदयन्ति स्म । 'बह्वल्पार्था-च्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इत्यनेन 'शः' बहूनि हासयन्ति बहुशः । बहुशो **ासयन्ति स्म** । 'यसु प्रयत्ने' । ता गोप्योविभुम् इष्टार्थान्नेतुं बहुप्रकारेण ष्टामकुर्वन् । **वासयन्ति स्म** । 'वास उपसेवायाम्' । ता विभुं रेमलद्रव्यैर्निषेवयन्ति स्म । 'लट् स्मे' इत्यनेन भूतार्थे स्म । **वीक्ष्य** इति वीक्ष्य ालोच्य **श्रीहरेः स्वपदभक्तवश्यता** स्वपदयोर्भक्ताः स्वपदभक्ताः तेषु वश्यता ाङ्किता । **सिद्धनिवहैः अभिष्टुता** देवगणैः प्रशंसिता । श्रीकृष्णस्य स्वभक्तेषु शीभूतत्वं संवीक्ष्य देवगणैः प्रशंसितम् इत्यर्थः ॥ रथोद्धता छन्दः । रान्नराविहरथो-ता लगौ ॥२०॥

लुम्पन्तीभिरनुक्षणन्निजभुजाकम्पैकसल्लीलया
मल्लीमुख्यमहेन्द्रकाननलसद्वल्लीविलासच्छटाम् ॥
भल्लीभिः स्मरसद्भटस्य सुचिरं दृष्ट्यैव तल्लीनतां
स्वस्मिन्सन्दधतीभिराभिरतनोत्साकं स हल्लीसकम् ॥२१॥

अन्वय:—मल्लीमुख्यमहेन्द्रकाननलसद्वल्लीविलासच्छटां निज-भुजाकम्पैकसल्लीलया अनुक्षणं लुम्पन्तीभिः, सुचिरं स्मरसङ्कटस्य तल्लीनतां दृष्ट्यैव स्वस्मिन् सन्दधतीभिः आभिः भल्लीभिः साकं स हल्लीसकम् अतनोत् ॥

व्याख्या—लुम्पन्तीभिरिति ॥ **मल्लीमुख्यमहेन्द्रकाननलसद्वल्लीविलासच्छटाम्**-मल्लीमुख्या यस्मिन् तत् । एतादृक् महेन्द्रस्य कानन तस्मिन् लसन्त्यो या वल्ल्यः तासां विलासस्य या च्छटा शोभा सा ताम् । मल्ल्यादिनन्दनवनशोभित-लताविभ्रमशोभाम् । नन्दनवनस्य लतिकासदृशीभिरित्यर्थः । **निजभुजाकम्पैक-सल्लीलया**-निजस्य भुजयोराकम्पो विधूननं सैव एका सल्लीला तया । **अनुक्षणं** प्रतिक्षणम् । **लुम्पन्तीभि**र्हरन्तीभिः । 'लुप्लृ छेदने' इत्यस्मात् शत्रन्तम् । **सुचिरं** बहुकालपर्यंतम् । **स्मरसङ्कटस्य** मदनस्य । **तल्लीनतां** तद्रूपतां । **दृष्ट्यैव** दृष्टि कटाक्षेणैव **स्वस्मिन् सन्दधतीभिः** । कामबाहुल्याद्बहुकालपर्यन्तं तल्लीनतां गताभिरित्यर्थः । **भल्लीभिराभिः साकं** एताभिर्भाषन्तीभिर्गोपीभिः सह । 'भल भल्ल भाषणे' । **स** श्रीकृष्णो **हल्लीसकं** रासक्रीडानृत्योत्सवम् **अतनोत्** चकार । यमकानुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥२१॥

रासोत्सवे भगवतो नवतोषदायि-
न्याकाशयायिभिरलं मिथुनैः सुराणाम्
नृत्यद्भिरुन्नतपदं गमितेऽक्षिदेशे
धात्रार्पिताऽनिमिषतैव निजान्वगायि ॥२२॥

अन्वय:—भगवतः नवतोषदायिनि रासोत्सवे अक्षिदेशे उन्नतपदं गमिते । आकाशयायिभिः नृत्यद्भिः सुराणां मिथुनैः धात्रार्पिता निजा अनिमिषता एव अलम् अन्वगायि ॥

व्याख्या—रासइति ॥ **भगवतः** श्रीकृष्णस्य । **नवतोषदायिनि** नवं प्रतिक्षणं नवीनम् अद्भुतं वा तोषम् आमोदं ददातीति नवतोषदायी, इति णिनिः । तस्मिन् । **रासोत्सवे** रासक्रीडाविलासे । **अक्षिदेशे** अक्ष्णोर्देशः स्थानं तस्मिन् । अक्षिपक्ष्मणि अक्षिगोलके च इत्यर्थः । **उन्नतपदं गमिते** ऊर्ध्वदेशे चरमावस्थायां प्राप्तेसति । प्रभोरद्भुतरासक्रीडादर्शनेन विस्फारितेक्षणेसति इत्यर्थः । **आकाश-यायिभिः** आकाशमार्गेण गच्छद्भिः । **नृत्यद्भिः सुराणां मिथुनैः** सुरदम्पतीभिः । **धात्रार्पिता** ब्रह्मणा दत्ता **निजा अनिमिषता** अक्षिपक्ष्मरहितता अक्षिपक्ष्मचलन रहिता वा **एव अलं** पर्याप्तम् **अन्वगायि** सार्था मन्या ॥ अन्वगायि 'कै गै शब्दे'

इत्यस्मात् लुङि कर्मणि चिण् । प्रभोः श्रीकृष्णस्य प्रतिक्षणं नवनवीनां संतोषदां रासक्रीडां स्थिरदृष्ट्या पश्यन्त्यः सुरदम्पत्यो ब्रह्मणा दत्तं निजनिर्निमेषत्वं सार्थकम् अमन्यन्तेति भावः ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२२॥

ताः सप्तविंशतिमिता वनिता नितान्तं
तातोन्वहं परिवहन्नहमस्मि नूनम् ॥
मद्वंशजस्त्वयममूष्वमितासु सक्तः
श्रान्तोपि नेति शशभृद्धृदि विस्मितोऽभूत् ॥२३॥

अन्वयः—अहं तात ताः सप्तविंशतिमिता वनिता अन्वहं परिवहन् नूनं नितान्त श्रान्तः अस्मि । मद्वंशजः तु अयं अमूषु अमितासु सक्तः श्रान्तोऽपि न इति शशभृत् हृदि विस्मितोऽभूत् ।

व्याख्या—ता इति ॥ अहं तातः-तस्य श्रीकृष्णस्याहं वंशपूर्वजो जनकः । **ताः सप्तविंशतिमिता वनिताः,** एता अश्विनीत्यादिसप्ताधिकविंशतिपरिमित-संख्याकाः तारा मम योषितः ताः । **अन्वहम्** अहानि अहानि अनु अन्वहं । 'अव्ययं विभक्ति समीप...' इत्यनेन अव्ययीभावसमासः । अन्वहं प्रतिदिनं **परिवहन्** आभिः साकं क्रीडन्नित्यर्थः । **नूनं नितान्तं श्रान्तोस्मि** निश्चयेनाऽत्यन्तं शिथिलोस्मि । किन्तु **मद्वंशजोऽयं** श्रीकृष्णः । **अमूष्वमितासु सक्तः** एतास्व-परिमितासु गोपीषु क्रीडासक्तः **श्रान्तोऽपि न** क्लान्तोपि न दृश्यते । **इति** इत्थं **हृदि** भावयन् **शशभृत्** चन्द्रो विस्मितोऽभूत् ॥ विरोधालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२३॥

द्विगुणां दधतीमगाधतां स्थलकेलिश्रमघर्मवारिणा ॥
अवतीर्य ततः कलिन्दजां सह कृष्णेन विजह्रुरङ्गनाः ॥२४॥

अन्वयः—ततः स्थलकेलिश्रमघर्मवारिणा द्विगुणाम् अगाधतां दधतीं कलिन्दजाम् अवतीर्य, अङ्गनाः कृष्णेन सह विजह्रुः ॥

व्याख्या—द्विगुणामिति ॥ ततो रासक्रीडानन्तरम् । **स्थलकेलिश्रमघर्म-वारिणा**-स्थले यमुनातटे केलिः क्रीडा तस्याः श्रम आयासः तेनोत्थितोघर्मः स्वेदः स एव वारि तेन । **द्विगुणाम् अगाधतां दधतीं कलिन्दजाम् अवतीर्य** क्रीडाजनितस्वेदजलेन द्विगुणामगाधता गंभीरतां गतायाः कालिंद्या अन्तःप्रवेश्य **अङ्गना** गोप्यः **कृष्णेन सह विजह्रु**र्जलक्रीडा चक्रुः ॥ वियोगिनी वृत्तम् । विषमे ससजगाः समे च सभरलगाः ॥ २४ ॥

सर्वात्मभावतः स्वस्वदोषाशयनसङ्गतान् ॥
तत्तद्दारान् प्रभुश्चक्रे तथैव बत गोदुहाम् ॥२५॥

अन्वय.—सर्वात्मभावतः तथैव गोदुहाम् । स्वस्वदोषाशयनसङ्गतान् तत्तद्दारान् प्रभुः तथैव चक्रे बत ॥

व्याख्या -सर्वात्मेति ॥ सर्वात्मभावतः सर्वेषु आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वेषु निखिलजगत्सु आत्मनः स्वस्य निजस्य भावः वर्तमानत्वं सर्वात्मभावः तस्मात् तसिः । सर्वं विष्णुमयं जगत् इत्याशयात् **तथैव** तेनैव भावनेन **गोदुहां** तेषां गोपालानामपि अन्तर्यामित्वात् । **स्वस्वदोषाशयनसङ्गतान्** स्वस्वदोषः निजनिजव्यभिचारात्मको दोषः तस्य आशयः (अभिप्रायः) आश्रयः स्वस्वदोषाशयः तं न सङ्गता नानुलिप्ताः तान् । नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अर्थात् निजनिजदोषास्पदव्यभिचाराभिप्रायाद् दूरीभूतान् । **तत्तद्दारान्** तेषां तेषां गोपालानां पत्नीः **प्रभुः** असौ सर्वव्यापकः श्रीकृष्णः **तथैव चक्रे** अर्थात् दोषाशयनसङ्गतान् चक्रे दोषा (अव्ययं) रात्रौ शयने सङ्गतान् । तेषां तेषां पत्नीनां तत्तत्पतीनां शयनसंस्थितान् चक्रे । बत इदमाश्चर्यम् ॥ श्लेषालङ्कारः । अनुष्टुब्छन्दः ॥२५॥

न शारदी कापि विभावरीति विभावरीतिज्ञविभावरीतिम् ॥
अदीदृशत्सा स्वयमेव किन्तु विशारदीभूततयादृताभूत् ॥२६॥

अन्वयः—इति कापि शारदी विभावरी विभावरीतिज्ञविभौ अरीति न अदीदृशत् । किन्तु सा स्वयमेव विशारदीभूततया आदृता अभूत् ॥

व्याख्या—नेति ॥ इति इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण **कापि शारदी** शरदः शरदृतोः इयं शारदी । इति अण् । अण्णन्तत्वात् ङीप् । शरदृतुसंबन्धिनी **विभावरी** रात्रिः । 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । **विभावरीतिज्ञविभौ** विभावाः यथा 'विकारो मानसोभावोऽनुभावो भावबोधकः ।' तथा 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः एतेषामत्र क्रीडास्थले विभावाऽनुभाव व्यभिचारिभावाः प्रमुखाः ते तु पुनरालम्बनोद्दीपनरूपाः । शृङ्गारादि रसानामपि विभावाः । अतः विभावानां रीतिः प्रकारः अनुसरणपद्धतिर्वा तां जानात्यसौ विभावरीतिज्ञः स चासौ विभुः श्रीकृष्णः तस्मिन् । आलम्बनोद्दीपनरूपविभावानां प्रकारविदि श्रीकृष्णे **अरीतिं** रीतिभिन्नाचरणं **न अदीदृशत्** न दर्शयति स्म । अदीदृशत् इति 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् णिजन्तात् लुङिरूपम् । **किन्तु सा** शारदीरात्रिः **स्वयमेव विशारदीभूततया** विशेषेण शरदृतुसंबन्धिन्याल्हादकारक-

। **आदृता** आदरणीया स्वीकृताऽभूत् । अथ च किन्तु सा विभावानां रीतिः स्वयमेव कृष्णस्य विशारदीभूततया क्रीडाविषये नैपुण्यप्राप्ततया सर्वथा आदृता युक्ताऽभूत्।

सा शारदी रात्रिः तत्तदालम्बनोद्दीपनरूपाणां शृङ्गारादिरसयुक्तानां विभावानां ोप्रदर्शने अस्मिन् श्रीकृष्णे रीतिभिन्नाचरणं न दर्शयति स्म। अर्थात् तस्यां दीयरात्रौ तत्तत् क्रीडाप्रकाराणां विस्मृतिर्नासीत् किन्तु सा रात्रिः स्वयमेव शारद्य-तया अथ च सा रीतिश्च श्रीकृष्णस्य क्रीडाविषयकनैपुण्यतया सम्यगाविष्कृताऽ-ऽति भावः ।। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।।२६।।

शरासो वै रासो जनिहितकरासो रतिपति-
त्रिलोकीजेतृत्वोत्कटमदनिरासोत्कमनसः ।।
जनेनात्मस्वान्ताभिधशरवरेणाभ्युपहिती-
कृतश्चेद्धेतुः स्यात्परपदशरव्याशुकलने ।।२७।।

अन्वयः—रतिपतित्रिलोकीजेतृत्वोत्कटमदनिरासोत्कमनसः हित-रासोः रासः शरासः अजनि (यो) जनेन आत्मस्वान्ताभिधशर-रेण अभ्युपहितीकृतश्चेत् (तर्हि) परपदशरव्याशुकलने हेतुः यात् वै ।।

व्याख्या—शरास इति ।। रतिपतित्रिलोकीजेतृत्वोत्कटमदनिरासो-त्कमनसः रतिपतेः मदनस्य त्रिलोकीजेतृत्वस्य त्रिजगज्जयकर्तृत्वस्य य उत्कटमदः तिशयगर्वः तस्य निरासस्य दूरीकरणस्य उत्कमन उत्सुकमनो यस्य स तस्य। पुनः **तकरासोः** हितं कर्तुं शीलमस्य स हितकरः 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' त्यनेन ताच्छील्ये करोते ष्टः प्रत्ययः। हितकरा असवः प्राणा यस्य स तस्य। थवा जनिहितकरासोः जनीनाम् उत्पन्नानां प्राणिनां हितकरा असवो यस्य स तस्य। तादृशः श्रीकृष्णस्य रासः रासक्रीडा स एव शरासो धनुः अजनि समभूत् जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः। यो **जनेन** पुरुषेण श्रवणमननकीर्तनादिभिरितिभावः। **ात्मस्वान्ताभिधशरवरेण** आत्मनः स्वान्तं मानसं तस्य अभिधः स्थितिः यमनिय-ादिभिरिति भावः स एव शरवरः श्रेष्ठबाणः तेन। अभिधत्ते इति अभिधः। आतश्चोपसर्गे' इत्यनेन कः प्रत्ययः। कित्वात् आतो लोपः । स्वान्तःकरणरूप-ेष्ठबाणेन। **अभ्युपहितीकृतश्चेत्** स्थापितश्चेत्। धा धातो निष्ठापेक्षया 'दधातेर्हिः' त्यनेन हिः। ततो निष्ठा क्तः कृभ्वस्तियोगे च्विः प्रत्ययः। अर्थात् धनुषि संयोजित-चेत् तर्हि **परपदशरव्याशुकलने** परस्य परमात्मनः पदं स्थानं परपदं तदेव शरव्यं

लक्ष्यं तस्य आशुकलने शीघ्रसम्पादने **हेतुः** कारणं **स्यात्**। 'लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः।

प्रभोः रासलीलायाः श्रवणमननचिन्तनादिभिः स्मरणेन स्मरस्योत्कटमोहं दूरीकृत्य चित्तशुद्धिद्वारा परपद मोक्षः करकलितमेवस्यादिति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥२७॥

इत्थं मनोरथपथातिगसौख्यलुब्धा
लब्धाधयश्चिरमपारकृपारसेन ॥
श्रीशेन शान्तमनसो विहिता हिताशां
सम्पूर्य गोपवनिता जनितानुरागाः ॥२८॥

अन्वयः—मनोरथपथातिगसौख्यलुब्धाः चिरं लब्धाधयः जनितानुरागाः गोपवनिताः अपारकृपारसेन श्रीशेन इत्थं हिताशां सम्पूर्य शान्तमनसः विहिताः ॥

व्याख्या—**इत्थमिति॥ मनोरथपथातिगसौख्यलुब्धाः** मनसः रथः यानं मनोरथः पथि मार्गे अतिगच्छतीति पथातिगः तरस्विस्यन्दनः। 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इत्यनेन गमेर्डः प्रत्ययः। मनोरथयाने सुखप्राप्त्यर्थमभिकांक्षावत्यः। **चिरं** बहुकालात्। **लब्धाधयः** लब्धः प्राप्त आधिर्मानसीव्यथा याभिस्ताः। कामजन्यमनोव्यथापीडिताः। **जनितानुरागाः** जनिता उद्भवा अनुरागाः प्रेमाणः यासु ताः। प्रेमबाहुल्यात्व्यापादितमनसः। प्रेमभक्तिप्रकर्षा इत्यर्थः। **गोपवनिताः** गोप्यः। **अपारकृपारसेन** न पारम् अन्तं कृपारसस्य यस्य स तेन। अनन्तकरुणेन **श्रीशेन** श्रीकृष्णेन। **इत्थं हिताशां** मनोभिलाषम् इष्टवाञ्छां **सम्पूर्य** पूरयित्वा **शान्तमनसः** स्वस्थचित्ताः सन्तुष्टाः **विहिताः** कृताः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२८॥

यात्रायामम्बिकाया वृषहृदयदुहां गोदुहाङ्कश्चनाहि-
र्नन्दं सानन्दमेव प्रमुदितमनसामग्रसिष्टाग्रसीम्नाम् ॥
ह्रीकारुण्यक्षमाणामथ विधिगुरुणा त्रातपित्रङ्घ्रिकञ्ज-
स्पर्शात्तस्यापि विद्याधरवरपदवी नो दवीयस्यकारि ॥२९॥

अन्वयः—अम्बिकायाः यात्रायां कश्चन अहिः ह्रीकारुण्यक्षमाणाम् अग्रसीम्नां प्रमुदितमनसां वृषहृदयदुहां गोदुहां सानन्दम् एव नन्दम् अग्रसिष्ट। अथ विधिगुरुणा त्रातपित्रङ्घ्रिकञ्जस्पर्शात् तस्यापि विद्याधरवरपदवी दवीयसी नो अकारि ॥

व्याख्या—यात्रायामिति ॥ अम्बिकाया भवान्याः । **यात्रायां** व्रज्यायां गते । **कश्चनाऽहिः** कोपि अजगरः । **ह्रीकारुण्यक्षमाणां** ह्रीश्च कारुण्यं च क्षमा च ह्रीकारुण्यक्षमाः तासाम् । ह्रीः मन्दाक्षं विनय इत्यर्थः । विनयः करुणा दया एतासामग्रसीम्ना धुरीणानाम् । लज्जाविनयादिगुणानां सीमाया अग्रे निवसितानामित्यर्थः । **प्रमुदितमनसां** प्रसन्नचित्तानाम् **वृषहृदयदुहां**—वृषाणां वृषभाणां हृदयं मानसं तदेव तेषां जातिजन्मादियोग्यतामिज्ञानं दुहन्ति जानन्ति ते वृषहृदयदुहः तेषाम् । 'शुक्लेमूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । एतादृशां **गोदुहां** गोपालानाम् । सानन्दमेव आनन्देन सहितं यथास्यात् तथा । **नन्दम्** एतत्संज्ञं श्रीकृष्णपितरम् **अग्रसिष्ट** अग्रसीत् । **अथ** तदनन्तरम् । **विधिगुरुणा** विधेर्ब्रह्मणो दैवस्यापि गुरुर्जनको दैवपक्षे स्वामी तेन श्रीकृष्णेन । **त्रातपित्रङ्घ्रिकञ्ज-स्पर्शात्** त्रातो रक्षितः पिता नन्दो येन स त्रातपिता श्रीकृष्णः तस्याऽङ्घ्रिकञ्जस्पर्शः तस्मात् । **तस्याप्यजगरस्यापि विद्याधरवरपदवी** विद्याधरस्य श्रेष्ठस्थानम् । विद्याधरस्य देह इत्यर्थः। **दवीयसी नो अकारि**? दूरं न कृतवान् । सा श्रेष्ठतरा विद्याधर-पदवी तेन किं न दत्ता । दत्ता इत्यर्थः । हरेश्चरणस्पर्शात् स सर्पो मुनिशापान्मुक्तः सन् निजविद्याधररूपं झटिति प्रापेति भावः ।। काकुध्वनिरलङ्कारः स्रग्धरा वृत्तम् ।।२१।।

सौभाग्याङ्कितशङ्खचूडसदृशं गोपीकरस्पर्शनं ।
वाञ्च्छन्तं विनिहत्य दुष्टदमनस्तं शङ्खचूडं विभुः ।।
भोगीन्द्रस्य फणासहस्रविलसद्रत्नस्य मूर्त्यै मणिं
भ्रात्रेऽदादिह तद्विहीनशिरसे प्रीत्यैवतन्मूर्धगम् ।।३०।।

अन्वयः—दुष्टदमनः विभुः सौभाग्याङ्कितशङ्खचूडसदृशं गोपी-करस्पर्शनं वाञ्च्छन्तं तं शङ्खचूडं विनिहत्य, भोगीन्द्रस्य फणासहस्र-विलसद्रत्नस्य मूर्त्यै, इह तद्विहीनशिरसे भ्रात्रे तन्मूर्धगं मणिं प्रीत्या एव अदात् ।।

व्याख्या—सौभाग्यमिति ॥ दुष्टदमनः दुष्टानां दमनः । दुष्टान् दमयतीति दुष्टदमनः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो...' इति ल्युः । दुष्टनाशको विभुः श्रीकृष्णः । **सौभाग्याङ्कितशङ्खचूडसदृशम्** शोभनं भाग्यं सुभाग्यं तस्य इदं सौभाग्यम् इति अण् । सौभाग्येनाङ्कितं चिह्नितं तत् सौभाग्याङ्कितम् । सौभाग्यसूचकमित्यर्थः । सौभाग्याङ्कितं यत् शङ्खस्य चूडं कङ्कणं तेन सदृशम् तत् । **गोपीकरस्पर्शनं** गोपीनां कराः तेषां स्पर्शनम् अवग्रहं करग्रहणं तत् । **वाञ्च्छन्तम्** इच्छन्तम् । **तं शङ्खचूडम्** एतत्संज्ञं दैत्यं । **विनिहत्य** हत्वा । **भोगीन्द्रस्य** शेषनागस्य **फणासहस्रविलसद्रत्नस्य**, फणासहस्रेषु विलसन्ति रत्नानि यस्य स तस्य । फणासु

विलसन्मणेः शेषस्य **मूर्त्यै** । इहाऽस्मिन्नवतारसमये **तद्विहीनशिरसे भ्रात्रे** बलरामाय । **तन्मूर्धगं** तस्य शङ्खचूडस्यशिरस्थं मणिं **प्रीत्यैव अदात्** प्रेम्णा ददौ। यथा शङ्खनिर्मितकङ्कणं सन्ततं गोपीकरस्पर्शं करोति तद्वत्कर्तुमिच्छुं, नाम सादृश्यात् । तं शङ्खचूडं दैत्यं हतवानित्यर्थः ।। शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ।। ३० ।।

वामाक्षीर्नवगर्भसम्भवजुषः स्वल्पैरहोभिर्मुदा
रिष्टं यो गमयन्कुमारमुखतो मिष्टं परावर्तयन् ।।
गर्जन्मेघइवाव्रजद्व्रजभुवं तस्याप्यरिष्टस्य स-
त्सर्वारिष्टनिवारणोप्यमदयत्क्रव्यैररिष्टावलिम् ।।३१।।

अन्वयः---यः मुदा मेघ इव गर्जन्, नवगर्भसम्भवजुषः वामाक्षीः स्वल्पैः अहोभिः अरिष्टं गमयन्, कुमारमुखतः मिष्टं परावर्तयन्, व्रजभुवम् अव्रजत् । सत्सर्वारिष्टनिवारणोपि तस्य अरिष्टस्यापि क्रव्यैः अरिष्टावलि अमदयत् ।।

व्याख्या—**वामाक्षीरिति** ।। **योऽरिष्टासुरो मुदा मेघ इव गर्जन्** हर्षेण मेघ-इव निनदन् । **नवगर्भसम्भवजुषः** नवमुदरस्थं गर्भं नवगर्भं तस्य सम्भवं जन्म जुषन्तीति नवगर्भसम्भवजुषः ताः । इति क्विप् । **वामाक्षीर्**वामे सुन्दरे अक्षिणी यासां ता वामाक्षीस्ताः । आपन्नसत्वाः स्त्रियः । **स्वल्पैरहोभिर**त्यल्पसमयेन । **अरिष्टं** सूतिकागृहं **गमयन्** गन्तुं प्रेरयन् 'गर्भागारं वासगृहमरिष्टंसूतिकागृह'मित्यमरः । यो मेघ इव गर्जन् गर्भिणीनां गर्भपातं करोतिस्मेत्यर्थः । तथा **कुमारमुखतो मिष्टं परावर्तयन्** यो बालानां मुखेभ्यो यद्दत्तं स्वाद्वन्नं तद्दूरीकरोति स्म, एतादृक् सोऽरिष्टासुरो गर्जन् **व्रजभुवं** गोकुलम् **अव्रजत्** अगच्छत् । तत्र **सत्सर्वारिष्टनिवारणोपि** सर्वेषामरिष्टानाम् अशुभानां निवारयति दूरीकरोतीति सर्वारिष्टनिवारणः सत् शोभनः सर्वारिष्टनिवारणः । सर्वाशुभनाशकः श्रीकृष्णः । **तस्य अरिष्टासुरस्य, क्रव्यैः** तस्यैव मांसखण्डैः । **अरिष्टावलिं** काकपङ्क्तिम् । 'काके तु करटारिष्ट बलिपुष्ट सकृत्प्रजाः' इत्यमरः । **अमदयत्** मोदयामास । तं दैत्यं खण्डशः कृत्वा तस्यैव मांसखण्डैर्वायसान् अतर्पयदित्यर्थः । तं मुक्तिमगमयदितिभावः ।।३१।। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।।

यन्नादे मृत्यूभीत्या त्रिगुणयतितरामङ्कगुप्यन्त्सुकेशी-
सीमन्तान्मौक्तिकालिं बत नयनयुगादस्त्रबिन्दून्स्म मुञ्चन् ।।
धैर्याहङ्कारपेशी निखिलसुरगणः सोप्यहन्दुर्निदेशी-
केशी दैत्योऽवकेशी समजनि कुमतेः कल्पशाखीव मान्यः ।।३२।।

अन्वयः—यन्नादे धैर्याहङ्कारपेशी सुकेशी मान्यः निखिलसुरगणः सीमन्तात् मौक्तिकालि मुञ्चन्, नयनयुगात् अस्त्रबिन्दून् मुञ्चन्, वत मृत्युभीत्या अङ्कगुप्यन् त्रिगुणयतितराम् स्म। सोपि अहन्दुर्निदेशी केशीदैत्यः कुमतेः कल्पशाखीव अवकेशी समजनि ॥

व्याख्या--**यन्नादे इति** ॥ **यन्नादे** यस्य केशिदैत्यस्य घोरनिनादे सति। **धैर्याहङ्कारपेशी** धैर्याहङ्कारयोः पैशी कोशो भाण्डारइत्यर्थः। **सुकेशी** सुष्ठु केशाः कचा यस्य सः। इति णिनिः। **मान्यः** श्रेष्ठः। **निखिलसुरगणो** देवा इत्यर्थः। **सीमन्तात् मौक्तिकालिं** सीमन्तः केशवेशः तस्मात् मौक्तिकानाम् आलिः पङ्क्तिः ताम् **मुञ्चन्**। शिरसिधृता मौक्तिकमालाः स्रवन् स्खलन् वा। तथा **नयनयुगात् अस्त्रबिन्दून् मुञ्चन्**। रुदन् इत्यर्थः। **वत** इदमाश्चर्यं यत् अमरगणोपि **मृत्युभीत्या** मरणभयाद् **अङ्कगुप्यन् त्रिगुणयतितरां स्म**। 'गुप व्याकुलत्वे'। अङ्कान् शरीरावयवान् गुप्यतीति अङ्कगुप्यन्। अतिशयेन त्रिगुणयतीति त्रिगुणयतितराम्। 'द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ' इत्यनेन तरप् प्रत्ययः तस्य घ संज्ञा तस्य आम्। देवगणोऽतिशयव्याकुलत्वेन शरीरावयवान् त्रिगुणीकृत्य सङ्कोचयति स्म। एतादृक् **सोपि केशी दैत्यः अहन्दुर्निदेशी** अहमिति मान्तमव्ययम् अहङ्कारे। अहङ्कारेण दुर्निदेशान् दुष्टाज्ञाः करोति इति दुर्निदेशी। अथवा दुर्निदेशोऽस्याऽस्तीति दुर्निदेशी दुष्टाज्ञाकारी इत्यर्थः। सोपि इह प्रभोः सम्मुखे। **कुमतेर्दुर्बुद्धेः कल्पशाखीव** कल्पतरुरिव **अवकेशी समजनि** वंध्यो निष्फलो बभूव। 'वंध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः स दैत्योपि प्रभुणा हत इति भावः ॥ यमकानुप्रासौ। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३२ ॥

व्योमोङ्गजो बतमयस्य पितैवनृणा-
माङ्पूर्वकोऽथभयकृद्विपरीतनामा ॥
विश्वात्मनो गिरिदरीमनयद्वयस्या-
नेतं सचोदरदरीं सहसैव मृत्योः ॥३३॥

अन्वयः—मयस्य अङ्गजः व्योमः। पिता एव आङ्पूर्वकः। अथ विपरीतनामा नृणां भयकृत्। (स व्योमः) विश्वात्मनः वयस्यान् गिरिदरीम् अनयत्। स च एतं सहसैव मृत्योः उदरदरीम् अनयत् ॥

व्याख्या--**व्योम इति** ॥ **मयस्य** मयासुरस्य **अङ्गजः** पुत्रो **व्योमो** व्योमासुरः। **पितैव** यः तस्य पिता मयः **आङ्पूर्वकः** 'आमय' एव। 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप-रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः। साक्षादुपताप एव। अथ एतादृक् मयः। **विपरीतनामा** नाम्ना विपर्ययः, विपर्ययुक्तशब्दनामधारी 'यमः'। **नृणां** लोकानां

भयकृत् भयदायकः मृत्युः। एतादृशो मयस्य 'आमयस्य', 'यमस्य' वा पुत्रो व्योमासुरः। **विश्वात्मनो** विश्वस्य जगतः आत्मा विश्वात्मा तस्य। जगदाधारस्य प्रभोः श्रीकृष्णस्य **वयस्यान्** सुहृदो **गिरिदरीं** गिरेर्दरी कन्दरा ताम्। **अनयत्** निनाय। गिरिकन्दरेषु पिहितवानिति भावः। **स च** तदा श्रीकृष्णस्तु। **एतं** व्योमासुरं **सहसैव** अतर्कितमेव झटिति **मृत्योरुदरदरीमनयत्** मृत्युमुखे अनैषीत्। तम् अहन्नित्यर्थः ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३३ ॥

यदतनुतनोः संसर्गेण क्षतायतकोटिना
स्थितमशनिना डिण्डीरेणाप्यसौ नमुचिर्हतः ॥
इति नु चरितं स्मृत्वा कंसः पुराऽसुरजन्मभाक्
चरममकृताऽक्रूरोपायं वधाय तदेशयोः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—यत् अतनुतनोः संसर्गेण क्षतायतकोटिना अशनिना स्थितम्। असौ नमुचिः डिण्डिरेणापि हतः नु। इति चरितं स्मृत्वा पुराऽसुरजन्मभाक् कंसः तदा ईशयोः वधाय चरमम् अक्रुरोपायम् अकृत ॥

व्याख्या—यदिति ॥ यत् यस्मात् कारणात्। **अतनुतनोः** न तनुर्लघुः। अतनुर्दीर्घः। अतनुस्तनुर्देहो यस्य सः। अतनुतनुर्दीर्घकायः तस्य **संसर्गेण** पुष्टाङ्गराक्षसस्य सङ्गत्या। **क्षतायतकोटिना** क्षता छिन्ना आयता दीर्घा कोटिः कोणोऽग्रभागो यस्य स तेन। नातितीक्ष्णेन। **अशनिना** वज्रेण **स्थितं** यथास्यात् तथा निष्फलम् इति यावत्, नमुच्योपरि वज्रस्य प्रभावो निष्फलः। **परं चाऽसौ नमुचिर्डिण्डीरेणापि हतः** केवल समुद्र फेनेनैव स नमुचिर्हतः। **नु** इति चित्रम्। "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन" इत्यमरः। **इति चरितं** पूर्ववृत्तान्तं **स्मृत्वा पुरासुरजन्मभाक्** पूर्वस्मादेवदैत्ययोनिरसौ कंसः **तदा ईशयोर्वधाय** तौ बलकृष्णौ हन्तुं। **चरमम्** अन्तिमम् **अक्रूरोपायं** न क्रूर उपाय उद्योगः तम्। सौम्योपायम् **अकृत** चकार। तदेव अर्थान्तरेण अक्रूरस्य श्वफल्कात्मजप्रेषणस्योपायं चकार ॥

पूतनादीन् विविधान् प्रेषितान् दैत्यान् निहतान् दृष्ट्वा कठिनोपाया निष्फला जाता इति ज्ञात्वा अथ स कंसः तयोर्बलकृष्णयोर्वधाय तौ मथुरामानेतुं श्वफल्कात्मजम् अक्रूरमयोजयदितिभावः ॥ दृष्टान्तालङ्कारः ॥ हरिणीछन्दः ॥३४॥

राज्ञा कृतां कुमतिना बत दुष्कराज्ञा-
माज्ञायभारमिव नम्रशिराश्चिराय ॥

**प्राज्ञानुवर्णितगुणः स बभूव किंवा
तादृक्क्रियोपरतसज्जनलज्जयैव ।।३५।।**

अन्वयः—बत ! कुमतिना राज्ञा कृतां दुष्कराज्ञां भारमिव आज्ञाय, प्राज्ञानुवर्णितगुणः स चिराय नम्रशिराः बभूव । किंवा तादृक्क्रियोपरतसज्जनलज्जया एव ।।

व्याख्या—राज्ञेति ॥ बत ! इतिखेदे । **कुमतिना राज्ञा** दुर्बुद्धिना राज्ञा कंसेन **कृतां** निर्देशितां । **दुष्कराज्ञां** दुष्करा कठिना आज्ञा दुष्कराज्ञा ताम् । **भारमिव** गरिष्ठवस्तु शिरसिधृतमिव । **आज्ञाय** राजाज्ञां परिपालनायेति मत्वा । ज्ञा धातो ल्यप् ह्रस्वाभावात् न तुक् । **प्राज्ञानुवर्णितगुणः** प्राज्ञैः सुज्ञैरनुवर्णिताः प्रशंसिता गुणा यस्य सः । विद्वन्मान्यः स अक्रूरः । **चिराय** बहुकालपर्यन्तं **नम्रशिरा बभूव** । अप्रियत्वेन भारभूतां राजाज्ञा दधत् सन् किङ्कर्तव्यविमूढ इव नतमुखो बभूवेत्यर्थः । **किंवा तादृक्क्रियोपरतसज्जनलज्जया एव** तादृक्क्रियाया तदप्रियकर्मणि उपरतोऽनिच्छयाप्रेरितः सज्जनः तेनोत्थिता लज्जा तया । अथवा अनिच्छतापि कर्तव्येन दुष्कराज्ञोत्थितलज्जया एव यथा सज्जनो नतमुखोभवति तद्वत् स नम्रशिरा बभूव ।। वसन्ततिलकावृत्तम् । यमकानुप्रासौ ।।३५।।

**श्रीकृष्णसम्माननगोचरात्पथो व्यभ्रंशयन्यं शतशोमनोरथाः ।।
एकः कथं तं बत सत्पथप्रियं मार्गेण वृष्णिप्रवरं नयेद्रथः ।।३६।।**

अन्वयः—शतशोमनोरथाः श्रीकृष्णसम्माननगोचरात् पथः यं व्यभ्रंशयन् । (तर्हि) एकः रथः सत्पथप्रियं तं वृष्णिप्रवरं (एकेन) मार्गेण कथं नयेत् । बत ।।

व्याख्या—श्रीकृष्ण इति ॥ शतशोमनोरथाः शतशः मनोरथाः । अगणिता मनसोभिलाषरूपरथाः । 'संख्यैकवचनाच्चवीप्सायाम्' इत्यनेन शस् प्रत्ययः । शतानि शतानि इति शतशः अगणिता इत्यर्थः । यस्य अगणितमनोरथाः **श्रीकृष्णसम्माननगोचरात् पथः** गावः इन्द्रियाणि चरन्ति अस्मिन्निति गोचराः । 'गोचर संचर वहव्रज....' इत्यनेन घान्तोनिपात्यन्ते । श्रीकृष्णस्य सम्माननाय आदराय पूजनाय गोचरा :प्रत्यक्षीकृताः तस्मात् । पथः मार्गात् । यस्य मनोरथाः श्रीकृष्णसम्मानार्थायेन्द्रियाश्रितात् मार्गात् । **यम्** अक्रूरं **व्यभ्रंशयन्** मार्गभ्रष्टमकुर्वन् । **एकोरथः** तर्हि तस्य एको रथो यस्योपरि स आरूढः । **सत्पथप्रियं** सन्मार्गेण गन्तुमिच्छन्तं, सदाचाररतम् । **तं वृष्णिप्रवरं** वृष्णिकुलोद्भूतमक्रूरम् । **मार्गेण कथं नयेत** एकेनैवमार्गेण कथं नयेत् । बत इति विस्मयः ।। यस्य शतशो मनोरथा

यमक्रूरं श्रीकृष्णसम्माननार्थायेन्द्रियविषयीभूतमार्गात् प्रभ्रंशयामासुः तं सत्पथप्रियम् एकोरथो यं स आरूढः कथं मार्गेण नयेत् इति उत्प्रेक्षते कविः उत्प्रेक्षालंकारः। इन्द्रवंशा छन्दः। स्यादिन्द्रवंशाततजैरसंयुतैः ॥३६॥

कुर्या कथं निखिलगोष्ठबहिश्चरासु
कृष्णापसारणविधिं प्रकटं दिवैव ॥
इत्थं विविच्य निजदुष्कृतिनिह्नवेच्छुः
शङ्के गवां स समजेन तिरोहितोऽभूत् ॥६७॥

अन्वयः—दिवैव निखिलगोष्ठबहिश्चरासु कृष्णापसारणविधिं प्रकटं कथं कुर्याम्। इत्थं विविच्च्य निजदुष्कृतिनिह्नवेच्छुः स गवां समजेन तिरोहितः अभूत्। शङ्के ॥

व्याख्या—कुर्यामिति ॥ दिवैव निखिलगोष्ठबहिश्चरासु सतीषु बहिः चरन्तीति बहिश्चराः निखिलगोष्ठेभ्यो बहिश्चराः तासु। अस्मिन् दिवासमय एव यदा सकलगावो गोस्थानाद् बहिर्निर्गताः तदा। **कृष्णापसारणविधिं** कृष्णस्य अपसारण-विधिं दूरीकरणविधानं **प्रकटं** व्यक्तं **कथं कुर्याम्**। इत्थं **विविच्य** मनसिविचार्य। **निजदुष्कृतिनिह्नवेच्छुः** निजदुष्कृत्या निह्नवं गोपनम् इच्छतीति इच्छुः 'विन्दु-रिच्छुः' इत्यनेन उप्रत्ययः। इषेः छत्वं च निपात्यते। स्वदुराचरणाच्छादनमिच्छुः सोऽक्रूरः। **गवां समजेन तिरोहितोऽभूत्** गोवृन्देन सह तिरोभूत्वा गोष्ठमगात्। 'समुदोरजःपशुषु' इत्यनेन अप् प्रत्ययः, समजः। 'पशूनां समजोन्येषां समाजोथ-सधर्मिणामित्यमरः'॥ इत्यहं शङ्के इति उत्प्रेक्षतेकविः ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥३७॥

सत्त्वं प्रशस्तमपि धिङ्मुरभिद्वियुक्तं
नित्यं नमोऽस्तु रजसेपितदङ्घ्रिभाजे ॥
इत्थं ब्रुवन्ननुपदं विरजा मुकुन्द-
पादाब्जरञ्जितरजः सुभृशं लुलोठ ॥३८॥

अन्वयः—सत्त्वं प्रशस्तमपि मुरभिद्वियुक्तं धिक्। तदङ्घ्रिभाजे रजसे अपि नित्यं नमः अस्तु। इत्थं ब्रुवन् विरजाः मुकुन्दपादाब्ज-रञ्जितरजस्सु अनुपदं भृशं लुलोठ ॥

व्याख्या—सत्त्वं प्रशस्तमपि सत्त्वरजस्तमस्सु गुणेषु सत्त्वगुणो नितरां प्रशं-सितोऽपि। **मुरभिद्वियुक्तं** यदि मुरभिदा मुरारिणा श्रीकृष्णेन वियुक्तं रहितं

चेत् तर्हि तत् सत्त्वं धिक्कर्तुं योग्यम्। सत्त्वगुणयुक्तोनरोऽपि यदि कृष्णभक्तिहीनश्चेत् तर्हि धिक् कर्तुं योग्यः। **तदङ्घ्रिभाजे** तस्य अङ्घ्री चरणौ भजतीति तदङ्घ्रि भाक्। इतिण्विः। तस्मै। प्रभुचरणयुजे **रजसे** धूल्यै अपि **नित्यं नमोऽस्तु** यद्यपि प्रभुचरणयुक्तं रजो धूलिरपि तदपि तस्मै नित्यं नमोऽस्तु अथच रजोगुणात्मकाय पुरुषाय परन्तु भगवद्भक्ताय नित्यं नमोऽस्तु। तस्मात् प्रभोः अहरहः पदावलिप्ताय व्रजभूपांसवे नित्यं नमः अस्तु। **इत्थं ब्रुवन्** ध्यायन्। **विरजाः** विगतं रजोगुणोमोहो यस्मात् स विरजाः विगतसंदेहः स अक्रूरः। मुकुन्दपादाब्जरञ्जितरजस्सु मुकुन्दस्य पादाब्जाभ्यां रञ्जितानि संसक्तानि यानि रजांसि तेषु। श्रीकृष्णस्य पादचारेण रञ्जितधूलिषु **अनुपदं** पदे पदे **भृशम्** अत्यन्तं **लुलोठ** व्यलुठत् व्रजभुवम् अत्यन्तं व्यलुठत्॥ सत्त्वरजोगुणमध्ये सतोगुणस्य प्रशंसा लोकेऽभवति, परं कविरत्र सत्त्वरजसोर्मध्ये रजोगुणं प्रशंसति कृष्णसंसर्गयुक्तत्वादिति भावः॥ वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ३८॥

गोविन्ददर्शनमहोत्सवमग्नचेता
आनन्दनीरभरनिर्भरघूर्णिताक्षः॥
गोपीसुदिष्टबहिरुज्झितदूनदून
दुर्दैवदर्शितदिशः स विवेश गोष्ठम्॥३९॥

अन्वयः—स्पष्टम्

व्याख्या—गोविन्देति॥ गोविन्ददर्शनमहोत्सवमग्नचेताः गोविन्दस्य दर्शनं स एव महोत्सवोऽत्यानन्दः तस्मिन् मग्नं चेतो यस्य सः। 'अत्वसन्तस्यचाऽधातोः' इत्यनेन उपधादीर्घः। श्रीकृष्णदर्शनोत्सुक इत्यर्थः। तद्दर्शनस्य। आनन्दादुत्थंयन्नीरम् अश्रु तस्य भरः पूरः तेन निर्भरे अतिशये घूर्णिते प्रचलिते अक्षिणी यस्य सः। **आनन्दनीरभरनिर्भरघूर्णिताक्षः**। पुनर्गोपीनां सुदिष्टं सौभाग्यं तत् गोपीसुदिष्टं तेन बहिरुज्झितं निष्कासितं प्रक्षिप्तं यत् दूनदूनदुर्दैवं अतिशयकष्टप्रदं दुर्भाग्यं तेन दर्शिता दिशा यस्य सः। **गोपीसुदिष्टबहिरुज्झितदूनदूनदुर्दैवदर्शितदिशः**। एतादृक् सोऽक्रूरो **गोष्ठं विवेश** व्रजं प्रविवेश॥ स्वतस्तु हरिदर्शनोत्सुकस्तस्य चिन्तनोत्थितानन्दाश्रुणा प्रचलितेक्षणः सुभगानां गोपीनां दुर्दैवदर्शितमार्गम् अनुसरन् सोऽक्रूरो वज्रं प्रविवेशेति भावः॥ यमकानुप्रासौ॥ वसंततिलकावृत्तम्॥ ३९॥

सुधामयं नन्दनरत्नरम्यं सम्राजितं निष्कुटगाप्सरोभिः॥
भूस्थं गुरुः स्वर्गमिवातिपुण्यो नन्दस्य सानन्दमगादगारम्॥४०॥

अन्वयः—सुधामयं, नन्दनरत्नरम्यं, निष्कुटगाप्सरोभिः सम्राजितं नन्दस्य स्वर्गमिव भूस्थं सानन्दम् अगारम् अतिपुण्यो गुरुः अगात् ॥

व्याख्या—सुधेति ॥ **सुधामयम्** चूर्णनिर्मितत्वात् सुधाप्रचुरम्। 'सुधालेपोऽमृतं स्नुही' इत्यमरः 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यनेन सुधायाः प्राचुर्यार्थे मयट् प्रत्ययः। **नन्दनरत्नरम्यं** नन्दयतीति नन्दनः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो…' इत्यनेन ल्युः तस्मात् अनः। तं नन्दनं सुन्दरमित्यर्थः। नन्दनै रत्नै रम्यं मनोहरं तत्। रत्नजटितेन मनोहरम्। **निष्कुटगाप्सरोभिः सम्राजितं** निष्कुटे गच्छन्तीति निष्कुटगानि। अपां सरांसि तानि अप्सरांसि निष्कुटगानि अप्सरांसि तानि निष्कुटगाप्सरांसि तैः। गृहारामजलाशयैः सुशोभितम्। 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः। **नन्दस्य** श्रीकृष्णपितुः। **स्वर्गमिव भूस्थं** देवगृहसदृशम्। **सानन्दम्** आनन्देन सहितं यथा स्यात् तथा। **अगारं** गृहम् **अतिपुण्यो गुरु**र्मान्योऽक्रूरो**गात्**। श्रीकृष्णदर्शनलाभादतिपुण्यवान् इतिभावः ॥ उपजाति वृत्तम् ॥४०॥

स्वीकृत्य नन्दबलभद्रसुभद्रपादै-
र्दत्तामनोरथशताधिकसत्क्रियास्ताः ॥
पर्यङ्कमेव नहि किन्तु भवाम्बुराशे
स्तर्य्यङ्कमप्ययमसेवत वृष्णिवर्यः ॥४१॥

अन्वयः—नन्दबलभद्रसुभद्रपादैः दत्ताः ताः मनोरथशताधिकसत्क्रियाः स्वीकृत्य, अयं वृष्णिवर्यः पर्यङ्कमेव न हि असेवत किन्तु भावाम्बुराशेः तर्य्यङ्कम् अपि ॥

व्याख्या—स्वीकृत्येति ॥ **नन्दबलभद्रसुभद्रपादैः**। सुभद्रौ कल्याणकरौ पादौ यस्य स सुभद्रपादः प्रभुः श्रीकृष्णः। नन्दश्च बलभद्रश्च सुभद्रपादश्च ते। तैः। **दत्तास्ता मनोरथशताधिकसत्क्रियाः** मनोरथानां मनस्यभिलषितानां शतं तस्मादधिका बहवः सत्क्रियाः सत्काराणां क्रियास्ताः स्वीकृत्य अङ्गीकृत्य। **अयं वृष्णिवर्योऽ**क्रूरः। **पर्यङ्कमेव नहि**—न केवलं पर्यङ्कं मञ्चकम् असेवत उपबुभुजे किन्तु **भवाम्बुराशेः** भवः संसार एव अम्बुराशिः समुद्रः तस्य। भवसागरस्य **तर्य्यङ्कमपि** तरेर्नावः (तर्याः वा) अङ्कं स्थानम् असेवत। भवसागरस्य तरणोपायमपि प्राप इत्यर्थः। हरिणा तस्मै न केवलं लौकिकमनोरथा दत्ताः किन्तु परत्र वैकुण्ठमपि दत्तमिति भावः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४१॥

तेभ्यः स पृष्टकुशलः परिहृष्टचेता
मार्गे मनोरथशतैर्ननु हापितं तैः ॥
भोजेन्द्रदुर्विधिसमीरणतोऽनुवृत्तं
वृत्तं शशंस निखिलं निजदूत्यगर्भम् ॥४२॥

अन्वयः—मार्गे भोजेन्द्रदुर्विधिसमीरणतः अनुवृत्तं, तैः मनोरथशतैः ननु हापितम् । पृष्टकुशलः परिहृष्टचेताः स निखिलं निजदूत्यगर्भं वृत्तं तेभ्यः शशंस ।।

व्याख्या—तेभ्यइति ॥ मार्गे पथ्यागमनसमये । **भोजेन्द्रदुर्विधिसमीरणतोऽनुवृत्तं** भोजेन्द्रस्य कंसस्य दुर्विधिर्दुर्विधानं कपटप्रबंधः स एव समीरणो महावातः तस्मात् तसिः । कंसेन दुष्टहेतुना कृष्णानयनरूपं कृतं दुर्विधानं तस्मात् यदनुवृत्तं मनसो भ्रमणं, यदुत्पन्नं मनोविकारं तत् । **तैर्मनोरथशतैः** सङ्कल्पविकल्पाध्यासितैः शतशोऽसंख्यैरभिलषितैः **ननु** निश्चयेन **हापितं** त्याजितं विस्मृतमित्यर्थः । ततः **पृष्टकुशलः** क्षेमसौस्थ्यादिपृष्टः । **परिहृष्टचेताः** सन्तुष्टमनाः सोऽक्रूरः । **निखिलं निजदूत्यगर्भं वृत्तं** दौत्यकर्मणिनियुक्तेन यद्गर्भं गूढं हेतुं तं समग्रं वृत्तं वृत्तान्तं । **तेभ्यो** नन्दबलकृष्णेभ्यः **शशंस** विस्तारेण कथयामास । हापितमिति ओहाक् त्यागे । 'अर्तिन्हीव्लीरी....' इत्यनेन णिजन्तात् पुक् ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४२॥

विचित्रं यत्ताता अपि निदधते दृष्टिमुदरे
तदुत्थेनैवात्र प्रतिवचनमूचेऽन्धकविराट् ॥
न वत्सैवं तस्या बत पतनदोषः प्रथमके
चिरायास्तां नान्ते ललितमृदुमूर्त्ताविति धिया ॥४३॥

अन्वयः—ताताः अपि उदरे दृष्टि निदधते । विचित्रं यत् तदुत्थे न एव । अत्र अन्धकविराट् ऊचे । हे वत्स ! एवं न । बत तस्याः पतनदोषः प्रथमके चिराय आस्ताम् । अन्ते ललितमृदुमूर्त्तौ न । इति धिया ॥

व्याख्या—विचित्रमिति ॥ ताता अपि ये ताता वृद्धास्ते **उदरे** जठरे शरीरपोषणपरां **दृष्टिमेव** निदधते धारयन्ति अर्थात् ये अस्मत् वत्सला वृद्धाः ते केवलं देहपोषणे एव दृष्टिक्षेपं कुर्वन्ति, **विचित्रं तदुत्थे नैव** किन्तु आश्चर्यमिदं यत् तदुत्थे तेभ्यः उत्थे तज्जन्ये अपत्ये अस्मत् सदृशि न एव, अस्मदुपरि दृष्टिक्षेपं न कुर्वन्ति । अर्थात् उदरपोषणमङ्गीकृत्य दुष्टकंसेनादिष्टं कार्यं कर्तुं प्रवृत्ता भवन्तोऽ-

स्मत्परामर्शोपि न कृतवन्त इति भावः। **अत्र** श्रीकृष्णस्य एतद्विधाने वचने। **अन्धकविराट्** 'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात् विराजते शोभते इति विराट्। इति सत्सूद्विषद्रुहदुह....इत्यादिना क्विप्। अन्धकानां यदूनां विराट् श्रेष्ठः यदुश्रेष्ठोऽक्रूर इत्यर्थः। अथ च अन्धानां दृष्टिहीनानां कविराट् अथवा अन्ध इव कविराट्, वाक्पटुः उक्तिकुशलः, यतः सामाद्युक्तिभिः कृष्णाय मथुरां नेतुमागतोऽक्रूरः। प्रायः अन्धो धूर्त एव भवति इत्यपि भावः। **प्रतिवचनमूचे** प्रत्युत्तरं ददौ। **हे वत्स** श्रीकृष्ण! **एवं न**। 'वयम् उदरपोषणपरत्वेनैव दृष्टिक्षेपं कुर्मः' इति यत् त्वं वदसि तन्नैव। **बत!** अनुकम्पायां, वयं किं कुर्मः, वयमसमर्था इति भावः। किन्तु **तस्या** दृष्टेः **पतनदोषः** पतनस्य विक्षेपणस्य दोषो विकारो न्यूनता वा। **प्रथमके** पूर्वनिदर्शिते अर्थात् उदरे **चिराय आस्तां** तिष्ठतु–अर्थात् यत्र दृष्टिः तत्र तस्याः पतनं भवति किन्तु तस्या दोषयुक्तं पतनं न श्लाघ्यं तदपि यदि सा उदरभरणानुसीमिता भवति चेत् तर्हि भवतु तत्र निर्दोषा चिराय। परं च यद्दुष्टानुसरणमवलम्ब्य भवादृशि ममतास्पदीभूतां दृशं त्यज्यतेऽस्माभिः तर्हि तदेव दृष्टिदोषः किन्तु एवं विकारास्पदी दृष्टिरपि **अन्ते ललितमृदुमूर्तौ न आस्ताम्** अन्ते तदुत्थे अर्थात् अपत्ये भवादृशि सुकुमारशरीरे तद्दृष्टि दोषो न भवतु **इति धिया** इति विचारेणैव वयं वर्तामहे।

दुष्टानां भृत्यत्वमङ्गीकृत्य सुष्टुदुष्टुकार्यं कर्तुं प्रवृत्तानां गुरुजनानाम् उदरभरणा एव दृष्टिः। तामेवानुसरन्तः भवादृश एव इति वैचित्र्यम्। इत्येवमाक्षिप्तोऽक्रूर उवाच हे वत्स श्रीकृष्ण। एवं न। यदि उदरभरणा दृष्टिरेवात्र दुष्टानां भृत्यत्वमंगीकरणे भवति चेत् तर्हि भवतु सा तत्र चिराय, परञ्च सा विकृता उदरपोषणा दृष्टिर्भवादृशानां सुकुमाराणां विघातिनी न भवतु इत्यैव बुध्या वयं वर्तामहे इति भावः॥ शिखरिणी वृत्तम्॥ अपह्नुतिरलङ्कारः॥४३॥

दुर्भरं परमिहोदरं दरं तन्मुधैव दृगधः करोति यत्॥
इष्टदर्शनसुखे स्वतन्त्रतां तद्गतां क्षिपति यत्पदस्थितम्॥४४॥

अन्वयः—तत् उदरं दरं इह परं दुर्भरम्। यत् मुधैव दृगधः करोति। यत् पदस्थितम् इष्टदर्शनसुखे तद्गतां स्वतन्त्रतां क्षिपति॥

व्याख्या—दुर्भर मिति॥ पुनरपि उदरस्य दृष्टिसम्बन्धं दर्शयन्नाह। **तत्** तस्मात् हे कृष्ण। **उदरं दरं** श्वभ्रम् अथ च भयम् 'दरो स्त्रियां भये श्वभ्रे' इत्यमरः। **इह** अस्मिन् लोके **परम्** अत्यन्तं **दुर्भरं** दुःखेन भर्तुं योग्यम्। इह उदरपोषणमतिकठिनं भयावहमपि। **यत्** उदरं **मुधा एव** व्यर्थमेव **दृगधः** दृग् दृशं दृष्टिं अधः **करोति** नीचत्वं नयति। अर्थात् असौ जठरः उदरभरणार्थं जनं

व्यर्थमेव अधोदृष्टिकरणाय प्रेरयति । अनादरयतीत्यर्थः । अथ च यत् दुर्भरमुदरं दृगधः करोति तत् मुधा एव असत्यमेव अर्थात् उदरभरणं दृष्टिपातं च अनयोर्द्वयोर्मध्ये न कोपि सम्बन्धः । कथं ? **यत्** उदरं **पदस्थितं** चरणवर्ति, पक्षे अधिकारस्थितम् अर्थात् उदरपीडितोजनः किङ्करो वा राजा वा भवतु । **इष्टदर्शनसुखे** इष्टस्य इच्छितस्य अर्थात् भोजनस्य दर्शनं ईक्षणं प्रापणमित्यर्थः । तस्य सुखं तस्मिन् । प्राप्तव्यभोजनसुखहेतौ । **तद्गतां स्वतन्त्रतां** तस्य उदरस्य उदरभरणार्थजनस्येत्यर्थः । गता या स्वतन्त्रता स्वाधीनता तां **क्षिपति** जहाति । अर्थात् उदरभरणार्थं विचरतः जनस्य स्वतन्त्रतां नश्यति । अतः उदरभरणवर्तिनो वयं दुष्टकंसप्रेरणेनागता नष्टस्वातन्त्र्या एव इति भावः ।। स्वागतावृत्तम् परिकरालंकारः ।।४४।।

त्वामानिनीषुरगुणः क्रूरोङ्कस्थौ न वां सहन् ।।
सगुणं चापमक्रूरं मां च मध्यस्थमातनोत् ।।४५।।

अन्वयः—त्वाम् आनिनीषुः अगुणः क्रूरः वाम् अङ्कस्थौ न सहन् सगुणं चापं मामक्रूरं च मध्यस्थम् आतनोत ।।

व्याख्या—त्वामानिनीषु आनेतुमिच्छुः । नी धातोः सन्नन्तात् 'विन्दुरिच्छुः' इत्यनेन उः प्रत्ययः । त्वा मथुरामानेतुमिच्छुः **अगुणः** गुणरहितः वात्सल्यादिभावशून्यः **क्रूरो** निर्दयः कंसः । **वां** युवां बलकृष्णौ **अङ्कस्थौ** उत्सङ्गस्थितौ अर्थात् शिशुमन्तौ एव **न सहन्** अक्षममाणः । सहन्निति 'षह मर्षणे' इत्यस्मात् शत्रन्तम् । यद्यप्ययं धातुः आत्मनेपदी सहते । तथापि चुरादित्वात् साहयति सहति इति परस्मैपदी । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमितिवत्' । अतो युवामक्षममाणः कंसः **सगुणं चापं** मौर्वीयुक्तं धनुः । **मां सगुणामक्रूरं च** वात्सल्यादिगुणयुक्तं क्रौर्यरहितं शान्तं मामक्रूरम् एतन्नामानं च । **मध्यस्थमातनोत्** । मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः तम् । 'सुपिस्थः' इत्यनेन कः प्रत्ययः । धनुर्मध्यस्थमातनोत् विहितवान् अर्थात् धनुर्यज्ञमिषेण त्वां मथुरामानेतुं विहितवान् । पक्षे मां च मध्यस्थमातनोत् अर्थात् कंसः भवद्वेषी क्रूरोपि निज क्रौर्यं मम द्वारा निमंत्रणेनाच्छादयन् कपटेन स्वस्य गुणैकलुब्धतां प्रदर्शयन् त्वामानेतुमुदरसङ्गतं मां नियुक्तवान् इत्यर्थः ।। अनुष्टुप् छन्दः ।।४५।।

अभाणीत्थं तदा वाणी माणिक्यैरिव घट्टिता ।।
सुवर्णकीर्णाऽक्रूरेण भुक्त्वा ताम्बूलसेविना ।।४६।।

अन्वयः—तदा भुक्त्वा ताम्बूलसेविना अक्रूरेण माणिक्यैः घट्टिता इव सुवर्णकीर्णा वाणी अभाणि ।।

व्याख्या—अभाणीति ॥ तत्र क्षेमसौस्थादिकुशलप्रश्नानन्तरम्। **भुक्त्वा** भोजनं कृत्वा **ताम्बूलसेविना** मुखशुध्यर्थं ताम्बूलचर्वणं कृतवताऽक्रूरेण **माणिक्यैः** एतन् सञ्जैरारक्तनगैः **घट्टिता इव** जटितेव। **सुवर्णकीर्णा** सुष्ठु वर्णैः शोभनाक्षरैः कीर्णा विस्तृता व्याप्ता वा अथच सुवर्णेन हाटकेन व्याप्ता **वाणी** गीः **अभाणि** उक्ता। माणिक्यैर्घट्टिता इव इत्यनेन वचन समये ताम्बूलरागदर्शनमुत्प्रेक्षते कविः ॥ अनुष्टुब्छन्दः ॥ ४६ ॥

पुर्यां शरासनमखोत्सवदर्शनाय
क्षत्राज्ञया व्रजपतेः पटहोऽथ तत्र ॥
आघोषितः प्रतिगृहं नवदुर्विलापः
स्वाध्यायदैशिक इवाभवदङ्गनानाम् ॥४७॥

अन्वयः—क्षत्राज्ञया पुर्यां शरासनमखोत्सवदर्शनाय व्रजपतेः पटहः आघोषितः अथ तत्र प्रतिगृहं अङ्गनानां नवदुर्विलापः स्वाध्यायदैशिक इव अभवत ॥

व्याख्या—पुर्यामिति ॥ क्षत्राज्ञया क्षतात् त्रायते इति क्षत्रः। क्षत्रस्य भूपतेः कंसस्य आज्ञया अनुशासनेन। **पुर्यां** मधुपुर्याम्। **शरासनमखोत्सव-दर्शनाय** शरस्य आसनं धनुः तस्य मखो यज्ञः तस्य उत्सवः तस्य दर्शनं तस्मै। धनुर्यज्ञंद्रष्टुम्। **व्रजपतेर्नन्दस्य पटह आघोषितः**। ढक्का उच्चैराघोषिता। **अथ** किन्तु स आघोषितपटहः। **तत्र** व्रजे **प्रतिगृहम् अङ्गनानां** व्रजवधूनां **नवदुर्वि-लापोऽभवत्** नवीनं रोदनस्य कारणमभवत्। कथमभवत्? **स्वध्यायदैशिक इव** स्वस्मिन् आत्मनि पुनः पुनः आध्यायतीति स्वाध्यायः 'दिश अतिसर्जने' अतिसर्जनं दानम्। स्वाध्यायं दिशति दानं करोति तस्मात् ठञ् स्वाध्यायदैशिकः अध्यापक इव अभवत्। यथा स्वाध्यायदैशिकेन गुरुणा पठनार्थं प्रेरिता बालका अरुच्या तदादेशं नाद्रियन्ते एवमेव स पुनः पुनराघोषितः पटहो व्रजाङ्गनानां **नवदुर्विलापो** नवीनस्य रोदनस्य कारणमभवदित्यर्थः। पक्षे स आघोषितः पटहो डिंडिमध्वनिरङ्गनानां व्रजस्त्रीणां **प्रतिगृहं** गृहंगृहं प्रति **नवदुर्विलापस्वाध्यायदैशिक इव** खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः इत्यनेन विसर्गलोपः। नवोद्यापिपयन्तमननुभूतो यो दुर्विलापः दुःखरोदनं स एव स्वाध्यायः विहितनित्यकर्म तस्य दैशिक उपदेष्टाऽभवत् बभूव। अतः परं युष्माभिर्गोपस्त्रीभिश्चिराय कृष्णसहवासाभावकारणात्प्रत्यहं विहितकर्मवदस्य दुर्विलाप-स्यापि कारणमावश्यकं भवतीति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४७॥

दोषान्धकागमनहेतुविदो विदोषा-
योषा व्रजस्थिति भृतो निभृतोत्थितानाम् ।।
गन्तुं बहिर्नियमनाय नु हृद्यसूनां
चिन्तामुपर्यतिभराम्बिभराम्बभूवु: ।।४८।।

अन्वयः––दोषान्धकागमनहेतुविदः व्रजस्थितिभृतः विदोषाः योषाः बहिर्गन्तु निभृतोत्थितानाम् असूनां नियमनाय नु हृदि उपरि अतिभरां चिन्तां विभरां बभूवुः ।।

व्याख्या–– **दोषान्धकस्य** दुष्टस्याक्रूरस्य आगमनहेतुं विदन्ति ताः **दोषान्धकागमनहेतुविदः** । इति क्विप् । दोषान्धककुलविशिष्टयादवस्य इत्यर्थः । अक्रूरस्यागमनकारणं जानानाः । **व्रजस्थितिभृतः** व्रजस्य स्थितिं मर्यादां बिभ्रति ताः । व्रजस्थितिभृतः इति क्विप् । व्रजमर्यादाधारिण्यः । ' मर्यादा धारणा स्थितिः ' इत्यमरः । विदोषाः सुज्ञाः । योषाः व्रजस्त्रीवर्गः । **बहिर्गन्तुं निभृतोत्थितानां** निभृतेन विनीतेन इव गुप्तरूपेण वा उत्थितानाम् **असूनां नियमनाय** निरोधाय । समस्त-व्रजस्य प्राण इव श्रीकृष्णवियोगात् गुप्तरीत्या शरीरात् बहिर्गन्तुं उद्युक्तानां प्राणानां निरोधायेत्यर्थः । **हृदि उपरि** । **अतिभराम्** अतिभारवतीं **चिंतां विभरां** बभूवु-महतीं चिंतां दध्रुः । नु इति किं न अस्तीत्यर्थः । बिभराम्बभूवुः इति ' भीह्रीभृहुवां-श्लुवच्च ' इत्यनेन लिटि आम् । ' भृञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ।। वसन्त-तिलकाछन्दः ।।४८।।

मूर्धस्वाहितसम्भृतामृतघटाः स्नातोद्‌गता यामुना–
द्वारः किञ्च तदूर्मितः परिचिताहम्पूविकासम्भ्रमाः ।
कर्तुं केशवमात्मसादतितरामुद्योगिनं गान्दिनी–
सूनुं विघ्नयितुं ययुः कृतधियो गोप्यो न ताः सिद्धयः ।।४९।।

अन्वयः—यामुनात् किञ्च तदूर्मितः वारः स्नातोद्‌गताः मूर्धसु आहितसम्भृतामृतघटाः परिचिताहम्पूविकासम्भ्रमा. गोप्यः केशवं अतितराम् आत्मसात् कर्तुं; उद्योगिनं गान्दिनीसूनु विघ्नयितुं कृत-धियः ययुः । ताः सिद्धयः न ।।

व्याख्या—मूर्धस्विति ।। यामुनात् यमुनाया इदं यामुनम् । ' तस्येदम् ' इत्यनेन अण् । तस्मात् यामुनात् यमुनातटादित्यर्थः । **किञ्च** न केवलं तटात् अपितु । **तदूर्मितः** तस्या ऊर्मिर्लहरिः तस्मात् तसिः । यमुनायास्तरङ्गोत्थितात् । **वारो**

ऽमिदं विचित्रमिह यज्जन्मार्पितं नो व्रजे
त्रं तत्र च नन्दनन्दनपदासक्तिस्तथान्यादृशी ॥
वेरहोऽधुनाथ च बलादायुर्वृथा पोषितं
ाच्यं न पितामहेदृगुचितं केशैः शिरःकर्तनम् ॥५१॥

—भो धातः ! इदं किं विचित्रं यत् इह व्रजे नः जन्म । तत्र च तथा अन्यादृशी नन्दनन्दनपदासक्तिः अयं विरहः, अथ च आयुः बलात् वृथा पोषितम् । हे पितामह ! शिरःकर्तनं ईदृक् केशैः उचितं न ॥

भो इति॥ भो धातः हे परमेष्ठिन्। **इदं किं विचित्रं** किमघटित-
ाया कृतं **यदिहास्मिन् व्रजे** वृन्दावने **नोऽ**स्माकं **जन्म** तथात्वे
, त्वया वयं स्त्रियः सृष्टाः । **तत्र च** स्त्रीत्वेपि । **तथाऽन्यादृशी**
सक्तिः एतत् प्रकारेण स्त्रीत्वं गतेपि श्रीकृष्णचरणकमले वयम् एवम्
ेव नास्ति । एतत्सर्वमस्माभिरनिच्छया सोढम् । **किञ्च न** केवल-
ुनाऽयं विरहः, अक्रूरागमनेन कृष्णनयनरूपोऽयं प्रभोर्विरहोत्पा-
। आयुर्बलाद् वृथा पोषितम्—तस्मात् जीवनं वृथा संवर्धित-
याच्यम् वक्तुमसमर्था वयम् । **हे पितामह ! शिरःकर्तनम्**—
ईदृक् केशैरुचितं योग्यं **न** । एवं प्रकारेण कृतोघातस्तव न ह्येव
आक्षेपालङ्कारः । वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये निषेधाभास
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

साद्य दोहस्थलमपि च महत्पात्रमापूर्य मात्रा-
ो योपि नित्यं स कपटरुदितं द्राक्कणेहत्य दुग्धम्
प्राप्यपास्त्वं स कथमिह दृढाभक्तिरेताः स्वधेनूः
ोर्ही जिहासन्नघृण इव विभो याहि याहीति यासि ॥५२॥

—यासां दोहस्थलम् आसाद्य, अपि च महत्पात्रम् आपूर्य क्षिप्तोपि सकपटरुदित द्राक् दुग्ध कणेहत्य त्वं तु [अपाः । हे विभो ! इह दृढाभक्तिः स त्वम् अघृण ीनोध्नीः स्वधेनूः जिहासन् कथं याहि याहि इति

व्याख्या—**यासामिति**॥ **यासां** धेनूनां **दोहस्थलम् आसाद्य** प्राप्य, **अपि च महत्पात्रम् आपूर्य** महद्दुग्धपात्रम् आकण्ठं पूरयित्वा, **यो मात्रा** यशोदया **अधिक्षिप्तोपि** क्रोधेन भर्त्सितोपि, **सकपटरुदितं द्राक् दुग्धं कणे हत्य** सकपटरुदितं यथा स्यात् तथा मिथ्या रोदनं प्रसार्य प्रतिदिनं झटित्याकण्ठं पिबति। कणे हत्य इति 'कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते' इत्यनेन कणे शब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातः' अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः। **त्वन्त्वद्यापि यावत् अपाः** तासां दुग्धेन त्वमधुनापि अद्यदिनपर्यन्तम् अपाः अपिबः। पीतवानसि इत्यर्थः। हे विभो! **इह दृढाभक्तिः स त्वं**—दृढा भक्तिर्यस्य सः। तस्मात् हे विभो यतस्तवभक्तिरासु गोषु दृढा आसीत् अतस्त्वम् **अघृण इव** निर्दय इव **एताः पीनोध्नीः**घटोध्नीः **स्वधेनूर्जिहासन्** त्यक्तुमिच्छन् **याहि याहीति कथं यासि**— मथुरां कथं गच्छसि? गच्छसि किम् तर्हि गच्छ। हा इति खेदे॥ व्यङ्ग्यध्वनिरलङ्कारः। पीनोध्नीः पीनानि स्थूलानि पुष्टानि वा ऊधांसि यासां ताः पीनोध्न्यः ताः पीनोध्नीः। 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनेन अनङ्। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीप्' इत्यनेन स्त्रियाम् ङीप्। जिहासन् 'ओहाक् त्यागे' सन्नन्तात् हातुम् इच्छति जिहासति तस्मात् शतृप्रत्ययः। याहि याहीति यामि इति 'क्रियासमभिहारे लोड्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः' इत्यनेन पौनः पुन्ये भृशार्थे च धातोर्लोट् स्यात्। तथा 'क्रियासमभिहारे द्वेवाच्ये' इति द्विरुक्तिः। 'दृढाभक्तिः' इत्यत्र स्त्रीत्वविवक्षायां 'स्त्रियाः पुंवद्भाषित पुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु' इत्यनेन प्रियादि पर्युदासात् पुंवद्भाव-प्रतिषेधः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥५२॥

गोष्ठश्वैः सह पश्य धेन्वनडुहानाक्रोशबद्धादरा—
न्नैवाक्षिभ्रुवनर्तनं विदधते नक्तं दिवं सारिकाः॥
ताताक्रूर मुकुन्दमर्पय सखे चेलाञ्चलैः प्रार्थ्यते
सर्वासां पुरुषायुषं भवतु ते न द्व्यायुषं त्र्यायुषम्॥५३॥

अन्वयः—हे तात अक्रूर! गोष्ठश्वैः सह नक्तं दिवम् आक्रोश-बद्धादरान् धेन्वनडुहान् पश्य, सारिकाः पश्य, अक्षिभ्रुवनर्तनं नैव विदधते। हे तात! मुकुन्दम् अर्पय, चेलाञ्चलैः प्रार्थ्यते। न (केवलं) द्व्यायुषं त्र्यायुषं ते भवतु (अपि तु) सर्वासां पुरुषायुषं ते भवतु॥

व्याख्या—**गोष्ठश्वैरिति**॥ **हे तात अक्रूर! गोष्ठश्वैः** गोष्ठे श्वानः गोष्ठश्वाः तैः। 'अचतुरविचतुर...' इत्यनेन अजन्तो निपात्यते। गोस्थानस्थित-श्वभिः सह। **नक्तन्दिवं** नक्तं च दिवाच नक्तन्दिवम्। अजन्तो निपात्यते। अहो-

रात्रम् । **आक्रोशबद्धादरान्** आक्रोशे सततविलापे बद्ध आदर आग्रहो यैः ते । तान् । सततविलापेन गतावधानत्वादाक्रोशतः । **धेन्वनडुहान्** धेनवश्च अनड्वाहश्च धेन्वनडुहाः तान् । अजन्तो निपात्यते । गोवृषभान् पशून् पश्य । तथा **सारिकाः** पक्षिणीः पश्य । **अक्षिभ्रुवनर्तनं नैव विदधते**–अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । प्राण्यंगत्वात् एकवत् । तस्य नर्तनं सञ्चलम् अक्षिभ्रुवनर्तनं तत् । अजन्तो निपात्यते । पञ्जरे स्थिताः सारिका अपि श्रीकृष्णवियोगादक्षिनर्तनमपि न कुर्वन्ति । तस्मात् **हे तात** अक्रूर ! **मुकुन्दं** श्रीकृष्णम**र्पय** देहि । **चेलाञ्चलैः प्रार्थ्यते** 'श्रीकृष्णं देहि' इति अञ्चलप्रसारणेन त्वां प्रार्थयामहे । **न द्वयायुषं त्र्यायुषं ते भवतु** अपि तु **सर्वासां पुरुषायुषं ते भवतु** । आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् । अजन्तो निपात्यते । शतं वर्षाणि इत्यर्थः । तस्मात् न केवलं द्वित्रिशतमायुस्ते भवतु किन्तु अस्माकं सर्वासां व्रजवधूनां पुरुषायुषम् आयुर्युक्तः त्वं भूयाः । अथात् अगणितकालायुस्ते भवतु इति वयम् आशास्महे इत्यर्थः ॥

अस्मिन् पद्ये गोष्ठश्वैः, धेन्वनडुहान् अक्षिभ्रुवम्, नक्तन्दिवम्, पुरुषायुषम्, द्वयायुषम्, त्र्यायुषम्, एते 'अचतुरविचतुरसुचतुर स्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्साम वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवो ......' इत्यादि सूत्रेण समासान्ते अजन्तानि अत्र कविना साकल्येन सूत्रोदाहरणानि ग्रथितानीति चित्रम् ॥ शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ॥५३॥

दध्यङदेहास्थिशम्बादितरदिह परप्राणलोपक्रियायै
त्रासादिन्द्रो मुकुन्दोत्कटविरहशताघाततोऽप्यक्षतानि ॥
तीक्ष्णं वज्रं विधित्सुर्यदि हृदयगतास्थीनि याचेत तस्मै
सन्दायामूनि मोदेमहि न हि शुभदा या मुधा स्वात्महत्या ॥५४॥

अन्वयः—त्रासात् परप्राणलोपक्रियायै दध्यङदेहास्थिशम्वात् इतरत् इह तीक्ष्णं वज्रं विधित्सुः इन्द्रः मुकुन्दोत्कटविरहशताघाततः अपि अक्षतानि हृदयगतास्थीनि यदि याचेत, अमूनि सन्दाय मोदेमहि । या मुधा स्वात्महत्या (सा) शुभदा न हि ॥

व्याख्या—दध्यङिति ॥ त्रासात् दैत्यादिभ्यो भयात् । **परप्राणलोपक्रियायै** परेषां शत्रूणां प्राणाः परप्राणाः तेषां लोपक्रिया विनाशः तस्यै । शत्रुवधाय । **दध्यङ्देहास्थिशम्वात्** दधीचः दधीचिऋषेर्देहो दध्यङ्देहः तस्य अस्थ्नो शम्बो वज्रः तस्मात् । 'शम्बोदम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । **इतरत्** अन्यत् भिन्नमित्यर्थः । **इह तीक्ष्णं** निशितं **वज्रम्** । **विधित्सु**र्विधातुमिच्छुः । धा धातोः 'दा धा घ्वदाप्' इत्यनेन घु संज्ञा, ततः 'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच

इस्' इत्यनेन इस् ततः सन्नन्तात् उः प्रत्ययः। **इन्द्रः**। **मुकुन्दोत्कटविरह-शताघाततः** शतम् आघाताः शताघाताः। मुकुन्दस्य उत्कटविरहस्य शताघाताः तस्मात् तसिः। श्रीकृष्णस्य आत्यन्तिकविरहस्यामितप्रहारात्। **अक्षतानि** अविच्छिन्नानि अभङ्गानि अस्माकं **हृदयगतास्थीनि** हृदये गतानि यानि अस्थीनि तानि। **यदि याचेत**। तर्हि **अमूनि** अस्थीनि **सन्दाय** दत्वा। दा धातोः ल्यप्। **मोदेमहि** तुष्येम हर्षेण दद्याम इत्यर्थः। किं कारणम्? **या मुधा** वृथा, **स्वात्महत्या** निजप्राणघातः सा **शुभदा न हि,** निरर्थक आत्मघातः श्रेयस्करो न भवतीति भावात्।

प्रभुविरहात् स्वप्राणोत्सर्जनतत्परा गोप्यो दैत्यवधाय अन्यत् तीक्ष्णं वज्रं विधित्सुम् इन्द्रं स्वहृदयास्थिकाठिन्यं दर्शयन्त्यः स्वप्राणान् हर्तुं प्रलोभयन्तीति भावः॥ अर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः॥ स्रग्धरा वृत्तम्॥५४॥

इत्यादिभाषणपरा न परान्पुरस्तात्–
वृद्धान्पतीनपि निरोद्धुमुपागतान्स्वान्॥
गोप्यो विदुः परममेवमिमा विलापं
गोविन्दमाधवमुकुन्दजनार्दनेति॥५५॥

अन्वयः—इत्यादिभाषणपराः पुरस्तात् निरोद्धमुपागतान् परान् वृद्धान् स्वान् पतीनपि गोप्यः न विदुः। इमाः गोविन्दमाधवमुकुन्द-जनार्दनेति परम विलापमेव विदुः॥

व्याख्या—इत्यादीति॥ **इत्यादिभाषणपराः** यथापूर्वं कथितम्, तादृक् भाषमाणा व्रजवध्वः। **पुरस्तात्** सम्मुखे। **निरोद्धुमुपागतान्** निवारयितुमागतान्। **परान्** अन्यान् **वृद्धान्** वृद्धपुरुषान्, **स्वान् पतीन् अपि** गोप्यो न विदुर्नाजानन्। किन्तु **इमा** गोप्यो हे **गोविन्द, माधव, मुकुन्द, जनार्दन! इति परमं विलापम् एव विदुः**। ता गोप्यः प्रभोर्नामग्रहणपूर्वकम् अत्यन्तं विलापं चक्रुः।

अन्यपुरुषाग्रत एवं विलपन्तीर्गोपीर्निवारयितुमागतान् किञ्च निजपतीनपि दुर्लक्ष्य ता गोप्यः श्रीकृष्णनामभिरत्यन्तं विलापं चक्रुरिति भावः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥४५॥

योऽयं व्रजप्राणहरोऽन्धकाग्र्यः कृष्णाननः स्ताद्धतकश्चिराय
एतान्दुरुक्तिं व्रजसुन्दरीणामाशीर्विधिं निस्त्रपवत्स मेने॥५६॥

अन्वयः—यः अन्धकाग्र्यः अयं व्रजप्राणहरः हतकः चिराय कृष्णाननः स्तात्। व्रजसुन्दरीणाम् एतां दुरुक्तिं स निस्त्रपवत् आशीर्विधिं मेने ॥

व्याख्या—योऽयमिति ॥ **योऽन्धकाग्र्यः** अन्धकानां यदूनां अग्र्यः श्रेष्ठः। दुरुक्तिपक्षे अन्धकानां दृष्टिहीनानाम् अग्र्यः। महान्धः। **अयं व्रजप्राणहरो** व्रजस्य प्राणमिव श्रीकृष्णं हरतीति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्यनेन अच् प्रत्ययः। **हतकोऽयं** घातुकश्चि**राय** चिरकालपर्यन्तम्। **कृष्णाननः स्तात्** कृष्णमुखो भवतु। अयं सदैव कृष्णमुखः श्याममुखो भवतु इति भावः। **व्रजसुन्दरीणाम् एतां दुरुक्तिम्** अपशब्दं गालिदानं वा सोऽक्रूरो **निस्त्रपवत्** निर्लज्जवत् **आशीर्विधिम्** आशीर्वचनं **मेने** अमन्यत ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥५६॥

ताभिर्दृढं साञ्जनशोकवार्भिः श्यामीकृता जह्नुसुतासपत्नी ॥
ईदृग्रवेर्भास्वरशोचिषोऽपि कन्याऽतिधन्या कथमन्यथैषा ॥५७॥

अन्वयः—जह्नुसुतासपत्नी ताभिः साञ्जनशोकवार्भिः दृढं श्यामीकृता अन्यथा भास्वरशोचिषोऽपि रवेः अतिधन्या कन्या ईदृक् कथम्?

व्याख्या—ताभिरिति ॥ **जह्नुसुतासपत्नी** जह्नुसुता गङ्गा तस्याः सपत्नी। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। यमुनानदी। **ताभि**र्गोपीभिः। **साञ्जनशोकवार्भिः** अञ्जनेन नेत्राञ्जनेन सह साञ्जनम्। शोकस्य दुःखस्य वारि शोकवारि साञ्जनानि शोकवारि तैः। अत्र 'वारि' इति वार्शब्दस्य बहुवचनम् 'आपस्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमरः। कज्जलमिश्रितशोकाश्रुभिः। **दृढ**मतितरम्। **श्यामीकृता** न श्यामा अ श्यामा अश्यामा श्यामा संपद्यते सा कृता श्यामीकृता। 'अभूततद्भावे च्विः'। कृष्णीकृता। **अन्यथा** नो चेत्। **भास्वरशोचिषः** भास्वराणि कान्तियुक्तानि प्रकाशवन्ति शोचींषि यस्य स भास्वरशोचिः तस्य **रवेः** सूर्यस्यापि **अतिधन्या** अतिश्लाघ्या। **कन्या** दुहिता **ईदृक्** कृष्णत्वं **कथं** गता!

अत्र कविर्यमुनायाः कृष्णत्वे हेतुम् उत्प्रेक्षते। यद्यपि यमुना जन्मत एव गौरी प्रखरप्रकाशयुक्तसूर्यापत्यत्वात्। तथा च अस्याः सपत्नी गङ्गा सापि गौरी, तथापि सा यमुना कृष्णैव दृश्यते। तस्मादिदमनुमीयते यत् उत्पत्स्यमानकृष्णविरहशोकमूर्च्छि-गोपीभिर्यत्प्रभूतं रोदनं कृतं तस्मिन् कर्मण्यश्रुपूरोपि नेत्रेभ्यो बहिरगात् तेन सहाञ्जित-नेत्रकज्जलमपि अश्रुपूरेण सह बहिर्निष्क्रम्य यमुनाजलेन सङ्गम्य तां सवर्णतामनयत् इति हेतूत्प्रेक्षा ॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥५७॥

गौराङ्गीर्गर्हमाणा गरलगुरुतया गेहधर्मं गरिष्ठं
गङ्गागम्भीरशुद्धालिपतगगनगुणो ग्राहयन्नाग्रहेण ।।
ग्रीवां गृह्णन्निगूढं गलितधृति गृणन् स्वागतेर्गुह्यवार्तां
गोविन्दो गोकुलान्ताज्झगिति न निरगादग्रगाम्यग्रजन्मा ।।५८।।

अन्वयः—गोविन्दः अग्रगाम्यग्रजन्मा गङ्गागम्भीरशुद्धालिपतगगनगुणः गरलगुरुतया गर्हमाणाः गौराङ्गीः गरिष्ठं गेहधर्मम् आग्रहेण ग्राहयन्, स्वागतेः गुह्यवार्तां गलितधृति गृणन्, ग्रीवां निगूढं गृह्णन् गोकुलान्तात् झगिति न निरगात् ।।

व्याख्या—गौराङ्गीरिति ।। निजविरहाकुला रुदन्तीर्गोपीर्दृष्ट्वा **गोविन्दः** श्रीकृष्णः **अग्रगाम्यग्रजन्मा** अग्रे गन्तुं शीलमस्य स अग्रगामी । ताच्छील्ये णिनिः । अग्रगामी अग्रजन्मा ज्येष्ठो भ्राता, बलरामो यस्य सः । अनेन सत्वरगमनस्य हेतुर्ध्वन्यते । अर्थात् बलरामस्तु पुरतः अस्य प्रतीक्षाङ्करोति, अतोऽसौ सत्वरगमनायोद्युक्तोपीति भावः । **गङ्गागम्भीरशुद्धालिपतगगनगुणः** गङ्गेव गम्भीरः अगाधः शुद्धो निर्मलो विशदो वा अलिपतः स्तोकत्वं नीतः गगनस्याऽऽकाशस्य गुणः शब्दो येन सः । अर्थात् विशदेन स्पष्टशब्दविवेचनेन भाषणकर्ता श्रीकृष्णः । **गरलगुरुतया** गरलस्य विषस्य गुरुता आधिक्यं तया । अर्थात् कृष्णविरहजन्यखेदस्याधिक्येन । **गर्हमाणाः** 'गर्ह कुत्सायाम्' गर्हते, तस्मात् शानच् । गर्हन्ते इति गर्हमाणाः । ताः । वाचालाः, कुत्सयन्तीः **गौराङ्गीः** गौरवर्णगोपीः प्रति **गरिष्ठं** गुरुतरम् अनुल्लङ्घनीयमित्यर्थः । **गेहधर्मं** गार्हस्थ्यधर्मम् अर्थात् वृद्धापत्यपतीनां सङ्गोपनात्मकं कर्म इत्यर्थः । **आग्रहेण** दृढनिश्चयेन **ग्राहयन्** ग्रहीतुं स्वीकर्तुं प्रेरयन्, उपदेशेन बोधयन्नित्यर्थः । ग्राहयन् इति 'ग्रह उपादाने' । णिजन्तात् शत्रन्तम् । ग्राहयतीति ग्राहयन् बोधयन्नित्यर्थः । बुध्यर्थत्वेन 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' इति सूत्रेण गौराङ्गीणां कर्मत्वम् । णिच् भिन्नप्रयोगे शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः । यथा गौराङ्गी गेहधर्मं गृह्णाति इत्येव बुध्यर्थत्वेन णिच् प्रयोगे गौराङ्गीं गेहधर्मं ग्राहयति । **स्वागतेः** स्वस्य आगतिः आगमनं तस्याः । निजागमनस्य **गुह्यवार्तां** गुप्तसन्देशं । **गलितधृति** गलिता धृतिः धैर्यं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा, गृणन् उच्चारयन् । 'गॄ शब्दे' गृणातीति गृणन् शत्रन्तम् । 'धृतिर्धारणधैर्ययोः' इत्यमरः । निजस्य पुनरागमनस्य गुप्तवार्तां धैर्यहीनत्वात् कथमपि उच्चारयन् । असत्यकपटभाषणेनेति भावः । पुनरपि विश्वासं जनयितुं **ग्रीवां** कण्ठं **निगूढं** यथा स्यात् तथा **गृह्णन्** अर्थात् तासां सन्तोषाय गुप्तरीत्या आलिङ्गनं कुर्वन् । एतादृगसौ श्रीकृष्णः **गोकुलान्तात्** व्रज-

प्रदेशात् **झगिति** शीघ्रं **न निरगात्** न ज्गाम । अर्थात् गोपीनां स्नेहानुबन्धनात् गोष्ठस्थानं कष्टेन त्यक्तवान् इति भावः ॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥५८॥

यदि मणिरिवाभक्तायापि प्रसह्य विवस्वता
निजरथवहावाहाः सूतोप्यनूरुरदास्यत ॥
यदपि च रथेऽयोक्ष्यन्तास्मिंस्तथाप्यबलागणो
हृदि यदि रुषाऽधास्यद्बाढं तदैनमरोत्स्यत ॥५९॥

अन्वयः—मणिरिव विवस्वता यदि इह अभक्तायापि प्रसह्य निजरथवहावाहाः, सूतः अनूरुः अपि अदास्यत: यदपि च अस्मिन् रथे अयोक्ष्यन्त, तथापि यदि अबलागणः हृदि रुषा अधास्यत् तदा एन बाढम् अरोत्स्यत ॥

व्याख्या—यदीति ॥ **मणिरिव** यथा **विवस्वता** सूर्येण भक्ताय सत्राजिते स्यमन्तकमणिरदास्यत, दत्तः । तत्सदृशमेव **इहास्मिन्** समये **यदि अभक्ताया**-क्रूरायापि **प्रसह्य** हठात् । यद्यपि अक्रूरः सूर्यभक्तो न तथाप्यनुमानपक्षे यदि तस्मै । **निजरथवहावाहाः** निजरथं वहन्ति ते निजरथवहाः ते एव वाहा अश्वाः ते, निजरथवहावाहाः । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । सूर्यस्य रथवहाः सप्ताश्वाः । अपि च **सूतः** सारथिः, **अनूरु**रुणोऽपि **अदास्यत** दत्तः । **यदपि च अस्मिन्** अक्रूरस्य रथे **अयोक्ष्यन्त** । सूर्याश्वानाम् अप्रतिहत गतिरिति भावः । **तथापि यद्यबलागणो** व्रजस्त्रीवर्गो **हृदि रुषा अधास्यत्** हृदि क्रोधमकरिष्यत् चेत्, **तदा एनम्** अक्रूर **बाढं अरोत्स्यत** गमनाद् रोद्धुं निश्चयेन अशक्ष्यत । अस्मिन् पद्ये हेतुहेतुमद्भावे णिजन्तस्य लृङ्लकारस्य प्रयोगः ।

मणिरिव यदि सूर्यो निजसूतमश्वांश्च तस्मै अभक्ताय अक्रूराय दास्यति चेत्, अस्य रथे तान् योक्ष्यति चेत्, तदपि यदि ता गोप्यो मनसि क्रोधं धास्यन्ति तदा एनम् अक्रूर रोद्धुं खलु समर्था भविष्यन्ति इति भावः ॥

असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपबिम्बानुबिम्बत्वं निदर्शनालङ्कारः । हरिणी छन्दः ॥६०॥

श्रीकृष्णे सबले व्रजात्प्रचलिते गोपाङ्गनाः स्यन्दने
स्वान्दृष्टिन्निदधुस्ततः परमरङ्कौ तदूर्ध्वङ्क्षणात् ॥
रेणौ दुःखमहाब्धिशोषणकृते सोप्यस्रपूरान्तरे—
पङ्कीभूय दृढन्न्यमज्जयदिमा हा हन्त हन्तावलाः ॥६०॥

अन्वयः—श्रीकृष्णे सबले व्रजात् प्रचलिते, गोपाङ्गनाः स्वां दृष्टि स्यन्दने निदधुः। ततः परम् अरं केतौ, क्षणात् तदूर्ध्वं रेणौ; दुःखमहाब्धिशोषणकृते सोऽपि अस्रपूरान्तरे पङ्कीभूय इमाः अबलाः दृढं न्यमज्जयत्। हा हन्त हन्त!॥

व्याख्या—श्रीकृष्ण इति॥ श्रीकृष्णे सबले व्रजात् प्रचलिते बलरामेण सह श्रीकृष्णे वृन्दावनाद् मथुरां प्रति निर्गते सति। **गोपाङ्गनाः स्वां दृष्टिं स्यन्दने** रथोपरि एव **निदधु** स्तस्थुः। **ततःपरं** तदनन्तरम्, तासां दृष्टिः **अरं द्रुतं केतौ** रथस्यात्युन्नते ध्वजे अतिष्ठत्। **क्षणात् तदूर्ध्वं रेणौ** क्षणादेव तासां दृष्टिस्तत्केतोरुपरि गते रेणौ अगच्छत्। **दुःखमहाब्धिशोषणकृते** दुःखमेव महाब्धिः सागरः तस्य शोषणस्य कृते दुःखमहाब्धिशोषणकृते (अव्ययम्)। रथचक्रादुत्थित-रेणुना गोपीनां दुःखसागरशोषणं कर्तुम्। **सोऽपि अस्रपूरान्तरे पङ्कीभूय** स रेणुरपि रुदन्तीनां गोपीनाम् अश्रुप्रवाहे पङ्कीभूय, पङ्कः कर्दमः स भूत्वा, **इमा** अबला **दृढन्न्यमज्जयत्**। तस्मिन् कर्दमे एता गोपीर्भृशम् आप्लावयत्। महादुःखिता रुदन्त्यो गोप्यो रथादुत्थितपांसुना रेणुलिप्ता अभूवन्नित्यर्थः। हा हन्त हन्त इति खेदे॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥६०॥

तदनु सुदृशाम्भूमेरंशः पलात्प्रलयङ्गतो
नयनयुगलादम्भस्तेजो मुखादपि चानिलः
हृदयसदनाघातं चक्रुः सहैव सुनिश्चयं
ध्रुवमविभुता स्थातुम्भूतैश्चतुर्भिरदर्शि सा॥६१॥

अन्वयः—तदनु सुदृशां भूमेरंशः, तथा च नयनयुगलात् अम्भः, मुखात् तेजः अपि च अनिलः पलात् प्रलयं गतः। (एते चत्वारोंशाः) सुनिश्चयं सहैव स्थातुं हृदयसदनाघातं चक्रुः। (अतः) चतुर्भिः भूतैः सा अविभुता ध्रुवं अदर्शि॥

व्याख्या—तदनु इति॥ तदनु श्रीकृष्णगमनानन्तरम्। **सुदृशाम्भूमेरंशः** यतः पञ्चभूतात्मकोऽयं देहस्तस्मात् सुदृशां गोपीनां शरीरे ये पञ्चभूतात्मकभागा आसन् तेषां भूमेर्भागः **पलात् प्रलयं गतः** क्षणादेव विनष्टोऽभूत्। **तथैव नयनयुगलादम्भो** जलतत्वं नष्टम्। **मुखात् तेजोपि चानिलो** वायुश्चोभावपि नष्टौ। शरीराद्बहिरागतान्येतानि चतुस्तत्वानि। **सुनिश्चयं** यथा स्यात् तथा दृढसङ्कल्पेन **सहैव स्थातुम्** एकत्रस्थित्वा **हृदयसदनाघातं चक्रुः** पञ्चमतत्वे हृदयाकाशे अयतन्त। तेषां प्रयत्नेनोत्पन्नः आघातस्तासां हृदयानि सदैवाच्छिनत्। इत्थं

चतुर्भिश्चतुस्संख्याकै**र्भूतै**र्भूम्यन्प्राणतेजोभिः सा अनिरूप्या अनिर्वचनीया **अविभुता** विभूतिरहिता अर्थात् अपार्थिवत्वम् अमूर्तत्वम्। ध्रुवम अदर्शि दृष्टा॥ श्रीकृष्ण गमनानन्तरं गोप्योपि कृष्णं विना शरीरधारणं कुर्वन्त्योपि अमूर्ता एव तस्थुरिति भावः ॥ भावितमलङ्कारः। लक्षणम् यथा अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः। यत्प्रत्यक्षायप्रमाणत्वं तद्भावितमुदाहृतम्॥ हरिणी छन्दः ॥६१॥

तं स्वर्द्रुपल्लवगणप्रतिमल्लवर्य-
पादं निधाय हृदि बल्लवमुग्धवध्वः॥
शीतोष्मवातजविपल्लवभावनार्त्याऽ-
नुत्फुल्लगल्लवदनाः सदनानि जग्मुः ॥६२॥

अन्वय—बल्लवमुग्धवध्वः त स्वर्द्रुपल्लवगणप्रतिमल्लवर्यपादं हृदि निधाय शीतोष्मवातजविपल्लवभावनार्त्या अनुत्फुल्लगल्लवदनाः सदनानि जग्मुः ॥

व्याख्या—तमिति॥ बल्लवानां गोपानां मुग्धाः सुन्दर्यो वध्वः, **बल्लवमुग्ध वध्वः** गोपाङ्गना इति भावः। **तं स्वर्द्रुपल्लवगणप्रतिमल्लवर्यपादम्**, स्वर्द्रोः कल्पवृक्षस्य पल्लवगणः किसलयसमूहस्तेषां प्रतिमल्लवर्यौ प्रतिस्पर्धिनौ अतिसुन्दरौ कोमलौ पादौ यस्य स तम्। एतादृशम् तं श्रीकृष्णं **हृदि निधाय** स्थापयित्वा। **शीतोष्मवातजविपल्लवभावनार्त्या** शीतोष्मवातजैर्विपल्लवाः शुष्कताङ्गता म्लाना भावना मनोविकारास्तासाम् आर्तिः पीडा तया। यथा शीतोष्मवातैस्त्रिभिस्तत्वैर्वनस्पतिसमूहः शुष्कतांगच्छति तद्वत् श्रीकृष्णवियोगाज्जनितदुःखेन इति भावः। ता गोप्यः। **अनुत्फुल्लगल्लवदनाः**, गल्लाश्च वदनानि च गल्लवदनानि, अनुत्फुल्लानि म्लानानि गल्लवदनानि यासां ताः। म्लानवदनाः सन्त्यः **सदनानि जग्मुः** स्वं स्वं गेहमगच्छन्॥

यमकालङ्कारः॥ वसन्ततिलका छन्दः॥ ६२॥

इति श्रीमता वत्सगोत्रांतर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिणा विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्यां गोविन्दकाशीनाथशर्मभ्यां कृताया व्यंञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः तृतीयोल्लासः॥

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिणा कृतम्

श्रीमद्भागवतव्यञ्जनम्

चतुर्थोल्लासः

अथ निनाय विना यदुसत्तमोऽनुमतिमर्कसुताम्प्रमदाततेः ॥
कलहरीतिभयादिव सत्वरं बलहरी लहरीशतशोभिताम् ॥१॥

अन्वयः—अथ यदुसत्तमः कलहरीतिभयादिव प्रमदाततेः अनुमतिं विना लहरीशतशोभिताम् अर्कसुतां सत्वरं बलहरी निनाय ।

व्याख्या—अथेति ॥ **अथ यदुसत्तमो**ऽक्रूरः । **कलहरीतिभयादिव** कलहस्य रीतिः कलहरीतिर्विग्रहरीतिः तस्या भयं तस्मात् । कलहो भविष्यतीति किम् इति भयात् । **प्रमदाततेः** प्रमदानां व्रजस्त्रीणां ततिः संहतिस्तस्याः । व्रजस्त्रीवर्गस्य । **अनुमतिम्** अनुज्ञा **विना लहरीशतशोभिताम्** । लहरीशतैः शोभिता ताम्, असङ्ख्यदुष्पार तरङ्गैः सङ्कुलाम् । **अर्कसुतां** सूर्यतनयां यमुनानदीम् । **सत्वरं** शीघ्रत्वेन यथा स्यात् तथा । **बलहरी निनाय** बलश्च हरिश्च बलहरी तौ बलहरी बलकृष्णौ अनयत् । कलहो भविष्यतीति भयादेव सोऽक्रूरो व्रजस्त्रीणामनुमतिं विना सत्वरं बलकृष्णौ यमुनातटं निनाय इति भावः । नी धातुर्द्विकर्मकः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥१॥

अकठिनः स तदप्स्वघमर्षणं व्यधित तौ तु हलायुधचक्रिणौ ॥
कुमतिमन्त्रकृते नयतः पुरीं रथगतावपि चक्रतुरस्य ताम् ॥२॥

अन्वयः—सः अकठिनः तदप्सु अघमर्षणं व्यधित । तौ तु हलयुधचक्रिणौ रथगतौ अपि कुमतिमन्त्रकृते नयतः अस्य तां पुरीं तदप्सु चक्रतुः ॥

व्याख्या—अकठिनेति ॥ सोऽकठिनः न कठिनः क्रूरः अकठिनः अक्रूरः । एतत् संज्ञको यादवः, कोमलहृत पापभीरुश्च । **तदप्सु** तस्या यमुनाया अप्सु यमुनाजले । 'आपः स्त्री भूम्नि' इत्यमरः । **अघमर्षणं व्यधित** अघस्य पापस्य मर्षणं मर्शनमकरोत् अघमर्षणविधानमकरोत् । सर्वपापघ्नाय सूर्याय अर्घ्यं ददौ इत्यर्थः । **तौ तु हलायुधचक्रिणौ** बलकृष्णौ तु । **रथगतावपि** रथे तिष्ठन्तावपि । **कुमतिमन्त्रकृते नयतः** कुमतेर्मन्त्रः कुमतिमन्त्रो दुष्टगुप्तवादः कुमतिमन्त्रस्य कृते । अव्ययम् । कंसस्य गुप्तवादाभिलाषपूरणार्थं नयतः । एतौ बलकृष्णौ मथुरां नयमानस्य अस्याक्रूरस्य **तां पुरीं** मथुरापुरीं तदप्सु **चक्रतुः** । यमुनाजले स मथुरानगरीमेवापश्यत् इत्यर्थः । अथवा अनेनाक्रूरेणाभिलषितां तां वैकुण्ठपुरीम् अत्रैव यमुनाजले तौ बलकृष्णौ अकुरुताम् । द्रुतविलम्बितं छन्दः ॥२॥

जलस्थौ रथस्थौ समं वीक्ष्य देवौ
श्वफल्काङ्गभू रङ्गभूः कर्मलक्ष्म्याः ॥
न वै केवलं भानुकन्याकबन्धे
प्रबन्धेऽपि शङ्काशतानां ममज्ज ॥३॥

अन्वयः—श्वफल्काङ्गभूः कर्मलक्ष्म्याः रङ्गभूः जलस्थौ रथस्थौ देवौ समं वीक्ष्य न केवल भानुकन्याकबन्धे ममज्ज, शङ्काशतानां प्रबन्धेऽपि ॥

व्याख्या—जलस्थाविति ॥ श्वफल्काङ्गभूः अङ्गाद् भवतीत्यङ्गभूः । इति क्विप् । **श्वफल्कस्याङ्गभूः** पुत्रः । अक्रूर इत्यर्थः । **कर्मलक्ष्म्या रङ्गभूः** कर्मणो लक्ष्मी· कर्मलक्ष्मीर्भाग्यनियन्त्री इत्यर्थः । अथवा कर्म एव लक्ष्मीः तस्या रङ्गभूः क्रीडास्थानम्, भाग्यवान् इत्यर्थः । अथवा कर्मकर्ता । **जलस्थौ रथस्थौ देवौ** बलकृष्णौ **समं वीक्ष्य** सदृशौ निरीक्ष्य, स भाग्यवानक्रूरो जले च स्थले च द्वयोरपि स्थानयोः समकालम् एकेनैव रूपत्वेन तावुभौ बलकृष्णौ दृष्ट्वा । **न केवलं भानुकन्याकबन्धे** भानो रवेः कन्या यमुनानदी तस्याः कबन्धे जले । "कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनः स्वसा" इत्यमरः "कबन्धमुदकं पाथः" इत्यमरः । **ममज्ज** । किन्तु **शङ्काशतानां प्रबन्धेऽपि,** शङ्कानां शतं तेषां प्रबन्धे कल्पनातरङ्गे अपि ममज्ज जगाहे । "प्रबन्धकल्पनाकथा" इत्यमरः । स कर्मणा प्रेरितोऽक्रूरो जले च स्थले च उभयोरपि स्थानयोस्तौ देवौ एकसमयावच्छेदेन सदृशं दृष्टवा मनस्युद्भूतैर्बहुविधसन्देहैर्व्याप्तः सन् यमुनाजले ममज्ज इत्यर्थः ॥

अनुप्रासालङ्कारः । भुजङ्गप्रयातम् छन्दः ॥३॥

दृष्ट्वैश्वर्यं वीतशङ्कस्तयोस्तत्स्वःसोपानस्यन्दनं भिन्नमाद्यम्
आरुह्यासौ पुण्यवान्प्रापसद्यो देवोद्यानं पत्तनोद्यानरूपम् ।।४।।

अन्वयः—तयोः तत् ऐश्वर्यम् दृष्ट्वा वीतशङ्कः स्वःसोपानस्यन्दनम् भिन्नं दृष्ट्वा असौ पुण्यवान् आद्यम् आरुह्य सद्यः पत्तनोद्यानरूपं देवोद्यानं प्राप ।।

व्याख्या—दृष्ट्वेति ॥ तयोः रामकृष्णयोः । **तदैश्वर्यं दृष्ट्वा** तयोः सर्वव्यापकत्वं महत्वं दृष्ट्वा । जलस्थौ रथस्थौ समं वीक्ष्य, तथा यमुनाजले निखिलां मथुरापुरीमपश्यदिति संबन्धात् । **वीतशङ्को** वीता निर्गता शङ्का सन्देहो यस्य सः । 'कंससम्मुखे एतौ कथं स्थास्यतः' इति मनसः पीडाजनकेन सन्देहेन रहितोऽक्रूरः । **स्वःसोपानस्यन्दनं भिन्नं दृष्ट्वा,** स्वः अव्ययम् । स्वः स्वर्गस्य गमनसाधनाय स्यन्दनो रथः स्वःसोपानस्यन्दनः तम् । स्वर्गगतिप्रापणार्थमभिलाषपरिपूर्णं मनोरथं भिन्नं यथास्यात् तथा खण्डितं दृष्ट्वा, ताभ्यां सकलाभिलाषा अत्रैव पूरिता इत्यर्थः तयोर्दृष्टैश्वर्यत्वात् । **असौ पुण्यवान्** । **आद्यम् आरुह्य** आद्यं भोजराजेन कंसेन दत्तं लौकिकरथमारुह्य । **सद्यः** तत्कालमेव **पत्तनोद्यानरूपं** पत्तनस्य राजधान्या मथुराया उद्यानरूपम् उपवनम् । लतापुष्पादिभिः सुशोभितं क्रीडार्थनिर्मितमुद्यानम् इत्यर्थः । **देवोद्यानं प्राप** राजोद्यानमाजगाम । राजा भट्टारको देवः इत्यमरः ॥ शालिनी छन्दः । शालिन्युक्ताम्तौतगौगोऽब्धि लोकैः इति ।।४।।

तत्पूर्वमेव शकटैः सह गारसाढ्यैः
प्राप स्थलं निजजनैश्च तदैव नन्दः ।।
तस्मादपि प्रथममल्पितनाकिपौर–
स्वान्तान्तराण्यविशदाङ्गसहितः स एव ।।५।।

अन्वयः—तदैव नन्दः तत्पूर्वमेव निजजनैः गोरसाढ्यैः शकटैश्च सह स्थलं प्राप । स तस्मादपि प्रथममेव अल्पितनाकिपौरस्वान्तान्तराणि आङ्गसहितः अविशत् ।।

व्याख्या—तत्पूर्वमिति ॥ तदैव नन्दः श्रीकृष्णजनकोपि । **तत्पूर्वमेव** तस्य अक्रूरस्य अग्रे एव । **निजजनैः** स्वपरिवारैः**गोरसाढ्यैः शकटैश्च सह** गव्यपूर्णशकटैः सह । **स्थलं प्राप** मथुराया निवासस्थानम् आजगाम । **स** श्रीकृष्णः । **तस्मादपि प्रथममेव**-नन्दस्यागमनादपि पूर्वम् । **अल्पितनाकिपौरस्वान्तान्तराणि आङ्गसहितः अविशत्** । नाकः स्वर्गः । पुरे भवाः पौराः । अल्पिता लघुत्वं नीता नाकिनः

पौरा देवा इत्यर्थः, यैस्ते अखिलनाकिपौराः, तेषां स्वान्तान्तराणि, अखिलनाकिपौर-स्वान्तान्तराणि-मथुरावासिनां मनांसि । स्वान्तानां मनसां अन्तराणि अवकाशान् । 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' तथा 'अन्तरमवकाशावधि' इत्यमरः । आङ्सहितः अविशत् आविशदित्यर्थः । मथुरापुरवासिनां हृदये नन्दागमनात्पूर्वमेवाविशत् । कृष्णदर्शनोत्सुकाः पुरवासिनः कृष्णागमनवार्त्तया अभूवन्नित्यर्थः ।

अथ च स श्रीकृष्णः तस्मादपि प्रथममेव नन्दस्यागमनात्पूर्वमेव तेषां पुरवासिनां स्वान्तान्तराणि मनांसि आङ्सहितो नन्दः स एव आनन्दः अविशत् । आनन्दरूपो बभूव । मथुरावासिनां मनांसि सानन्दानि बभूवुरित्यर्थः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥५॥

कृष्णविप्रियवहां नगरीं तां वीक्ष्य शासितुमनोभिरनोभिः ॥
ऊढतत्प्रियरसै रचितास्या अर्धचन्द्रकृतिराकृतिदम्भात् ॥६॥

अन्वयः—कृष्णविप्रियवहां तां नगरीं वीक्ष्य, शासितुमनोभिः ऊढतत्प्रियरसैः अनोभिः अस्याः आकृतिदम्भात् अर्धचन्द्रकृतिः रचिता ॥

व्याख्या—**कृष्णेति** ॥ **कृष्णविप्रियवहां** कृष्णस्य विप्रियं द्वेष्टारं कंसं वहति धारयति या सा ताम्। **तां** मथुरानगरीं **वीक्ष्य** । **शासितुमनोभिः** शासितुं दण्डयितुं मन इच्छा येषां तानि शासितुमनांसि तैः । **ऊढतत्प्रियरसैः** उढः धृतः तस्य कृष्णस्य प्रियः तत्प्रियो रसो दुग्धादिः यानि तैः । **अनोभिः** शकटैः । **अस्या** मथुराया **आकृतिदम्भात्** रचनामिषात् । **अर्धचन्द्रकृतिः** वलयार्धरूपा **रचिता** कृता ॥

असौ मथुरानगरी कृष्णद्वेष्टारं कंसं धारयति, पुनः अस्या रचना तु यमुनातटाके सति अर्धवलयाकृतिः, अतस्तत्साहश्यात् तां दण्डयितुं कामैः एभिः शकटैः तत्र निज-निजार्धचन्द्राकृतिरचनया अर्थात् अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यप्रदेशेन ताडनं प्रदर्शितमिति भावः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः । स्वागता छन्दः ॥६॥

अप्राप्तः कृतकृत्यताममिलितस्वज्ञातिरद्यद्वयो-
रेकेनापि न सङ्गतोऽस्मि सुमते हन्तोद्धवेनेदृशः ॥
आगच्छामि निरुद्धवः कथमतो गेहं निजं क्षम्यतां
स्वल्पङ्कालमिति ब्रुवन् प्रभुवरोऽक्रूरं पुरः प्राहिणोत् ॥७॥

अन्वयः—हे सुमते ! अद्य कृतकृत्यताम् अप्राप्तः अमिलित-स्वज्ञातिः द्वयोः एकेनापि उद्धवेन सङ्गतः न अस्मि, हन्त ! ईदृशः

निरुद्धव: कथं निजं गेहम् आगच्छामि । अत: स्वल्पं कालं क्षम्यताम् इति ब्रुवन् प्रभुवर: अक्रूरं पुर: प्राहिणोत् ॥

व्याख्या—अप्राप्त इति ॥ हे सुमते अक्रूर । **अद्य** अधुना **कृतकृत्यतामप्राप्तः** कृतानि कृत्यानि येन स कृतकृत्यः तस्य भावः कृतकृत्यता ताम् । भावे तल् । मम कर्तव्यकर्मपूर्तिमकृत्वैवाहम् । कंसवधमिति भावः । तथा **अमिलितस्वज्ञातिः** अमिलिता स्वज्ञातिर्येन सः । निजबान्धवानां समागमं न प्राप्तवानहम् । **द्वयोरेतयोः** प्राप्तोद्धवयोर्मध्ये **एकेनापि उद्धवेन न सङ्गतोऽस्मि** एकः स्वयं उद्धवो मे पितृव्यः, अन्यस्तु महोत्सवः । 'महउद्धवउत्सवः' इत्यमरः । एतयोर्द्वयोर्मध्ये मया ननूद्धवो दृष्टो न चापि महोत्सवो, यदर्थमहमागत इत्यर्थः । **हन्त** इति खेदम् । **ईदृशो निरुद्धवो निजं गेहं कथमागच्छामि** । ईदृक् युग्मम् उद्धवं विहाय तव गृहे कथं यामि । **अतः स्वल्पं कालं** कञ्चित् कालं **क्षम्यतां** 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अल्पं कालपर्यन्तमवसरं दत्वा क्षमस्व, **इति ब्रुवन्** कथयन् । **प्रभुवरः** श्रीकृष्णोऽ**क्रूरं पुरः प्राहिणोत्** अक्रूरम् आदौ प्रस्थापयामास ॥ श्लेषालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥७॥

आस्तां नाक: सत्यलोकोऽपि दूरे वैकुण्ठोऽलं वृष्णिपुर्या न साम्ये ॥
तस्यापीश: श्रीधरोऽसौ यदस्या: शोभां द्रष्टुं दत्तचक्षुर्बभूव ॥८॥

अन्वय:—नाक: सत्यलोकोऽपि दूरे आस्ताम् । वृष्णिपुर्या: साम्ये वैकुण्ठोऽलं न, यत्तस्यापीश: श्रीधरोऽसौ अस्या: शोभां द्रष्टुं दत्तचक्षुर्बभूव ॥

व्याख्या—आस्तामिति ॥ नाकः सत्यलोकोऽपि दूरे आस्तां नाकः स्वर्गलोकः, सत्यलोको ब्रह्मणो धाम । एतौ द्वौ लोकौ दूरे भवेत्तां । तयोः का कथा । **वृष्णिपुर्याः साम्ये** मथुरायाः सादृश्ये **वैकुण्ठो** वैकुण्ठलोकोपि यदस्य निजधाम । **अलं न** सोपि अस्याः समानत्वे पर्याप्तो न । **यत्** यस्मात् कारणात् । **तस्यापीशः, तस्य** वैकुण्ठस्यापि ईशः स्वामी **असौ श्रीधरः** श्रीकृष्णः । **अस्या** मथुरायाः **शोभां द्रष्टुं दत्तचक्षुर्बभूव** । दत्तं चक्षुर्येन सः । एकाग्रमनाः । स तस्या मथुरायाः शोभां एकाग्रमनसा ददर्श इत्यर्थः ॥ उपमेयस्योपमानाधिक्यात् व्यतिरेकालङ्कारः । शालिनी वृत्तम् ॥८॥

तदाऽसूर्यम्पश्या अपि नगरनार्यः खलु विभो–
दिदृक्षैकव्याजादकरुणललाटन्तपरवेः ॥

उदग्रं सन्तापं शमयितुमिवोन्निद्रवदनै-
र्दिवा हर्म्यारूढा व्यधिषत वियन्नैकहिमगु ॥९॥

अन्वयः—तदा असूर्यम्पश्याः अपि नगरनार्यः खलु विभोः दिदृक्षैकव्याजात् अकरुणललाटन्तपरवे. उदग्र सन्तापं शमयितुम् इव उन्निद्रवदनैः हर्म्यारूढाः नैकहिमगु वियत् व्यधिषत ॥

व्याख्या—तदेति ॥ यदा श्रीकृष्णो राजपथे गच्छन्नासीत्तदा। **असूर्यम्पश्या अपि नगरनार्यः** सूर्यं न पश्यन्तीति असूर्यम्पश्याः। नञः दृशिना सम्बन्धः। यद्यपि प्रसज्जप्रतिषेधो नञ्, तस्योत्तरपदार्थेन समासो न भवति, तथापि 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति ज्ञापनात्समासो विज्ञेयः। यथा 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्। प्रसज्जप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञ् ॥ 'असूर्यललाटयोः···' इत्यादि सूत्रेण खश् खित्वात् 'मुम्'। एवं ललाटन्तपः। याः पौरस्त्रियः सूर्यमपि द्रष्टुमसमर्था गृहान्तर्भागस्थितत्वात् ता राजदारा अपि इत्यर्थः। **खलु विभोः** श्रीकृष्णस्य **दिदृक्षैकव्याजात्** द्रष्टुम् इच्छा दिदृक्षा इत्येकव्याजात्। कृष्णदर्शनरूपेप्सितसिद्ध्यर्थम् एक एव व्याजः लक्ष्यं निमित्तं वा तस्मात्। 'व्याजोपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः। **अकरुणललाटन्तपरवेः** ललाटं भालदेशं तापयतीति ललाटन्तपः अन्तर्भावितण्यर्थः। ललाटन्तपो रविर्ललाटन्तपरविः, अकरुणः प्रखरो ललाटन्तपो रविस्तस्य। चण्डांशोः। **उदग्रं सन्तापं शमयितुम् इव** तीक्ष्णोष्माणं वारयितुमिव **उन्निद्रवदनैः** उद्गता निद्रा येभ्यो वदनेभ्यः तानि उन्निद्रवदनानि तैः, प्रफुल्लमुखैः। **हर्म्यारूढाः** प्रासादारूढाः **ता** योषितः। **दिवा** दिवससमये एव। **नैकहिमगु** न एके हिमगवश्चन्द्रा यस्मिन् तत्। तत्। अनेक चन्द्रयुक्तम्। वियत् आकाशं **व्यधिषत** द्योतितमकृषत। हिमगुरिति हिमाः शीतला गावो रश्मयो यस्य स हिमगुः। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन गो इति ओकारस्य ह्रस्व उकार एव 'स्थानेन्तरतमः' 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति निर्देशात्। क्लीबे हिमगु वियत्। कृष्णदर्शनार्थं हर्म्यारूढाश्चन्द्रानना नगरनार्यो हर्षोत्फुल्लमुखत्वात् चण्डांशोस्ताप शमयितुमिवानेकचन्द्रप्रकाशयुक्तमाकाशमकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षा। शिखरिणी वृत्तम् ॥ विरोधाभासालङ्कारः ॥

पटमिव परस्यात्मीयं यो विधाय मनोमलं
न किल रजको भक्त्यावर्णैरवारमरञ्जयत् ॥
वसनघटितान्कोशानस्यापरानपि संसृते-
र्विवरणपटून्पञ्चाहार्षीत्सतृष्ण इवाच्युतः ॥१०॥

अन्वय:—यो रजक: परस्य पटं आत्मीयमिव अमलं विधाय किल न ? तथा अपरानपि वसनघटितान् कोशान् भक्त्या वर्णैः अरं किल न अरञ्जयत् ? (एवं)। अच्युतः पटमिव अस्य परस्य मन: आत्मीयमिव अमलं विधाय भक्त्या वर्णैः इव अस्य वसनघटितान् संसृते: विवरणपटून् पञ्चकोशान् पञ्चापरानपि सतृष्ण इव अहार्षीत् ॥

व्याख्या—पटमिति ॥ **यो** रजको वस्त्रधावकः। **परस्य पटम्** अन्यपुरुषस्य वस्त्रम्। **आत्मीयमिवामलं विधाय किल न?** स्वकीयमिव मत्वा तद्वस्त्रस्य किट्टं किन्न धौति स्म? धौतीति खलु। **तथाऽपरानपि वसनघटितान् कोशान्** अन्यपुरुषाणां वस्त्रादीन् कौशेयानपि! **भक्त्या** प्रीतियुक्तेन मनसा **वर्णैः** पीतकृष्णलोहितादिभिर्नाना वर्णैः। **अरं** द्रुतं **किल नाऽरञ्जयत्?** किल न रञ्जयति स्म? अपि तु रञ्जयति इत्यर्थः। एवमसौ **अच्युतः** श्रीकृष्णः। **पटमिव** वस्त्रसदृशम्? **अस्य परस्य**—अस्याभक्तस्य रजकस्य **मनः** रजस्तमसावृतम् अज्ञानरूपं चतसो मलं। **आत्मीयमिव अमलं विधाय**। आत्मीयत्वेन तं निर्मलङ्कृत्वा, त रजकं स्वकीयं भक्तं मत्वा। **भक्त्या वर्णैरिव** भक्तिरूपवर्णेनाच्छादयन्निव। तं श्रद्धापरं कुर्वन्निव इत्यर्थः। **अस्य** रजकस्य **वसनघटितान्** वसनं वासो गृहं देह इत्यर्थः। वसने घटितान् निर्मितान्। शरीरे स्थितान्नित्यर्थः। आत्मा यः क्षेत्रज्ञस्तस्योपरि परिवेष्टितान्। **संसृतेः** संसारस्य **विवरणपटून्**—विवेचनदक्षान्। संसारविषयेषु लिप्तान्नित्यर्थः। **पञ्चकोशान्** पञ्चपेशीः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् पञ्चावरणकोशान्। तथा **पञ्चापरानपि** जीवितद्योतकानपरानन्यान् पञ्चवसनघटितान् शरीरस्थितान् प्राणान्, प्राणापानव्यानोदानसमानांश्चाप्यसौ श्रीकृष्णः **सतृष्ण** तृष्णया सहितो लोलुप **इव अहार्षीत्** जहार ॥ श्लिष्टोपमापरगपरितोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ हरिणी छन्दः ॥१०॥

विद्वद्वन्द्योपि कट्या उपरितनमधो बिभ्रदूर्ध्वन्त्यधःस्थं
तस्याः संवेष्टनार्हं पटमपि च शिरस्त्राणमन्योन्यदेशे ॥
तादृक्षेभ्यो दिदृक्षाकुतुकसमुदितात्सम्भ्रमादागतेभ्यः
पौरेभ्यो लब्धशिक्षः स कपटमनुजो हासयत्यम्बुजाक्षीः ॥११॥

अन्वय:—विद्वद्वन्द्योऽपि कट्याः उपरितनम् अधः बिभ्रत्। अधःस्थन्तु ऊर्ध्वं बिभ्रत्। तस्याः संवेष्टनार्हं पटमपि च शिरस्त्राणम्।

अन्योऽन्यदेशेपि । तादृक्षेभ्यः, दिदृक्षाकुतुकसमुदितात् सम्भ्रमादागतेभ्यः पौरेभ्यः लब्धशिक्षः स कपटमनुजः अम्बुजाक्षीः हासयति ।।

व्याख्या—विद्वदिति ।। **विद्वद्वन्द्योऽपि** विदुषां वन्द्यो विद्वद्वन्द्यः पण्डितपूज्यः । अपीत्यनेन न केवलं जनसाधारणपौरजनेन किन्तु सुज्ञेन पंडितेनापि वन्द्यः श्रीकृष्णः । **कट्या उपरितनम् अधो बिभ्रत्** कटिप्रदेशादुपरि वलयितुं योग्यं वस्त्रं तस्या अधोभागे दधत् । **अधःस्थन्तु ऊर्ध्वं बिभ्रत्** तस्याः कट्या अधो भागे संधारणार्थं वस्त्रम् ऊर्ध्वभागे परिदधत् । **तस्या संवेष्टनार्हं पटमपि च शिरस्त्राणं** तस्याः कट्याः संवेष्टनार्थं वस्त्रं शिरोवेष्टनमकरोत् । **अन्योन्यदेशेऽपि** शिरस्त्राणं तु कट्यामुपरि, एवं विपर्यस्तं दधत् श्रीकृष्णः । **तादृक्षेभ्यो** विपर्यस्तवेषधारिणं द्रष्टुकामेभ्यः । **दिदृक्षाकुतुकसमुदितात्** द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा । 'दृशिर् प्रेक्षणे' सन्नन्तात् द्रष्टुमिच्छति दिदृक्षति, तस्मात् स्त्रियाम् टाप् । दिदृक्षायाः कुतुकेन कौतूहलेन समुदितं समुद्भूतं तस्मात् । श्रीकृष्णस्य दर्शनाभिलापस्य कौतूहलेन । **सम्भ्रमात्** शीघ्रम् **आगतेभ्यः पौरेभ्यो** मथुरानिवासिभ्यः । **लब्धशिक्षः** तेभ्यः पुरवासिभ्यो वस्त्रसंधारणे प्राप्तशिक्षः । **कपटमनुजः** कैतवेन मानुषत्वङ्गतः **स** श्रीकृष्णः **अम्बुजाक्षीः** पुरनारीर्विपर्यस्तवस्त्रसंधारणेन **हासयति** हासं कर्तुं प्रेरयति । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ शब्द कर्माकर्मकाणा मणिकर्ता स णौ' इति सूत्रेण अम्बुजाक्षीणां कर्मत्वम् । स्रग्धरा वृत्तम् ।।११।।

तैरम्बरैर्वायकतो विचित्रैरविन्दतां वेषमशेषलाल्यम् ।।
श्रीरामकृष्णौ स च लघ्वमूभ्यां श्रियञ्च सारूप्यमिह स्मृतिञ्च ।।१२।।

अन्वयः—श्रीरामकृष्णौ वायकतः तैः विचित्रैः अम्बरैः अशेपलाल्यं वेषम् अविन्दताम् । स च लघु अमूभ्याम् इह श्रियं स्मृति सारूप्यं च प्रापेति शेषः ।।

व्याख्या—तैरिति ।। **श्रीरामकृष्णौ** । **वायकतः** कुविन्दात् । **तैर्विचित्रैरद्भुतैर्**महार्हैरितिभावः । **अम्बरैर्**वस्त्रैः । **अशेषलाल्यं वेषं** न शेषमशेषं समग्रं लाल्यम् ईप्सितम् प्रसाधनयुक्तं वेषम् । **अविन्दतां** प्राप्नुताम् । 'लल ईप्सायाम्' ललते इति लाल्यम्, इति ण्यत् । 'विद्लृ लाभे' लङि अविन्दताम् । **स च** सोपि वायकः । **लघु** शीघ्रम् **अमूभ्यां** रामकृष्णाभ्याम् **इहास्मिन्** लोके **श्रियं** परमां सम्पदम् । **स्मृतिं** तस्य प्रभोः स्मरणं, तस्य भक्तिं चेत्यर्थः । तथा **सारूप्यम्** अवसाने सारूप्यमुक्तिं च प्राप ।। उपजाति छन्दः ।।१२।।

श्रीकृष्णः ससुहृद्व्रजन्सुमनसां दाम्ना सुदाम्नाञ्चितः
कुब्जासङ्गतिकामुको वरमिषात्तत्सौमनस्याढ्यताम् ॥
वीक्ष्य श्रीरमणीं तदीयनिलये विन्यास तत्प्राङ्‌ ननु
ज्ञात्वाऽसौ हृदयस्थया बत तया चेलेऽपि निःस्वीकृतः ॥१३॥

अन्वयः—श्रीकृष्णः ससुहृद्व्रजन् सुमनसां दाम्ना सुदाम्ना अञ्चितः (ततः) कुब्जासङ्गतिकामुकः तत्सौमनस्याढ्यतां श्रीरमणी च वीक्ष्य वरमिषात् तदीयनिलये विन्यास। तया हृदयस्थया ननु तत् प्राक् ज्ञात्वा असौ चेले अपि निःस्वीकृतः। बत!

व्याख्या—**श्रीकृष्णेति ॥ श्रीकृष्णः ससुहृत् व्रजन्** सुहृद्भिः सहितः ससुहृत्, वयस्यैर्गोपैः सह मथुराया राजपथे श्रीकृष्णो गच्छन्। **सुमनसां दाम्ना** पुष्पाणां स्रजा, माल्या। **सुदाम्नाऽञ्चितः** सुदामा नाम मालाकारेण सत्कृतः। ततः **कुब्जासङ्गतिकामुकः** कुब्जायाः कंसदास्याः सङ्गतिं समागमं कामयतेऽसौ। 'लषपतपदेत्यादिना' उकञ् प्रत्ययः। ततः कुब्जासमागमेच्छुः। **तत्सौमनस्याढ्यतां** सुमनसः भावः सौमनस्यं सौहृदं सौमनस्यस्य आढ्यता ताम्। सौमनस्याढ्यताम्। तस्याः कुब्जायाः शुद्धान्तःकरणे, सुहृद्भावहृदये। आढ्यतां वीक्ष्य आढ्यस्य भावे तल् स्त्रियाम् आढ्यता ताम्। स्वामित्वस्य श्रेष्ठत्वस्य योग्यतां वीक्ष्य। तां सुहृद्भावेन शोभितां, स्वामित्वस्य योग्यतां च वीक्ष्य। पुनः तां **श्रीरमणीं च वीक्ष्य** श्रिया विराजितां, रन्तुं योग्यां, प्रमदोत्तमां च वीक्ष्य। **वरमिषात्** वरस्य वरदानस्य मिषं व्याजः तस्मात्, तस्यै वरं दातुमित्येवहेतुः तस्मात्। तस्याः कामनातृप्त्यर्थमित्यर्थः। **तदीयनिलये विन्यास** तस्या अयं तदीयः, तदीयः निलयः गृहम् तस्मिन्। तस्या गृहे न्युषितुं जगाम। **तया हृदयस्थया** हृदये तिष्ठति या सा हृदयस्था तया। कुब्जया हृदयवर्तिन्या। **ननु तत्प्राङ्ज्ञात्वा** हृदयस्थत्वादस्य श्रीकृष्णस्येष्टदातृत्वं खलु पूर्वमेव ज्ञात्वा। **असौ** श्रीकृष्णः। **चेले अपि** वस्त्रेऽपि। **निःस्वीकृतः** स्वामित्वराहित्यं गमितः। तस्य वस्त्राण्युपाजहार। **बत** इदमाश्चर्यम् ॥ सा कुब्जा श्रीकृष्णस्य दातृभावं ज्ञात्वा तस्य वस्त्राण्यप्याजहारेत्याश्चर्यम्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१३॥

रम्यं रूपं ययाऽसौ वरदवरविभुर्गन्धमात्रेण तुष्यन्
मार्गे संयच्छते स्म त्रिपदकुटिलयाऽनर्हया कंसदास्या ॥
दृष्ट्वा तां विस्मितोऽभूदविदितविलसत्तद्विभक्तिप्रकारो-
ग्राम्योलोकस्तृतीयामिव सपदि चतुर्थ्यर्थहेतोः प्रयुक्ताम् ॥१४॥

अन्वयः—असौ वरदवरविभुः गन्धमात्रेण तुष्यन् मार्गे यया त्रिपदकुटिलया अनर्हया कंसदास्या रम्यं रूपं संयच्छते स्म । चतुर्थ्यर्थहेतोः प्रयुक्तां तृतीयामिव तां दृष्ट्वा अविदितविलसत्तद्विभक्तिप्रकारः ग्राम्यो लोकः सपदि विस्मितोऽभूत् ॥

व्याख्या—रम्यमिति ॥ असौ वरदवरविभुः वरं ददातीति वरदः वरदानां वरः श्रेष्ठस्तेषामपि विभुरीश्वरः । सकलसम्पत्तिमान् वरदाताऽसौ कामुकोऽपि श्रीकृष्णो वरमिषात् । **गन्धमात्रेण तुष्यन्** तयार्पितचन्दनेनैव तुष्टः सन् । **मार्गे** राजपथे । '**यया त्रिपदकुटिलया** त्रिपदे त्रिस्थाने कुटिला वक्रा त्रिपदकुटिला तया । **अनर्हया** दासीभूतत्वेनाऽवमानितया **कंसदास्या** कुब्जया इत्यर्थः । **रम्यं रूपं संयच्छते स्म** अनुपमसौंदर्यं ददौ । इति राजपथे एव परस्त्रिया सहाऽशिष्टव्यवहारमकरोदिति भावः । **चतुर्थ्यर्थहेतोः प्रयुक्तां तां तृतीयामिव दृष्ट्वा** अत्र चतुर्थी स्थाने तृतीया विभक्तेः प्रयोगं दृष्ट्वा 'यस्यै त्रिपदकुटिलायै रम्यं रूपं संयच्छते' इत्यत्र 'यया त्रिपदकुटिलया' इति तृतीयान्तं पदं दृष्ट्वा । **ग्राम्यो लोकः**, अवैय्याकरणो **विस्मितोऽभूत्** । कीदृशो ग्राम्यो लोकः ? **अविदितविलसत्तद्विभक्तिप्रकारः** । विदितो ज्ञातः । न विदितः अविदितः अज्ञातः । तस्या विभक्तेः कारकस्य प्रकारः प्रयोगः तद्विभक्तिप्रकारः । विलसन् तद्विभक्तिप्रकारः, विलसत्तद्विभक्तिप्रकारः । अविदितो विलसत्तद्विभक्तिप्रकारो येन सः । अविदितविलसत्तद्विभक्तिप्रकारः । एतादृक् अवैयाकरणः । 'दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे' 'अशिष्ट व्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया योज्या' इति पाणिन्यादिष्टः प्रकारो यस्याऽविदितः स **सपदि विस्मितोऽभूद**न्यथा पण्डितो नेतिभावः । तथा च कुब्जापक्षे । **तृतीयामिव** तृतीया सम्पदमिव, यथा धर्मार्थकाममोक्षाणां तृतीया सम्पद् कामः तां सम्पदं पूर्वमेव प्राप्तां कुब्जां पुनश्च **चतुर्थ्यर्थहेतोः प्रयुक्ताम्** । चतुर्थी सम्पद् 'मुक्तिः' तां सम्पादयितुं प्रयत्नशीलां कुब्जां दृष्ट्वा । **अविदितविलसत्तद्विभक्तिप्रकारः** विशिष्टा भक्तिर्विभक्तिः । तस्याः कुब्जाया विभक्तिस्तद्विभक्तिः । विलसन्ती तद्विभक्तिर्विलसत्तद्विभक्तिः । तस्याः प्रकारो विलसत्तद्विभक्तिप्रकारः । अविदितो विलसत्तद्विभक्तिप्रकारो येन सः । तस्या विशिष्टां भक्तिम् अजानानो ग्रम्यो लोको जनसाधारणः सपदि विस्मितोऽभूत् । श्लेषालङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥१४॥

प्राग्वृत्तसप्तदिनवर्षसहायताभा-
गैन्द्रं विशङ्क्य सुमहन्ननु चित्रवर्णम् ॥
कंसस्य कञ्जनयनो धनुरूढरोषो
मध्येसभं जनसमक्षमसौ बभञ्ज ॥१५॥

अन्वय:—कञ्जनयनः स कंसस्य चित्रवर्ण सुमहद्धनुः प्राग्वृत्त-सप्तदिनवर्षसहायताभाक् ऐन्द्रं विशङ्क्य, असौ ऊढरोषः मध्ये सभं जनसमक्षं बभञ्ज ॥

व्याख्या—प्राग्वृत्तमिति ॥ **कञ्जनयनः** कमलाक्षः **स** श्रीकृष्णः। **कंसस्य चित्रवर्णं** विविधरागैः सुशोभितम्। **सुमहत् धनुः** धनुर्यज्ञार्थं स्थापितं तत् विशालं धनुः। **प्राग्वृत्तसप्तदिनवर्षसहायताभागैन्द्रम्** सप्तदिनस्य वर्षं सप्तदिनवर्षं तेषु सहायतां भजतीति सहायताभाक्। 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः। प्राक् वृत्तं सप्तदिनवर्षसहायताभाक् यस्य तत्। तच्च **ऐन्द्रं विशङ्क्य** सन्देहेन ऐन्द्रं इन्द्रस्य इदं धनुरिति ज्ञात्वा। इति उत्प्रेक्षा। गोवर्धनोद्धारसमये इति भावः। 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघाते इत्यमरः' **ऊढरोषो** विवर्धितक्रोधोऽ**सौ** श्रीकृष्णः। **मध्येसभं** सभाया मध्ये मध्येसभम्। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यनेन अव्ययीभावः। रङ्गमध्ये। **जनसमक्षं** जनानां पश्यतां पुरुषाणां समक्षं पुरतः **बभञ्ज** ॥ स्मरणा-लङ्कारः। सदृशानुभवात् वस्तुस्मृतिः स्मरणम् ॥ वसन्ततिलका छन्दः ॥१५॥

खिङ्गोद्भवस्य विगुणस्य सदोन्नतस्य
वाच्यस्य संश्रयवशेन मधूत्कटस्य ॥
सद्वंशजेन गुणकोटिभृता नतेन
पूज्येन चापि विपदापि शरासनेन ॥१६॥

अन्वय:—खिङ्गोद्भवस्य सद्वंशजेन; विगुणस्य गुणकोटिभृता; सदोन्नतस्य नतेन; वाच्यस्य पूज्येन; चापि मधूत्कटस्य संश्रयवशेन; शरासनेन विपद् आपि ॥

व्याख्या—खिङ्गोद्भवस्येति ॥ **खिङ्गोद्भवस्य** दानववंशजस्य कंसस्य। कंसस्य दानववंशसम्भूतिः पुराणान्तरेषु प्रसिद्धा। **सद्वंशजेन** सद्वेणु-जातेन। अथ च सत्कुलीनेन। 'द्वौ वंशौ कुलमस्करौ' इत्यमरः। **विगुणस्य** शमदमादिगुणरहितस्य। **गुणकोटिभृता** गुणः रज्जुः। कोटिः अटनी। ज्या अटनी च धारयता, अथ च गुणानां कोटिः सङ्ख्या तां धारयता अर्थात् शरव्याशुकलने निर्दोषेण। **सदोन्नतस्य** सदैव अविनीतस्य, उच्छृङ्खलस्य। **नतेन** विनम्रेण। **वाच्यस्य** निन्द्यस्य। **पूज्येन** पूजार्हेण चापि। **मधूत्कटस्य** मधुषु वृष्णिकुलेषु उत्कटस्य उद्धतस्य द्वेषयुक्तस्य अथ च मधुना मद्येन उत्कटस्य, मदोन्मत्तस्य कंसस्य **संश्रयवशेन** कृताश्रयेण **शरासनेन** धनुषा अर्थात् सहवासवशात्, **विपद्** हानिः **आपि** प्राप्ता। श्रीकृष्णात्प्राप्तभङ्गमिति भावः ॥ यथासङ्ख्यमलङ्कारः। यथा-सङ्ख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः इति लक्षणात्। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१६॥

देवानां वषडाकृतिर्द्विजनुषां सच्छान्तिपाठोपमो
दूरेऽपि प्रियसङ्गरस्य च मुनेः सङ्ग्रामढक्कास्वनः ॥
वृष्णीनां जयदुन्दुभिध्वनिनिभः शब्दो धनुर्भङ्गभूः
कंसस्यापि बभूव कालमहिषग्रैवेयघण्टारवः ॥१७॥

अन्वयः—धनुर्भङ्गभूः शब्दो देवानां वषडाकृतिः, द्विजनुषां सच्छान्तिपाठोपमः, प्रियसङ्गरस्य, मुनेः च दूरे अपि सङ्ग्रामढक्कास्वनः, वृष्णीनां जयदुन्दुभिध्वनिनिभः, कंसस्य अपि कालमहिषग्रैवेयघण्टारवः बभूव ॥

व्याख्या—**देवानामिति** ॥ **धनुर्भङ्गभूः** धनुर्भङ्गाद्भवतीति धनुर्भङ्गभूः इति क्विप्। **शब्दो** रवः। श्रीकृष्णस्य धनुर्भङ्गोत्थितध्वनिर्विविधजनैः पृथग्विधानेन ज्ञातो यथा—**देवानां** स शब्दो **वषडाकृतिर्बभूव**। कंसस्यातङ्केन देवपितृतर्पणं लुप्तम्। धनुर्भङ्गात् कंसस्य मरणं निश्चितं ज्ञात्वा देवानां स ध्वनिर्वषट्कार इव बभूव। देवेभ्यो हविर्दानविषये वषट् शब्दो युज्यते। **द्विजनुषां** ब्राह्मणानां **सच्छान्तिपाठोपमः** क्षेमस्थैर्ययुक्तवेदघोष इव बभूव। **प्रियसङ्गरस्य** प्रियः सङ्गरः सङ्ग्रामो यस्य स प्रियसङ्गरः तस्य। **मुनेश्च** परशुरामस्यापि—रणप्रिय पुरुषं प्रति तथा मुनिं परशुरामं प्रति च **दूरेपि** यद्यपि स मुनिः सुदूरस्थितः तदपि तस्य प्रियरणत्वात् स शब्दः **सङ्ग्रामढक्कास्वनो** रणदुन्दुभिरिवाऽभूत्। **वृष्णीनां** यदूनां **जयदुन्दुभिनिभो** जयघोष इवाऽभूत्। **कंसस्यापि** कंसं प्रति तु स ध्वनिः **कालमहिषग्रैवेयघण्टारवोऽभूत्**। ग्रीवाया अयं ग्रैवेयम्। 'ग्रीवाभ्योऽण् च' इति अण् ग्रैवम्, चात् ढञ् तस्य ईयादेशः ग्रैवेयम्। कालस्य यमस्य महिषो वाहनं लुलायः तस्य ग्रैवेयघण्टाया रवः स्वन इव। कंसं प्रति तु मृत्युवाहनकण्ठबद्धघण्टाशब्दोऽभूदित्यर्थः ॥ धनुर्भङ्गशब्दस्यानेकधोल्लेखत्वात् उल्लेखालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥१७॥

ऐक्षिष्ट प्रतिबिम्बितं न मुकरे नोदञ्चने वा मुखं
दुर्धीश्चञ्चलजीवितो निशिदिवा स्वापञ्च न प्राप यः ॥
भेजे कञ्च न मञ्चमञ्चलगतं मूर्त्तं यशः सञ्चयञ्-
छ्रीकृष्णं स तु वञ्चयन्कुपुरुषान्भूषोच्चयैरञ्चयन् ॥१८॥

अन्वयः—यः अञ्चलगतं मूर्त्तं यशःसञ्चयं श्रीकृष्णं वञ्चयन्, कुपुरुषान् भूषोच्चयैः अञ्चयन्, स दुर्धीस्तु चञ्चलजीवितः मुकरे उदञ्चने वा प्रतिबिम्बितं मुखं न ऐक्षिष्ट। निशिदिवा स्वापं च न प्राप। कञ्च मञ्चं न भेजे ॥

व्याख्या—पेक्षिष्टेति ॥ **यः** कंसः **अञ्चलगतम्** अञ्चले गतम् अञ्चलगतं वस्त्रोपान्ते प्राप्तम्, करतलस्थमित्यर्थः। **मूर्त्तं यशःसञ्चयं** मूर्तिमन्तं यशःसमूहं **श्रीकृष्णं वञ्चयन्** कथमपि तं स्वमार्गाद्दूरीकर्तुमिच्छन्। **कुपुरुषान् भूषोच्चयैरञ्चयन्** तदर्थं कुटिलाधमान् वस्त्रभूषणादिदानप्रोत्साहेन सम्मानयन्। एतादृशा व्यवहारेण **स** दुर्धीर्दुष्टबुद्धिः कंसः तु **चञ्चलजीवितः**, अस्थिरजीवनवृत्तिः, अशान्तः। **मुकुरे** दर्पणे। **उदञ्चने** जलपूरितपात्रे वा। **प्रतिबिम्बितं मुखं न पेक्षिष्ट** नापश्यत्। आत्मानमलङ्कर्तुमपि समयरहितो जात इति भावः। **निशिदिवा स्वापं** निद्रां च **न प्राप**। **कञ्च मञ्चं न भेजे** अपि तु शयनार्थं पर्यङ्कमपि नागच्छत्। प्रस्तुतचञ्चलव्यवहारवर्णनादप्रस्तुतमरणार्थस्यापतनम् अर्थापत्त्या सूच्यते। अतः अर्थापत्तिरलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

मधुद्वेषिणा कामधुक्कीर्त्तिनादौ दिवो भोजराजस्य यात्रोत्सवाय ॥
द्रुतं केशिवाजीव हाऽऽजीवनार्त्तिप्रदोऽनेन चक्रे द्विपेन्द्रोपि सज्जः ॥१९॥

अन्वयः—हा ! अनेन कामधुक्कीर्त्तिना मधुद्वेषिणा भोजराजस्य दिवः यात्रोत्सवाय केशिवाजी इव आजीवनार्त्तिप्रदः द्विपेन्द्रोऽपि आदौ द्रुतं सज्जः चक्रे ॥

व्याख्या—मधुद्वेषिणेति ॥ **हा** इति आश्चर्ये, पश्येदमाश्चर्यं **यदनेन** श्रीकृष्णेन, कथं भूतेन ? **कामधुक्कीर्त्तिना** कामम् इच्छितं दोग्धीति कामधुक्। 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुज......' इत्यनेन क्विप्। कामधुक् कीर्त्तिर्यस्य स तेन। पुनर्**मधुद्वेषिणा** मधुरिपुणा, येन पूर्वं मधुदैत्यं निहतवान् तेनैवात्र। **भोजराजस्य** कंसस्य। **दिवः** स्वर्गस्य। **यात्रोत्सवाय** गमनोत्सवहेतवे। **केशिवाजीव** यथा पूर्वं अश्वरूपी केशी दैत्यः स्वर्गं प्रचोदितः तद्वत्। **आजीवनार्त्तिप्रदः** जीवनं अभिव्याप्य इति आजीवनम्। आर्त्तिं पीडां प्रददाति इति आर्त्तिप्रदः। आजीवनं आर्त्तिप्रदः आजीवनार्त्तिप्रदः। यावज्जीवनकष्टदः। असौ गजो यावत् कालं जीवति तावत् कालं कष्टदोभवतीति मत्वा इत्यर्थः। **द्विपेन्द्रोऽपि** कुवलयापीडो गजोऽपि। **आदौ** भोजराजस्य गमनात् पूर्वं **द्रुतं सज्जः चक्रे** झटिति सन्नद्धः कृतः। हत इति यावत् 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जो' इत्यमरः। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥१९॥

कामधुक्कीर्तिना मधुद्वेषिणा इत्यनेन अप्रतिहतरूपेण कर्मकर्त्रा तेन प्रभुणा यत्स्वातन्त्र्येण प्राङ्मधुदैत्योहतः, तेनैव स्वतन्त्ररूपेण सद्योपि कंसस्य स्वर्गारोहणाय यथापूर्वं केशिवाजी दैत्यः स्वर्गं प्रचोदितः, तथैवाधुना कुवलयापीडं गजमपि निहत्य तदुत्सवायाऽऽदौ प्रेषितः। राज्ञामश्वगजादिसम्भाराणामावश्यकत्वादिति भावः ॥१९॥

सितपरिकरो रक्ताब्जाक्षः करीन्द्ररदायुधो
विहसनपरो मित्रैः सार्धं दृशं हरिणीदृशाम् ॥
उपरि निदधत्पश्चादादौ रुदत्पितृपादयो-
स किल शुशुभे कीलालाक्तो विचित्रकृतिर्हरिः ॥२०॥

अन्वयः—आदौ रुदत्पितृपादयोः उपरि दृशं निदधत्, पश्चात् हरिणीदृशां उपरि दृशं निदधत्, मित्रैः सार्धं विहसनपरः, सितपरिकरः, करीन्द्ररदायुधः, रक्ताब्जाक्षः, कीलालाक्तः स हरिः विचित्रकृतिः शुशुभे किल ॥

व्याख्या—सितपरिकरेति ॥ आदौ कुवलयापीडं गजं द्वारि एव निहत्य, सर्वप्रथमम्। **रुदत्पितृपादयोरुपरिदृशं निदधत्** रुदन्तौ पितरौ रुदत्पितरौ, रुदत्पित्रोः पादौ रुदत्पितृपादौ तयोरुपरि दृशं निदधत्, दृष्ट्यैव प्रणमन्। सर्वादौ पितृपादयोर्दृष्ट्यैवाऽऽदरदर्शितः, करुणः शान्तरसात्मको वा हरिरिति भावः। **पश्चात् हरिणीदृशामुपरि दृशं निदधत्** तत्पश्चात् स्त्रीवर्गोपरि प्रेम्णा दृष्टिक्षेपं कुर्वन् शृङ्गाररसप्रदर्शितः, शृङ्गाररसात्मको हरिरिति भावः। **मित्रैः सार्धं विहसनपरः** तदा मित्रपरिवारैर्गोपैः सह हास्यविलासे रतो हास्यरसोत्पादको हरिरिति भावः। **सितपरिकरः** सितो बद्धः परिकरः कटिर्येन सः। इत्यनेन वीररसप्रदर्शितो हरि रितिभावः। 'बद्धार्जुनौ सितौ' इत्यमरः। **करीन्द्ररदायुधः** करीन्द्रस्य हस्तिनो रदो दन्त आयुधं शस्त्रं यस्य सः। इत्यनेन अद्भुतरसोत्पादको हरिरिति भावः। **रक्ताब्जाक्षः** रक्ते अब्ज इवाऽक्षिणी यस्य सः। आरक्तनयनः, क्रोधात्मा रौद्ररसोत्पादको हरिरिति भावः। **कीलालाक्तः** कीलालेन क्षतजेन, कुवलयापीडगजस्य रक्तेन आक्तः सम्पृक्तः। सर्वाङ्गेषु रक्तेन सम्पृक्तो भयानकरसप्रदर्शितो हरिरिति भावः। **स हरिर्विचित्रकृतिः शुशुभे किल** इह स श्रीकृष्ण एकसमयेनैवानन्यरूपेण षड्भावरहितोपि शृङ्गारादिरसोत्पादको निश्चयेन विचित्रकृतिः शुशुभे॥ परिकरालङ्कारः। हरिणीछन्दः ॥२०॥

कंसस्य कर्तुमधिभूमि तदीयधाम्नो
द्वारप्रदेशमिव जिष्णुपदस्य विष्णुः ॥
क्षिप्रं विधाय सघृणो नयनं च पित्रो-
श्चक्रे विधातुमपवारणमेव मल्लैः ॥२१॥

अन्वयः—अधिभूमि तदीयधाम्नः द्वारप्रदेशं, जिष्णपदस्य द्वार-

प्रदेशं कर्तुमिव, कंसस्य नयनं क्षिप्रं विधाय, सघृणो विष्णुः पित्रोः नयनं च, मल्लैः अपवारणमेव विधातु चक्रे ॥

व्याख्या—कंसस्येति ॥ अधिभूमि अव्ययीभावसमासः । भूमौ इति अधिभूमि, इहास्मिन्नेव भूमौ । **तदीयधाम्नः**, तस्य कंसस्येदं तदीयं, तदीयं धाम तदीयधाम तस्य । तस्य कंसस्यैव गृहस्य । **द्वारप्रदेशं** प्रवेशद्वारम् । **जिष्णुपदस्य द्वारप्रदेशं कर्तुमिव** कंसस्य स्वर्गारोहणाय इन्द्रपदस्य प्रवेशद्वारं कर्तुमिव **कंसस्य नयनं क्षिप्रं विधाय** कंसं तत्र द्वारप्रदेशे शीघ्रं दत्तदृष्टिं कारयित्वा **सघृणो विष्णुः** कृपालुः श्रीकृष्णः । **पित्रोर्नयनं च** माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोर्नयनं **मल्लैः** बाहुयुद्धं कृतवद्भिर्योद्धृभिः । **अपवारणम् एव विधातुं चक्रे** पित्रोर्दृष्टिपथो मल्लानां तिरोधानरूपेणाऽवस्तारप्रक्षेपणं चकार ॥

कृपालुः श्रीकृष्णः कंसं तु स्वगृहद्वारभूमेरुपरि एव स्वर्गगमनस्य द्वारं दर्शयामास, किन्तु पित्रोर्नयनदृष्टिस्तु तस्मात् द्वारमार्गादन्यत्र नेतुं तयोः सम्मुखे मल्लानां जवनिकां विस्तार्य तद्द्वाररूपमार्गस्य तिरोधानं कृतवान् इति स्पष्ट भावः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२१॥

उपासितुः कण्टकभूरपि प्रभोर्विपल्लवापल्लवयत्यकेतरत् ॥
न विव्यथे मल्लवपुः प्रहारभागतोप्यसौ बल्लवतल्लजाङ्गजः ॥२२॥

अन्वयः—प्रभोः उपासितुः कण्टकभूः विपल्लवा अपि अकेतरत् पल्लवयति । अतः असौ बल्लवतल्लजाङ्गजः अपि मल्लवपुः प्रहारभाक् न विव्यथे ।

व्याख्या--उपासितुरिति ॥ प्रभोः ईश्वरस्य **उपासितुः**, उप आस्ते इति उपासिता इति तृन् । तस्य उपासितुः, उपासनायुक्तस्य । **कण्टकभूः** कण्टक युक्ता भूमिः, उषरभूमिरित्यर्थः । **विपल्लवा अपि** पत्ररहितापि प्रभोः कृपाप्रसादात् । **अकेतरत् पल्लवयति** सुखेन पत्रपुष्पफलयुक्ता भवति । अकेतरत् कं सुखं । न कम् अकम्, दुःखम् । अकाद् दुःखात् इतरत् अन्यत् तदेव सुखम् । **अत** एतादृशो यस्य महिमाऽ**सौ** श्रीकृष्णः । **बल्लवतल्लजाङ्गजोऽपि** बल्लवीनां गोपीनां तल्लज श्रेष्ठा, स्वामिनी यशोदा इत्यर्थः । तस्या अङ्गजो पुत्रः । यशोदानन्दनोऽपि अर्थात् सुकुमारशरीरजोऽपि **मल्लवपुः** मल्लवत् वपुः यस्य सः, मल्लवपुः व्यायाम· दृढीकृतशरीरः । **प्रहारभाक् अपि** प्रहारम् आघातं भजते इति । प्रहारभाक् 'भजोण्विः' इत्यनेन भाक् । आघातं सहमानोपि । न विव्यथे पीडां नान्वभवत् अथवा मल्लस्य वपुः, तस्य प्रहारान् भुङ्क्ते इति मल्लवपुःप्रहारभाक् ।

यद्यपि श्रीकृष्णः सुकोमलाया यशोदायाः पुत्रत्वात् तस्याः सौकुमार्यं कोमलत्वं च लेभे तथापि व्यायामदृढीकृतशरीरत्वात् प्रतिपक्षस्य प्रहारास्तं पीडयितुमसमर्था आसन्निति भावः। वंशस्थं वृत्तम् ॥२२॥

चटचटारवसंश्रवणस्फुटद्धृदि नु सौस्थ्यकृते धृतहस्तकाः ।
किमबलास्तत एव गलज्जला ददृशिरे दृशि रेखितकज्जला ॥२३॥

अन्वयः—ततः दृशि रेखितकज्जलाः अबलाः, चटचटारवसंश्रवण-स्फुटद्धृदि सौस्थ्यकृते धृतहस्तकाः ततः एव गलज्जलाः किं नु ददृशिरे ॥

व्याख्या--चटचटेति ॥ **ततः** तदनन्तरम्। **दृशि रेखितकज्जलाः** नयने अञ्जितकज्जला **अबला** नार्यः। **चटचटारवसंश्रवणस्फुटद्धृदि** आसमन्तात् रवः शब्द आरवः। चट चट इति आरवः चटचटारवः तस्य संश्रवणम् आकर्णनं तेन स्फुटत् भिदत् यत् हृत् तस्मिन्। चटचट इति हृदयभेदि शब्दं श्रुत्वा तद्धृदयोपरि। **सौस्थ्यकृते** सौस्थ्यस्य कृते सौस्थ्यकृते। अव्ययम्। शान्तिहेतवे। **धृतहस्तकाः** धृतौ हस्तौ याभिस्ताः। बहुव्रीह्यन्ते कप् प्रत्ययः। स्थापितकराः। **तत एव** तस्मादेवकारणात् **गलज्जलाः** गलत् स्रवत् जलं (नयनाभ्यां) यासां ताः। रुदन्त्यः। किं नु ददृशिरे नु पृच्छायाम्। किं ता अबला रुदन्त्यो न दृष्टाः? अपितु दृष्टा इत्यर्थः॥ 'हृदयस्वास्थ्याय स्थापितकर-भारात् स्फुटद्धृदयनिष्पन्दिरस एवाश्रुरूपात् बहिर्निर्गतः' इति हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः। द्रुत-विलम्बितं वृत्तम् ॥२३॥

चैतन्येन समं विकृष्य बहुशः क्लान्तं परिभ्राम्य तं
चाणूरं मनसा सहाऽश्रुपयसा सार्धं निपात्य क्षितौ ॥
सत्रा भोजकुलाधमस्य सहसोत्साहेन निर्मथ्य वै
साकं दुर्यशसा सुरेन्द्रभवनं श्रीमत्प्रभुः प्राहिणोत् ॥२४॥

अन्वयः—श्रीमत्प्रभुः तं चाणूरं चैतन्येन समं बहुशः विकृष्य, तं क्लान्तं मनसा सह बहुशः परिभ्राम्य, अश्रुपयसा सार्धं क्षितौ निपात्य, भोजकुलाधमस्य उत्साहेन सत्रा सहसा तं निर्मथ्य वै, दुर्यशसा साकं सुरेन्द्रभवनं प्राहिणोत् ॥

व्याख्या--चैतन्येनेति ॥ **श्रीमत्प्रभुः** श्रीकृष्णः **तं चाणूरम्** एतन्नामानं मल्लम्। **चैतन्येन समं बहुशो विकृष्य** तं मल्लं बाहुयुद्धे भूरि चकर्ष,

न केवलमिदं किन्तु तस्य चैतन्यं चेतनामपि चकर्ष । तं चेतनारहितं क्लान्तमकरो-दित्यर्थः । एतादृशं **तं क्लान्तं मनसा सह बहुशः परिभ्राम्य** न केवलं तं हतोत्साहं परिभ्रामयामास किन्तु मनसा सह तस्य मनांसि अपि भ्रामयामास । **अश्रु-पयसा सार्धं क्षितौ निपात्य** तं भूमौ चिक्षेप, न केवलं तं भूमौ चिक्षेप किन्तु तस्य नेत्राभ्यामश्रूण्यप्यपातयत् । तं रुदन्तं चिक्षेप इत्यर्थः । **भोज-कुलाधमस्य** भोजकुले अधमो नीचः, भोजकुलाधमः तस्य । कंसस्य । **उत्साहेन सत्रा** अध्यवसायेन सह । **सहसा तं निर्मथ्य** झटिति विलोड्य, न केवलं तं चाणूरं निर्ममन्थ किन्तु तस्य स्वामिनः कंसस्योत्साहमपि । **दुर्यशसा साकं सुरेन्द्रभवनं प्राहिणोत्** एतादृशं तं प्राप्तपराभवं चाणूरं दुष्कीर्त्यासह स्वर्गं प्रेषयामास । अस्मिन् पद्ये 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रेण साकं, सार्धं, सत्रा, समं, सह एतेषां साकल्येन प्रयोगेण सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया प्रदर्शिता इति चित्रम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२४॥

दर्पन्धनमिवाहृत्य मुष्टिकं बद्धमुष्टिकम् ॥
अनायासेन कालाङ्कं तालाङ्कोऽप्यनयद्बली ॥२५॥

अन्वय.—धनमिव दर्पम् आहृत्य बली तालाङ्कः अपि बद्ध-मुष्टिकं मुष्टिकम् अनायासेन कालाङ्कम् अनयत् ॥

व्याख्या—दर्पमिति ॥ धनमिव सम्पत्तिमिव, प्रमत्तस्य संपदमिव अथवा दुर्बलस्य संपत् बलिना अनायासेनैवापह्रियते तद्वत् अस्य मुष्टिकनाम्नो मल्लस्य । **दर्पमाहृत्य** अभिमानं विनाश्य । **बली तालाङ्कः** बलवान् रामोऽपि । 'तालाङ्को मुसली हली' इत्यमरः । अपीत्यनेन यथा श्रीकृष्णश्चाणूरमवधीत् तद्वत् बलरामोपि । **बद्धमुष्टिकं** बद्धो मुष्टिर्येन स तम् । मुष्टियुद्धं कृतवन्तम् । **मुष्टिकं मल्लम्** । **अनायासेन कालाङ्कं** कालस्य मृत्योरङ्कम् **अनयत्** । तं विनाप्रयासेनैवाहन् इत्यर्थः ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥२५॥

कृष्णेन तूष्णीं विबुधस्तुतेन प्रधानमल्लैकनिबर्हणेन ॥
वशिष्ठनप्त्रेव परे परास्ता ब्राह्मेतरे सृष्टिनिदानवादाः ॥२६॥

अन्वयः—वशिष्ठनप्त्रा ब्राह्मेतरे सृष्टिनिदानवादाः परास्ता इव विबुधस्तुतेन कृष्णेन प्रधानमल्लैकनिबर्हणेन परे तूष्णीम् ॥

व्याख्या—कृष्णेनेति ॥ वशिष्ठनप्त्रा वशिष्ठपौत्रेण वेदव्यासकृष्णेन । **ब्राह्मेतरे** ब्रह्मणः अयं ब्राह्मः 'ब्राह्मोऽजातौ' इति सूत्रेण अनपत्ये अण् निपात्यते ।

'ब्राह्मं हविः'। 'ब्राह्मे मुहूर्ते किलतस्य देवी' इति वत्। अपत्ये तु ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। तस्मात् ब्राह्मोवाग्गात् इतरे अन्ये। **सृष्टिनिदानवादाः** सृष्टेः जगतः निदानम् आदिकारणं तेषां वादाः मतवैचित्र्याणि। अर्थात् प्रकृतिभूतानि अण्वादि-कारणानि, परिणामवादाः, अनीश्वरवादा इत्याद्याश्च **परास्ताः**, ब्रह्मैव कारणं प्रतिष्ठापनेन निराकृता इव। वेदव्यासेन जगदुत्पत्तेः कारणं केवलं ब्रह्मैव नत्वन्यत्, ब्रह्मैव प्रधानकारणमिति प्रतिष्ठापनेन यथा इतरे वादा निरस्ताः तथैव अनेन **विबुधस्तुतेन** देवमनुष्यैर्मान्येन। विबुधाः देवाः पंडिताश्च तैः स्तुतेन ईडितेन। **श्रीकृष्णेन प्रधानमल्लैकनिबर्हणेन** प्रधानमल्लो मुख्यो मल्लः चाणूरमल्ल इति भावः, तस्य एकनिबर्हणेन केवलं तस्यैव नाशनेन **परे** इतरे चाणूरभिन्ना मल्लाः **तूष्णीं** तेषां विषये तु मौनमेवयोग्यम् अर्थात् तेषां विनाशने पृथक् प्रयत्नमकृत्वा एव विजिता इति-भावः॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥२६॥

मञ्चारूढं लिहन् दृग्भ्यां तञ्चापि भगिनीसुतम्॥
पञ्चाप्यसूनवैत्कण्ठसञ्चारप्रवणान् खलः॥२७॥

अन्वयः--खलः तं मञ्चारूढं भगिनीसुतं दृग्भ्यां लिहन्नपि कण्ठसंचारप्रवणान् पञ्चाप्यसून् च अवैत्॥

व्याख्या—मञ्चारूढमिति॥ **खलो** दुष्टकंसः। **तं मञ्चारूढं** मञ्चे आरूढो मञ्चारूढः तम्। निजसिंहासनसमीपे वेदीं प्रत्यागतम्। **भगिनीसुतं** देवकीनन्दनं श्रीकृष्णम्। **दृग्भ्यां लिहन्नपि** क्रोधेन दृष्ट्यैव खादन्निव पश्यन्नपि। **कण्ठसञ्चारप्रवणान्** कण्ठ एव सञ्चारस्य गमनागमनस्य प्रवणः श्चतुष्पथो मार्गो येषां ते कण्ठसञ्चारप्रवणाः तान्। 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रव्हे ना तु चतुष्पथे' इत्यमरः। 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः'। इति अन्योन्य प्रदेशात् स्थानात् कण्ठमागतान् निज-**पञ्चाप्यसून्** पञ्चप्राणान् **च** स खलः कंसः **अवैत्** अजानात्। इण् गतौ अव+ऐत् अवैत्। अव उपसर्गेण सह इण् अवबोधने इत्यर्थः॥ निज पञ्चप्राणान् कण्ठे आगतान् ज्ञात्वापि अर्थात् निजमृत्युं समीपमागतं जानन्नपि स खलः कंसः भगिनीसुतं श्रीकृष्णं क्रोधेन दृष्ट्यैव खादितुमैच्छत् इतिभावः॥२७॥ अनुष्टुप् छन्दः॥

विकोशीभविष्यन्स्वयं मुक्तिमार्गा-
ध्वनीनश्चिरस्याहितं भोजराजः॥
कराग्रेऽप्यसिं कोशहीनं व्यतानी-
दशक्यं किमस्तीशसान्निध्यलाभे॥२८॥

अन्वय:—भोजराजः चिरस्य स्वयं मुक्तिमार्गाध्वनीनः अपि विकोशीभविष्यन् चिरस्य अहितं कोशहीनं असि कराग्रे व्यतानीत्। ईशसान्निध्यलाभे अशक्यं किमस्ति ? ॥

व्याख्या—विकोशीति ॥ **भोजराजः** कंसः। **चिरस्य** चिरकालात्। **स्वयं मुक्तिमार्गाध्वनीनोऽपि** मुक्तेर्मोक्षस्य मार्गो मुक्तिमार्गः तस्य अध्वनीनो यात्री, पथिकः। चिरकालात् मोक्षम् इच्छर्मुमुक्षुरपि। **विकोशीभविष्यन्** विगतः कोशो विकोशः, कोशरहितः। विकोशः सम्पत्स्यमानः विकोशीभविष्यन्। 'च्विः प्रयोगः'। कोशः पेशिरूपमावरणम्। आत्मावलिप्तान् अन्नमयादिपञ्चकोशान् दूरीकर्तुम्। **चिरस्याऽहितम्**, येनाऽसिना खड्गेन बहुकालादद्यापिपर्यंतं श्रीकृष्णस्य बाधां दूरीकरणे केनापि प्रकारेण हितं न साधितम् एतादृशम् अहितम्, निष्फलम् **असिं** खड्गम्, **कोशहीनं** चर्मावरणरहितम्। **कराग्रे व्यतानीत्** श्रीकृष्णं हन्तुमतनोत्। किङ्कारणम ? **ईशसान्निध्यलाभे अशक्यं किमस्ति** ? असिवितानेनैव प्रभुणा सह युद्धं ध्रुवम्। युद्धान्मृत्युः तस्माद् ईशसान्निध्यलाभः। प्रभोः सकाशे कंसस्याऽसिवितानं निरर्थकं तदपि प्रभोः सङ्गतिलाभाय मुक्तिलाभाय तदशक्यमपि तेन कृतमित्यर्थः॥ अर्थान्तरन्यासालङ्कारः। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्॥२८॥

अविनयफलभोगा या तमोधोगतिस्तां
कुमतिरपि न यायाद्भीतितो मे कृतार्थम्॥
इति नु तमधिरङ्गं पातितं संविधर्त्तु
तदुपरि स महात्मा विश्वकुक्षिः पपात॥२९॥

अन्वय:—'अविनयफलभोगा या तमोधोगतिः तां भीतितः मे कुमतिः अपि न यायात्' इति नु कृतार्थम् अधिरङ्गं पातितं तं संविधर्तु स महात्मा विश्वकुक्षिः तदुपरि पपात॥

व्याख्या—अविनयेति ॥ **अविनयफलभोगा** अविनयस्य अन्यायस्य फलम् अविनयफलं तस्य भोगोऽस्ति यस्यां सा। अन्यायफलभोगदायिनी **या तमोधोगतिः** तमसो दुष्कृतेरधोगतिर्नरकगमनम्। ताम् अधोगतिम्। **मे कुमतिरपि** का कथा सुमतेर्मे मम दुर्बुद्धिरपि। **भीतितो** भयात् कृष्णभयहेतो**र्न यायात्** न इयात्। **इति नु कृतार्थम्** एवं कृतः अर्थो लक्ष्यं प्रयोजनं वा येन स तम्। निश्चितबुद्धिं कंसम्। **अधिरङ्गम्** रङ्गमहोत्सवमध्ये। **पातितं** सिंहासनात् भूमौ प्रक्षेपितं **कंसम्**। **संविधर्तु** हस्तयोर्ग्रहीतुम्। **स महात्मा** महामनाः। **विश्वकुक्षिः** विश्वं कुक्षौ उदरे यस्य सः। विश्वोदरः। **तदुपरि पपात** यद्यपि

स पामरः कंसः तस्य जगद्व्यापकस्य जठरे पूर्वमेव संस्थितः तदपि लौकिकव्यवहारार्थं स श्रीकृष्णः तस्योपरि आत्मानमपि पातयामास इति विश्वकुक्षेर्भावः ॥ मालिनी वृत्तम् । यथा ननमयय युतेयं मालिनी भोगिलोकैः । हेतूत्प्रेक्षा ॥२९॥

अरं गेयकीर्त्तिः परं गेहमेष
श्रियःकंसमेकं न रङ्गे चकर्ष ॥
सतामाननात्किन्तु नेत्राच्च पित्रो-
श्चिरात्साधुशब्दं गलद्वारिधाराम् ॥३०॥

अन्वयः—एष गेयकीर्त्तिः रङ्गे श्रियः परं गेहम् एक कंसं न चकर्ष । किन्तु सताम् आननात् साधुशब्दम्, पित्रोः नेत्रात् चिरात् गलद्वारि धारां च अरं चकर्ष ॥

व्याख्या—अरमिति ॥ एष गेयकीर्त्तिः गातुं योग्या गेया सदागानयोग्या । गेया स्तुत्या कीर्त्तिर्यस्य सः । असौ श्रीकृष्णः । **रङ्गे** तस्मिन् सभामध्ये । **श्रियः परं गेहं** लक्ष्म्या अद्वितीयं शोभायुक्तं गृहं स्थानं वैकुण्ठं प्रतीत्यर्थः । **एकं कंसं न चकर्ष** न केवलं एकम् एकाकिनं कंसम् अकार्षीत्, किन्तु **सतामाननात्** सज्जनानां मुखात् । **साधुशब्दम्,** साधु साधु कृतमित्यादि वाक्प्रयोगम् । तथा **पित्रोर्नेत्रात् चिरात्** बहुकालात् । **गलद्वारि धारां च** गलत् स्रवत् या वारिधारा अश्रुप्रवाहः तामपि **अरं** द्रुतम् **चकर्ष** अहार्षीत् । कंसवधात् पितरौ मुमुदे इत्यर्थः ॥ दीपकालङ्कारः । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥ भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥३०॥

स्वार्थभुक्तविपदोरथ पित्रोः सान्त्वनाय तनुजौ प्रणमन्तौ ॥
क्षेत्रवासमिव दातुमधत्तां पादबद्धनिगडे निजपाणी ॥३१॥

अन्वयः--अथ स्वार्थभुक्तविपदोः पित्रोः सान्त्वनाय प्रणमन्तौ तनुजौ पादबद्धनिगडे क्षेत्रवासमिव दातुं निजपाणी अधत्ताम् ॥

व्याख्या--स्वार्थ इति ॥ अथ कंसवधादनन्तरम् । **स्वार्थभुक्तविपदोः** स्वतनययोः कुशलमेव स्वार्थः तेन स्वार्थेन भुक्ता सोढा विपद् कष्टं याभ्यां तौ स्वार्थभुक्तविपदौ तयोः । **पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः । सान्त्वनाय** चित्तोपशमनाय । **प्रणमन्तौ** नमन्तौ **तनुजौ** रामकृष्णौ । तयोः पित्रोः **पादबद्धनिगडे** पादयोर्बद्धं यत् निगडं शृङ्खला तत् पादबद्धनिगडम् तस्मिन् । पादयोः कंसेन बद्धायां शृङ्खलायाम् इत्यर्थः । **क्षेत्रवासमिव दातुम्** सिद्धस्थानमिव, पवित्रस्थानमिव, निज-

पाणिस्पर्शेन पावित्र्यं दातुम् । **निजपाणी अधत्ताम्** निजकरौ स्थापयाञ्चक्रतुः । तौ बलकृष्णौ पित्रोः शृङ्खलां मुमुचतुरित्यर्थः । "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थान कलत्रयोः" इति मेदिनी ॥ स्वागता छन्दः । स्वागतेति रनभात् गुरुयुग्मम् ॥३१॥

न केवलं तत्र विशृङ्खलासा–
पित्रोःपदाब्जालिरकारि ताभ्याम् ॥
श्लक्ष्णैर्वचोभिः पुरु सान्त्वयद्भ्यां
नेत्राम्भसां वृष्टिरपि स्वकानाम् ॥३२॥

अन्वयः—तत्र श्लक्ष्णैः वचोभिः पुरु सान्त्वयद्भ्यां ताभ्यां सा पित्रोः पदाब्जालिः न केवलं विशृङ्खला अकारि । स्वकानां नेत्राम्भसां वृष्टिः अपि ।

व्याख्या—न केवलमिति ॥ तत्र रङ्गे । **श्लक्ष्णैर्वचोभिर्**मृदुवचनैः । **पुरु सान्त्वयद्भ्यां** बहु प्रकारेण तयोश्चित्तोपशमनं कुर्वद्भ्यां **ताभ्यां** बलकृष्णाभ्याम् । **सा पित्रो**र्देवकीवसुदेवयोः **पदाब्जालि**श्चरणकमलानां पङ्क्तिः । **न केवलं विशृङ्खला अकारि** विगता शृङ्खला यस्याः सा विशृङ्खला । निगडरहिता कृता । अकारि इति लुङि कर्मणि चिण् । किन्तु **स्वकानां नेत्राम्भसां** निजनेत्राश्रूणां **वृष्टिरपि** कृता ॥ तत्र रङ्गे तौ भ्रातरौ पित्रोश्चरणेभ्यः शृङ्खलां दूरीकृत्य तौ मृदुवचनैः सान्त्वयित्वा च तयोः पादान् निजाश्रुभिः सिषिचतुः । तावपि रुरुदतुरित्यर्थः ॥ दीपकालङ्कारः ॥ उपजाति वृत्तम् ॥३२॥

कराभ्यां स्पृशन्तौ भृशन्तौ निजाङ्कं कृशं वर्धयन्तौ दृशं तोषयन्तौ ॥
नृशंसं हतं तं शपन्तावनल्पं यदोर्वंशभूषायितौ हृष्यतः स्म ॥३३॥

अन्वयः—कराभ्यां स्पृशन्तौ, कृशं निजाङ्कं भृशं वर्धयन्तौ, दृशं तोषयन्तौ, तं नृशंसं हतम् अनल्पं शपन्तौ तौ यदोर्वंशभूषायितौ हृष्यतः स्म ॥

व्याख्या—कराभ्यामिति ॥ कराभ्यां स्पृशन्तौ स्वतनयौ बलकृष्णौ कराभ्यां प्रेम्णा स्पर्शं कुर्वन्तौ । **कृशं निजाङ्कं भृशं वर्धयन्तौ** कारागारेस्थापनात् क्षीणं निजाङ्कं भृशम् अत्यन्तं वर्धयन्तौ हृष्टत्वात् स्वशरीरं पुष्टिमत् कुर्वन्तौ । अथ च निजाङ्कं भृशन्तौ 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' इत्यस्मात् शत्रन्तं भृशन् तौ भृशन्तौ । निजाङ्के स्वाङ्के पुत्रौ स्थापयन्तौ आलिङ्गितौ च इत्यर्थः । **कृशं वर्धयन्तौ** कारावासत्वात्

क्षीणत्वं गतौ। **दृशं तोषयन्तौ** अत्र पुत्रसमागमत्वात्, कंसवधाच्च, दृष्ट्या मोदं प्रदर्शयन्तौ। **तं नृशंसं** क्रूर **हतम्** अत्र व्यापादितं कंसं। **अनल्पं** भूरि **शपन्तौ** गर्हितवचोभिराक्रोशयन्तौ। एतादृशौ **तौ यदोर्य**दुकुलस्य **भूषायितौ** भूषामिव आचरति भूषायते। इति क्यङ् तस्मात् निष्ठा। भूषायितः तौ भूषायितौ। यदोर्वंशभूषणौ देवकीवसुदेवौ। **हृष्यतः स्म** मुमुदतुः ॥ यमकालङ्कारः। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥३२॥

ब्रह्माद्या अपि हृदि यन्निदेशमाला-
मव्यग्रं किल दधते स ईश्वरोऽपि ॥
कृत्याज्ञां बत समपृच्छदस्तशङ्कः
स्वेनैवार्पितपदमुग्रसेनभूपम् ॥३४॥

अन्वयः—ब्रह्माद्याः अपि यन्निदेशमालाम् अव्यग्रं किल हृदि दधते। स ईश्वरोऽपि बत अस्तशङ्कः स्वेन एव अर्पितपदं उग्रसेन-भूपं कृत्याज्ञा समपृच्छत् ॥

व्याख्या--ब्रह्माद्या इति ॥ ब्रह्माद्या अपि ब्रह्मा आद्यो येषां ते ब्रह्माद्याः। ब्रह्मादिदेवा अपि। **यन्निदेशमालाम्** यस्य निदेशस्याऽनुशासनस्य माला परंपरा यन्निदेशमाला ताम्। **अव्यग्रम्** अव्यवधानम् यथा स्यात् तथा। **किल हृदि दधते**। यस्यानुशासनपरम्परा ब्रह्मादिदेवा अपि अव्यवच्छिन्नतया पालयन्ति। **स ईश्वरोऽपि** स श्रीकृष्णः स्वयमीश्वरः, सर्वेषां स्वामी अपि तां निदेशमालां किल धत्ते। स्वयं पालयतीत्यर्थः। कथम्? **बत** पश्य। **अस्तशङ्कः** शङ्कारहितः, कर्तुमकर्तुं समर्थोपि। **स्वेनैवार्पितपदम्**, स्वेनैव निजेनैव, अर्पितं दत्तं पदं राजपदं यस्य स अर्पितपदः तम् अर्पितदपम्। **उग्रसेनभूपं** कंसजनकम्। **कृत्याज्ञां समपृच्छत्** कर्तुं योग्या या क्रिया सा कृत्या। प्रजापालनपरा क्रिया इत्यर्थः। "कृत्या क्रिया देवतयो स्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः" इत्यमरः। कृत्याया आज्ञा निदेशं कृत्याज्ञा ताम् समपृच्छत्। य उग्रसेनः कंसपिता राजपदे स्वयं कृष्णेनैव प्रस्थापितः तम् उग्रसेनराजं स श्रीकृष्ण ईश्वरोऽपि कृत्याज्ञां समपृच्छत् ॥ प्रहर्षिणीयं छन्दः। म्नौज्रौगास्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥३४॥

सत्कृत्य दिव्यवसनाभरणैर्विभुभ्यां
प्रस्थापितः स्ववसतिं प्रति गोपभूपः ॥
दूरे समुज्झितमपूतमिवेशपादैः
सिञ्चन्ययौ व्रजपथं प्रविलापवार्भिः ॥३५॥

अन्वयः—विभुभ्यां दिव्यवसनाभरणैः सत्कृत्य गोपभूपः स्ववसतिं प्रति प्रस्थापितः। ईशपादै. अपूतमिव दूरे समुज्झितं व्रजपथं प्रविलापवार्भिः सिञ्चन् ययौ ॥

व्याख्या—**सत्कृत्येति** ॥ **विभुभ्यां** रामकृष्णाभ्याम्। **दिव्यवसनाभरणै**र्महार्हवस्त्रालङ्कारैः **सत्कृत्य** सम्पूज्य, **गोपभूपो** नन्दः। **स्ववसतिं** निज ग्रामं व्रजं प्रति **प्रस्थापितः** प्रेषितः। **ईशपादैः** प्रभुचरणैः। **अपूतमिव** अशुद्धमिव। **दूरे समुज्झितं** सुदूरे त्यक्तम्। **व्रजपथं** तं व्रजमार्गम्। अशुद्धमिव यं प्रति प्रभुः पुनर्न गच्छतीत्यर्थः। **प्रविलापवार्भिः** प्रविलापस्य वारि प्रविलापवारि रोदनाश्रूणि तैः। रोदनाश्रुभिः **सिञ्चन्** ययौ इति उत्प्रेक्षा। 'आपस्त्रीभूम्नि वार्वारि' इत्यमरः।

यदा रामकृष्णाभ्यां सत्कृतो नन्दो व्रजं प्रति सम्प्रेषितः तदा स रुदन् परागच्छत्। अत्र कविः उत्प्रेक्षते। श्रीकृष्णेन अशुद्धमिव त्यक्तं व्रजपथं स नन्दस्तं मार्गं पवित्रं कर्तुमिव निजाश्रुभिः सिञ्चन् ययौ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३५॥

यस्यां कटौ रोषजुषा बबन्धे
यशोदया लौकिकशासनाय ॥
तत्रैव सस्नेहमलौकिकाय
रज्जुर्नियोगाय तु शौरिणाऽपि ॥३६॥

अन्वयः—रोषजुषा यशोदया लौकिकशासनाय यस्यां कटौ रज्जुः बबन्धे। तत्रैव तु अलौकिकाय नियोगाय सस्नेहं शौरिणा अपि॥

व्याख्या—**यस्यामिति** ॥ **रोषजुषा** रोषं जुषते इति रोषजुट्। इति क्विप्। तया रोषजुषा क्रोधयुक्तया यशोदया नन्दपत्न्या। **लौकिकशासनाय** लोके विदितं लौकिकम्। 'तत्र विदित इति च' तथा 'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' इत्यनेन तत्र विदित इत्यर्थे ठञ्। तस्य शासनं निदेशः तस्मै। लौकिकशासनाय। अपराधादि लौकिककर्मणि दण्डनाय। **यस्यां कटौ** यस्मिन् कटिभागे। **रज्जुर्बबन्धे** दामबद्धम्। 'भावकर्मणोः' इति कर्मणि आत्मनेपदम्। **तत्रैव** तस्यामेवकटौ तु **अलौकिकाय** लौकिकाद्भिन्नाय पारमार्थिकाय। **नियोगाय** अनुशासनाय। विशिष्टधर्मानुशासनहेतवे। द्विजत्वप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। **सस्नेहं** प्रेम्णा स्नेहेन सहितं यथा स्यात् तथा। **शौरिणा अपि बबन्धे** पित्रा वसुदेवेनापि मेखला बद्धा। प्रभोः श्रीकृष्णस्य उपनयनसंस्कारः कृत इतिभावः॥ उपजाति छन्दः ॥३६॥

एकैकयाऽपि कलया दिवसस्य धीमा-
नेकैककां किल कलां पठितुं क्षमोऽपि ॥
षष्टया चतुर्भिरपि तैः सबलो जगाहे
तास्तावतीर्गुरुकुले चिरवासमिच्छन् ॥३७॥

अन्वयः—धीमान् दिवसस्य एकैकयापि कलया एकैकका कलां पठितु क्षमोऽपि तावतीः पठितु गुरुकुले चिरवासम् इच्छन् सबलः षष्टया चतुर्भिरपि तैः ताः जगाहे ॥

व्याख्या--एकैकयेति ॥ धीमान् स बुद्धिमान् श्रीकृष्णः । **दिवसस्य एकैकयाऽपि कलया** दिनस्य एकैकेन विभागेन । ' अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ' इत्यमरः । **एकैककां कलाम्** एकाम् एकां शिल्पादिविद्यां । ' कला शिल्पे कालभेदे ' इत्यमरः । **पठितुं क्षमोऽपि** । समर्थोऽपि, **तावतीः पठितुं** तत् संख्याकाः कलाः, **गुरुकुले चिरवासमिच्छन्** यावत्कालपर्यन्तं ताः कला नाधीताः तावत्-कालपर्यन्तं गुरुकुले गुरुसान्निध्ये उषितुमिच्छन्। **सबलो** बलरामसहितः । **षष्ट्या चतुर्भिरपि तैः ताः जगाहे** यद्यपि स्वयं स प्रभुः चतुःषष्टिकलायुक्तः तदपि चतुःषष्टिभिस्तै-र्दिवसैः ताः कलाः जगाहे अपठत् । तासु कलासु रेमे । तेन चतुःषष्टिदिवसपर्यन्तं ताः सकलाः कला अधीता इत्यर्थः ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३७॥

एतावन्तमनेहसं घ्नति करे दैत्यांश्चिरंजीविता
गीर्ण पञ्चजनेन मूर्त्तिमदकूपारोदरे तस्थुषा ॥
तत्कुक्षेर्यश एव कम्बुमिषतो हस्तेन गृह्णन् हरि-
स्तेनैकोनमपूरयद्यमपुरं स्वाचार्यपुत्रोज्झितम् ॥३८॥

अन्वयः—एतावन्तम् अनेहसं दैत्यान् करे घ्नति, अकूपारोदरे चिरञ्जीविता तस्थुषा, पञ्चजनेन गीर्ण मूर्त्तिमत् यशः हस्तेन एव तत्कुक्षेः कम्बुमिषतः गृह्णन्, हरिः स्वाचार्यपुत्रोज्झितम् एकोनं यमपुरं तेन अपूरयत् ॥

व्याख्या--एतावन्तमिति ॥ एतावन्तमनेहसम् एतावत्कालपर्यन्तम् । ' कालोदिष्टोऽप्यनेहापि ' इत्यमरः । **दैत्यान्** दुष्टान् **करे** हस्ते **घ्नति** नाशयति सति । अनादरे सप्तमी । ' षष्ठी चानादरे ' इत्यनेन अनादराधिक्ये षष्ठी-सप्तम्यौ स्तः । अर्थात् अद्यकालपर्यन्तं ये ये दैत्याः सम्मुखे प्राप्ताः तान् निजकर-

मनादृत्य येन करेण हतवान्। **अकूपारोदरे** समुद्रस्योदरे अन्तर्गर्भे **चिरञ्जीविता** चिरञ्जीवित्वं, **तस्थुषा** 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः भूतार्थवृत्तेः क्वसुः। बहुकालं तस्थौ इति तस्थिवान् तेन तस्थुषा, बहुकालं कृतनिवासेन, **पञ्चजनेन** एतन्नाम्ना दैत्येन **गीर्णे** निगलितं **मूर्त्तिमत्** साकाररूपम्, तस्य दैत्यस्य हननरूपम्, **यशः हस्तेन** तेनैव निजकरेण **तत्कुक्षेः** तस्य पञ्चजनस्य उदरात् **कम्बुमिषतः** शङ्खव्याजात् **गृह्णन्**। अर्थात् तं दैत्यं निहत्य तदङ्गप्रभवं तस्योदरे स्थितं मूर्त्तिमन्तं यशोरूपं पाञ्चजन्यसंज्ञं शङ्खं हस्ते गृह्णन्। **हरिः** श्रीकृष्णः **स्वाचार्यपुत्रोज्झितं** निजगुरोः सन्दीपनर्षेः पुत्रेण त्यक्तम्। तं मृतपुत्रं पुनरिहाऽऽनीतत्वेनेति भावः। अत एव **एकोनम्** एकेन ऊनम् एकसङ्ख्ययाऽपूर्णं **यमपुरं तेन अपूरयत्** तेन दैत्येन पञ्चजनेन पूर्णं कृतवान्। तं पञ्चजनं निहत्य गुरुपुत्रमानीतवान् इति भावः॥ शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ॥३८॥

शिष्यं गुरोः प्रथमपक्षमनीचगम्यां
तम्यामिवैन्दवकलां विशदां स्वनिष्ठाम्॥
गोपीमतो स्फुटयितुं तमयुङक्त दर्श-
नाशोदितस्य तमसोपगमाय देवः ॥३९॥

अन्वय।—प्रथमपक्षम् अनीचगम्यां तम्यां ऐन्दवकलाम् इव विशदां स्वनिष्ठां गोपी स्फुटयितुम्। दर्शनाशोदितस्य तमसः अपगमाय, अतः देवः तं गुरोः शिष्यम् अयुङक्त॥

व्याख्या—शिष्यमिति॥ प्रथमपक्षम्। अव्ययम्। साकल्यार्थेऽव्ययीभावो नपुंसकत्वं च। मासस्य पूर्वपक्षे। **अनीचगम्यां** नीचम् अधः क्षयं वा। नीचं गन्तुं योग्या नीचगम्या, न नीचगम्या अनीचगम्या ताम्। वर्धमानाम्। यत् प्रत्ययः टाप् च, **तम्याम्** ताम्यतीति तमी 'शमित्यष्टाभ्योघिनुण्' इति घिनुण्। तस्यां तम्याम्, रात्रौ। शुक्लपक्षे रात्रौ वर्धमानाम्। **ऐन्दवकलामिव** इन्दोः इयम् ऐन्दवी 'तस्येदम्' इति अण्। 'टिड्ढाणञ्....' इति स्त्रियाम् ङीप्। ऐन्दवी या कला सा ऐन्दवकला ताम्। चन्द्रकलामिव। **स्वनिष्ठां** निजप्रीतिम्। श्रीकृष्णस्य गोपीं प्रति वर्धमाना प्रीतिरित्यर्थः। **गोपीं प्रति स्फुटयितुं** विशदीकर्तुम्। **दर्शनाशोदितस्य** गोपीपक्षे दर्शनस्य आशा दर्शनाशा तस्या उदितम् तस्य। **तमसः** मोहस्य। कलापक्षे दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः तस्य नाशात् सङ्गमस्थानात् दूरं गतत्वात् उदितस्य उत्पन्नस्य तमसः अन्धकारस्य। **दर्शनाशोदितस्य तमसः अपगमाय।** कलापक्षे प्रातिपदिकान्धकारनाशाय। गोपीपक्षे श्रीकृष्णस्य दर्शनाभिलाषजनितमोहस्य अपगमाय निवारणाय दूरीकरणाय। **अतो देवः** इत्यस्मात्

कारणात् स श्रीकृष्णः **तं गुरोः शिष्य** बृहस्पतेश्छात्रम् उद्धवम् **अयुङ्क्त** नियुक्त-वान् ॥ श्लिष्टोत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३९॥

आहृत्योपनिषद्रसाः सुमतिना तेन श्रवोऽभ्यन्तरे
निक्षिप्ता विरहानलं शमयितुं दीप्तं प्रसूतातयोः ॥
गोविन्दस्य तदीयपूर्वचरितस्मृत्येकरुद्धे हृदि
प्रायोऽलब्धपदा दृगम्बुकपटाद्भूयस्तदेवाश्रयन् ॥४०॥

अन्वयः—तेन सुमतिना प्रसूतातयोः दीप्तं विरहानलं शमयितुं उपनिषद्रसाः आहृत्य श्रवोऽभ्यन्तरे निक्षिप्ताः । गोविन्दस्य तदीयपूर्व-चरितस्मृत्येकरुद्धे हृदि अलब्धपदाः प्रायः दृगम्बुकपटात् भूयः तदेव आश्रयन् ॥

व्याख्या—आहृत्येति ॥ **तेन सुमतिना** बुद्धिमता, उद्धवेन । **प्रसूता-तयोः** पित्रोर्यशोदानन्दयोः । **दीप्तं विरहानलं शमयितुम्** श्रीकृष्णवियोगा-ज्जनितं प्रदीप्तं विरहाग्निशमनार्थम् । **उपनिषद्रसा आहृत्य** प्रभोर्विरहाज्जाता प्रवृत्तिपराऽज्ञानमयी या अविद्या तां दूरीकर्तुम्, आत्मपरमात्मभेदे या वेदार्थतत्व-विवेचनपराः ता एव उपनिषदः तासां रसाः सारभूता निष्कर्षाः । आहृत्य साकल्येन विभक्तं कृत्वा । **श्रवोऽभ्यन्तरे** तयोः कर्णाभ्यन्तरे **निक्षिप्ताः** । उद्धवो वेदान्त-तत्वविवेचनानि तौ यशोदानन्दौ अश्रावयदिति भावः । परञ्च ते उपनिषद्रसाः **गोविन्दस्य** श्रीकृष्णस्य । **तदीयपूर्वचरितस्मृत्येकरुद्धे** तस्य श्रीकृष्णस्य इदं तदीयं तदीयं पूर्वचरितं तदीयपूर्वचरितं तस्य स्मृतिः स्मरणं तया एकया केवलया रुद्धं व्याप्तं तस्मिन् । **हृदि** । प्रभोः श्रीकृष्णस्य पूर्वलीलास्मरणेन व्याप्ते हृदि । **अलब्धपदाः** न लब्धं पदं स्थानं यैः ते । तत्राऽन्तरे हृदि स्थानं न प्राप्य ते उपनिषद्रसाः **प्रायो दृगम्बु कपटात्** नयनाश्रुव्याजात् । अश्रुरूपेण नयनाभ्यां बहिर्निसृताः । **भूयः तदेवाश्रयन्** पुनरेव बाह्यतः हृदयमेवाश्रयन् । हृदयोपरि-तस्थुरित्यर्थः ।

स उद्धवस्तयोर्यशोदानन्दयोः सान्त्वनार्थम् उपनिषदस्तत्वविवेचनेन प्रयत्नशी-लोऽपि तस्य श्रीकृष्णस्य पूर्वचरितस्मृतिजनितं तयो रोदनं हर्तुमसमर्थो बभूव इति भावः ॥ अतद्गुणालङ्कारः । यथा तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥४०॥

मध्येकृत्य भ्रमरकमरं नैरपेक्ष्यं प्रकाश्य
श्रीकान्तेन प्रहितमहितध्वंसनव्यग्रितेन ॥

ऊचुर्दूतं सुकृतनिवहैः पूतमाकूतगर्भं
गोप्यः सोप्यस्खलितमश्रृणोदश्रुणोत्क्लिन्नचक्षुः ।।४१।।

अन्वयः—अहितध्वंसनव्यग्रितेन श्रीकान्तेन प्रहितं, सुकृतनिवहैः पूतं, आकूतगर्भं, दूतं गोप्यः भ्रमरकं मध्ये कृत्य, नैरपेक्ष्यं प्रकाश्य अरम् ऊचुः । अश्रुणोत्क्लिन्नचक्षुः सोऽपि अस्खलितम् अश्रृणोत् ।।

व्याख्या—मध्येकृत्येति ॥ अहितध्वंसनव्यग्रितेन अहितानां शत्रूणां ध्वंसनं विनाशनं तस्मिन् व्यग्रितः आसक्तः तेन । 'व्यग्रो व्यासक्त आकुले' इत्यमरः । व्यग्रः संजात इति व्यग्रितः । 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इत्यनेन इतच् प्रत्ययः । शत्रुनिपीडने दत्तचित्तेन । **श्रीकान्तेन** श्रीकृष्णेन **प्रहितं** प्रेषितम् । **सुकृतनिवहैः पूतं** सुकृतानां सौभाग्यानां निवहः समूहः तैः पूतं पवित्रं शोभनमित्यर्थः, पुनः **आकूतगर्भम्** आकूतं आशयो गर्भे अन्तर्मनसि यस्य तम् आकूतगर्भम् आश्चर्ययुक्तम् अथवा प्रच्छन्नाशयं यथा स्यात् तथा । **दूतम्** उद्धवं प्रति । **गोप्यो** व्रजवध्वः । **भ्रमरकं** भ्रमरं । **मध्येकृत्य** 'मध्येपदे निवचने च' इति गतिसंज्ञा । भ्रमरं मध्यस्थं कृत्वा, भ्रमरस्य द्वारा ऊचुरित्यर्थः । **नैरपेक्ष्यं प्रकाश्य** निरपेक्षस्य भावः नैरपेक्ष्यम् । इति ष्यञ् । निरासक्तिं प्रकटीकृत्य । **अरं** द्रुतम् **ऊचुः** । **अश्रुणोत्क्लिन्नचक्षुः** अश्रुणा उत्क्लिन्ने आर्द्रे चक्षुषी यस्य सः । अश्रुपूर्णनेत्रः स उद्धवोपि **अस्खलितम् अश्रृणोत्** गोप्युक्तं समग्रं शुश्राव ।।

शत्रुनिर्दलने व्यग्रत्वात् तत्र व्रजे स्वयं गन्तुमसमर्थेन श्रीकान्तेन गोपीनां कुशलमाहर्तुं पृष्टुं वा प्रेषितं दूतं प्रति गोप्यो भ्रमरं मध्यस्थं कृत्वा ऊचुः । यथा श्रीकृष्णः स्वयं नागतः तथैव ता अपि नैरपेक्ष्यं दर्शयन्त्यो भावगर्भं भ्रमरमध्यस्था ऊचुः इति भावः ।। मन्दाक्रान्ता छन्दः । मंदक्रान्ता जलधि षडगैर्म्भौ नतौ तात् गुरुश्चेत् ।। यमकानुप्रासालङ्कारः ।।४१।।

श्रीमन्नुद्धव तुभ्यमानतिशतं भूयः कदायास्यति
श्रीकृष्णो वद गोकुलं प्रति वयं तत्सङ्गतेराशया ।।
त्रातुं तद्विरहादसूञ्जिगमिषूञ्छ्रीवज्रहस्ताञ्जगत्-
धात्रीन्नित्यमुपास्महे व्रजजुषः कात्यायनीं प्रागिव ।।४२।।

अन्वयः—हे श्रीमन्नुद्धव ! तुभ्यं भूयः आनतिशतम् । वद श्रीकृष्णः गोकुलं प्रति कदा यास्यति ? तत्सङ्गतेः आशया वयं व्रजजुषः तद्विरहात् जिगमिषून् असून् त्रातुं श्रीवज्रहस्तां जगद्धात्रीं कात्यायनीं प्रागिव नित्यम् उपास्महे ।।

व्याख्या—श्रीमन्निति ॥ हे श्रीमन् उद्धव ! तुभ्यं भूयः पुनः पुनः, नतिशतं आनतेः शतं आनतिशतम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यनेन क्तिन् ्ययः । आनतिः । तुभ्यं शतशो नमस्काराः सन्तु । किन्तु वद श्रीकृष्णो कुलं प्रति कदा यास्यति आगमिष्यति। तत्सङ्गतेराशया तस्य समागमेच्छया । व्रजजुषः । 'जुषी प्रीति सेवनयोः' व्रजं जुषन्ते इति व्रजजुषः । इति ्प् । वयं व्रजगोप्यः । तद्विरहात् तस्य श्रीकृष्णस्य वियोगात् जिगमिषून् ूल् त्रातुम्, गन्तुम् इच्छन्ति जिगमिषन्ति इति सन्नन्तम् । तस्मात् 'बिन्दुरिच्छुः' ्नेन उः प्रत्ययः । तान् जिगमिषून् । अस्माकं गन्तुमिच्छून् प्राणान् रक्षितुम् । वज्रहस्तां वज्रेण शोभितहस्तान् जगद्धात्रीं जगन्मातरं कात्यायनीं प्रागिव ्यमुपास्महे । श्रीकृष्णं पतिभावेन प्राप्तुं यथा पूर्वं सा उपासिताऽस्माभिः ्, अधुनाऽपीत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडित छन्दः ॥४२॥

भोः श्रीमदुत्धव दयां वद यादवेशः
सन्तुष्य किञ्चिदुपलब्धविलेपनेन ॥
कुब्जातनौ किमखिलां सुरभिं व्यलिम्पत्
पित्रोरपि स्मरति यन्न परे तु दूरे ॥४३॥

अन्वयः---भोः श्रीमत् उद्धव । दया वद कि कुब्जा (अस्य) ्ौ अखिलां सुरभि व्यलिम्पत् यत् किञ्चिदुपलब्धविलेपनेन सन्तुष्य ्दवेशः पित्रोः अपि न स्मरति परे तु दूरे ॥

व्याख्या--भो इति ॥ भोः श्रीमत् उद्धव ! दयां वद अस्मदुपरि ्ं कुरु, तथा करुणया एतत् कथय । किं कुब्जा कंसदासी अखिलां सुरभिं ्धम् अस्य श्रीकृष्णस्य तनौ शरीरे व्यलिम्पत् समालम्भनेनाभ्यषिञ्चत् । यत् ्ात् कारणात्, किञ्चिदुपलब्धविलेपनेन उपलब्धं प्राप्तं विलेपनं अभ्यञ्जनं ्नं, तेन । सन्तुष्य अल्पमात्रम् अङ्गरागं प्राप्य तेनैव सन्तुष्टोऽसौ यादवेशः ्कृष्णः । पित्रोरपि न स्मरति। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन पित्रोरिति ्णि षष्ठी । यत् स पित्रोर्यशोदानन्दयोरपि न स्मरति । परे तु दूरे अन्येषा- ्नदादिकानां का कथा ते तु दूरे सन्ति ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४३॥

आ ज्ञातं किल मोऽधुनाऽऽधुनिकवन्मूढोयमोयत्स्वयं
कृष्णाद्दूरपथागतिश्रमपरामर्शेन रुष्टादपि ॥
कारुण्यन्ननु मूल्यवन्निखिलमप्याहृत्य सूनुं गुरोः
प्रायच्छत्कथमन्यथाऽतिकठिनः सोऽपि ह्युपेक्षेत नः ॥४४॥

अन्वयः—अधुना आ ज्ञातं यत् स मूढः यमः आधुनिकवत् दूरपथागतिश्रमपरामर्शेन रुष्टादपि स्वय कृष्णात् नूनं निखिलमपि कारुण्यं मूल्यवत् आहृत्य गुरोः सूनु प्रायच्छत्। अन्यथा अतिकठिनः सोपि नः कथ हि उपेक्षेत ॥

व्याख्या--आज्ञातमिति ॥ अधुना आ ज्ञातम् इदानीं विदितमिदं ननु सर्वमेवास्माभिः। 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तुस्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः। 'निपात एकाजनाङ्' इत्यनेन प्रगृह्य संज्ञा। **यत् स मूढो यमो** मन्दबुद्धिर्यमराजः। **आधुनिकवत्** अधुना सद्य एव भवः आधुनिकः। 'कालाट्ठञ्' तद्वत् आधुनिकवत्। अनेन यमेन लौकिकजनवत् न तु देवतावत्। **दूरपथागतिश्रमपरामर्शेन रुष्टादपि कृष्णात्** दूरपथात् आगतिः आगमनं तस्याः श्रमः तस्य परामर्शः असहिष्णुत्वं तेन। सुदूरदुर्गमपथागमनश्रमस्याऽसह्यत्वेन रुष्टादपि स्वयं कृष्णात्। **निखिलं कारुण्यं मूल्यवत् आहृत्य** वणिक्भावेन क्रयविक्रयवत् स्वयं प्रभोः श्रीकृष्णात् तस्य समग्रं कारुण्यं प्राप्य, तस्मै **गुरोः सूनुं प्रायच्छत्** गुरुपुत्रं ददौ। **अन्यथा अतिकठिनः सोऽपि नः कथं हि उपेक्षेत** अतः समग्रं कारुण्यं यमाय दत्वा कारुण्याभावात् अतिकठिनतां गतः स श्रीकृष्णो नः अस्मान् अन्यथा कथं उपेक्षेत, स तु कृपालुरेव इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥४४॥

विद्वन्नुद्धव शुद्धवस्तुकथनं वाग्युद्धवद्व्याकुली-
कर्तुं प्रारभसे मनः कथमिदं लब्धं कुतो दैशिकात् ॥
तुभ्यं त्वद्गुरवेऽपि भो नम इदं याभ्यां सुधर्माश्रयं
कुर्वद्भ्यामपि तुल्यमेव विहितं गीर्वाणसंशीलनम् ॥४५॥

अन्वयः—हे उद्धव ! शुद्धवस्तुकथनं वाग्युद्धवत् मनः व्याकुलीकर्तुं प्रारभसे। कथमिदं लब्धम्, कुतो दैशिकात् लब्धम्। भो विद्वन् ! तुभ्यं त्वद्गुरवेपि इदं नमः। याभ्यां सुधर्माश्रयं कुर्वद्भ्यामपि गीर्वाणसंशीलनं तुल्यमेव विहितम् ॥

व्याख्या—विद्वन्निति ॥ हे उद्धव । शुद्धवस्तुकथनं सरलाशयकथनम्। **वाग्युद्धवत् मनः व्याकुलीकर्तुं प्रारभसे** वाण्या युद्धं कर्तुं प्रवृत्तस्य जनस्य वचनमिवेदं **कथं भाषसे,** तेनाऽस्माकं मनः विह्वलत्वं नयसि। न व्याकुलं, व्याकुलं संपद्यमानं तं कर्तुं व्याकुलीकर्तुम्। कृ योगे च्विः। **कथमिदं लब्धम्, कुतो दैशिकाल्लब्धम्** एतत् प्रकारस्य भाषणं कथं तथा कस्माद्गुरोरधीतं त्वया। तस्मात्

भो विद्वन् अक्रूर ! **तुभ्यं त्वद्गुरवेऽपि इदं नमः** अस्तु । इति काकुः । **याभ्यां** गुरुशिष्याभ्यां **सुधर्माश्रय कुर्वद्भ्याम्** देवसभाश्रयं कुर्वद्भ्यामपि । "स्यात्सुधा देवसभा" इत्यमरः । उद्धवस्य गुरुर्बृहस्पतिर्देवसभापण्डित इति भावः । **गीर्वाणसंशीलनं** गीर्वाणानां देवानां संशीलनं सेवा **तुल्यमेवविहितं** समानमेव कृतम् । उद्धवपक्षे सुधर्माश्रयं सुष्ठु धर्मः सुधर्मः तस्य आश्रयः सेवनं सुधर्माश्रयः तम् । तुल्यमेव विहितम् वेदशास्त्रं जानन्नपि भवान् वाग्विवेचने देवानां प्रिय एवेति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दूरादुद्धव चिद्घनात्मविषये वार्ता जहीहि द्रुतं
मास्मिन् गीष्पतिशिष्यतां प्रकटय स्त्रीणां समाजे यतः ॥
एताः काननचारिधेनुवशगश्रीकान्तपादाम्बुजा-
श्लिष्यत्कण्टकशर्कराकुलहृदि द्वैराज्यमुद्बिभ्रति ॥४६॥

अन्वयः—हे उद्धव ! चिद्घनात्मविषये वार्त्ता दूरात् द्रुतं जहीहि । अस्मिन् स्त्रीणां समाजे गीष्पतिशिष्यतां मा प्रकटय । यतः एताः काननचारिधेनुवशगश्रीकान्तपादाम्बुजाश्लिष्यत्कण्टकशर्करा-कुलहृदि द्वैराज्यम् उद्बिभ्रति ॥

व्याख्या—दूरादिति ॥ **हे उद्धव ! चिद्घनात्मविषये वार्ता द्रुतं जहीहि** ब्रह्मणः चिद्घनात्ममयीं वार्ता शीघ्रं त्यज । चित् चैतन्यस्वरूपं घनं निरन्तरं शश्वतस्थितम् आत्मा क्षेत्रज्ञः एतेषु विषयेषूहोऽपि नैव कर्तव्यः । जहीहि इति 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्मात् लोटो मध्यमपुरुषस्यैक वचनम् । 'आचहौ' इति सूत्रेण आत् स्यात् । चात् इदीतौ । जहाहि, जहीहि, जहिहि । **अस्मिन् स्त्रीणां समाजे** स्त्रीवृन्दसम्मुखे **गीष्पतिशिष्यतां** बृहस्पतिशिष्यत्वं पाण्डित्यं **मा प्रकटय** न प्रकाशय । किं कारणम् ? **यत एता** वार्त्ताः । **काननचारिधेनुवशगश्रीकान्तपादाम्बुजाश्लिष्यत्कण्टकशर्कराकुलहृदि** कानने चरन्ति ता धेनवः तासां वशगो वशीभूतोऽनुगो यः श्रीकान्तः तस्य पादाम्बुजे आश्लिष्यन्त्य आलिङ्गयन्त्य याः कण्टकशर्कराः ताभिराकुलं दुःखितं यासां हृत् तस्मिन् । **द्वैराज्यं** द्वयो राज्ञोर्भावः द्वैराज्यम् तत् । द्वयोः स्वामिनोः स्वामित्वम् **उद्बिभ्रति** दधति । स्थापयन्तीत्यर्थः । किन्तु एष स्त्रीसमाजः तु "एकम् एकमेव स्वामिन श्रीकृष्णं जानाति न तु अन्यमिति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४६॥

बीजावाप इवोखरे हविरिवानल्पेऽपिभस्मोच्चये
रेखेवाम्भसि दम्भसिद्धपुरुषे कर्मेव शास्त्रोदितम् ॥

सत्यग्रे व्यभिचारगीरिव गिरौ पर्जन्यधारेव वा
ज्ञानं नोपकरिष्यते सुमतिनाप्युप्तं त्वयाऽस्मद्धृदि ॥४७॥

अन्वयः—ऊखरे बीजावाप इव, अनल्पेपि भस्मोच्चये हविरिव, अम्भसि रेखा इव, दम्भसिद्धपुरुषे शास्त्रोदितं कर्म इव, सत्यग्रे व्यभिचारगीः इव, वा गिरौ पर्जन्यधारा इव, (तद्वत् हे उद्धव !) त्वया सुमतिना अपि अस्मत् हृदि उप्तं ज्ञानं न उपकरिष्यते ॥

व्याख्या—बोजावापेति ॥ ऊखरे बीजावाप इव। बीजस्य आवापो वपनम्, यथा ऊषरायां भूमौ उप्तं बीजं नाङ्कुरयति तद्वत् । **अनल्पेऽपि भस्मोच्चये हविरिव** प्रभूताया रक्षायाः संहतौ यथा हविर्हवनीयं हविरन्नं न ज्वलति तद्वत् । **अम्भसि रेखेव** यथा जले रेखा न उल्लिख्यते तद्वत् । **दम्भसिद्धपुरुषे शास्त्रोदित कर्मेव** यथा कपटात् सिद्धत्वं निर्वृत्तत्वं प्रदर्शिते पुरुषे शास्त्रविहितं कर्म न वसति तद्वत् । **सत्यग्रे व्यभिचारगीरिव** सत्याः सच्छीलायाः स्त्रिया अग्रे व्यभिचारभाषा निष्फला भवति तद्वत् । **वा । गिरौ पर्जन्यधारा इव,** यथा पर्वतशिखरे पर्जन्यधारापातो न प्रभवति, तद्वत् हे उद्धव ! **त्वया सुमतिना** बुद्धिमतापि **अस्मद् हृदि उप्तं ज्ञानं नोपकरिष्यते** अस्मदुपकारं कर्तुं न प्रभविष्यतीत्यर्थः ॥ मालोपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडतं छन्दः ॥४७॥

त्यक्त्वा श्रीकृष्णयोगं त्वमथ वससि किं नो परत्राभिगम्यं
कैवल्यं न्यासि धुर्यैरुपदिशसि कथं चिज्जडग्रन्थिमोक्षम् ॥
अस्माकं त्वाह मुग्धोद्धव युवतिसखः कञ्चुकीग्रन्थिमोक्षं
नीवीमोक्षं च मोक्षं प्रभुकरविहितं मन्मथाचार्यवर्यः ॥४८॥

अन्वयः—अथ त्वं धुर्यैः न्यासि, परत्राभिगम्यं कैवल्यं श्रीकृष्णयोगं त्यक्त्वा कि नो वससि । चिज्जडग्रन्थिमोक्षं कथम् उपदिशसि । हे मुग्ध ! अस्माकं युवतिसखः तु स मन्मथाचार्यवर्यः प्रभुकरविहितं कञ्चुकीग्रन्थिमोक्षं नीवीमोक्षं च मोक्षं आह ॥

व्याख्या—त्यक्त्वेति ॥ अथ त्वम्, हे उद्धव ! त्वं स्वयमेव धुर्यैर्न्यासि श्रेष्ठैर्विद्वद्भिः प्रतिपादितम् उपदिष्टम् । आस उपवेशने, लुङ्कर्मणि चिण् । **परत्राभिगम्यं** परलोकाभिगमनीयम्, **कैवल्यं** मोक्षं **श्रीकृष्णयोगं त्यक्त्वा** साक्षात्

मोक्षरूपं श्रीकृष्णसङ्गतिं विहाय **किं नो वससि** किं न वर्तसे। **चिज्जडग्रन्थिमोक्षं कथम् उपदिशसि** चित्पदार्थस्य जडपदार्थेन सह यो ग्रन्थिः तस्य मोक्षं विसर्जनम्। चिज्जडात्मकबन्धनान्मुक्तिप्राप्त्यर्थम् अत्र अस्मान् किं उपदिशसि। **हे मुग्ध!** हे बालिश! कामशास्त्रानभिज्ञ! शृणु। **अस्माकं युवतिसखः तु** युवतीनां सखा युवतिसखः। 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इत्यनेन टच्। नः स्त्रीजनानां सखा सुहृत् तु **स मन्मथाचार्यवर्यः** मन्मथः कामः तम् आचारयतीति मन्मथाचार्यः तेषां वर्यः श्रेष्ठः। कामक्रीडायां श्रेष्ठः स श्रीकृष्णः। **प्रभुकरविहितं कञ्चुकीग्रन्थिमोक्षं नीवीमोक्षं च मोक्षम् आह** कञ्चुक्या ग्रन्थिर्बन्धनं तस्य मोक्षं विसर्जनं, प्रभुकरेणैव कृतं यदस्माकं कञ्चुकीग्रन्थिविसर्जनं नीवीविसर्जनं चैव स श्रीकृष्णोऽस्माकं मोक्षं वदति न त्वन्यम्। विरोधालङ्कारः। लक्षणं च। विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥४८॥

सम्प्रश्नं परिपृच्छ हृच्छयवशं पौराङ्गनामण्डले
तं धूर्त्त सुमते क्व ते नु दिवसास्ता वा क्षपाः सम्प्रति॥
येष्वस्मत्सदनेष्वनुक्षणमुपक्षिप्तो हठात्कन्दुको
यास्वेतैः करजैर्वने मृदुपदोर्निष्कासिताः कण्टकाः॥४९॥

अन्वयः—हे सुमते! पौराङ्गनामण्डले हृच्छयवशं त धूर्त्त सम्प्रश्नं परिपृच्छ। ते दिवसाः सम्प्रति क्व, वा, ताः क्षपाः क्व नु; येषु अस्मत् सदनेषु अनुक्षणं हठात् कन्दुकः उपक्षिप्तः। वा यासु वने एतैः करजैः मृदुपदोः कण्टकाः निष्कासिताः॥

व्याख्या—सम्प्रश्नमिति॥ हे सुमते उद्धव! **पौराङ्गनामण्डले हृच्छयवशं** हृदि शेते इति शयः 'अधिकरणे शेतेः' इति सूत्रेण अच् प्रत्ययः। हृच्छयो मनसिजः कामः तस्य वशः अङ्कितः तम्। मथुरापुर्यां वर्तमानायां स्त्रीवर्गाणां मण्डले समूहे तं कामाभिलषितं **धूर्त्तं** कुटिलं श्रीकृष्णं **सम्प्रश्नं परिपृच्छ**। पृच्छां कुरु **ते दिवसाः सम्प्रति क्व** अधुना कुत्रगताः? **वा** अथवा **ताः क्षपा** रात्रयः **क्व नु?। येषु** दिवसेषु तेन **हठात् अस्मत् सदनेषु** गृहाभ्यन्तरेषु। **अनुक्षणं** क्षणे क्षणे। **कन्दुक उपक्षिप्तः** प्रक्षिप्तः। **वा** अथवा **यासु** रात्रिषु **वने**—कानने विचरत्सु। **एतैः करजैः** अस्मत् एतैर्नखै**र्मृदुपदोः** तस्य मृदुचरणयोः। **कण्टका निष्कासिता** द्रुमाङ्गा उद्धृताः। सूक्ष्मालङ्कारः॥ संलक्षितस्तु सूक्ष्मोर्थ आकारेणेङ्गितेन वा कयापि सूच्यते भङ्ग्या॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥४९॥

किं भाषणेन बहुना मतिमन्मुकुन्दं
गत्वाधुना कथय नाथ यथा सुखं भोः ।।
नित्यं रमस्व वशगः पुरसुन्दरीणां
चेतः परं प्रहिणु नोऽपहृतं त्वयेति ।।५०।।

अन्वयः—हे मतिमन् ! बहुना भाषणेन किम् ? अधुना मुकुन्दं गत्वा कथय । 'भो नाथ ! पुरसुन्दरीणां वशगः यथा सुखं नित्यं रमस्व, परं त्वया उपहृतं नः चेतः प्रहिणु' इति ।।

व्याख्या--किमिति ॥ हे **मतिमन्** उद्धव ! **बहुना भाषणेन किम्** ? अलमेवातिभाषणेन । साध्यन्नास्तीत्यर्थः । **अधुना मुकुन्दं गत्वा कथय** तं श्रीकृष्णं प्रति अस्माकं सन्देशं निवेदय । **भो नाथ ! पुरसुन्दरीणां वशगो** वशं गच्छतीति वशगः । 'गमेर्डः' डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः । **यथासुखं नित्यं रमस्व** क्रीड । परं च त्वया **नः** अस्माकं **चेतो** मनः **उपहृतं** हरणं कृतं तत् **प्रहिणु,** यदस्माकं हृत् त्वया बलान्नीतं तत् परावर्तय । प्रहिणु इति हि गतौ वृद्धौ च । 'हिनुमीना' इत्यनेन उपसर्गात्परस्य नस्य णः स्यात् । परिवृत्तिरलङ्कारः समन्यूनाधिकैर्विनिमयः परिवृत्तिः ।। वसन्ततिलका छन्दः ।।५०।।

इत्यादिदुःसहवियोगसदुक्तिजातं
सानन्दमीलितदृशां व्रजबल्लवीनाम् ।।
गूढाशयेन कमनीयमनीयतेदं
भक्तोत्तमेन नमनीयपदाब्जमिभ्यम् ।।५१।।

अन्वयः—सानन्दमीलितदृशां व्रजबल्लवीनाम् इत्यादिदुःसहवियोग सदुक्तिजात गूढाशयेन कमनीयम् इदं भक्तोत्तमेन नमनीयपदाब्जम् इभ्यम् अनीयत ।।

व्याख्या—इत्यादीति ॥ सानन्दमीलितदृशां व्रजवल्लवीनाम्, सानन्दं मीलिते दृशौ यासां ताः सानन्दमीलितदृशः तासाम् । श्रीकृष्णस्य स्मरणमात्रेणैवानन्दान्निमीलिताक्ष्णां गोपीनाम् । **इत्यादिदुःसहवियोगसदुक्तिजातम्** इति यथापूर्वं कथितं सैवास्ति आदिः इत्यादिः । दुःखेन सोढुं शक्यो यो वियोगः, दुःसहवियोगः । इत्यादिर्दुःसहवियोगः इत्यादिदुःसहवियोगः तेन या सदुक्तिः सुवचनं तस्या जातं तत् । तत् । **गूढाशयेन कमनीयं** गूढो गुप्तो यो आशयोऽभिप्रायः तेन । कमनीय-

मिति 'कमुकान्तौ' कान्तिः इच्छा सौन्दर्यं च तस्य अनीयर् प्रत्ययः। गूढार्थेन प्रदर्शितमनोभिप्राय इत्यर्थः। **इदं** संदेशवचनम्. **भक्तोत्तमेन** तेन उद्धवेन। उद्धवः श्रीकृष्णस्यानन्यभक्त इति भावः। **नमनीयपदाब्ज** नमितुं योग्य नमनीयं, नमनीयं पदाब्जं चरणकमलं यस्य स तम्। **इभ्यं** स्वामिन श्रीकृष्णम् **अनीयत** निनाय। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः। स उद्धवस्तु तासां विरहाकुलाना गोपीनां गूढार्थेन प्रदर्शितवियोगसन्देशं तम् ईश्वरं श्रीकृष्णं निनायेति भावः। नीधातुर्द्विकर्मकः। यमकालङ्कारः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥५१॥

स्वैरं वै रङ्गभूमावपि हृदयदरीसंज्ञितायां न तेषां
वैरं यैरन्तरात्तं सह रतिपतिना यः स्थिरोऽनेकरूपः॥
सैरन्ध्रीकामपूर्त्ति व्यधित गुरुतरैर्विभ्रमैरञ्जितात्मा
नैरन्तर्येण नैरं गुणमतिघृणया निम्नगत्वं दधत् सः॥५२॥

अन्वयः—यैः रतिपतिना सह अन्तः वैरं आत्तं. तेषां हृदयदरी-सज्ञिताया रङ्गभूमौ अपि यः अनेकरूपः न स्थिरः। नैरन्तर्येण अतिघृणया नैरं गुणं निम्नगत्वं स्वैरं दधत् स गुरुतरैः विभ्रमैः रञ्जितात्मा सैरन्ध्रीकामपूर्ति व्यधित वै॥

व्याख्या—स्वैरमिति॥ यैर्जनैः **रतिपतिना** मदनेन **सह अन्तः** मनसि **वैरं** द्वेषः **आत्तं** स्वीकृतम्। अर्थात् ये विषयवासनापराङ्मुखाः तेषां जितकामानाम्। **हृदयदरीसंज्ञितायां** हृदयमेव दरी कन्दरा हृदयदरी, हृदयदरीति या संज्ञिता कथिता तस्याम्। हृदयस्य दरीसाम्यत्वेन तस्या गह्वरत्व गहनत्वं ध्वन्यते। गहनायां हृदयरूपिण्यां **रङ्गभूमौ** क्रीडास्थाने। अथ च हृदः हृदयस्य अयदरी शुभावह-गहनस्थानं गुप्तस्थानं च। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। अर्थात् जितकामानां भक्तानां शुभावहे परं च निगूढे हृदयरूपिणि क्रीडास्थाने अपि। अपीत्यनेन भक्तमानसमेव तस्य क्रीडास्थानं तस्मिन्नपि, **यः** प्रभुः **अनेकरूपः** मत्स्यकच्छाद्यनेक-रूपधारी। अर्थात् तेषां तेषां जितकामानां भक्तानां मानसे तेषामभिलषितरूपेण निवासं कुर्वन्नपि **न स्थिरः**, न स्थैर्यं भाक्, किन्तु **नैरंतर्येण** सदा सर्वकालम् **अतिघृणया** महत्या दयया **नैरं** नीरस्य जलस्य भावः नैरम्। भावे अण्। जलसम्बन्धिनं **गुणं** द्रवीभूतं तस्मात् **निम्नगत्वम्** अधःप्रदेशानुसरणत्वं **स्वैरं दधत्** 'मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः' इत्यमरः। स्वैरं यथा स्यात् तथा स्वच्छन्देन दधत् धारयन्। अतः स्वच्छन्द प्रकृतिस्वभावात् **स** हरिः **गुरुतरै**र्महद्भिर्**विभ्रमै**र्विलासैः, **रञ्जितात्मा** रञ्जितोऽनुरागयुक्त आत्मा यस्य सः। वशीकृतचित्तः सन् **सैरन्ध्रीकामपूर्तिं** सैरन्ध्र्याः

दास्याः कुब्जायाः कामपूर्तिः मनोभिलषितपूरणं ताम् **व्यधित** अकरोत् **वै** निश्चये ॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥५२॥

अक्रूरयादवस्यालञ्चक्रुरक्रूरकर्मणः ॥
रामकृष्णोद्धवा गेहम्पुरुषार्था इव त्रयः ॥५३॥

अन्वयः—त्रयः पुरुषार्था इव रामकृष्णोद्धवाः अक्रूरकर्मणः अक्रूरयादवस्य गेहम् अलञ्चक्रुः ॥

व्याख्या—अक्रूरेति॥ त्रयः पुरुषार्थाः धर्मार्थकामा इव **रामकृष्णोद्धवाः**। **अक्रूरकर्मणः** न क्रूर कठिनं कर्म यस्य स अक्रूरकर्मा तस्य अक्रूरकर्मणः, सत्पुरुषस्य। **अक्रूरयादवस्य** अक्रूरनाम्नो यदोर्गेहम् **अलञ्चक्रुः** भूषयामासुः। 'अलं भूषणपर्याप्तिः' इत्यमरः।

त्रयो बलरामकृष्णोद्धवाः पूर्वं दत्तवचनानुसारेण तस्य अक्रूरयादवस्य गृहं गत्वा धर्मार्थकामैः तस्य मनोरथं पुपुषुः इत्यर्थः। अनुष्टुप् छन्दः ॥५२॥

पञ्चस्वाप्तं द्विरुक्तामनुजनितनुजेष्वाशु वैषम्यबुद्धिं
सान्धत्वं पुत्रलोभादपि हृदि धृतराष्ट्रत्वमाबिभ्रतं तम् ॥
राजान सोन्धकाग्र्यः सुमतिरपि कथं ग्राहयेद्राजमार्गं
यच्चाऽसौ तत्र लेभे न विषमपतनं सोऽयमीशप्रसादः ॥५४॥

अन्वयः—स अन्धकाग्र्यः सुमतिरपि, पुत्रलोभात् अपि सान्धत्वम् आप्तम्, हृदि धृतराष्ट्रत्वम् आबिभ्रतम्, (तथा) पञ्चसु अनुजनितनुजेषु द्विरुक्ता वैषम्यबुद्धिम् आशु आप्तम्, तं राजानं, राजमार्गं कथं ग्राहयेत्। यत् च असौ तत्र विषमपतनं न लेभे सोऽयम् ईशप्रसादः ॥

व्याख्या—पञ्चस्विति॥ सोऽन्धकाग्र्यः अन्धकानाम् अन्धकुले जातानाम् अग्र्यः श्रेष्ठः, अक्रूरः। **सुमतिरपि** स्वयं सुचेतः सुज्ञोपि। **पुत्रलोभादपि सान्धत्वम् आप्तम्** अपीत्यनेन यो राजा धृतराष्ट्रो जन्मान्धः तदपि पुत्रलोभात् राज्यं स्वपुत्रस्य दुर्योधनस्यैव भवतु नान्यस्येतिलोभात् मोहान्धत्वेन व्याप्तम्। **हृदि धृतराष्ट्रत्वम् आबिभ्रतं** राष्ट्रस्य जनपदस्य भावो राष्ट्रत्वम्, धृतं राष्ट्रत्वं धृतराष्ट्रत्वं तत्। पुनः स्वहृदये राजभावं भावयन्तम्। तथा **पञ्चस्वनुजनितनुजेषु** अनुपश्चात् जनिर्जन्म यस्य स अनुजनिः, अनुजनेः तनुजाः पुत्राः तेषु, कनिष्ठभ्राता पण्डुः तस्य

युधिष्ठिरादिषु पञ्चपुत्रेषु । **आशु** शीघ्रमेव । **द्विरुक्तां** द्वाभ्यामुक्ता द्विरुक्ता ताम्, द्विधाभावेन व्याप्ताम्, **वैषम्यबुद्धिम् आप्तम्** शत्रुत्वबुद्धिमापन्नम् । **तं राजानं** तं वैचित्र्यवीर्यं नाम्ना धृतराष्ट्रः तं नृपतिं प्रति । **राजमार्गं कथं ग्राहयेत्** सुपथं सन्मार्गं कथम् अनुसारयेत्, न कथञ्चित्, अन्धस्तु मार्गभ्रष्ट एवेति भावः । **यच्च न** केवलमिदं किन्तु **असौ** अक्रूरः **तत्र** दुर्योधनादिदुष्टजनैर्व्याप्तायां हस्तिनापुरि **विषमपतनं न लेभे सोऽयमीशप्रसादः** स्वयमेव विपत्तौ नापतत् सैव प्रभुकृपा ।। स्रग्धरा ।।५४।।

इति श्रीमता वत्सगोत्रान्तर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिणा कविवरेण विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्यां गोविन्दकाशीनाथशर्मभ्यां कृताया व्यञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः चतुर्थोल्लासः ।।

।। दशमस्कन्धे व्यञ्जनस्य पूर्वार्धभागः समाप्तिमगात् ।।

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितम्
श्रीमद्भागवतव्यञ्जनम्
उत्तरार्धभागः प्रारभ्यते

अथ पञ्चमोल्लासः

आकर्ण्य जामातुरुदन्तमुच्चै रुदन्तमोष्ठे पुरु दन्तपङ्क्तिम् ।।
दधानमाजौ मगधेन्द्रमुत्कं निवारयेत्प्रौढ उदन्तभाक्कः ।।१।।

अन्वयः—जामातुः उदन्तम् आकर्ण्य, उच्चैः रुदन्तं पुरु दन्तपङ्क्तिम् ओष्ठे दधानम्, आजो उत्कं, मगधेन्द्रं कः प्रौढः उदन्तभाक् निवारयेत् ।।

व्याख्या—आकर्ण्येति ॥ जामातुरुदन्तमाकर्ण्य जरासन्धस्य अस्तिप्राप्तीति द्वे दुहितरौ कंसस्य महिष्यौ आस्ताम्। ताभ्यां जामातुः कंसस्य उदन्तं वधवृत्तान्तं श्रुत्वा। 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः। **उच्चै रुदन्तं** महता शब्देनाक्रन्दमानम्। उच्चैरुदन्त मिति 'रोरि' इत्यनेन रेफस्य लोपः। **पुरु दन्तपङ्क्तिम् ओष्ठे दधानं** क्रोधेन अधरोष्ठे दशनान्भूरि स्थापयन्तम्। क्रोधाविष्टमित्यर्थः। **आजौ उत्कम्** उन्मनसम्। रणभूमौ युद्धं कर्तुं सन्नद्धम्। **मगधेन्द्रम्** एतादृशं जरासन्धम्। **कः प्रौढो**ऽनुभवयुक्तः। **उदन्तभाक्** उदन्तं वृत्तान्तं भजते इति उदन्तभाक् 'भजोण्विः' इत्यनेन ण्विः। कर्तव्याकर्तव्यनिश्चायकोऽनुभवी पुरुषः। **निवारयेत्** तमवरोद्धुं समर्थोभवेत्। न कोपि। स महापराक्रमीति भावः। यमकालङ्कारः। उपजाति वृत्तम् ।।१।।

श्रीकृष्णतोषजननीं पुरमब्धिमध्ये
नूनं भविष्यदुदयामिति यातुकामा ।।
सैन्येन सागरनिभेन जरासुतस्य
मध्येकृताऽतिशुशुभे मथुरा प्रधृष्या ।।२।।

अन्वयः—या मथुरा जरासुतस्य सागरनिभेन सैन्येन मध्येकृता प्रधृष्या अतिशुशुभे; सा अब्धिमध्ये आगरनिभेन यातुकामा, सैन्येन अप्रधृष्या श्रीकृष्णतोषजननी पुरं नूनं भविष्यत् उदयाम् इति ॥

व्याख्या—श्रीकृष्णतोषमिति ॥ **या मथुरा**नगरी अद्य **जरासुतस्य** मगधेन्द्रस्य **सागरनिभेन सैन्येन** समुद्रसदृशविस्तीर्णानीकेन । **मध्येकृता** परिवेष्टिता, **प्रधृष्या** आक्रान्तुं योग्या **अतिशुशुभे** वर्तते स्मेत्यर्थः । **सा** सैव मथुरा-नगरी । **अब्धिमध्ये** समुद्रवलयाङ्किता इत्यर्थः । **आगरनिभेन** आगरो भाण्डारो रत्नादीनां समूहः तस्य निभेन सौन्दर्येण । **यातुकामा** यातुं गन्तुं कामयते, द्रष्टुं प्रेरयते सा यातुकामा, सुन्दरी दर्शनीया इत्यर्थः । **सैन्येन अप्रधृष्या** शत्रुभिरा-क्रान्तुमशक्या । **श्रीकृष्णतोषजननीं पुरं** श्रीकृष्णं सर्वनयनानन्ददायिनीं द्वारका-रूपिणीं नगरीं । **नूनं** निश्चयेन **भविष्यत्** (अव्ययम्) आगामिनिसमये **उदयांचक्रे**। अय गतौ इत्यस्मात् ' दयायासश्च ' इत्यनेन लिटि आम् ॥

मथुरानगरी आगामिकाले द्वारकारूपेण समुद्रवलयाङ्कितत्वप्राप्त्यर्थं यद्यपि शत्रुभिः सद्योपि जेतुमशक्या तथापि समुद्रवलयाङ्कितत्वाभावात् तद्वैगुण्यं निराकर्तुमिव सागर-तुल्येन जरासन्धसैन्येन परिवेष्टिता अभावदूरीकरणात् अतीवशोभां दधार इति भावः । बसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

धिक् शार्ङ्गं धिगिषून् धिगस्तु च गदां धिक् चक्रमुत्थापितं
दोष्णौ धिक् बिरुदं च धिग्यदुकुले जन्मापि सम्भाविते ॥
क्षुद्रादप्यरिसङ्कटान्निजजनस्त्रातो मया नाद्य चे-
दित्थं प्रौढमभाषताग्रजमनः प्रोत्साहयन्केशवः ॥३॥

अन्वयः—शार्ङ्गं धिक्, इषून् धिक्, गदां च धिक्, दोष्णौ धिक् उत्थापितं चक्रं च धिक्, बिरुदं च धिक्, सम्भाविते यदुकुले जन्म अपि धिक् अस्तु । चेत् अद्य मया क्षुद्रादपि अरिसङ्कटात् निजजनः न त्रातः । इत्थम् अग्रजमनः प्रोत्साहयन् केशवः प्रौढम् अभाषत ॥

व्याख्या—धिगिति ॥ **शार्ङ्गं** मुरारेः श्रीकृष्णस्य धनुः तत् **धिक्** । **इषून्** बाणांश्च धिक् । **गदां धिक्** । **दोष्णौ** बाहू अपि धिक् तथा **उत्थापितं चक्रं च** धिक् । **बिरुदं** यशश्च धिक् । **सम्भाविते** सुप्रसिद्धे कीर्त्तिमति **यदुकुले** यन्मम **जन्म** तदपि धिक् । एते सर्वे धिक् निन्दनीया एव । **चेत्** यद्यर्थे । यदि **अद्य मया क्षुद्रादल्पादप्यरिसङ्कटान्निजजनः** स्वपरिवारो **न त्रातो** न रक्षितः । **इत्थम्**

एतत् धिक्कारेण । **अग्रजमनः** अग्रजस्य बलरामस्य मनः **प्रोत्साहयन्** युद्धायोत्साहेन वर्धयन् । **केशवः** श्रीकृष्णः । **प्रौढमभाषत** प्रगल्भवचनमवदत् ।। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।।

समराय पुराद्विनिर्ययावमराभैर्यदुभिः सहाऽजितः ।।
तमरातिमधिक्षिपन्नयैर्न जराजीवनृपं भयादिति ।।४।।४।।

अन्वयः—अजितः अमराभैः यदुभिः सह तम् अरातिं जराजीवनृपं नयैः अधिक्षिपन् पुरात् बहिः समराय निर्ययौ, भयान्नेति ।।

व्याख्या--समरायेति ॥ अजितो जेतुमशक्यः अजेय इत्यर्थः श्रीकृष्णः । **अमराभैः** अमराणाम् आभा इव आभा येषां ते अमराभाः तैः, देवसदृशैर्य**दुभि**र्यादवैः **सह** । **तम् अरातिम्** मथुरां सर्वतः परिवेष्टय गमनागमनमार्गं निरोधयन्तं शत्रुम् । **जराजीवनृपं** जरया राक्षस्या जीवो जराजीवः स चासौ नृपश्च तम् । जरासन्धम् । **नयै**र्नीतियुक्तवचनैः । **अधिक्षिपन्** भर्त्सयन् । **समराय** युद्धं कर्तुं 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन चतुर्थी । **पुरात् बहिर्निर्ययौ** मथुरापुर्या बहिर्विशेषतया निर्जगाम । **भयान्नेति** न तु तस्य भयात् । भयग्रस्तत्वात् नगराद् बहिर्न जगाम प्रत्युत पौराणां युद्धजन्यहानिर्माभूदिति हेतोरेव बहिर्नगरात् युद्धं कर्तुं स गत इति भावः ।। वियोगिनी वृत्तम् । लक्षणन्तु विषमे ससजगाः समे च सभरलगाः ।।४।।

संरुद्धाष्टशताधिकद्वयुतदिक्प्रान्तावगाहिक्षमा-
पालः कालसमोऽहमोष्ठगलितक्षीरार्द्रदेहस्य ते ।।
योद्धुं सन्निधिमावहेयमथचेद्भोश्छद्मराशे तदा
स्वाङ्गुल्याऽभिमृशेद्वृथा श्रमवती मह्यं ललाटं जरा ।।५।।

अन्वय :— संरुद्धाष्टशताधिकद्वयुतदिक्प्रान्तावगाहिक्षमापालः ओष्ठगलितक्षीरार्द्रदेहस्य ते कालसमः अहम् अथ चेत् ते सन्निधिं योद्धुम् आवहेयम्, तदा भोः छद्मराशे ! मह्यं श्रमवती जरा स्वाङ्गुल्या ललाटं वृथा अभिमृशेत् ।।

व्याख्या--संरुद्धेति ॥ संरुद्धाष्टशताधिकद्वयुतदिक्प्रान्तावगाहिक्षमापालः दिक्प्रान्तेषु नाना दिशासु अवगाहितुं शीलं येषां ते (वसन्ति ते)

दिक्प्रान्तावगाहिनः ते च क्षमापालाश्च दिक्प्रान्तावगाहिक्षमापालाः । 'सुप्य-जातौ...' इत्यनेन ताच्छील्ये णिनिः । संरुद्धा बन्दिनः कृता अष्टशताधिकद्वययुतं दिक्प्रान्तावगाहिक्षमापाला येन सः । एतादृशोऽहमस्मि । पुनः । **ओष्ठगलित-क्षीरार्द्रदेहस्य ते** स्तनन्धयत्वेन ओष्ठात् गलितं क्षीरं दुग्धं तेन आर्द्रो देहो यस्य स तस्य । स्तनन्धयबालस्य ते तव । **कालसमो** मृत्युसदृशोऽन्तकोऽहमस्मि । **अथ चेत्** अस्यामेव परिस्थित्यां यद्यहं **ते सन्निधिं** तव सन्निकर्षणम् अर्थात् त्वया सह **योद्धुमावहेयम्** युद्धं कुर्याम् । आह्वाने लिङ् प्रयोगः । **तदा** तर्हि **भोः छद्मराशे** हे कपटप्रवीण ! **श्रमवती जरा** आयासकारिणी जराराक्षसी ययाऽहं जीवित इति भावः । **मह्यं** मदर्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । **स्वाङ्गुल्या** स्वपञ्चशाखेन **ललाटं वृथा अभिमृशेत्** निरर्थकं स्पृशेत् ।

अहं तव साक्षात् मृत्युः । अतः स्तनन्धयेन बालेन इव त्वया सह मम युद्धमपि निरर्थकम् । यतोऽनेन कर्मणा या जरा मम जीवदानेन श्रमाणा साफल्यं प्राप सैवाऽद्य बालहत्यां कुर्वता मयाऽयशस्विनी कृता इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥५॥

बाढं दुर्नयवारिधे वदसि यद्रुद्धाः क्षमामेव येऽ-
सेवन्ताविरतं घटस्व समरे श्रद्धापराचेन्मयि ॥
योऽहं मातृसनाभिमप्यतिमदं हत्वा प्रकुर्वन्मही-
जानिन्तज्जनकं तयोर्द्वयमपि क्षत्यै द्विषां नाश्रये ॥६॥

अन्वयः—हे दुर्नयवारिधे ! यद्वदसि रुद्धाः, बाढम् । ये क्षमामेव अविरतम् असेवन्त (ते रुद्धाः) । मयि अपरा श्रद्धा चेत् समरे घटस्व । यः अतिमदं मातृसनाभि हत्वा तज्जनकमपि महीजानि प्रकुर्वन् अहं द्विषां क्षत्यै तयोः द्वयमपि नाश्रये ॥

व्याख्या— बाढमिति ॥ हे दुर्नयवारिधे ! दुर्नयस्य अविनयस्य वारिधि समुद्रः तत्संबोधनम् । **यद्वदसि** यत् आत्मप्रौढिं कथयसि **रुद्धा** इति **बाढम्**, तत् सत्यमपि अलम् । किं ? **ये क्षमामेव अविरतमसेवन्त** ये राजानः त्वया बद्धा ते अविरतं यथा स्यात् तथा सन्ततं नम्रीभूतत्वादेव रुद्धाः, ते नरवीरसिंहा इत्यर्थः । **मयि अपरा श्रद्धा चेत्** यदि त्वम् इह आजौ मां बालिशाद्भिन्नम्, वी मन्यसे तर्हि **समरे घटस्व** तव पौरुषं युद्धे प्रकटीकुरु । घट चेष्टायाम् । पुनश्च शृणु **योऽतिमदं** मदोन्मत्तं **मातृसनाभिमपि** मम मातुः समाना नाभिर्यस्य स तम्, मम मातुः सपिण्डं भ्रातरं कंसं **हत्वा तज्जनकमपि** तस्य पितरं उग्रसेनं **महीजानिं**

महीं पृथ्वी जाया यस्य स महीजानिः तम्। नृपतिम्। 'जायायानिङ्' इत्यनेन निङ् प्रत्ययः। **कुर्वन् अहम्, द्विषां क्षत्यै तयोर्द्वयमपि नाश्रये** कंसोग्रसेनयोर्मध्ये द्वयमपि उभावपि द्विषां शत्रूणां क्षत्यै नाशार्थं नाश्रये न याचे। अपकृतोपकृतयोरेकमप्यहं शत्रुनाशार्थं सहायार्थं न आश्रये। शत्रुनाशार्थं स्वस्याश्रयमेवाहं गृह्णामि नान्यस्येति भावः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥६॥

इत्थं परस्परपराभवकाम्ययोक्ति-
प्रत्युक्तिसूक्तिरचनैव तयोश्चिराय ॥
उद्ग्रीवतां प्रवहतोरपि युद्धकर्म-
क्षिप्रोदयस्य विहतेरिह हेतुरासित् ॥७॥

अन्वयः—इत्थम् उद्ग्रीवतां प्रवहतोः अपि तयोः चिराय परस्परपराभवकाम्यया उक्तिप्रत्युक्तिसूक्तिरचना एव इह युद्धकर्मक्षिप्रोदयस्य विहतेः हेतुरासीत् ॥

व्याख्या—**इत्थमिति** ॥ **इत्थम्** एवं यथापूर्वं कथितम्। **उद्ग्रीवतां प्रवहतोः** उद्गता उन्नता ग्रीवा कंधरा यस्मिन् कर्मणि तत् उद्ग्रीवम्, तस्य भाव उद्ग्रीवता। भावे तल् स्त्रियाम्। ताम् उद्ग्रीवताम्, प्रवहतोर्धारयतोरपि। **तयोः** कृष्णजरासन्धयोः। उन्नतग्रीवयाहंकारेण ग्रीवामुन्नयतोर्भाषमाणयोरित्यर्थः। **चिराय परस्परपराभवकाम्यया** चिरकालादन्योन्यस्य पराजयेच्छया। **उक्तिप्रत्युक्तिसूक्तिरचना** भाषणप्रतिभाषणसद्भाषणानां सुवर्णवाक्ययोजनेनैव, **इह** अत्र रणाङ्गणे **युद्धकर्मक्षिप्रोदयस्य** युद्धस्य कर्म युद्धकर्म, क्षिप्रं शीघ्रमुदयो यस्य स क्षिप्रोदयः। युद्धकर्मणः क्षिप्रोदयः तस्य। युद्धकर्मणः शीघ्रपरिणामस्य। **विहतेर्हेतुरासीत्** नाशस्य कारणं बभूव। तयोश्चिराय भाषणप्रतिभाषणेन युद्धस्य शीघ्रपरिणामस्य विलम्बं जनयामास इति भावः ॥ वसन्ततिलका छन्दः ॥७॥

निषङ्गन्निःसङ्गः स्वविषयमिव प्राक्परिहरन्
गुणं तूर्णं गृह्णन्सुजन इव दुःसूचक इव ॥
लगन्कर्णे क्षिप्रं द्रुतमथ पतन्घातुक इव
द्विषन्मध्येऽविध्यत्कुचर इव कृष्णेषुनिकरः ॥८॥

अन्वयः—अथ निःसङ्गः स्वविषयमिव कृष्णेषुनिकरः निषङ्गं प्राक् परिहरन्। सुजन इव गुणं तूर्णं गृह्णन्। दुःसूचक इव कर्णे क्षिप्रं लगन्। घातुक इव द्रुतं पतन्। कुचर इव द्विषन्मध्ये अविध्यत् ॥

व्याख्या—निषङ्गमिति ॥ अथ अनन्तरम्। **निःसङ्गः स्वविषयमिव** यथा सर्वसङ्गपरित्यागी योगी स्वविषयान्, इन्द्रियैः भोग्यजातानि नाना वस्तूनि परिहरति त्यजति तद्वत् **कृष्णेषुनिकरः** कृष्णस्य बाणसमूहो **निषङ्गं प्राक् परिहरन्** तूणीरं त्वरया पूर्वं त्यजन्। **सुजन इव गुणं तूर्णं गृह्णन्** यथा सुजनः सुज्ञो गुणान् झटिति गृह्णाति तद्वत् स बाणसमूहो गुणं मौर्वीं द्रुतं संयुञ्जन्। **दुःसूचक इव कर्णे क्षिप्रं लगन्** यथा दुःसूचको दुर्जनः कर्णान्तिके क्षिप्रं सङ्गच्छते तद्वत् श्रीकृष्णेषुनिकरः आकर्णादाकृष्टः सन् कर्णं स्पृशन्। **घातुक इव द्रुतं पतन्** यथा घातुको नृशंसः छिद्रमन्वेषयन् पतति तद्वत् द्रुतं पतन्। **कुचर इव दुष्ट इव द्विषन्मध्ये** शत्रूणां मध्ये **अविध्यत्** स बाणसमूहः शत्रुपातमकरोत् ॥श्लिष्टोपमालङ्कारः॥ शिखरिणी छन्दः ॥८॥

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितः क्षितितलं सङ्कर्षणः कर्षणैः
शुद्धीकर्तुमिवासकृद्गुरुतरं पाणौ दधानो हलम् ॥
प्रांशुं यूपमिवोद्वहन्मुसलमप्याहत्य कोपानलं
प्रज्वाल्याशु समूलघातमवधीत्पश्वायितान्सैनिकान् ॥९॥

अन्वयः—सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितः सङ्कर्षणः पाणौ गुरुतरं हलं दधानः क्षितितलम् असकृत्कर्षणैः शुद्धीकर्तुमिव। कोपानलं प्रज्वाल्य, यूपमिव प्रांशु मुसलम् उद्वहन् पश्वायितान् सैनिकान् आशु आहत्य समूलघातम् अवधीत् ॥

व्याख्या—सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितः सङ्ग्रामो युद्धमेव अध्वरो यागः तस्मिन् दीक्षितो दीक्षायुक्तो यजमानः। सङ्कर्षणः य एक मातृगर्भात् देवक्या जठराद् अन्योदरे रोहिण्योदरे स्वयमेव कर्षितः। तस्मात् कर्षणशीलः, सङ्कर्षणो बलरामः, सम्यक् कर्षतीति सङ्कर्षणः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः' इत्यनेन ल्युः, तस्य अनादेशः। **पाणौ गुरुतरं हलं दधानः** हस्ते सुबहुगुरुतरं लाङ्गलं धारयन्। **क्षितितलं** भूपृष्ठम्। **असकृत्** पुनः पुनः **कर्षणैः**लाङ्गलविलेखनैः **शुद्धीकर्तुमिव** अशुद्धः शुद्धः सम्पद्यते तं कर्तुमिव इति 'च्विः'। यथा दीक्षितो यजमानः समिधुकर्षणेन स्थण्डिलं शुद्धं करोति तद्वत् सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो बलरामो वेदिमिव सङ्ग्रामभूमिं हलकर्षणैः शोधयामास इत्यर्थः। **कोपानलं प्रज्वाल्य** कोपं क्रोधमेव अग्निं प्रज्वाल्य प्रबोध्य। स्वयं क्रुद्धो भूत्वा इत्यर्थः। **यूपमिव** अध्वरे बलिपशुबन्धनाय यः स्तम्भः स यूपः तमिव, तत्सदृशं **प्रांशुं मुसलम् उद्वहन्** निजमुन्नतं मुसलम् उत्सार्य। **पश्वायितान्** आचारार्थे सुबन्तात् क्यङ्, पशुमिवाचरति

पश्वायते, तस्मात् भावे क्तः, पश्वायते इति पश्वायितः तान्, पशुतुल्यान् सैनिकान्, **आशु आहत्य** द्रुतं विजित्य। **समूलघातम् अवधीत्** आमूलाग्रं हतवान्। समूलघातमित्यत्र 'समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रहः' तथा 'कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोगः' इत्यनेन कर्मणि समूलशब्दात् हन्तेर्णमुल्॥ परम्परितरूपकमलङ्कारः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥९॥

वाजीभस्यन्दस्य व्रजमिह शिरसा सद्भटैः सत्कृतानां
रत्नानां दीप्तिभाजां निचयमपि च यो बिभ्रतीः पारिबर्हम्॥
रक्ता भेजेऽनुरक्तः क्षतजनवधुनीर्योषितः पोषितास्ता
उत्पाद्यानन्तदोर्भ्यां न स कथमुदधिर्गर्ज्जतु स्वर्जितेष्टः॥१०॥

अन्वयः—इह वाजीभस्यन्दनस्य व्रजम्, अपि च सद्भटैः सत्कृतानां दीप्तिभाजां रत्नानां निचयं, पारिबर्हं शिरसा बिभ्रतीः, रक्ताः, पोषिताः, क्षतजनवधुनीः, योषितः यः अनुरक्तः उदधिः भेजे, स स्वर्जितेष्टः ताः अनन्तदोर्भ्याम् उत्पाद्य कथं न गर्जतु?॥

व्याख्या—वाजीति॥ इह अत्र रणकदने सङ्ग्रामभूमौ। **वाजीभस्यन्दनस्य व्रजम्,** वाजी च इभश्च स्यन्दनश्च एतेषां समाहारः वाजीभस्यन्दनं तस्य। एतेषां गजाश्वरथानां **व्रजं** समूहम्। **अपि च सद्भटैः** सत्सैनिकैः **सत्कृतानाम्,** निजनिजाङ्गेषु धार्यमाणानाम्। **दीप्तिभाजां रत्नानां** देदीप्यमानानां रत्नानां च **निचयं** समूहम्। एतादृशं **पारिबर्हं शिरसा बिभ्रतीः**। अश्वाद्यैः काञ्चनरत्नयौतकयुताः सालङ्कृता इत्यर्थः। **रक्ता** रक्ताज्जातत्वात् लोहिताः। अथ च स्त्रीस्वभावात् नवोढत्वादनुरक्ताः, लज्जयाऽऽरक्ता इत्यर्थः। **पोषिताः** सन्ततविपुलरक्तप्रवाहेण पूरिताः, अथ च सौस्थ्यात् पुष्टाङ्गा इत्यर्थः। एतादृशीः **क्षतजनवधुनीः** क्षतात् व्रणात् जातं क्षतजं रक्तं तस्य नवा नवीना धुन्यः सरितः ताः। सैनिकानां व्रणोद्भवा रक्तसरितः ता एव **योषितो** नववधूः, रक्तरूपिणीर्नवोढा इत्यर्थः। **य उदधिरनुरक्तो भेजे** यः सागरो विषयासक्तो बभूव, तासां प्राप्त्यर्थमाकृष्टो बभूवत्येर्थः। **स स्वर्जितेष्टः** अर्जितं प्राप्तम् इष्टं येन सः, अर्जितेष्टः, सुष्ठु अर्जितेष्टः स्वर्जितेष्टः। सुचारुरूपेण इच्छितं प्राप्तः स उदधिः। **ता अनन्तदोर्भ्याम् उत्पाद्य** न अन्तो ययोर्दोषोर्बाह्वोः ताभ्याम्। ता रक्तसरिद्वधूरनन्तहस्ताभ्यां गृहीत्वा। आलिङ्ग्येति भावः। **कथं न गर्जतु** हर्षेण कथं न निनदेत्? इति काकुः। निनदेदित्यर्थः॥ काकुर्ध्वनिविशेषः। स्रग्धरा वृत्तम्॥१०॥

पृषत्कैः शताङ्गीकृतं नाल्परंहः
शताङ्गम्बताङ्गं क्षाप्तार्तं वहन्तम्
मुमोचाच्युतो मागधं पाशबद्ध-
म्परन्नाग्रहं रेवतीशोस्य नाशे ॥११॥

अन्वयः—नाल्परंहः अच्युतः पृषत्कैः शताङ्गीकृतम् बत क्षतार्तं शताङ्गम् अङ्ग वहन्तं पाशबद्धं मागधं मुमोच। परं रेवतीशः अस्य नाशे आग्रहं न मु ोच ॥

व्याख्या—पृषत्कैरिति ॥ नाल्परंहः न अलं स्तोकं रंहो वेगो यस्य सः। लघुहस्तः तरस्वी **अच्युतः** श्रीकृष्णः **पृषत्कैः** बाणैः। **शताङ्गीकृतं** शत अङ्गानि यस्य स शताङ्गः, **न शताङ्गः** अशताङ्गः, अशताङ्ग शताङ्गः संपद्यमानः, तं कृतं शताङ्गीकृतम्। अभूततद्भावे च्विः, च्व्यन्तत्वादव्ययम्। यस्य समस्तशरीरं बाणाघातैः शतशो विद्धमित्यर्थः। **बत** यद्यपि शतशो विद्धस्तदपि आश्चर्यं यत् **क्षतार्तं शताङ्गमङ्गं वहन्तं** क्षतैर्व्रणैरार्तं पीडितं, शताङ्गं रथं, अङ्गम् अवयवम्, रथस्याऽवयवा इत्यर्थः। "शताङ्गः स्यन्दनो रथः" इत्यमरः। यद्यपि शतधा बाणैर्विद्धस्तथापि व्रणपीडितान् रथाश्वान् प्रचोदयन्तम्। **पाशबद्धं मागधं** जरासन्धम् **मुमोच** पाशादमुचत्। **परं रेवतीशो** बलरामः **अस्य** जरासन्धस्य **नाशे आग्रहं न मुमोच**। रेवतीशोऽस्य वधमिच्छन्नपि श्रीकृष्णः तं क्षतार्तं मुमोचेति भावः॥ यमकानुप्रासौ। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्॥११॥

समाप्य तद्द्राग्रणसप्ततन्तुं भूयोपितान्नैकविधान्विधातुम् ॥
जरातनूजं मगधेषु मन्ये तौ तत्पशूनां वपतः स्म बीजम् ॥१२॥

अन्वयः—तत् रणसप्ततन्तुं द्राक् समाप्य, मगधेषु जरातनूजं भूयोपि तान् नैकविधान् विधातुं तौ तत्पशूनां बीज वपतः स्म मन्ये ॥

व्याख्या—समाप्येति ॥ तत् रणसप्ततन्तुं द्राक्समाप्य जरासन्धस्य पराभवात् तं सङ्ग्रामाध्वरं द्रुतं पूर्णं कृत्वा। "सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः। **मगधेषु** मगधदेशेषु **जरातनूजं** जरासन्धं **भूयोपि** पुनरपि। **तान्** अध्वरान्। **नैकविधान्** न एको विधाः प्रकारो संख्या वा येषां ते नैकविधाः तान्। 'संख्याया-विधार्थे धा' इत्यनेन धा प्रत्ययः। अनेकसंख्याकान् **विधातुं** कर्तुं। **तौ** रामकृष्णौ। **तत्पशूनां** तेषु तेषु यज्ञेषु दास्यमानानां बलिपशूनां सैनिकाना-

मिति भावः **बीजमेव वपतः स्म । इति मन्ये ।** मुक्तो जरासन्धः पुनः पुनर्युद्धार्थ-मागमिष्यतीति भावः ।। हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः । उपजाति छन्दः ।।१२।।

दुःखं जाग्रत्तदस्ति प्रथममथ कथं प्राप्तिरित्थं प्रदिष्टा
हा दिष्टेनापरस्याप्यचिरमिति भृशं स्वाभिधानानुरूपम् ।।
तन्वन्त्यौ दुर्विलापं जनकमपि सुते खेदयामासतुस्तत्-
चित्रं कार्याधिरूढा यदिह किल गुणाः संश्रयन्ति स्म हेतुम् ।।१३।।

अन्वयः—हा ! तत् प्रथमं दुःखं जाग्रत् 'अस्ति'। अथ अपरस्यापि अचिरं 'प्राप्तिः'। इत्थं दिष्टेन कथं प्रदिष्टा ? इति स्वाभिधानानुरूपं दुर्विलापं भृशं तन्वन्त्यौ सुते जनकमपि खेदयामासतुः। यत् इह कार्याधिरूढाः गुणाः हेतु संश्रयन्ति स्म तत् चित्रं किल।

व्याख्या—दुःखमिति ॥ आस्ताम् 'अस्तिप्राप्ती' जरासन्धस्य द्वे दुहितरौ कंसस्य महिष्यौ। अस्मिन् पद्ये अस्तिप्राप्तिशब्दाश्रयेणार्थान्तरम् उत्प्रेक्षते कविः।

हा! इति खेदे। **तत् प्रथमं दुःखम्**, प्रथममित्यनेन भर्तुः कंसस्य वधात्समुद्भूतं वैधव्यस्य राज्यापहरणस्य च दुःखं **जाग्रदस्ति** सदादृष्टिपथे वर्तते ।**अथ** तस्योपरि पुनः **अपरस्याप्यचिरं 'प्राप्तिः'**। अपरस्य अन्यदुःखस्यापि, पितुर्जरासन्धस्य पुनः पुनः पराभवाज्जनितदुःखस्यापि 'प्राप्तिः' द्रुतं लाभः। **इत्थं दिष्टेन कथं प्रदिष्टा** इत्थं द्वयोः प्रकारयोर्दुर्भाग्यम्, 'अस्तिप्राप्ति'रूपिणी दुःखसंहतिः दैवेन कथं प्रदत्ता ? प्रदिष्टा इति दिश अतिसर्जने इत्यस्मान्निष्ठा। **इति स्वाभिधानानुरूप दुर्विलापं भृशं तन्वन्त्यौ सुते** स्वस्याऽभिधानं नाम तस्यानुरूपम् 'अस्तिप्राप्ति-रूपम्', अस्तीत्यनेन निजवैधव्यस्य दुःखम्, प्राप्तिरित्यनेन पितुः पराभवात् प्राप्तं दुःखम्, इति अस्तिप्राप्तिमयं परिदेवनं भृशं तन्वन्त्यौ, रुदन्त्यौ कन्यके इत्यर्थः। **जनकं** जरासन्धमपि **खेदयामासतुः** दुःखं जनयामासतुः । **यदिह कार्याधिरूढाः गुणाः हेतुम् आश्रयन्ति तत् चित्रं किल** कार्याधिरूढाः कार्यानुजाता गुणविशेषाः अत्र कारणाश्रयिणो वर्तन्ते। अत्र कार्योत्पन्नोगुणः कारणगुणमेव अध्यास्ते अन्यथा कारणात् कार्यस्योत्पत्तिः, अत्र इति वैचित्र्यं खलु। कन्ययोः परिविलपनरूपकार्या-त्समुद्भूतं हेतुरूपं जरासन्धस्य खेदमितिभावः।

कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । स्रग्धरा वृत्तम् ।।१३।।

यावद्रोधनतत्परो यदुपुरीं भूयो बलैर्मागध-
स्तावत्प्राप जवेन कालयवनोऽप्यन्याय्यवृत्तस्ततः ॥
नाम्नोऽस्यादिमवर्णयुग्मकथितं किंवान्त्यवर्णद्वय-
प्रोक्तं वस्तु भजेत वृष्णिकुलमित्यासीद्विभुर्व्याकुलः ॥१४॥

अन्वयः—यावत् मागधः बलैः यदुपुरीं भूयः रोधनतत्परः, तावत् अन्याय्यवृत्तः कालयवनोऽपि जवेन प्राप। ततः वृष्णिकुलम्. अस्य नाम्नः आदिमवर्णयुग्मकथितं किं वा अन्त्यवर्णद्वयप्रोक्तं वस्तु भजेत, इति विभुः व्याकुलः आसीत् ॥

व्याख्या--**यावदिति** ॥ **यावत् मागधो** जरासन्धः । **बलैः** सैन्यैः, **यदुपुरीं भूयोरोधनतत्परः** मथुरापुरीं पुनश्च रोद्धुमुद्युक्तोऽभूत् । **तावत्** तस्मिन्नेवसमये । **अन्याय्यवृत्तः** न्यायाद् अनपेतं न्याय्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इत्यनेन 'यत्'। न न्याय्यम् अन्याय्यम्, अनीतियुक्तं वृत्त चरित्रं यस्य सः। "वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिश्चले" इत्यमरः। दुश्चरित्रः **कालयवनोऽपि जवेन प्राप** कालयवननामा यवनोपि बलैः सह मथुरां धर्षितुं वेगेनाऽऽजगाम। **ततः** ताभ्यां मागधयवनाभ्यां धर्षणं दृष्ट्वा। **वृष्णिकुलं** सकलं यदुकुलम्। **अस्य** काल यवनस्य। **नाम्नो**ऽभिधानस्य। **आदिमवर्णयुग्मकथितं वस्तु भजेत** अस्य नाम्न आद्यद्वयाक्षरेण 'काल' 'इत्यनेन' कथितं वस्तु, अर्थात् तं कालं नाश भजेत। **किं वा अन्त्यवर्णद्वयप्रोक्तं वस्तु** 'वन' इत्यनेन कथितं तत् वनं **भजेत** सेवेत। भज सेवायाम्। वृष्णिकुलेन नष्टत्वं गन्तव्यम् अथवा वनं सेवितव्यमित्यर्थः। **इति प्रभुर्व्याकुल आसीत्** इत्थं विचार्य श्रीकृष्णो व्याकुलोऽभवत् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

योग्यं स्वैर्द्वयमपि नात्र लब्धुमेतज्ज्ञात्वेत्थं लघु मधुसूदनेन सर्व्वे ॥
सद्दुर्गन्नवमधिसागरं विधाय प्राङ्नीताः किल बहुजीवनार्थिनस्ते ॥१५॥

अन्वयः—स्वैः अत्र एतत् द्वयमपि लब्धुं योग्य न, इत्थं ज्ञात्वा, अधिसागरं नवं सद्दुर्ग विधाय, लघु मधुसूदनेन ते सर्वे बहुजीवनार्थिनः प्राक् नीताः किल ॥१५॥

व्याख्या—योग्यमिति ॥ **स्वैः** बान्धवैर्ज्ञातिभिर्वा 'स्वो ज्ञातावात्मनि' इत्यमरः **अत्र** इह मधुपुर्याम्। **एतत् द्वयमपि**—नाशरूपं वनप्राप्तिश्च, **लब्धुं योग्यं न**। **इत्थं ज्ञात्वा**। **अधिसागरं** सागरे इति अधिसागरम्। अव्ययीभावः। **नवं सद्दुर्गं विधाय**। समुद्रवलयाङ्कितं नवीनम् अभिन्नं दुर्गं विरच्य। **लघु** द्रुतं 'लघुक्षिप्रमरं

द्रुतम् ' इत्यमरः । **मधुसूदनेन** श्रीकृष्णेन **ते सर्वे बहुजीवनार्थिनो** बहुजीवनम् अर्थयन्ते ते बहुजीवनार्थिनः 'सुप्य जातौ...' इति णिनिः । बहुजीवनं याचमानाः ते सर्वे यादवाः **प्राङ्नीताः किल** निश्चयेन पूर्वमेव द्वारकां नीताः ॥ प्रहर्षिणीयं वृत्तम् । म्नौ ज्रौ गास्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥१५॥

आत्मनस्तदनु सर्वशक्तितां दर्शयन्निव विभुः पलायनम् ॥
स्वीचकार न तु दैत्यमर्दनः क्षुल्लकस्य यवनस्य भीतितः ॥१६॥

अन्वयः—तदनु, आत्मनः सर्वशक्तितां तदनु दर्शयन्निव विभुः पलायनं स्वीचकार । क्षुल्लकस्य यवनस्य भीतितः न । (स) तु दैत्यमर्दनः ॥

व्याख्या—**आत्मन इति** ॥ **तदनु** तेषां यदूनां द्वारकानयनात् अनु पश्चात् । **आत्मनः** स्वस्य निजस्य । **सर्वशक्तितां** सर्वशक्त्या भावः सर्वशक्तिता ताम् । आत्मनः सर्वबलं **तदनु** तस्मात् यवनात् अनुहीनम् इति दर्शयन् इव । **प्रभुः** श्रीकृष्णः **पलायनं** तस्य पुरतो गमनं **स्वीचकार** अङ्गीकृतवान् । **क्षुल्लकस्य** क्षुद्रस्य यवनस्य **भीतितः न** भयात् न पलायितः । **तु** अन्यथा स तु **दैत्यमर्दनः** । दैत्यान् मृद्नाति चूर्णयतीति दैत्यमर्दनः ल्युः प्रत्ययः । स तु दैत्यनिषूदनोस्ति ॥ रथोद्धता वृत्तम् ॥ उदात्तालङ्कारः ॥१६॥

भग्नयाऽपि मुचकुन्दभूपतेर्निद्रया किल तमोगुणोत्थया ॥
मङ्क्षु कालयवनोऽपि तामसो भङ्गमाप बलवद्विधिक्रमात् ॥१७॥

अन्वयः--बलवद्विधिक्रमात् मुचकुन्दभूपतेः तमोगुणोत्थया भग्नया निद्रयापि तामसः कालयवनः अपि मङ्क्षु भङ्गम् आप किल ॥

व्याख्या—**भग्नयापीति** ॥ **बलवद्विधिक्रमात्** बलवान् यो विधिर्दैवं बलवद्विधिः तस्य क्रमः परिपाटी तस्मात् । बलवतः दैवप्रभावात् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । **मुचकुन्दभूपतेः** एतत् संज्ञस्य राज्ञः । **तमोगुणोत्थया** सत्त्वरजोभ्यां भिन्नो गुणः तमोगुणः तेन उत्था उद्भूता तमोगुणोत्था तया । यया **भग्नया निद्रया** निद्राभङ्गेन । तमोगुणोत्पन्ना या निद्रा तस्या भङ्गेन या जागर्तिः तयापि । **तामसः** क्रूरः **कालयवनोपि** । **मङ्क्षु भङ्गम् आप** आशु नाशं प्राप्तवान् 'द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः ॥१७॥ रथोद्धता छन्दः । रान्नराविह रथोद्धतालगौ । रनरलगा (३-८) ॥१७॥

सन्निद्राभद्रकाल्यै पशुमिव यवनाधीश्वरं सम्प्रणीय
स्पष्टं तस्याश्चिरोपास्त्युदितमिव नवं सुप्रसादं पुरस्तात् ।।
अक्षिद्वारा स सम्राड् विभुमलघुरुचिं चारु चिन्मात्ररूपं
पायम्पायम्प्रमोदादधिहृदयमधान्नो सुधां जुष्टपूर्वाम् ।।१८।।

अन्वयः—सन्निद्राभद्रकाल्यै पशुमिव यवनाधीश्वरं सम्प्रणीय, तस्याः चिरोपास्त्युदितम् इव नवं सुप्रसाद पुरस्तात् स्पष्टम् । स सम्राट् अलघुरुचि चारुचिन्मात्ररूपं विभु प्रमोदात् अक्षिद्वारा पायम् पायम् अधिहृदयम् अधात् तथा जुष्टपूर्वा सुधां नो अधात् ।।

व्याख्या—सन्निद्रेति ॥ सन्निद्राभद्रकाल्यै सती शोभना निद्रा सन्निद्रा सैव भद्रकाली दुर्गादेवी तस्यै । निद्रादेव्यै । **पशुमिव** बलिदानार्थं पशुं, बलिपशुसदृशं । **यवनाधीश्वरं सम्प्रणीय** नीत्वा, बलिं परिकल्पयति भावः । नी धातोः ल्यप् 'उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्य' इत्यनेन णत्वम् । निद्रादेव्यै कालयवनं बलिपशुमकरोदित्यर्थः । **तस्या** निद्रादेव्याः । **चिरोपास्त्युदितमिव** चिरम् उपास्तिः उपासना तस्या उदित उद्भूतः चिरोपास्त्युदितः तम् । बहुकालकृतसेवया उद्भूतमिव । **नवं सुप्रसादं** नवीनानुग्रहम् । प्रभोर्दर्शनमित्यर्थः । **पुरस्तात् स्पष्टम्** अग्रमेव यथा स्यात् तथा दृग्गोचरमभूत् । तदा **स सम्राट्** मुचकुन्दो राजा । **अलघुरुचिम्** अतिमनोज्ञम् । **चारु** सुन्दरम् । **चिन्मात्ररूप** चित् चेतना एव चिन्मात्रं तदेव रूपं यस्य स तम् । **विभुं** श्रीकृष्णम् । **प्रमोदात्** अति हर्षात् । **अक्षिद्वारा पायं पायं** नेत्राभ्यां पीत्वा पुनः पुनः पीत्वा । पा पाने आभीक्ष्ण्ये णमुल् । **अधिहृदयं** हृदयाभ्यन्तरे **अधात्** दधार । किन्तु **जुष्टपूर्वां सुधां नो अधात्** पूर्वं जुष्टा जुष्टपूर्वा ताम् । 'जुषी प्रीति सेवनयोः' इत्यस्मात्त कर्मणि क्तः प्रत्ययः भूतार्थवृत्तेः । सेवितपूर्वममृतं न दधार ।।

या पूर्वं सेविता सुधा तां सुधां हृदये न दधार, किन्तु प्रभो रुचिरं चिन्मयरूपं नेत्राभ्यां पुनः पुनः पीत्वा हृदयाभ्यन्तरे दधारेति भावः ।। उत्प्रेक्षालङ्कारः स्रग्धरा छन्दः ।।१८।।

अधिकरममृतं तत्स्तोत्रपूजाप्रमाणै-
रपलघिम दधानः कौमुदीस्पर्धिकीर्त्या ।।
जगदखिलमबाधं श्वेतयन्नेष राजा
विशदहृदयदेशे कृष्णभावं बभार ।।१९।।

अन्वयः— तत्स्तोत्रपूजाप्रमाणैः अधिकरम् अपलघिम अमृतं दधानः एष राजा कौमुदीस्पर्धिकीर्त्या अबाधम् अखिलं जगत् श्वेतयन् विशदहृदयदेशे कृष्णभावं बभार ॥१९॥

व्याख्या—अधिकरमिति ॥ तत्स्तोत्रपूजाप्रमाणैः स्तोत्रं च पूजा च स्तोत्रपूजे तस्य भगवतः स्तोत्रपूजे तत्स्तोत्रपूजे, ते एव प्रमाणं यस्मिन् कर्मणि तत् तत्स्तोत्रपूजाप्रमाणम्, तैः। भगवन्नुत्याराधनप्रमाकरणैः, यथार्थज्ञानैः। **अधिकरं** करे इति अधिकरम्। अव्ययीभावः। हस्तस्थम्। **अपलघिम अमृतम्** अपगतः लघिमा यस्मात् तत् अपलघिम तत्। 'अनश्च' इति सूत्रेण 'टच्' प्रत्ययः। श्रेष्ठम् अमृतं सुधारूपं **दधानः** धत्ते इति दधानः इति 'शानच्'। श्रेष्ठममृतं हस्तस्थं कृतवान्। अर्थात् भगवतो यथार्थज्ञानेन देवसदृशम् अमरत्वं गतोपि। **एष राजा** मुचुकुन्दः **कौमुदीस्पर्धिकीर्त्या** ज्योत्स्नया सह स्पर्धमानया कीर्त्या। यद्यशश्चन्द्रिकामपि स्पर्धते, एतादृशेन यशसा। **अबाधं** बाधारहितम् **अखिलं** निश्शेषं जगत् विश्वं **श्वेतयन्** धवलीकुर्वन्। **विशदहृदयदेशे** विशदं हृदयं विशदहृदयं तस्य तदेव वा देशः तस्मिन्। विशालहृदयक्षेत्रे। **कृष्णभावं** कृष्णत्वं श्रीकृष्णस्याप्रतिहतरूपत्वम् **बभार** धारयामास॥ समस्तविश्वं स्वयशसा धवलत्वं नयन् स राजा मुचकुन्दः स्वहृदये तु कृष्णरूपमेव दधारेति भावः॥ तद्गुणालङ्कारः। मालिनी वृत्तम् न न म य य युतेयं मालिनी भोगि लोकैः ॥१९॥

वृत्तिं वहञ्छमदमादिमतीं द्वितीय-
वर्णादरंशिथिलयन्त्स गतो विशालाम् ।।
तत्सम्मितं तदधिवासि परात्मभक्त्या
वर्णं स्वनामगतमप्यनघो न सेहे ।।२०।।

अन्वयः—शमदमादिमती वृत्ति वहन् द्वितीयवर्णादरं शिथिलयन्, स विशालां गतः। परात्मभक्त्या तत्संमितं तदधिवासि स्वनामगतं वर्णमपि अनघः न सेहे ॥

व्याख्या—वृत्तिमिति ॥ शमदमादिमतीं शमदमादयः यमनियमाः सन्ति यस्यां वृत्तौ सा शमदमादिमती ताम्। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्। 'उगितश्च' इत्यनेन **स्त्रियां ङीप्**। शमदमादिमतीं **वृत्तिं** जीवनवर्त्तनं **वहन्** आचरन्। 'वृत्तिर्वर्तनजीवने इत्यमरः। शमदमादितप आचरणेन आदिमवर्णानां ब्राह्मणानां विहितं जीवनक्रमं वर्तयन्नित्यर्थः। **द्वितीयवर्णादरं शिथिलयन्** द्वितीयवर्णानां प्रजापालनादिक्षात्रवर्णानां विहितो यो जीवनक्रमः तं प्रति आदरं प्रेम,

आसक्तिं वा त्यजन्। अथ च **परात्मभक्त्या** परं परमात्मानं प्रति आत्मनो भक्तिः तया। परमात्मनः श्रीकृष्णस्य भक्त्या **स्वनामगतं द्वितीयवर्णादरं** स्वस्य नाम मुचकुन्द इत्यस्मात् द्वितीयवर्णं 'चकारं' प्रति आदरं शिथिलयन् 'चकार' त्यक्तुमिच्छन्। **स** राजा मुचकुन्दः। **विशालां गतः** बदरिकाश्रमं प्रापितः श्रीकृष्णेनेति शेषः। वेः शालच् प्रत्ययः। किं कारणं शिथिलयन्? **परात्मभक्त्या** प्रभोर्भक्तिप्रभावेण **तत्संमितं** तस्य परमात्मनः सम्मितं सदृशम् **तदधिवासि** तदध्यस्तं भूत्वा **स्वनामगतं वर्णं** स्वस्य नाम्नि गतं चकाररूपेण वर्तमानं अधिकाक्षरं **सोऽनघो** निष्पापो **न सेहे** सोढुमसमर्थोऽभूत्। मुचकुन्दनाम्नो मुकुन्दं कर्तुं चकारस्याऽऽधिक्यं न सेहे इति भावः। अथच आत्मनो नाम मुचकुंदः इत्यस्मात् प्रदर्शितं वर्णं कुंदवर्णं शुभ्रं, विमलवर्णमपि स न सेहे, आत्मनि कृष्णभावं प्रभारेतिभावात्॥ श्लेषालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥२०॥

कोटिद्वयेन कलितादपि शार्ङ्गचापात्
कोटित्रयोन्मितिपरं यवनेशसैन्यम्॥
संसेव्य मार्गणगणः परतोऽभिगच्छ-
ञ्छङ्कां ततान हृदये शतकोटिभाजः॥२१॥

अन्वयः—शार्ङ्गचापात् कोटिद्वयेन कलितात् अपि, यवनेशसैन्यं कोटित्रयोन्मितिपरं संसेव्य, मार्गणगणः परतः अभिगच्छन् शतकोटिभाजः हृदये शङ्कां ततान॥

व्याख्या—कोटिद्वयेनेति॥ शार्ङ्गचापात् श्रीकृष्णस्य शार्ङ्गधनुषः। 'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु' इत्यमरः। **कोटिद्वयेनकलितादपि** कोटिः कोणः। कोणद्वयेन कलितात् प्रक्षिप्तादपि। कल विल क्षेपे। श्रीकृष्णधनुषः परिमितकोणद्वयेन प्रक्षिप्तादपि। **यवनेशसैन्यं कोटित्रयोन्मितिपरं** कोटिःसङ्ख्या। त्रयाणां कोटीनां समाहारः कोटित्रयम्। 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्'। 'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा' इत्ययच्। कोटित्रयस्य उन्मितिर्गणना तस्याः परं उर्ध्वम् अधिकं यस्मिन् तत्। तत्। कोटित्रयादपि ऊर्ध्वं कालयवनस्य सैन्यम्। **संसेव्य** हत्वा इत्यर्थः। **मार्गणगणः** मृगयन्ति ते मार्गणा बाणाः तेषां गणः समूहः 'कलम्बमार्गणशराः' इत्यमरः। **परतोऽभिगच्छन्** कार्यं संसाध्य परावर्तयन्। **शतकोटिभाजः** शतकोटि वज्रं भजतेऽसौ शतकोटिभाक् तस्य। 'शतकोटिः स्वरूः शम्बोदम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः। इन्द्रस्य **हृदये शङ्कां ततान** बहुविधशङ्कामकरोत् अर्थात् कृष्णस्य बाणप्रक्षेपणस्य हस्तलाघवं दृष्ट्वा इन्द्रोऽपि चकितो बभूव इति भावः॥ यमकसंसृष्टश्लेषालङ्कारः। वसन्ततिलका छन्दः॥२१॥

जरासुतं पुरुबलमागतं मुहुर्मृधच्छलान्निजपदकञ्जमीक्षितुम् ॥
जयार्थिनं सफलमनोरथं ततः पलायनादपि कुरुतः स्म माधवौ ॥२२॥

अन्वयः—पुरुबलं जयार्थिनं जरासुतं मृधच्छलात् निजपदकञ्ज-मीक्षितु मुहुरागतम् (दृष्ट्वा) ततः माधवौ पलायनादपि सफल-मनोरथं कुरुतः स्म ॥

व्याख्या—**जरासुतमिति ॥ पुरुबलं** पुरु भूरि बलं सैन्यं यस्य स तम्। **जयार्थिनं** जय एव अर्थः प्रयोजनं यस्य स तम्। **जरासुतं** जरासन्धम्। **मृधच्छलात्** युद्धमिषात् **निजपदकञ्जमीक्षितुं मुहुः पुनरागतम्**। भूरि सैन्यैः सहितं जयार्थिनं युद्धव्याजान्निजपददर्शनाभिलाषेणागतं जरासन्धं दृष्ट्वा। **ततो माधवौ** मधोः अपत्यं पुमांसौ माधवौ मधुवंशीयौ बलकृष्णौ ततः **पलायनादपि** तस्य पुरतः पलायनमङ्गीकुर्वन्तावपि तं **सफलमनोरथं कुरुतः स्म** निजपलायनेन तस्येच्छापूर्तिमकुरुताम्। तयोः पलायनेन स मागधो जयं प्राप, तथा चरणकमलान्यपि दृष्टवान् इत्यर्थः। अग्रे धावमानस्य पदम् अनुगन्ता विनायासेनैव पश्यतीति भावात् ॥ रुचिरा वृत्तम्, लक्षणन्तु चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौसरौगः ॥२२॥

नवोदयां पुरीं दृष्टुं समुत्कण्ठितयोस्तयोः ॥
तद्धावनमभूद्दूरमुपकाराय केवलम् ॥२३॥

अन्वयः—नवोदयां पुरी दृष्टु समुत्कण्ठितयोः तयोः तत् दूरं धावनं केवलम् उपकाराय अभूत् ॥

व्याख्या—**नवोदयामिति ॥ नवोदयां** नवः उदयः यस्याः सा नवोदया ताम्। नवीनामेव निर्मितां **पुरीं** द्वारकापुरीं द्रष्टुम्। **समुत्कण्ठितयोः** सम्यक् उत्कण्ठितयोः समुत्सुकयोः। कठि शोके, कण्ठते, भावेक्तः, निष्ठायामिट्। कण्ठितः। **तयो**र्बलकृष्णयोः **तत् दूरं धावनं केवलम् उपकाराय** तयोर्हिताय अभूत् ॥

यथात्यन्तोत्साहयुक्तो जनः किञ्चित्स्थानं द्रष्टुं त्वरयति तदर्थं धावति च एवमेव द्वारकां शीघ्रं गन्तुमुत्सुकयोस्तयोः तत् जरासन्धस्य पुरतः शीघ्रं धावनमुपकार-मेवाकरोत् यतस्तौ द्वारकां शीघ्रं प्रापतुरुपमेयादिकार्यं संसाधनायेति भावः ॥ अनुष्टुब्छन्दः ॥२३॥

रन्तुं ब्रह्मपदादिहागतजुषः पातालसंज्ञान्निज-
स्थानात्तुल्यविदूरगाच्च फणिनामीशस्य रामस्य सः ॥

रेवत्याश्च परस्परस्य सदृशः प्रेमोपरि प्राग् जनै–
रत्यन्तो निरधारि तत्र सुदृशो गत्वाऽऽगतायाः पुनः ॥२४॥

अन्वयः—पातालसंज्ञात् ब्रह्मपदात् निजस्थानात् इह रन्तु-मागतजुषः फणिनामीशस्य रामस्य स प्रेमा, (तथा) तत्र गत्वा तुल्यविदूरगात् पुनः आगतायाः सुदृशः रेवत्याश्च, परस्परस्योपरि अत्यन्तः सदृशः जनैः प्राक् निरधारि ॥

व्याख्या—रन्तुमिति ॥ पातालसंज्ञात् पातालमिति संज्ञा नाम यस्य तत् पातालसंज्ञम् तस्मात् । **ब्रह्मपदात्** ब्रह्मणः परमात्मनः विष्णोः पदं स्थानं वैकुण्ठं तस्मात् अपि निजस्थानात् । **इह रन्तुमागतजुषः** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । आगतम् आगमनं जुषते इति आगतजुट् इति क्विप् । तस्य आगतजुषः । इहास्मिन्भुवि प्रेम्णा क्रीडां कर्तुमागतस्य । **फणिनां** फणाः फटाः सन्ति येषां ते फणिनः । इति णिनिः । तेषां फणिनां सर्पाणाम् **ईशस्य** स्वामिनः, अर्थात् रामस्य शेषावतारबल-रामस्य । **स प्रेमा** सा प्रीतिः । तथा च । **तत्र गत्वा** तत्र ब्रह्मपदं पातालं वा शेषस्य पत्नीरूपेण गत्वा । **तुल्यविदूरगात् पुनरागतायाः** समानान्तरदूरात् पुन-रस्मिन्भुवि रन्तुमागतायाः **सुदृशो रेवत्याश्च** सुनयनायाः रेवतीति नाम्न्याः स प्रेमा **परस्परस्योपरि** अन्योन्यस्योपरि **अत्यन्तः सदृशो** योग्यो **जनैः प्रागेव निरधारि** । कर्मणि चिण् । जनैः पूर्वमेव निश्चितः ॥

सुदूरस्थितात् निजपातालस्थानात् इह रन्तुमागतयो रेवतीरामयोः प्रेमसंबन्धो जनैः पूर्वमेव ज्ञातत्वात् विवाहरूपेण निश्चितः इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥२४॥

गुणाम्बुधिः पूर्व मजीजनत्सुतं
विदर्भराड् दुर्विषहं यथा विषम् ॥
अतः परैरिन्दुनिभैः सुधोपमां
सुतां चतुर्भिः सहितां कनीयसीम् ॥२५॥

अन्वयः—गुणाम्बुधिः यथा पूर्वं विषम् अजीजनत् । (तथाऽसौ) गुणाम्बुधिः विदर्भराट् दुर्विषहं सुतम् । अतः परैः इन्दुनिभैः चतुर्भिः सहितां कनीयसीं सुधोपमां सुताम् अजीजनत् ॥

व्याख्या—गुणाम्बुधिरिति ॥ गुणाम्बुधिः गुणानां श्रेष्ठवस्तूनां रत्नाना-मित्यर्थः अम्बुधिः जलधी रत्नाकरः । **यथा पूर्वं विषम् अजीजनत्** मंथनविधौ

यथा सर्वादौ विषं हलाहलं जनयामास । तथैवासौ **गुणाम्बुधिर्विदर्भराट्** गुणाढ्यः सद्वृत्तिः भीष्मकराजः **दुर्विषहं सुतं** विशेषदुःखेन सोढुं शक्यो दुर्विषहः तम्। दुस्सहदुराचारं पुत्रं रुक्मिणम्। 'ईषद्दुःसुषु···' इत्यनेन दुर्योगे सह धातोः खल्। 'परिनिविभ्य ··' इत्यनेन षत्वम् । अजीजनत् । **अतः परैः** तत्पश्चादुत्पन्नैः **इन्दुनिभैश्चतुर्भिः सहितां कनीयसीं सुधोपमां सुताम् अजीजनत्** । तदनन्तरं यथा रत्नाकरः चन्द्रसदृशैश्चतुर्भी रत्नैः सह सुधाम् अमृतम् असृजत् तद्वत् असौ विदर्भराट् इन्दुनिभैराल्हादकारिभिश्चन्द्रसदृशैश्चतुर्भिः पुत्रैः सहितां कनीयसी कनिष्ठां। सुधोपमाम् सुधा एव उपमा सादृश्यं यस्याः सा ताम्। लावण्यवतीं कन्यां रुक्मिणीम् अजीजनत् ॥ वंशस्थ वृत्तम्। जतौ तु वंशस्थ मुदीरितं जरौ ॥२५॥

शुभ्रांशुर्बहुश. प्रदक्षिणयति क्षोणीं मृगः सेवते–
वानप्रस्थपथं जलैः सुरगणं शङ्खोऽभिषिञ्चत्यरम् ॥
वर्षादीन्त्सहते तृणेश्वरफलं कञ्जम्पयो गाहते-
तस्या आस्यदृगन्तकण्ठकुचपच्छोभातिलोभादिव ॥२६॥

अन्वयः—तस्याः आस्यशोभातिलोभात् शुभ्रांशुः क्षोणीं वहुशः प्रदक्षिणयतीव। दृगन्तशोभातिलोभात् मृगः वानप्रस्थपथं सेवते इव। कण्ठशोभातिलोभात् शङ्खः सुरगण जलैः अरम् अभिषिञ्चतीव। कुचशोभातिलोभात् तृणेश्वरफलं वर्षादीन् सहते इव। पच्छोभातिलोभात् कञ्जं पयोगाहते इव ॥

व्याख्या— शुभ्रांशुरिति ॥ **तस्या** रुक्मिण्याः। **आस्यशोभातिलोभात्** आस्यशोभाया मुखकान्त्या अतिलोभात् अत्यन्ताकर्षणात् पराजितश्**शुभ्रांशु**श्चन्द्रः। **क्षोणीं बहुशः प्रदक्षिणयतीव**-स्वर्गादाकृष्टः सन् क्षोणौ तन्निवासादिहागन्तुम् पृथ्वीं नित्यमेव भ्रमतीव। अथ वा पराभूतश्चन्द्रः स्वलावण्यहीनत्वं पृथ्वीप्रदक्षिणां कृत्वैव अपाकरोतीव। **तस्या दृगन्तशोभातिलोभात्** दृगन्तयोरपाङ्गलोचनयोः सौन्दर्यातिबाहुल्यात् मृगो निजनेत्रयोरतिसौन्दर्यं मन्यमानः तच्छोभां दृष्ट्वा पराभूत इव **वानप्रस्थपथं सेवते** वानप्रस्थानां पन्थाः वानप्रस्थपथः तम्, तृतीयाश्रमयोग्यं वनमार्गमनुसरति। **कण्ठशोभातिलोभात्** तस्याः सुकण्ठं दृष्ट्वा **शङ्खः** कम्बुरपि विमनाः **सुरगणं जलैः अरं** द्रुतं, रलयोरभेदात् अलं पर्याप्तम् **अभिषिञ्चति**। स्पर्धां कर्तुं नोत्सहते इत्यर्थः। तस्याः **कुचशोभातिलोभात् तृणेश्वरफलं** नारिकेलफलं, बिल्वफलं वा स्वाकृत्याः काठिन्यस्यापि च गर्वं त्यक्त्वा **वर्षादीन् सहते** तरुशिखरे लम्बायमानो वर्षातपान् सहते। तथा **पच्छोभातिलोभात्** पदोः

शोभा पच्छोभा तस्या अतिलोभात् अतिमोहात् पराभूतमिव **कञ्जं** कमलमपि **पयोगाहते** जले शेते, पराज्यं स्वीकृत्य स्वस्यास्तित्वं लोपयतीति भावः ॥

चन्द्रमृगबिल्वफलशङ्खकमलानां सादृश्यं रमणीनां मुखनेत्रकुचकण्ठपदैः सह सत्कविभिः सदा प्रदर्शितम्। पश्चात्र रुक्मिणीविषये तु तस्या अन्योन्याङ्गानि सौन्दर्यातिबाहुल्यात् चन्द्रादिभ्यः सरसानि अत उपमेयं महीयते उपमानन्तु हीनत्वं गच्छतीति भावः। अतो व्यतिरेकालङ्कारः। उपमानादुपमेयस्य गुणाधिक्यं व्यतिरेकः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥२६॥

संवीक्ष्य सश्रुत्य च सौकुमार्यं तस्यास्तु रम्भाक्षरयुग्मवाच्यम्
नृदेववर्गो विपरीतवर्णमेकां भुवोन्यां च दिवो विवेद ॥२७॥

अन्वयः—तस्याः रम्भाक्षरयुग्मवाच्यं सौकुमार्यं तु सवीक्ष्य संश्रुत्य च नृदेववर्गः एकां भुवः विपरीतवर्णाम् अन्यां च दिवः विपरीतवर्णा विवेद ॥

व्याख्या—संवीक्ष्येति ॥ तस्या रुक्मिण्याः। **रम्भाक्षरयुग्यवाच्यं सौकुमार्यं**-रम्भा देवाङ्गना सौकुमार्ये ख्याता, तथा रम्भा कदली सा च सौकुमार्ये प्रसिद्धा। अतो रम्भा इति अक्षरयुग्मवाच्यम्, रम्भा कदली अप्सराश्च इति समानाक्षरशब्दद्वये वाच्यं ज्ञातं, कथितं वा यत् सौकुमार्यं तत् **संश्रुत्य** श्रुत्वा **संवीक्ष्य** दृष्ट्वा च। **नृदेववर्गः** नरो देवाश्च नृदेवाः तेषां वर्गः समूहो नृदेववर्गः। मनुष्यदेवगणः। **एकां** रम्भां कदलीमित्यर्थः **भुवः** पृथिव्या **विपरीतवर्णा** 'रभा' इति विपरीताक्षरां, तदेव 'भारं' **विवेद**। नरगणो रम्भां कदलीं पृथिव्या भारं भारभूतं निरर्थकमजानात्। **अन्यां** रम्भाम् अप्सरसं देवगणो **दिवः** स्वर्गस्य भारम् अजानात् ॥ वाच्यमिति वच परिभाषणे इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यनेन 'ण्यत्' 'चजोःकुघिण्ण्यतोः' इत्यनेन कुत्वे प्राप्ते 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यनेन कुत्वनिषेधः। शब्दाख्यायां तु वाक्यम्। 'तिङ्सुबन्त चयो वाक्यम्' इत्यमरः ॥२७॥

रम्भा शब्दस्याक्षरवैपरीत्येन 'भारमिति जायते। अतः सौकुमार्ये पराजितां कदलीं पृथिव्याः भारं तथा रम्भाभिधानाम् अप्सरसं दिवः भारं नरदेवगणोऽजानादिति भावः ॥ उपजाति वृत्तम्। व्यतिरेकालङ्कारः।

विदर्भेशकन्याविहङ्गेशकेत्वोर्दृढं बद्धमद्धा तयोः स्वान्तयोर्द्राक् ॥
गुणैर्युग्ममन्योन्यकेनावलीढैः पराधीनमाधीननेकाञ्जगाहे ॥ २८॥

तन्वयः—तयोः विदर्भेशकन्याविहङ्गेशकेत्वोः स्वान्तयोः युग्मम् अन्योन्यकेनावलीढैः गुणैः द्राक् दृढं बद्धम्, अद्धा पराधीनम् अनेकान् आधीन् जगाहे ॥

व्याख्या—विद्भेंशकन्येति ॥ तयोर्द्वयोः विद्भेंशकन्याविहङ्गेशकेत्वोः विहङ्गानां पक्षिणाम् ईशः स्वामी गरुडः स एव केतौ रथध्वजे यस्य स विहङ्गेशकेतुः गरुडध्वजः श्रीकृष्णः। विदर्भेशकन्या च विहङ्गेशकेतुश्च विदर्भेशकन्याविहङ्गेशकेतू तयोः । रुक्मिणीश्रीकृष्णयोः । **स्वान्तयोर्**मनसोर्**युग्मं**-मनोयुगम् **अन्योन्यकेन** परस्परेण **अवलीढैः** अनुरक्तत्वादाकर्षणपरै**र्गुणै**र्गुणविशेषै**र्द्राक्** झटिति **दृढं बद्धम्** अनुरूपगुणैः परस्परेण सह दृढं बद्धमित्यर्थः परं च, **अद्धा** तत्वतस्तु **पराधीनम् अनेकानाधीन् जगाहे**। परस्परस्य गुणविशेषैराकर्षितमिदं युग्मं गुरुजनानां सम्बन्धितज्ञातीना चानुमति विना स्वतंत्ररूपेण कार्यं कर्तुमसमर्थतया तत्वतः पराधीनं परतन्त्रम् अतोऽ**नेकान् आधीन्** मानसीव्यथा **जगाहे** दधौ ॥ तौ रुक्मिणी–श्रीकृष्णौ स्वतन्त्रतया स्वकामनासिद्धयर्थं प्रयत्नं कर्तुमसमर्थौ स्तः। अतस्तयोर्मनसी नाना चिन्तया ग्रस्ते आस्तामिति भावः ॥ भुजङ्गप्रयातं छन्दः ॥२८॥

अध्यतिष्ठदनयोर्हृदन्तरं भर्गभर्जिततनुर्भवेहया ॥
द्वयङ्गुलान्तरपिचण्डमण्डले सन्निवेशमिव लब्धुमात्मभूः ॥२९॥

अन्वयः—द्वयङ्गुलान्तरपिचण्डमण्डले सन्निवेशं लब्धुमिव आत्मभूः भर्गभर्जिततनुर्भवेहया अनयोः हृदन्तरम् अध्यतिष्ठत् ॥

व्याख्या—अध्यतिष्ठदिति ॥ द्वयङ्गुलान्तरपिचण्डमण्डले द्वयङ्गुलस्य अन्तरम् अवकाशो यस्मिन् तत् द्वयङ्गुलान्तरम्। द्वयङ्गुलान्तरं यत् पिचण्डमण्डलं (पिचण्डस्य जठरस्य मण्डलं व्याप्तिः) तस्मिन्। हृदयाद् द्वयङ्गुलपरिमाणेनैवान्तरस्थितोदरे। **सन्निवेशं लब्धुमिव** प्रवेशं प्राप्तुमिव। डुलभष् प्राप्तौ इत्यस्मात् तुमुन्। सन्निवेशाय तदर्थं हृदन्तरम् अध्यतिष्ठत्। **आत्मभूः** कामः। 'पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः' इत्यमरः। **भर्गभर्जिततनुर्भवेहया** भवस्य जन्मनः ईहा इच्छा भवेहा। 'जन्म हरौ भवौ' इत्यमरः। भर्गेण शङ्करेण भर्जितस्य दग्धस्य तनोर्भवेहा भर्गभर्जिततनुर्भवेहा तया। "हरः स्मरहरोभर्गः" इत्यमरः। शङ्करेण दग्धम् आत्मनः शरीरं पुनः प्राप्तुमिच्छया स कामः। **अनयो** रुक्मिणी-श्रीकृष्णयोर्**हृदन्तरम् अध्यतिष्ठत्** अन्तर्मनसि उवास। तयोर्मनसि अन्योन्यं प्रति काममजनयदिति भावः ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ रथोद्धता वृत्तम् ॥२९॥

अभिनव इव मान्यो देवदेवस्य वा स्यात्
क्षितिविबुधसुदेवः किञ्चिदूनः पितेव ।।
निपुणमिति विमृश्य प्रेषयामास तन्वी-
प्रभुचरणयुजं तं द्वारकां द्वारकामा ।।३०।।

अन्वयः—किञ्चिदूनः पिता इव क्षितिविबुधसुदेवः देवदेवस्य अभिनव इव मान्यः स्यात् वा इति निपुणं विमृश्य, तन्वी द्वारकामा प्रभुचरणयुजं तं द्वारकां प्रेषयामास ।।

व्याख्या—अभिनव इति ।। **किञ्चिदूनः पितेव** पितुः ईषन्मात्रन्यूनः, पिता इव । **क्षितिविबुधसुदेवः** क्षित्या विबुधाः, धराया देवाः, ब्राह्मणाः तेषु सुष्ठु देवः क्षितिविबुधसुदेवो द्विजवरो नाम्ना सुदेवः । **देवदेवस्य** देवानां देवः इन्द्रः तस्य । **अभिनव इव** नवीनोऽयं कोपि ब्राह्मण इति कृत्वा । **मान्य** आदरणीयः स्यात् । इन्द्रस्य नवीनोऽयं गुरुर्बृहस्पतिरिति किं वा इत्यर्थः । **इति निपुणं विमृश्य** एवं यथास्यात् तथा सम्यक् विचार्य । प्रेषणीयदूतेन गुरुसदृशेन आहोस्वित् पितृतुल्येन अनेन भाव्यमेवं निश्चित्य । **तन्वी** नाति पृथुला तनुमध्या रुक्मिणी । **द्वारकामा** द्वारेण ब्राह्मणद्वारेण कामयते या सा-द्विजद्वारा दौत्यं सम्पादयितुमिच्छन्ती । अथवा द्वारं कृष्णप्रापणमार्गं कामयते या सा द्वारकामा कृष्णप्राप्तिमार्गान्वेषिणी । **प्रभुचरणयुजं** श्रीकृष्णभक्तं । **तं** सुदेवं ब्राह्मणं । **द्वारकां** द्वारावतीं **प्रेषयामास** प्रातिष्ठिपत् ।

पक्षेः-**देवदेवस्य** श्रीकृष्णस्य **क्षितिविबुधसुदेवः** पृथिव्यां वर्तमाना ये पण्डितब्राह्मणास्तेषु सुदेवः श्रेष्ठतमोऽथ च **किञ्चिदूनः पितेव** पितृशब्दद्योतित-गुणात् किञ्चिन्न्यून इति हेतोरयं प्रेषितस्थविरब्राह्मणः सुदेवनामा **अभिनवः** कश्चिन्न-वीन ब्राह्मण इव **मान्यः स्यात्** आदरणीयो भवेदिति **निपुणं विमृश्य** चातुरी-पूर्वकमत्यन्तं मननं कृत्वा **तन्वी द्वारकामा** सा कृशाङ्गी कृष्णप्रापणमार्गमन्वेषयन्ती **तं प्रभुचरणयुजं** प्रभुभक्तं **द्वारकां प्रेषयामासेति भावः** । गत्यर्थकधातोः स्वार्थे णिच् कृतत्वात् गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ'''इति सूत्रेण पूर्वं कर्तुरपि कर्मत्वम् ।। मालिनी वृत्तम् ।।३०।।

क्षीराम्भोनिधिकन्यकोपयमने नैराश्यसूचीव य-
स्तं साह्वाय समागतं द्विजवरं दूरादधोऽवीवृतत् ।।
भैष्मीप्राप्तिकृते त्वमुं स बहुविल्लोभीव दत्तास्पदं
वार्त्तामात्रहरं समुच्छ्रितपदे भद्रासने जुष्टवान् ।।३१।।

अन्वयः—यः क्षीराम्भोनिधिकन्यकोपयमने नैराश्यसूची इव साह्याय समागतं तं द्विजवरं दूरात् अधः अवीवृतत् । भैष्मीप्राप्ति-कृते तु स बहुविल्लोभी इव वार्तामात्रहरम् अमु द्विजवरं समुच्छ्रित-पदे भद्रासने दत्तास्पदम् जुष्टवान् ॥

व्याख्या—**क्षीरम्भानिधीति** ॥ यः श्रीहरिः **क्षीराम्भोनिधिकन्यकोपय-मने**—क्षीरस्य अम्भोनिधिः सागरः तस्य कन्यका लक्ष्मीः तस्या उपयमनं विवाहः तस्मिन् । लक्ष्मीविवाहे । **नैराश्यसूची इव** नैराश्यं सूचितुं शीलमस्य नैराश्य-सूची 'सुप्यजातौ....' इति णिनिः' । नैराश्यदर्शक इव । उदासीन इवेत्यर्थः । **साह्याय** विवाहकर्मणि सहायतां कर्तुं **समागतं तं द्विजवरं** द्विजानां पक्षिणां वरं श्रेष्ठं गरुडमित्यर्थः । **दूरात्** आत्मनः सकाशाद्दूरम् । **अधः** स्वस्मान्नीचैः । न तु उच्चासने इत्यर्थः । **अवीवृतत्** आसनग्रहणार्थं प्रैरयत् । अर्थात् तस्योपरि आसनं कृतवान् । तं गरुडं वाहनं चकार इत्यर्थः ॥ 'वृतु वर्तने' प्रयोजकव्यापरे 'हेतुमति च' इत्यनेन णिच् । लुङि वर्तितं प्रैरयत् अवीवृतत् । **भैष्मीप्राप्तिकृते तु** भीष्मस्य अपत्यं स्त्री भैष्मी रुक्मिणीत्यर्थः, तस्याः प्राप्तिः भैष्मीप्राप्तिः तस्याः कृते भैष्मीप्राप्ति-कृते । अव्ययम् । रुक्मिण्याः प्रात्यर्थं तु **स** श्रीकृष्णः । **बहुविल्लोभीव** । विद्लृ लाभे बहुविंदतीति बहुवित् । 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्' इत्यनेन क्विप् । बहुविद् बहुधनं लुभ्यतीति बहुविल्लोभी । इति णिनिः । 'तोर्लि' इत्यनेन परसवर्णः । यथा बहुधनलोभी दातरि सम्मानेन लीनतां गत्वा वर्तते तद्वदसौ श्रीकृष्णोऽत्र केवलं **वार्तामात्रहरम्** उपयमनवृत्तान्तहरम् **अमुं द्विजवरं** श्रेष्ठ-ब्राह्मणम् । **समुच्छ्रितपदे भद्रासने** सुशोभिते उच्चसिंहासने । **दत्तास्पदं जुष्टवान्** दत्तम् आस्पदम् दत्तास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठयामिति' सुट् । प्रेम्णा स्वासने न्यवेशयत् ॥ शार्दूलविक्रीतं वृत्तम् ॥३१॥

मत्तो द्रक्ष्यति पूर्वमच्युतपदं धन्येयमित्यादरात्
काश्मीरद्रवपङ्किले हृदि कृतां स्वप्राप्तिगूढाशयाम् ॥
भैष्म्या मङ्गलपत्रिकां क्षितिसुरेणादर्शितां श्रीधर-
स्तेनैवात्ममुखायितेन रहसि प्रावीवचत्सम्भ्रमात् ॥३२॥

अन्वयः—'इयं मत्तः पूर्वम् अच्युतपदं द्रक्ष्यति, धन्या' इति अत्यादरात् काश्मीरद्रवपङ्किले हृदि कृतां स्वप्राप्तिगूढाशयां, क्षितिसुरेणादर्शितां, भैषष्म्याः मङ्गलपत्रिकां श्रीधरः रहसि सम्भ्रमात् तेन एव आत्ममुखायितेन प्रावीवचत् ॥

व्याख्या—मत्त इति ॥ इयं पत्रिका। **मत्तः पूर्वम् अच्युतपदं द्रक्ष्यति** ममैवाग्रे प्रभुचरणमीक्षिष्यते अतो **धन्या** भाग्यवती अस्तीति विचरेण, **अत्यादरात् काश्मीरद्रवपङ्किले हृदि कृतां**—केशरचर्चितहृदये अत्यादरेणालिङ्गिताम्। **स्वप्राप्तिगूढाशयां** स्वप्राप्तेः गूढ आशयो यस्यां सा ताम्। निजप्राप्तिरहस्यविवरणात्मिकाम्। **क्षितिसुरेण** तेन द्विजवरेण **अदर्शिताम्** अद्यावधिपर्यन्तम् अपुरस्कृताम् एतादृशीं **भैष्म्या मङ्गलपत्रिकां, श्रीधरः** श्रीकृष्णो **रहसि** एकान्ते। **सम्भ्रमात्** त्वरया। **तेनैवात्ममुखायितेन प्रावीवचत्**—तेन द्विजमुखेनैव वाचयांचकार। ब्राह्मणस्य मुखमात्मनः स्वस्यैव मुखमिति भावः। 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति' श्रुतेः। मुखायितेन, सुबन्तात् आचारे क्यङ्। मुखमिव आचरति मुखायते, तस्मात् 'निष्ठा' मुखायितः तेन। प्रावीवचत् 'तत्प्रयोजकोहेतुश्चे'त्यनेन वचेर्लुङि 'णिच्'। प्रपूर्वं वाचितुं प्रैरयत् प्रावीवचत्॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥३२॥

चेतो गुणैरपहृतं भवता मदीयं
किं वात्र दृष्टमधिकं सरसीरुहाक्ष॥
स्वीयं मनः प्रहिणु किं नु विचेतसं मां
कृत्वास्ति कृत्यमनयोर्भगवन्युगेन॥३३॥

अन्वयः—हे सरसीरुहाक्ष! भवता गुणैः मदीयं चेतः अपहृतम्। किं वा अत्र मे (मनसि) अधिकं दृष्ट नु। मां विचेतसं कृत्वा, भगवन् अनयोः युगेन किं कृत्यमस्ति। स्वीयं मनः प्रहिणु॥

व्याख्या—चेत इति ॥ **हे सरसीरुहाक्ष! भवता गुणैर्मदीयं चेतोऽपहृतम्** हे कमलाक्ष! मे मनसस्तवगुणानुरागैर्हरणं कृतम्। **किं वा अत्र मे अधिकं दृष्टम्**। किं वा अस्मिन् मे मनसि किमपि विशिष्टमवलोकितं त्वया। **नु** पृच्छायाम् इति मम पृच्छा। **मां विचेतसं कृत्वा भगवन् अनयोर्युगेन किं कृत्यमस्ति**—हे प्रभो! मां चित्तरहितं कृत्वा, तत् भवत्सकाशे स्थापयित्वा, अनयोर्हृदोः तव मम च युगेन द्वयेन चेतसा किं कार्यं साधितुमिच्छसि। **स्वीयं मनः प्रहिणु** अतः स्वकीयं मनो मदर्थं प्रेषय॥ प्रहिणु इति 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्मात् लोटो मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्। 'हिनु मीना' इत्यनेन णत्वम्। परिवृत्तिरलङ्कारः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥३३॥

मत्तातपूर्वजतनूभवया कयाचि-
त्सम्प्रेष्य धन्यतमया द्विजमेव दूतम् ।।
लब्धो नलः पतिरतस्त्वनलो न वव्रे
सोऽयं मया व्रियत ईश हरेऽविता त्वम् ।।३४।।

अन्वयः—कयाचित् मत्तातपूर्वजतनूभवया धन्यतमया द्विजमेव दूतं सम्प्रेष्य नलः पतिः लब्धः। अनलः तु न वव्रे। सोऽयं मया व्रियते। अतः हे हरे ईश! त्वम् अविता ।।

व्याख्या—मत्तातेति ।। **कयाचिन्मत्तातपूर्वजतनूभवया,** मम जनकस्य पूर्वजस्य कयापि **धन्यतमया** अतिभाग्यवत्या कन्यया। दमयन्त्या इति भावः। **द्विजमेव दूतं** पक्षिणं हंसमेव दूतं **सम्प्रेष्य,** हंसद्वारेणैव **नलः पतिर्लब्धः,** राजानं नलं पतिं प्राप्तवती। **अनलस्तु न वव्रे,** तया अनलोऽग्निस्तु न वृतो नाङ्गीकृतः। किन्तु **सोऽयम्** अग्निः विरहाग्निरिति भावः। **मया व्रियते** अङ्गीक्रियते अहमिदानीमग्निं प्रविशामि यदि त्वं मां न स्वीकरोषीत्यर्थः। **अतः हे हरे हे ईश! त्वम् अविता** अस्मादग्निदाहात् त्वमेव रक्षिताऽसि अतो मां पाहि ।। वसन्ततिलका वृत्तम् ।।३४।।

उपनिषत्सु न किं लघुतां व्रजेदुपनिषद्यदुनाथ खलु श्रुतिः ।।
किमु भजेत जगत्सु विडम्बनां न वरटा करटाङ्कगता विभो ।।३५।।

अन्वयः—हे यदुनाथ! उपनिषत्सु उपनिषत् श्रुतिः किं लघुतां न व्रजेत् खलु? हे विभो! करटाङ्कगता वरटा जगत्सु विडम्बनां किमु न भजेत? ।।

व्याख्या—उपनिषत्स्विति ।। **हे यदुनाथ! उपनिषत्सु** वेदान्ततत्त्वविवेचनात्मिकानां उपनिषदां एतत्संज्ञकानां ग्रन्थानामर्थेषु। **उपनिषत् श्रुतिः** साहचर्येण निवसन्ती श्रुतिः वेदः। उप+नि+षद्लृ विशरणगत्यादिषु। 'पाघ्राध्मा' ...इति सीदादेशः। उपनिषीदतीति उपनिषत्। सत्सूद्विषद्रुहदुह...' इत्यनेन क्विप्। 'सदिरप्रतेः' इति सस्य षः। उपनिषद्भिः प्रतिपाद्यमाने अर्थे श्रुतिर्वेदः **किं लघुतां न व्रजेत्,** किं हीनतां न गच्छेत् खलु! अपि तु निश्चयेन गच्छेत्। नेति नेति वचनैर्यतः श्रुतयोपि आकर्णिता ननु दृष्टाः। अतः कर्णात्कर्णगतानि वाक्यानि नैवादरणीयानि जनश्रुतित्वात्। पुनश्च **हे विभो करटाङ्कगता** वायसोऽङ्के स्थिता **वरटा** हंसस्त्री **जगत्सु विडम्बनां** हास्यतां **किमु न भजेत**। काकेन समं सहचारिणी हंसपत्नी हस्यास्पदी भवदिति किं न?

उपनिषदाम् अर्थप्रतिपादनार्थं प्रयुक्तः शब्दो नेति नेति वचनात् यथा हीनत्वं गच्छति। अथवा वायसेन वृता हंसपत्नी जगति निन्दनीया भवति तद्वत् तवोत्सङ्गे शोभनीयाऽहम् शिशुपालेन नीता चेत् तर्हि निन्दनीया भविष्यामीति भावः ॥ अनुप्रासालङ्कारः ॥ द्रुतविलम्बितं छन्दः ॥३६॥

दूरेऽस्तिचेत्तवपुरी वपुरीदृगेत--
त्स्थूलं निपात्य शिशुपालविवाहवह्नौ ॥
सूक्ष्मैकसङ्गतिजुषो भविता त्वदीया
भो यादवेन्द्र पदवी न दवीयसी मे ॥३६॥

अन्वयः—ईदृक् तवपुरी दूरे अस्ति चेत्, एतत् स्थूलं वपुः शिशुपालविवाहवह्नौ निपात्य, भो यादवेन्द्र ! सूक्ष्मैकसङ्गतिजुषः मे त्वदीया पदवी दवीयसी न भविता ॥

व्याख्या—दूर इति ॥ **चेत्** यदि, चेत् यद्यर्थे। **तव पुरी** द्वारका। **ईदृक् दूरे अस्ति** यदहं तत्रागन्तुं न प्रभवामि, तर्हि मम कथनमेवं भवेत् यत् **एतत् स्थूलं वपुः** इदं ममाधिभौतिकशरीरम्। **शिशुपालविवाहवह्नौ** शिशुपालेन चैद्येन सह भाविविवाहाग्नौ **निपात्य** प्रक्षेप्य, अर्थात् दग्ध्वा। **भो यादवेन्द्र !** हे यदुकुलतरणे ! **सूक्ष्मैकसङ्गतिजुषो मे** सूक्ष्मरूपेण जीवरूपेण तव सङ्गतिं प्राप्तवत्या मम। **त्वदीया पदवी** त्वदीयं स्थानम्, **न दवीयसी भविता** सुदूरतरा न भविष्यति ॥ सङ्गतिजुषः इत्यत्र कर्तरि षष्ठी, सूक्ष्मरूपेण तव सङ्गतिं प्राप्तवती अहम् इत्यर्थः।

यदि मया तव सङ्गतिः स्थूलवपुषा नाप्यते तदाहं शिशुपालविवाहाग्नौ प्राणत्याग्यं करिष्यामीति भावः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३६॥

हरिद्राऽपिलग्ना तनोः सम्प्रदाने दरिद्राति कालस्तदाऽऽगच्छ शोकम् ॥
परिद्रावयाऽनाथकारुण्यपाथःसरिद्राजनिद्रा जहातु द्रुतं त्वाम् ॥३७॥

अन्वयः—हे अनाथकारुण्यपाथःसरित् ! तनोः सम्प्रदाने हरिद्रापि लग्ना। कालः दरिद्राति, तदा आगच्छ, शोकं परिद्रावय, राजनिद्रा त्वां द्रुतं जहातु ॥

व्याख्या—हरिद्रेति ॥ हे **अनाथकारुण्यपाथःसरित्**—अनाथानां दीनानां कारुण्यस्य दयायाः पाथः जलं तस्य सरित् नदी, तत् सम्बोधने। हे दीन-

दयार्द्र ! **तनोः सम्प्रदाने हरिद्रापि लग्ना** विवाहकर्मणि वधूवरयोश्शरीरे हरिद्राविलेपनेन माङ्गल्यद्योतको विधिः सोऽपि सम्पादितः। तनुसम्प्रदानसूचका हरिद्रापि मम देहे संसक्ता चर्चिता इत्यर्थः। लग्ना इति क्षुब्धस्वान्तलग्नम्लिष्ट.... इत्यादिना निपातनात् निष्ठातस्य नः। **कालः दरिद्राति** कालः समयो दरिद्राति दुःखेन गच्छति। 'दरिद्रा दुर्गतौ'। **तदा आगच्छ शोकं परिद्रावय** परिहर। **राजनिद्रा त्वां द्रुतं जहातु** राजनिद्रा विशालनिद्रा इत्यर्थः सा त्वां शीघ्रं त्यजतु ॥

मम दुर्गतेरासन्नकालः प्राप्तः अतः त्वरतां भवान् इति भावः ॥ यमकम् ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥३७॥

इत्थं श्रुत्वाऽप्यऽतृप्यद्‌द्विजवरवदनात्पत्रिकां न त्रिकालं
भूयश्चावाचयत्तं सपदि स दयितावाचिकं साचिकण्ठम् ॥
नूनं स्वार्थैकलुब्धाः पुनरपि विहितायासमायासयन्ते
स्वारातिभ्रंशकामा विभुमिव विबुधा मीनकूर्मादिरूपैः ॥३८॥

अन्वयः––इत्थं द्विजवरवदनात् पत्रिकां त्रिकालं श्रुत्वापि स न अतृप्यत्, सपदि भूयश्च साचिकण्ठं दायितावाचिकं तम् अवाचयत्। कथम् ? स्वार्थैकलुब्धाः स्वारातिभ्रंशकामाः विबुधाः अपि विहितायासं मीनकूर्मादिरूपैः विभुमिव नूनं पुनः आयासयन्ते ॥

व्याख्या—इत्थमिति ॥ **इत्थम्** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण। **द्विजवरवदनात्** ब्राह्मणमुखात्। **पत्रिकां** वैदर्भीपत्रम्। **त्रिकालं श्रुत्वापि** न द्वित्रिवारम् अपितु बहुवारमाकर्ण्य **स न अतृप्यत्** तृप्तिं न गतः स श्रीकृष्णः। **सपदि भूयश्च** पुनरपि द्रुतम्। **साचिकण्ठं** यथास्यात्तथा सोत्कण्ठयम्। **दायितावाचिकम्** दयितायाः प्रियाया वाचिकं दयितावाचिकम्। सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः। प्रेयस्याः सन्देशवाचम् **तम् अवाचयत्** तं द्विजं वाचनं कर्तुं प्रैरयत् ॥ यद्यपि द्विजः सन्देशं बहुवारं कथितवान् तथापि अतृप्तः श्रीकृष्णः तं द्विजं पुनरपि वाचनार्थं प्रैरयत् इति भावः। अत्र दृष्टान्तेन समर्थयति। **स्वार्थैकलुब्धाः** स्वार्थेन एकेन केवलेन लुब्धा इति स्वार्थैकलुब्धाः। भावे क्तः। केवलस्वार्थेनविमोहिताः, स्वार्थलोलुपाइत्यर्थः। **स्वारातिभ्रंशकामाः** स्वेषाम् अरातयः शत्रवः तेषां भ्रंशः पतनं तं कामयन्ते ते स्वारातिभ्रंशकामाः निजशत्रुनिराकरिष्णवः। 'अभिघाति परारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः **विबुधा** देवा अपि। **विहितायासं विभुमिव** विहित आयास उद्योगो येन स तम्। कृतपरिश्रमं प्रभुमिव **मीन कूर्मादिरूपैर्नूनं पुनरायासयन्ते**। मत्स्यकच्छपादिरूपेण पुनः पुनरवतारग्रहणाय श्रमं ददति ॥

यथा स्वार्थरता देवाः स्वप्रयोजनसिद्धयर्थं विभुं नष्टशत्रुमपि पुनः पुनरवतार-ग्रहणाय श्रापयन्ति स्वेदयन्तीत्यर्थः। एवमेव स श्रीकृष्णस्तस्मै द्विजाय पत्रवाचनश्रमं पुनः पुनर्ददाति स्मेति भावः। **आयासयन्ते** इति यमु प्रयत्ने यस्यति। इत्यस्मात् णिच्। ण्यन्तादात्मनेपदम्। 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः' इत्यनेन आङ्पूर्वकात् यसोः ण्यन्तात् परस्मैपदनिषेधः। अर्थान्तरन्यासालङ्कारः। स्रग्धरा-छन्दः॥ ३८॥

कलयति कमलाक्षी कालकल्पं कलापं
करकुवलयकोशं कालकूटं करालम्॥
अतनुपरिभवार्थं नून मात्मानमेषा
विरचयति कृशाङ्गी पाण्डुराभं स्मरारिम्॥३९॥

अन्वयः—कमलाक्षी कलापं कालकल्पं कलयति। करकुवलय-कोशं करालं कालकूटं कलयति। नूनम् अतनुपरिभवार्थम् एषा कृशाङ्गी आत्मानं पाण्डुराभं स्मरारिं विरचयति॥

व्याख्या—कलयतीति॥ कमलाक्षी कमले इव अक्षिणी यस्याः सा। रुक्मिणी। **कलापम्** आभूषणम्। 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि' इत्यमरः। **कालकल्पम्** ईषदूनः कालो मृत्युः कालकल्पः तम्। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप् प्रत्ययः। **कलयति** गणयति, भूषणानि किञ्चिन्न्यूनं मृत्युमेव मन्यते। सा आत्मानम् आभूषणैरलङ्कर्तुं नोत्सहते इत्यर्थः। पुनः **करकुवलयकोशम्**—कुवलयस्य कमलस्य कोशः कुड्मलः स्तबकः कुवलयकोशः करे हस्ते कुवलयकोशः करकुवलयकोशः तम्। हस्ते गृहीतं कमलगुच्छकं तु सा **करालम्** अतिभयङ्करं **कालकूटं** विषं **कलयति** गणयति। कमलपुष्पमपि सा हस्ते गृहीतुं नेच्छति। पुष्पं विषमिव त्याज्यं मन्यते इत्यर्थः। विरहाग्निप्रभावादिति भावः। अतो **नूनं** निश्चयेन। **अतनुपरिभवार्थम्**-अतनोः कामस्य परिभवार्थं शमनार्थम्। **एषा कृशाङ्गी** तनुमध्या रुक्मिणी। **आत्मानं पाण्डुराभं स्मरारिं विरचयति** आत्मानं स्वामेव गौरं शिवं विदधाति। सा रुक्मिणी कामपीडोपशमनार्थम् आत्मानं शिवत्वरूपलाभार्थं कामारिं गौरवर्णसादृश्येन कर्तुमिच्छति येन कामबाधा न स्यादिति भावः॥ असम्भव द्वस्तुसम्बधबोधना निदर्शनालङ्कारः॥ मालिनी वृत्तम्॥३९॥

मुदा समं योजय मां न चिन्ते सुदाम मुक्तामय याह्यहित्वम्॥
उदानदेशं हर हृद्यवायो नुदान्तराम्भः परिनह्यतेऽद्य॥४०॥

अन्वय:—हे मुक्तामय सुदाम ! अहित्वं याहि । मां मुदा समं योजय, न चिन्ते । हे हृद्यवायो ! उदानदेश हर । हे अन्तराम्भः नुद । अद्य परिनह्यते ।।

व्याख्या—मुदेति ॥ **हे मुक्तामय, सुदाम !** मुक्ता मौक्तिकम् । दामन् सूत्रम् । मुक्ताभिः प्रचुरं मुक्तामयं तत् संबोधने मुक्तामय । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति मयट् । हे मुक्तायुक्ते उरः सूत्रिके ! निज कण्ठावलम्बितमौक्तिकहारं संबोधयति । **अहित्वं याहि** त्वं सर्परूपत्वं गच्छ । **मां मुदा समं योजय**-मां हर्षेण सह दशनं योजय । दंशं कुरु इत्यर्थः । **न चिन्ते** अहं न खिद्ये । **हे हृद्यवायो !** 'हृदयस्य प्रियः' हृद्यः इति यत्, हृद्यः वायुः हृद्यवायुः तत्संबोधने । हे प्राणवायो । उदानदेशं हर कण्ठस्थानं त्यज । मां निष्प्राणां कुरु इत्यर्थः । **हे अन्तराम्भः** अन्तरे अम्भः अन्तराम्भः तत्संबोधने । हे अन्तस्थाः आपः **नुद** मां त्यज । 'णुद प्रेरणे' मां शुष्कं कुरुइत्यर्थः । किं कारणम् ? **परिनह्यतेऽद्य** अद्य मया परिनह्यते बध्यते-विवाहरूपं बन्धनं गम्यते इत्यर्थः । 'णह बन्धने' ॥

यतो विवाहबन्धनं शिशुपालेन सह निश्चितं मन्यमाना रुक्मिणी, अनेन शरीरेण प्रभोः श्रीकृष्णस्य समागमम् असम्भवं मत्वा येन केन प्रकारेण, प्राणान् त्यक्तुमिच्छतीति भावः ॥ उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४०॥

कुर्यामहं किं भवतां नियन्ता स्वनाथहूत्यै गतवान् स जीवः ।।
द्रक्ष्यामि भूयोप्युभयोः समक्षं कर्मस्थदुश्चेष्टितमीदृशं यत् ।।४१।।

अन्वय:—भवताम् अहं किं कुर्याम् । नियन्ता स जीवः स्वनाथहूत्यै गतवान् । उभयोः समक्षम् ईदृशम् । भूयोपि यत् कर्मस्थदुश्चेष्टितं द्रक्ष्यामि ।।

व्याख्या—कुर्यामिति ।। पुनरपि रुक्मिणी निजासहायत्वं निदर्शयति । **भवतामहं किं कुर्यामिति** यत आवयोर्विवाहविषये शिशुपालप्रवणेन मम भ्रात्रा पितुः सकाशात् सर्वाधिकाराः सम्पादिताः, अतो यत्र पितैवासमर्थः तत्र स्त्रीत्वेन तु अहं किं कुर्याम्, अहमसमर्था एव, पुनः भवतामपि तवापीष्टानिष्टकरणे असमर्थाऽहमेव । तथा **नियन्ता** मम शरीरसंचालकः अनुशासकरूपेण प्रवर्तमानः **स जीवः** ममात्मा **स्वनाथहूत्यै** स्वस्य नाथः ईश्वरः तस्य हूत्यै आह्वानाय **गतवान्** । अर्थात् स मम जीवः स्वस्वामिनं शिवात्मकं भवन्तमाकारयितुं गतवान्, एवं मम देहोपि असहाय एव । अतः मम जीवस्तवसंनिकर्षं प्राप्तत्वात् **उभयोः** अनयोर्जीवेश्वरयोः **समक्षं**

प्रत्यक्षम् **ईदृशम्** एकत्रागमनरूपं जीवशिवैक्यं घटितम् परं च **भूयोपि** पुनरपि **यत् कर्मस्थदुश्चेष्टितं** मम दिष्टेनादिष्टम् अर्थात् आवयोर्विच्छेदरूपं यत् दुश्चेष्टितं **तत् द्रक्ष्यामि** दैवाधीनत्वादिति भावः ॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्णचन्द्रेणनिगूढमूढा रत्नाभिधानैरुडुभिश्च युक्ता ॥
वर्तेय धूर्ते यदितद्वहेथा न पौर्णिमाशर्वरि गर्वरीतिम् ॥४२॥

अन्वयः—श्रीकृष्णचन्द्रेण निगूढं ऊढा (तथा) रत्नाभिधानैः उडुभिश्च युक्ता वर्तेय, इति यदि गर्वरीतिं वहेथाः तर्हि हे धूर्ते पौर्णिमाशर्वरि ! तत् गर्वरीति न वहेथाः ॥

व्याख्या—श्रीकृष्णेति ॥ **श्रीकृष्णचन्द्रेण** स्वयं श्रीकृष्णेन अथ च कृष्णचन्द्रेण मेघाच्छादितचन्द्रेण **निगूढं** यथा स्यात् तथा गुप्तम् **ऊढा** स्वीकृता अर्थात् जनैरविदितमागतेन श्रीकृष्णेन तथा मेघपटलान्निर्गतचन्द्रेण स्वीकृता । पुनश्च **रत्नाभिधानैः** रत्नानि हीरकमाणिक्यादीनि अभिधानानि नामानि येषां तानि तैः । हीरकमौक्तिकादिरूपैः **उडुभिर्नक्षत्रैर्युक्ता** शोभिता **वर्तेय,** अहमित्याकारकशोभायुक्ता भवेयमिति **यदि गर्वरीतिं** गर्वस्य स्वोत्कर्षाभिमानस्य रीतिं प्रचारं प्रकारं वा । 'प्रचारः स्यन्दनो रीतिः' इत्यमरः। **वहेथाः** यदि धारयेः तर्हि **हे धूर्ते** वञ्चके ! अर्थात् विरहिजनवञ्चके **पौर्णिमाशर्वरि** पौर्णिमायामिनि ! **तत्** तस्मादेव कारणात् **गर्वरीतिं न वहेथाः** गर्व एव रीतिः आरकूटं पित्तलम् । 'रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथताम्रकम्' इत्यमरः । न वहेथाः न धारयेः, अर्थात् सुवर्णसदृशरागेण शोभितं पित्तलं यथा सुवर्णं न भवति तद्वत् त्वमेवापि श्रीकृष्णचन्द्रविरहिणीं मां तापदायका नित्यं पौर्णिमा न स्थास्यसि ॥ अत्र वर्तेय, वहेथाः इति 'हेतु हेतुमतोर्लिङ्' इति सूत्रेण हेतुमति वाक्प्रचारे लिङ् प्रयोगः ॥ हे पौर्णिमायामिनि ! वञ्चके ! रत्नसदृशैर्नक्षत्रैः शोभिता पुनश्च श्रीकृष्णेन चन्द्रेण च स्वीकृता एवं सकलशोभाढ्या त्वं, श्रीकृष्णविरहिणीं मां विजिताभिनिवेशेन स्वोत्कर्षाभिमानरीतिं न प्रदर्शय, यतः सा रीतिः पित्तलत्वादसत्या क्षणभंगुरा एव । सर्वदैव पौर्णिमा न भवतीति भावः ॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४२॥

रे रे चैद्य न चेद्यदूद्वहपदे सेवे क्व सेवैधतां
किं मन्येऽधम रंस्यसे हरिवधूर्लभ्येत गोमायुना ॥
दृष्ट्वा मध्यममुत्तमंच पुरुषं व्यत्यासवत्यासन–
द्वन्द्वे प्राहुरिह प्रहासमचलन्मन्यैकरूपं बुधाः ॥४३॥

अन्वयः—रे रे चैद्य ! यदूद्वहपदे न सेवे चेत् (तर्हि) सेवा क्व एधताम् । हे अधम ! रंस्यसे किं मन्ये, हरिवधूः गोमायुना लभ्येत ? इह बुधाः व्यत्यासवत्यासनद्वन्द्वे मध्यमम् उत्तमं च पुरुषं दृष्ट्वा प्रहासम् अचलन्मन्यैकरूपं प्राहुः ॥

व्याख्या—रे रे इति ॥ रे रे चैद्य ! आक्षेपे, हे चैद्य शिशुपाल ! **यदूद्वहपदे न सेवे चेत्** यद्यहं श्रीकृष्णचरणयोः सेवां न करवाणि चेत् तर्हि **सेवा क्व एधताम्** सेवावृत्तिः कुत्र वर्धताम् । अर्थात् कस्य पुरुषस्य सेवां करवाणि न कस्यापीत्यर्थः । यतः तादृक् सेव्यो न वर्तते इति भावः । **हे अधम** नीच ! **रंस्यसे किं मन्ये ?** 'मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोः तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने, मन्यतेस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः स्यात्' इति विधानात् । अत्र 'मन ज्ञाने' इति धतुः रम क्रीडायामिति धातोरुपपदवाचकं तस्मात् 'रंस्यसे' इति उत्तमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः, तथा 'मन्ये' इति मध्यमस्य स्थाने उत्तमपुरुषप्रयोगः, अर्थात् मया रुक्मिण्यासह रंस्ये क्रीडिष्ये इति मन्यसे किम् ? किं तु नैतत् युज्यते परिहासत्वात् । कथम् ? **हरिवधूः** सिंहपत्नी, अहं श्रीकृष्णरमणी च **गोमायुना** शृगालेन । पक्षे गवोः नेत्रयोः मायुः पित्तं यस्य स गोमायुः तेन । नेत्रयोः पित्तवता, कामलोपहतेन ममोपरि दृष्टिक्षेपं कुर्वता भवता **लभ्येत** प्राप्ता भवेत् ? इति काकुः, नैव लभ्यते किन्तु परिहास एव भवतीति भावः । **इह बुधाः प्राहुः** किं प्राहुः ? यतो भवान् अधमः, अधमेन श्रीमतां भोग्यवस्तु स्वीकारे इह लोके बुधाः पंडिताः प्राहुः दण्डं कथयन्ति पुनः परिहासं च । कथं ? यतो बुधा **व्यत्यासवत्यासनद्वन्द्वे** व्यत्यासवति विपर्यासवति आसनद्वन्द्वे सति आसनं स्थानं तस्य द्वन्द्वं युद्धं, संघर्षं युगलं च तस्मिन् । एकस्य स्थाने अन्येन कृताधिकारसंघर्षे सति, तथा धातुविशेषे युगले च । **मध्यमं उत्तमं च पुरुषं दृष्ट्वा** । मध्यमं निकृष्टं त्वादृशमधममित्यर्थः, पुनश्च उत्तमं श्रीकृष्णसदृशमित्यर्थः, पुरुषं पुमांसं दृष्ट्वा अर्थात् एतादृशं, मध्यमोत्तमयोर्मध्ये मत्सदृशस्याधिकारसंघर्षं दृष्ट्वा, तथा व्याकरणोक्तं मध्यमपुरुषस्य स्थाने उत्तमपुरुषप्रयोगं तथा उत्तमस्य स्थाने मध्यमपुरुषप्रयोगं दृष्ट्वा **प्रहासम्** उपहासं **प्राहुः** । कथं भूतं प्रहासम् ? **अचलन्मन्यैकरूपम्** अचलन्ती अविचलन्ती अर्थात् स्थिता मन्या कन्धरा सैव एकरूपं स्थितिः यथा भवति तथा । निश्चयत्वेन विस्मयादि भावरहिता एकरूपत्वेनाविचला मन्या इत्यर्थः । संशयविस्मयादौ मन्या चलतीति प्रसिद्धम् । व्याकरणपक्षे मन्यतेः अविचलत् एकरूपं प्रहासम् उपहासं विशेषणं प्राहुः वदन्ति । अत्रैव विस्मयेन मन्या न चलति 'प्रहासे च मन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च' तथा 'एहिमन्ये प्रहासे लृट्' इति पाणिनिसूत्रप्रमाणात् एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे इति उदाहरणवत् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः । व्याकरणचमत्कृतिश्च ॥ ४३ ॥

तनूदशोन्मादवचांसि चैव प्रभो मयेत्येवमुदीरितानि ।।
तस्या विवाहे यदिवाऽवकाशो घटेत विस्तार्य तदा वदेयम् ।।४१।।

अन्वयः—हे प्रभो मया च इत्येवम् उदीरितानि, तस्याः तनूदशोन्मादवचांसि एव। यदि विवाहे अवकाशः घटेत तदा विस्तार्य वदेयम् ।।

व्याख्या—तनूदशेति ।। स द्विजः कथनं समारोपयति। **हे प्रभो मया च इत्येवम् उदीरितानि** हे स्वामिन् अधुना यानि यानि यथापूर्वं वचनानि मया कथितानि तानि **तस्या** भैष्म्यास्तनूदशोन्मादवचांसि **एव** तनोर्दशा अवस्था तनूदशा। शरीरावस्था इत्यर्थः। तनूदशाया उन्मादश्चित्तविभ्रमः तस्य वचांसि वचनानि तनूदशोन्मादवचांसि। तस्या यौवनावस्थाजनितचित्तविभ्रमस्य वचनानि एव मया कथितानि न विवर्धितानि नाल्पितानि नान्यानि च इत्यर्थः। 'दशाऽवस्थानेकविधा;' 'विशेषः कालिकोऽवस्था' इति चामरः। विशेषः कालिकः। या कालिका विशेषकालकृता यौवनादिरूपा यथा बाल्यावस्था यौवनावस्था इत्यादि। अतःपरं **यदि** तस्या **विवाहे अवकाशो घटेत** विलम्बं भवति चेत्। **तदा विस्तार्य वदेयं** तदा विस्तारपूर्वकं कथयेयम् ।। सारांशरूपेण वर्णितानि उन्मादसूचकानि तस्या वाक्यानि सन्ति। त्वया सह विवाहकर्मणि यदि विलम्बो भवति तदाहं तानि विस्तार्य वर्णयेयमिति भावः ।। उपजातिवृत्तम् ।। ४४ ।।

इत्थमाप्तवचने धृतत्वरे तत्वरे चलितुमीश्वरोपि सः
कार्यसिद्धिसुविहारचत्वरे गत्वरे बत दधद्रथे दृशम् ।।४५।।

अन्वयः—इत्थं धृतत्वरे आप्तवचने, बत स ईश्वरोपि कार्यसिद्धिसुविहारचत्वरे गत्वरे रथे दृशं दधत् चलितु तत्वरे ।।

व्याख्या—इत्थमति ।। **इत्थम्** एवं प्रकारेण। **धृतत्वरे** धृता त्वरा यस्मिन् तत् धृतत्वरं तस्मिन्। शीघ्रगमनार्थं प्रचोदिते। **आप्तवचने** आप्तस्य प्रत्ययितस्य वचनं कथनं तस्मिन्। 'आप्तप्रत्ययितौ समौ' इत्यमरः। एवं प्रकारेण शीघ्रगमनार्थं प्रचोदितद्विजवचनोपरि। **बत ईश्वरोपि**—पश्य स श्रीकृष्णः स्वयं सर्वं सम्पादयितुं समर्थोपि। **कार्यसिद्धिसुविहारचत्वरे**—कार्यस्य सिद्धिः सम्पन्नता, कार्यसिद्धेः सुविहारः परिक्रमः परिभ्रमणम्। 'विहारस्तु परिक्रमः' इत्यमरः। कार्यसिद्धिसुविहारः स एव चत्वरं नानामार्गगमनस्थानं चतुष्पथमित्यर्थः तस्मिन्। **गत्वरे रथे** गतिमति रथे। **दृशं दधत्** दृष्टिक्षेप कुर्वन् कार्यसम्पादनार्थं रचिते चत्वरे रथं गच्छन्तं पश्यन्। **चलितुं तत्वरे** 'त्वरा सम्भ्रमे लिटि तत्वरे'। स श्रीकृष्णः

शीघ्रगमनाय त्वरामकरोत् ॥ एवं प्रकारेण शीघ्रगमनार्थं द्विजवचनेन प्रचोदितः, अङ्गीकृतकार्यस्य सम्पादनार्थं विहरन्तं रथोपरि दृष्टिक्षेपं कुर्वन् स श्रीकृष्णः शीघ्रगमनाय त्वरामकरोदिति भावः ॥ यमकालङ्कारः ॥ रथोद्धता छन्दः ॥ ४५ ॥

साक्षीकृत्य द्विजाग्र्यं निजचरणयुजो लब्धकल्पेशभावम्
रुक्मिण्या मुख्यजीवो द्विजऋषभपतिः स्यन्दनं नन्दनाङ्गम् ।।
संश्रित्य प्राप्तुमेनान्दिवमिव निखिलैः पार्थिवैः प्रार्थ्यमाना-
मङ्गीकुर्वन् विदर्भप्रपथमनुययौ द्वासुपर्णोक्तमर्थम् ।।४६।।

अन्वयः—निजचरणयुजः रुक्मिण्याः मुख्यजीवः लब्धकल्पेशभावं द्विजाग्र्यं साक्षीकृत्य, द्विजऋषभपतिः नन्दनाङ्गं स्यन्दनं संश्रित्य निखिलैः पार्थिवैः प्रार्थ्यमानाम् दिवमिव एनां प्राप्तु द्वासुपर्णोक्त-मर्थम् अङ्गीकुर्वन् विदर्भप्रपथम् अनुययौ ।।

व्याख्या—साक्षीकृत्येति ॥ निजचरणयुजः निजं चरणं निजचरणं तं युनक्ति सा निजचरणयुक् तस्याः । 'सत्सूद्विषत्....' इत्यनेन क्विप् । स्वचरणलीनाया **रुक्मिण्याः** । **मुख्यजीवः** एकमात्र जीवनाधारः श्रीकृष्णः । **लब्धकल्पेशभावम्** कल्पस्य प्रलयस्य ईशः स्वामी कल्पेशः । 'संवर्तः प्रलयः कल्प' इत्यमरः । तस्य भावः कल्पेशभावः । लब्धः कल्पेशभावो येन स तम्, लब्धकल्पेशभावम् । प्राप्त-परमात्मभावम् । **द्विजाग्र्यं** अग्रमिव अग्र्यः । 'शाखादिभ्यो यः' इत्यनेन 'यः' । द्विजेषु अग्र्यो द्विजाग्र्यः तम् । रुक्मिणीप्रहितब्राह्मणवर्यम् । **साक्षीकृत्य** 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इत्यनेन इनिः, साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । द्रष्टा इति परिकल्प्य । च्वि प्रत्ययः । **द्विजऋषभपतिः** द्विजाः पक्षिणः । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । तेषां तेषु वा ऋषभः श्रेष्ठः द्विजऋषभो गरुडः तस्य पति रसौ श्रीकृष्णः । **नन्दनाङ्गं** नन्दनस्य इन्द्रोपवनस्य अङ्गं प्रतीकं नन्दनवने स्थितम् ऐन्द्रमित्यर्थः । अथवा नन्दनानि नन्दयन्तीनि अङ्गानि धूरनश्चक्रनेम्यादीनि अङ्गानि यस्य स तम् । सुन्दरं **स्यन्दनं** रथम् । संश्रित्य आश्रित्य अधिष्ठायेत्यर्थः । **निखलैः** समस्तैः । **पार्थिवै** राजभिर्मनुष्यैश्च । **प्रार्थ्यमानाम्** अभ्यर्थनीयाम् । **दिवमिव** स्वर्गमिव यथा स्वर्गः सर्वैरभिलष्यते तद्वत् **एनां** रुक्मिणीं **प्राप्तुं** समासादयितुम् । **द्वासु-पर्णोक्तं** द्वासुपर्णमन्त्रे उक्तम् **अर्थम्** अभिधेयम् **अङ्गीकुर्वन्** स्वीकुर्वन् । **विदर्भ-प्रपथं** विदर्भाणां प्रपन्थाः तम् विदर्भमार्गम् **अनुययौ** अनुससार ।

'**द्वासुपर्णोक्तमर्थमङ्गीकुर्वन्**' इति मुण्डकोपनिषदि तृतीयखण्डस्य प्रथमो मंत्रः । अमुमर्थमेवं व्यनक्ति । '**द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं**

परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥१॥ यथा आत्मपरमात्मानौ जीवशिवौ **द्वा सुपर्णा** द्वौ सुपर्णौ पक्षिणौ, **सयुजा** = सयुजौ सदा परस्परसाहचर्येण निवसन्तौ। **सखाया**=मित्रभावं प्राप्तौ अतः सखायौ। **समानं वृक्षम्** एकमेव शरीररूपं वृक्षम्। **परिषस्वजाते** आश्रित्य वर्तेते। एवं शिवरूपोद्विजाग्र्यो ब्राह्मणः; रुक्मिण्या मुख्यजीवो द्विजऋषभपतिः श्रीकृष्णश्च **समानं वृक्षं** एकमेव स्यन्दनम् अधितिष्ठन्तौ परस्परस्य मित्रभावं प्राप्तौ रथारूढौ आस्ताम्। द्विजशब्दः श्लिष्टत्वेन विप्राण्डजौ बोधयति। तयोर्जीवशिवयोः। **अन्य** एकः। **स्वादुपिप्पलम् अत्ति**। अर्थात् जीवश्च मायया मोहितः कर्मफलानि भुनक्ति एवमेव कर्मफलभोगार्थं जीवरूपः श्रीकृष्णः विदर्भान् रुक्मिणी लाभाय गच्छन् वर्तते। **अन्यः** शिवरूपो द्विजः '**साक्षी**' केवलं द्रष्टृरूपेण वर्तमानत्वात् **अनश्नन्** कर्मफलम् अभुञ्जन् अनासक्तत्वात् **अभिचाकशीति** प्रेक्षते केवलम्। साक्षिरूपेण पश्यति न तु कर्मप्रसक्तो भवति इत्यर्थः॥ 'द्विज-ऋषभपतिः' इत्यत्र 'ऋत्यकः' इति सूत्रेण समासे प्रकृतिभावः॥ श्लिष्ट-परम्परित रूपकमलङ्कारः॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥४६॥

आहृत्य कुण्डिनपुरं प्रति भीष्मकन्यां
चैद्याय साधयितुमुन्मदमागतानाम्।
राज्ञां पराभवजनुःपुरुकीर्तिदायं
भ्रातुर्विभज्य किमु हर्तुमगाद्बलोऽपि ॥४७॥

अन्वयः—चैद्याय भीष्मकन्यां साधयितुं कुण्डिनपुरं प्रति आहृत्य, उन्मदम् आगतानां राज्ञां पराभवजनुःपुरुकीर्तिदायं भ्रातुः विभज्य हर्तुं किमु बलोऽपि अगात्॥

व्याख्या—आहृत्येति ॥ चैद्याय चेदिषु भवः चैद्यः तस्मै। शिशुपालाय। **भीष्मकन्यां** रुक्मिणीं **साधयितुं** तस्याः प्राप्तिं कारयितुम् इत्यर्थः। **कुण्डिनपुरं** भीष्मकनगरं प्रति **आहृत्य** एकत्रभूत्वा (एकीभूय वा)। **उन्मदम्** उद्गतो मदो यस्मिन् कर्मणि तत् उन्मदम्। अव्ययम्। **आगतानां** सम्प्राप्तानां **राज्ञां** तत्पक्षीयाणां मदोन्मत्तभूपालानाम्। **पराभवजनुःपुरुकीर्तिदायं** पराभवात् जनुर्जन्म यस्य तत् पराभवजनुः। पराभवजनुषः पुरुकीर्तिः विपुलं यशः सा पराभवजनुःपुरुकीर्तिः सैव दायः पैतृकधनं तम्। तेषां भूपतीनां पराभवाज्जनितं विपुलं यशः तत् पैतृकं धनमिव **भ्रातुः** श्रीकृष्णात्। **विभज्य** हर्तुम्, विभागं कृत्वा गृहीतुम्। **किमु बलोऽपि** किम् बलरामोऽपि **अगात्** तत्र कुण्डिनपुरमाजगाम।

सराजानं शिशुपालं निहत्य तत्पराभवाज्जनितं विपुलं यशः पैतृकं धनं विभाजनीय-सम्पदमिव विभक्तुमिति व्याजेन किम् बलरामोऽपि तत्र श्रीकृष्णमन्वगच्छतिस्मेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलका छन्दः ॥४७॥

उद्वाहोऽयं त्रियामान्तरित इति न किम्वेत्ति सर्वज्ञदेवः
सोऽप्यद्याऽपि द्विजाग्र्यः श्रवणपथसुधामेत्य वार्तां न युङ्क्ते
किम्वा मेऽनिष्टदिष्टं तदधिकजवनं श्रीपतेः सत्पुरीं तां
पुण्यामन्तः प्रयातुं विबलमिव पतद्द्वारदेशं निरुन्धे ॥४८॥

अन्वयः—'अयम् उद्वाहः त्रियामान्तरितः' इति सर्वज्ञदेवः किं न वेत्ति । स द्विजाग्र्यः अपि अद्यापि एत्य श्रवणपथसुधां वार्त्तां न युङ्क्ते । किम्वा तदधिकजवनं मे अनिष्टदिष्टं श्रीपतेः ता पुण्यां सत्पुरीं अन्तःप्रयातुं विबलमिव पतत् द्वारदेशं निरुन्धे ॥

व्याख्या—उद्वाह इति ॥ अयम् उद्वाहः मे विवाहः । **त्रियामान्तरितः** अन्तर् इतः अन्तरितः । त्रिरात्र्यवकाशेन प्राप्तः **इति स सर्वज्ञदेवः** श्रीकृष्णः **किं न वेत्ति** न जानाति किम् ? **स द्विजाग्र्यो** द्विजश्रेष्ठः सुदेवोऽपि । **अद्यापि एत्य** अद्यापिपर्यन्तम् इहागत्य । **श्रवणपथसुधां वार्त्ताम्** अमृततुल्यं श्रवणसुखदं प्रभोरागमनवृत्तान्तम् अपि **न युङ्क्ते** न संयोजयति, न कथयतीत्यर्थः । **किम्वा** अन्यतोपि । **तदधिकजवनं** तस्माद् द्विजाद् अधिकजवनं तरस्वि **मे अनिष्टदिष्टं** मम दुर्भाग्यम् । **श्रीपतेस्तां पुण्यां सत्पुरीं** तां सुभगां द्वारकापुरीम् **अन्तः प्रयातुम्** अभ्यन्तरगमनाय । **विबलमिव पतत्** अशक्ततया असमर्थं देहल्यां पतित्वा । **द्वारदेशं निरुन्धे** बहिरागमनमार्गमरुणत् ॥ किम्वा अन्यतोपि यत् द्वारकां द्विजमनुगतं मे जवनं दुर्भाग्यं प्रभोः सम्मुखे स्थातुम् असमर्थत्वात् तस्याः शुभद्वारकायाः प्रवेशद्वारमेवापतत् येन द्विजस्य बहिरागमने निरोधोऽभूदिति किम् इति भावः ॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥४८॥

इत्थं तत्प्राप्तिचिन्ताभ्यधिकतरकृशस्निग्धनीलालकाऽव-
प्रान्ते बभ्राम दभ्राभ्ररुगितरगुणा सा सुशीलाऽऽलयस्य ॥
मुह्यन्ती लालपन्ती हृदि चिरविरहाप्पित्तकीलालवाले
खेदादुद्यत्प्रमीलाऽलघुनयनभवा हन्त कीलालधाराः ॥४९॥

अन्वयः—इत्थं तत्प्राप्तिचिन्ताभ्यधिकतरकृशस्निग्धनीलालका, दभ्राभ्ररुगितरगुणा सा सुशीला, चिरविरहाप्पित्तकीलालवाले हृदि

लालपन्ती, खेदादुद्यत्प्रमीला मुह्यन्ती, अलघुनयनभवाः कीलालधाराः (मुञ्चन्तीति शेषः) आलयस्य अवप्रान्ते बभ्राम । हन्त ! ।।

व्याख्या—इत्थमिति ॥ इत्थम् पूर्वोक्तप्रकारेण । **तत्प्राप्तिचिन्ताभ्यधिकतरकृशास्निग्धनीलालका** तस्य श्रीकृष्णस्य प्राप्तिः तत्प्राप्तिः तस्याश्चिन्ता आध्यानं तया अभ्यधिकतरं सर्वतोपरि बहुलं कृशा कृशत्वं गता सा तत्प्राप्तिचिंताभ्यधिकतरकृशा । स्निग्धा मसृणा नीलाः कृष्णा अलकाः चूर्णकुन्तला यस्याः सा स्निग्धनीलालका । तत्प्राप्तिचिन्ताभ्यधिकतरकृशा एव स्निग्धनीलालका सा । तस्य श्रीकृष्णस्य अतिशयचिन्तया कृशत्वं गता तथा मसृणकृष्णचूर्णकुन्तलधारिणी सा रुक्मिणी । पुनः **दभ्राभ्ररुगितरगुणा** दभ्रं कृशं विरलमित्यर्थः । 'सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु' इत्यमरः । दभ्रं यत् अभ्रं मेघः शुभ्रमेघइत्यर्थः तस्य रुक्कान्तिः तस्या इतरो भिन्नो गुणो वर्णो यस्या सा । तस्य चिन्तया सा धूसरवर्णतां गता इत्यर्थः । **सा सुशीला** सुष्ठु शीलं चारित्र्यं यस्याः सा । सा सुचरित्रा । **चिरविरहाप्पित्तकीलालवाले हृदि** चिरविरहस्य अप्पित्तम् अग्निः । 'शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु' इत्यमरः । तस्य कीला ज्वाला । प्रज्वलितविरहाग्निरित्यर्थः । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । सा एव आलवालम् आवालम् । कुण्डमित्यर्थः, यस्य तत् । तस्मिन् । हृदि । प्रज्वलितचिरविरहाग्निकुण्डे इव हृदये । विरहाग्निनापीडितहृदये इत्यर्थः । **लालपन्ती** 'लप' व्यक्तायां वाचि तस्मात् यङ्लुगन्तात् शत्रन्तं पदं, स्त्रियां ङीप् । पुनःपुनः अतिशयेन भाषमाणा विकृतधीरिवेति भावः । **खेदादुद्यत्प्रमीला** खेदात् मानसिकपीडायाः कारणात् उद्यन्ती प्रमीला तन्द्री निद्रान्तालस्यं यस्याः सा खेदादुद्यत्प्रमीला, उत्थितनिद्रान्तालस्या । **मुह्यन्ती** मोहं गता । अत्यन्तश्रमेण सर्वेंद्रियसामर्थ्याऽऽलस्यात् शैथिल्यं प्राप्ता इति भावः । तस्मात् **अलघुनयनभवा** आयतनेत्रसञ्जाताः । **कीलालधारा** अश्रुधाराः । मुञ्चन्तीति शेषः । **आलयस्य** गृहस्य **अवप्रान्ते बभ्राम**—विरहिणी यां गतिं गच्छति तां प्राप्ता उत्कलमना गृहाङ्गणे भ्रमति स्म । **हन्त** इति खेदम् ॥ यमकालङ्कारः ॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥४९॥

हरिणीदृशोऽथ युगलाद्दृशोर्गलज्जलवाहिनीपतिविवृद्धिखण्डने ॥
प्रभुणा पुरोपवनगेन वाडवः प्रहितोऽग्रतः स पुनरुक्ततां दधौ ॥५०॥

अन्वयः—अथ हरिणीदृशः दृशोः युगलात् गलज्जलवाहिनीपतिविवृद्धिखण्डने पुरोपवनगेन प्रभुणा प्रहितोऽग्रतः स वाडवः पुनरुक्ततां दधौ ॥

व्याख्या—हरिणीदृश इति ॥ अथ हरिणीदृशः हरिणीदृशौ इव दृशौ यस्याः सा तस्याः । रुक्मिण्याः । अनेन तस्या आयते चञ्चले च नेत्रे प्रदर्शिते । **दृशोर्युगलात्** नेत्रद्वयात् । **गलज्जलवाहिनीपतिविवृद्धिखण्डने** गलत् स्रवत् यत् जलम् अश्रु तस्य वाहिनी नदी तस्याः पतिः सागरः तस्य विवृद्धिर्विस्तारः तस्य खण्डनं नाशोऽवरोधः तस्मिन् । तस्या नेत्रद्वयाद्गलदश्रुसागरस्यावरोधनार्थे । **पुरोपवनगेन** पुरस्य कुण्डिनपुरस्य उपवनं गच्छतीति पुरोपवनगः तेन । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वार्तिकेन गमेर्डः । 'अनुदात्तोपदेशः...' इत्यादिना मलोपः । कुण्डनपुरस्योपवनस्थितेन **प्रभुणा** श्रीकृष्णेन । **प्रहितोऽग्रतः** धा धातोर्निष्ठापेक्षया 'दधातेर्हिः' इति सूत्रेण हिः स्यात् । प्रहितः प्रेषितः । पूर्वस्मादेव अग्रे प्रेषितः **स वाडवः** । वाडवशब्दः श्लिष्टत्वेन ब्राह्मणवाडवानलौ बोधयति । उत्प्रेक्षायाम् अस्या अश्रुसागरशोषणार्थे द्विजरूपो वाडवो वाडवानलः श्रीकृष्णेन पुरस्तादेव प्रेषित इत्यर्थः । स वाडवो द्विजः **पुनरुक्ततां दधौ** प्रभोः श्रीकृष्णस्य सन्देशरूपं प्रतिवचनं कथयित्वा अश्रुशोषणं चकार । पुनश्च श्रीकृष्णागमनवार्त्ता कथयित्वा तस्या आनन्दाश्रुपातानेव वर्धयन्, अश्रुसागरं व्यवर्धयत् इति भावः । उत्प्रेक्षा संश्लिष्टोपमालङ्कारः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥५॥

प्राप्तं विलोक्य सहसा कृतकार्यहृष्टं
सा भीष्मभूपदुहिता महिता द्विजाग्र्यम् ।
देयं बतोचितमिहाऽनुपलभ्य वस्तु
लज्जाभरेण ननु नम्रशिरोधराऽऽसीत् ॥५१॥

अन्वयः—सा भीष्मभूपदुहिता महिता कृतकार्यहृष्टं द्विजाग्र्यं सहसा प्राप्तं विलोक्य, बत, उचितं देयं वस्तु इह अनुपलभ्य, लज्जाभरेण नम्रशिरोधरा आसीत् ननु ॥

व्याख्या—प्राप्तमिति ॥ सा भीष्मभूपदुहिता । महिता 'मह पूजायाम्' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इट् । महनीया रुक्मिणी । **कृतकार्यहृष्टम्** कृतं कार्यं कृतकार्यं तेन हृष्टो मुदितः तम् । कार्यसम्पन्नतया मुदितं, द्विजाग्र्यं । **सहसा** अतर्कितमिव **प्राप्तम्** आगतं **विलोक्य । बत** आश्चर्ये । **उचितं** योग्यं । **देयं** दातुं योग्यं देयम् । 'ईद्यति' इत्यनेन ईत् दा+ई+यत्=देयम् । **वस्तु इह अनुपलभ्य** तस्मै द्विजाय योग्यमुपहारं दातुम् अत्र अप्राप्य । इहाविद्यमानत्वादिति भावः । सा **लज्जाभरेण नम्रशिरोधरा आसीत्** । धरतीति धरा पचाद्यच् स्त्रियां टाप् शिरसः धरा शिरोधरा कन्धरा ग्रीवेत्यर्थः ।

लज्जया नतमुखी बभूव **ननु** निश्चयेन। अथ च खलु प्रणामं चकार, नमनकर्मणा स्वस्या असामर्थ्यं निष्कृतिहेतवे प्रकटीचकारेति भावः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥५१॥

यया विदर्भेन्द्रभुवान्वभूयत प्रतप्तता खेदमहादवार्तया॥
तयैव मोदाङ्गरुहाङ्कुरावली निरभ्रवृष्टचेव मुकुन्दवार्तया॥५२॥

अन्वयः—यया विदर्भेन्द्रभुवा खेदमहादवार्तया प्रतप्तता अन्वभूयत; तयैव निरभ्रवृष्टचा इव मुकुन्दवार्तया मोदाङ्गरुहाङ्कुरावली अनु अभूयत॥

व्याख्या—ययेति॥ यया विदर्भेन्द्रभुवा भवतीति भूः इति क्विप्। विदर्भेन्द्रस्य भूः कन्या इत्यर्थ। विदर्भाणाम् इन्द्रो विदर्भेन्द्रो भीष्मकस्तस्मात् भूर्भवनं यस्याः सा तया। रुक्मिण्या। **पृथ्वीपक्षे,** विदर्भेन्द्रस्य भूः विदर्भेन्द्रभूः तया। धरित्र्या च। **खेदमहादवार्तया** खेद एव महान् दवो वनाग्निः खेदमहादवस्तेन आर्ता पीडिता या सा तया। दुःखवनहुताशनपीडितया। **पक्षे** खेदश्च महादवश्च खेदमहादवौ ताभ्याम् आर्ता पीडिता तया। दुःखं तथा दावानलपीडां सहमानया धरित्र्या। **प्रतप्तता** महान्सन्तापोन्**वभूयत** अनुभूता। **तयैव** रुक्मिण्या धरित्र्या च **मुकुन्दवार्तया** मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य वार्ता तया-मुकुन्दागमनवृत्तान्तेन। **निरभ्रवृष्ट्येव** निर्नास्ति अभ्रं मेघो यस्यां वृष्ट्यां सा तया, घनरहित वृष्ट्येव **मोदाङ्गरुहाङ्कुरावली** अङ्गरुहाणाम् अङ्कुरा अङ्गरुहाङ्कुराः। मोदेन अङ्गरुहाङ्कुरा मोदाङ्गरुहाङ्कुरास्तेषाम् आवली पङ्क्तिर्मोदाङ्गरुहाङ्कुरावली। आनन्दोत्पादित रोमाञ्चाङ्कुरावली **अन्वभूयत** अनुभूता॥ यथा ग्रीष्मे सन्तप्ता भूराकस्मिकजनितवृष्ट्या स्वान्तस्थगतबीजस्य प्ररोहं करोति, एवमेव मुकुन्दागमनवार्ता तस्याः खेदजनितसन्तापं दूरीकृत्य तस्या वपुषि आनन्दजान् रोमाञ्चान् प्रकटयामासेति भावः। श्लिष्टपरम्परितोपमालङ्कार.॥ वंशस्थ वृत्तम्॥५२॥

अमहति हृदि स्थित्या क्लिश्नन्प्रसाद इवोच्छ्रितो
विनतजनतानल्पाभीष्टप्रपूर्त्तिविधिक्षमः॥
बहिरुपगतः साकारः सन्नलक्ष्यत सच्छविः
क्षितिपतिभुवा प्रासादो द्राक्कपर्दिमृगीदृशः॥५३॥

अन्वयः—विनतजनतानल्पाभीष्टप्रपूर्तिविधिक्षमः, कपर्दिमृगीदृशः प्रसादः अमहति हृदि स्थित्या क्लिश्नन्, साकारः सन् उच्छ्रितः सच्छबिः बहिरुपगतः प्रासादः इव क्षितिपतिभुवा द्राक् अलक्ष्यत

व्याख्या—अमहतीति ॥ **विनतजनतानल्पाभीष्टप्रपूर्तिविधिक्षमः** विनता भक्तिभावेन विनम्रा या जनता जनसमूहः तस्या अनल्पमभीष्टं भूरि इच्छितं तस्य प्रपूर्तिविधिः पूरणविधानं तस्मिन् यो क्षमः समर्थः सः। भक्तिभावेन विनम्राणां भक्तानाम् इच्छितदोऽसौ। **कपर्दिमृगीदृशः प्रसादः** कपर्दोऽस्ति यस्य स कपर्दी। 'कपर्दोऽस्य (शङ्करस्य) जटाजूट' इत्यमरः। मृग्या दृशाविव दृशौ यस्याः सा मृगीदृक्। कपर्दिनो मृगीदृक् कपर्दिमृगीदृक् तस्याः। अम्बाया भवान्याः। प्रसादः प्रसन्नता। 'प्रसादस्तुप्रसन्नता' इत्यमरः। अनुग्रह इत्यर्थः। **अमहति हृदि स्थित्या क्लिश्नन्** न महत् अमहत् लघु तस्मिन् अमहति, हृदि मानसे। स्थित्या स्थितिर्निवासः तया। असौ भवान्याः प्रसादः तस्या रुक्मिण्या मानसे सङ्कुचित-स्थाननिवासत्वेन क्लिश्नन् क्लेशं दुःखमनुभवन्। क्लिश्नन्निति क्लिशू विबाधने इत्यस्मात् क्लिश्नातीति क्लिश्नन्। शत्रन्तम्। **साकारः सन् उच्छ्रितः**—श्रीकृष्णा-गमनवार्तया साकारो भूत्वा मूर्तिमान् उन्नतः **सच्छविः** शोभनीयः। **बहिरुपगतो** हृदो बहिःप्राप्तः। **प्रासाद इव** प्रासादरूपो मन्दिराकृतिः **क्षितिपतिभुवा** राज-कन्यया रुक्मिण्या **द्राक् अलक्ष्यत** दृष्टः ॥

यो भवान्या प्रसादः सर्वेषां भक्तानां मनःकामनां पूरयितुं समर्थः स तस्या रुक्मिण्याः सङ्कुचितस्थानवति हृदि पूर्वमेव वासं गतः, परं तत्र स्थानसङ्कोचात् तेन कष्टेन वासः कृतः। सम्प्रति कृष्णागमनवार्तयाऽसौ प्रसाद आकारयुक्तं सुन्दरं विशालप्रासादरूपं धारयित्वा हृदयाद्बहिरागतः। अतोऽनया राजकन्यया स प्रसादः साक्षादम्बायाः सुन्दरप्रासादरूपेण दृष्टः। प्रसादस्य हृदिस्थितत्वात् अमूर्त्तत्वाच्च अदृश्यत्वम्। मूर्तत्वात् सुन्दरत्वात् प्रसादस्य प्रासादभवनात् दर्शनीयत्वमिति उत्प्रेक्षा ॥ हरिणी छन्दः ॥५३॥

असुविरहिता अप्यादित्या मनीषितपूरणा—
ज्जनमविपदं कुर्वन्तीत्थं सुदेवसुशिक्षिता ॥
प्रतिकृतिमयीमम्बामार्चन्महीपतिकन्यका
विकृतिमनधीयानैर्नूत्नैः समर्हणवस्तुभिः ॥५४॥

अन्वयः—असुविरहिताः अपि आदित्याः मनीषितपूरणात् जनम् अविपदं कुर्वन्ति। इत्थं सुदेवसुशिक्षिता महिपतिकन्यका प्रतिकृतिमयीम् अम्बां विकृतिम् अनधीयानैः नूत्नैः समर्हणवस्तुभिः आर्चत् ॥

व्याख्या—असुविरहिता इति ॥ **असुविरहिता अपि आदित्याः** अदितेरपत्यानि आदित्याः 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यः प्रत्ययः।

पाषाणादिनिर्मिता देवता यद्यपि प्राणरहिता अचेतना दृश्यन्ते, तथापि **मनीषित-पूरणात्** मनसः ईषितं मनीषितम्। 'शकन्ध्वादिषु पररूपम् वाच्यम्' इति वार्तिकेन पररूपम्। मनीषितस्य पूरणं पूर्तिः तस्मात्। इच्छापूर्तेर्जनं भक्तम् **अविपदं** विपत्तिरहितम् **कुर्वन्ति**। **इत्थं सुदेवेन** द्विजेन **सुशिक्षिता महीपतिकन्यका** भैष्मी। **प्रतिकृतिमयीं** प्रतिमारूपिणीम् **अम्बाम्**। **विकृतिम् अनधीयानैः** विकृतिः विकारः प्रकृतेरन्यथाभावः ताम्। अनधीयानैः इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वः। अधीते इति अधीयानः। इति शानच्। न अधीयानाः न भजमानाः अनधीयानाः तैः। विकारमप्राप्नुवद्भिः। **नूत्नैः** नवीनमेवाहृतैः। **समर्हणवस्तुभिः** पूजोचितैः योग्यद्रव्यैः। **आर्चत्** पूजयामास॥ हरिणी छन्दः॥५४॥

कृतजनकभूप्रान्तस्थित्यात्मकर्णपरिग्रहा-
मिव स भगवान्भर्ता भूयात्परो न भवानि मे।
इति भगवतीं याच्ञादम्भाच्चिकीर्षति सा पुरा
नृपतितनया व्यक्तापर्णाभिधानसमर्थनाम्॥५५॥

अन्वयः—'हे भवानि। मे भर्ता स भगवान् भूयात् परः न' इति सा नृपतितनया कृतजनकभूप्रान्तस्थित्यात्मकर्णपरिग्रहाम् इव पुरा व्यक्तापर्णाभिधानसमर्थना भगवती याच्ञादम्भात् चिकीर्षति॥

व्याख्या—कृतजनकेति॥ हे भवानि! मे भर्ता पतिः **स भगवान्** श्रीकृष्णो **भूयात्**। भूयादिति आशीर्लिङ्। इत्यनेन भगवत्याः आशिषं याचमाना इति भावः **परो न** अन्यस्तु न भवतु। **इति** इत्थं प्रकारेण **सा नृपतितनया** रुक्मिणी। **कृतजनकभूप्रान्तस्थित्यात्मकर्णपरिग्रहाम् इव** जनकस्य मे पितुर्भीष्मकस्य भूप्रान्तो भूप्रदेशः तस्मिन् स्थिति निवासः सा एव आत्मकम् ऋणम्। कृतं जनकभूप्रान्तस्थित्यात्मकर्णं तस्य परिग्रह आदानं स्वीकारो यया सा ताम्। निज पितुर्भूप्रान्ते कृतनिवासत्वात् अधमर्णाम् ऋणवतीमिव। पुनः **पुरा** पुरातनकालात् या **व्यक्तापर्णाभिधान-समर्थना** अस्ति ताम् व्यक्तं स्पष्टं यत् 'अपर्णा' इति अभिधानं नाम तस्य समर्थनं सम्प्रधारणं पुष्टिः करोति या सा। ताम्। 'अपर्णा' इति अपगतं ऋणं यस्याः सा अपर्णा। या स्वाभिधानेनैव ऋणस्यापकर्षणं मुक्ति करोति तामित्यर्थः। एतादृशीं **भगवतीं** सा **याच्ञादम्भात् चिकीर्षति** प्रार्थनारूपेण अपर्णां ऋणमुक्ताम् इव कर्तुमिच्छति। अत्र कर्ण, पर्ण शब्दौ सामासिकत्वेन श्लिष्टौ। प्रार्थनाव्याजेन **कृतजनकभूप्रान्तस्थित्या** स्वपितुर्नगरोपशल्यभागे कृताधिष्ठानत्वात्

आत्मकर्णपरिग्रहाम् आत्मनः कर्णे परिग्रहो यस्याः सा ताम् आत्मकर्णपरिग्रहां याच्ञां कर्तुमिच्छति। मम प्रार्थनास्वीकारो भगवती मत्पितृनगरप्रान्तस्थितत्वेन करोतु। तथा च भगवतीमपि व्यक्तापर्णाभिधानसमर्थनाम् अपगतं ऋणं यस्याः सा अपर्णा सा एव अभिधानं तस्य समर्थना। व्यक्ता अपर्णाभिधानसमर्थना यस्याः सा ताम्। स्पष्टीकृतऋणमुक्तनाम्नीं कर्तुमिच्छति इत्यर्थः॥ हरिणी छन्दः॥ ५५॥

औत्सुक्यादसमस्तभावितपदा श्रीमत्प्रभोः प्राप्तये
शृङ्गारैकरसे महत्यधिकृता सा कोमलाङ्गी सती॥
वैदर्भी गिरिजापरिक्रमविधौ रीतेः सनाम्न्याः करं
सासूयं किल गृह्णतीव शुशुभे सस्नेहमाल्या इव॥५६॥

अन्वयः—सा औत्सुक्यात् असमस्तभावितपदा, शृङ्गारैकरसे महती अधिकृता, कोमलाङ्गी, सती, वैदर्भी, श्रीमत्प्रभोः प्राप्तये, गिरिजापरिक्रमविधौ सस्नेहं आल्याः सनाम्न्याः रीतेः सासूयं करं गृह्णतीव शुशुभे॥

व्याख्या—औत्सुक्यादिति॥ सा रुक्मिणी **औत्सुक्यात्** उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यं तस्मात्। अत्यन्तोत्सुकत्वात्। **असमस्तभावितपदा** न समस्ते असमस्ते भाविते स्थापिते पदौ चरणौ यस्याः सा। यथा वैदर्भीरीतिः 'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते'॥ अवृत्तिः अथवा अल्पवृत्तिः, समस्तपदरहिता भवति, तद्वत् असौ रुक्मिणी सम्पूर्णचरणन्यासमकुर्वती। पुनः **शृङ्गारैकरसे महती अधिकृता**। अस्या वैदर्भीरीते रचना ललितात्मिका शृङ्गाररसप्रधाना तद्वदियं रुक्मिणी शृङ्गारैकरसे शृङ्गार एव एको मुख्यो रसः तस्मिन् महती अधिकृता शृङ्गारानुकूलगुणशोभासम्पन्ना। पुनर्माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्वैदर्भीरीते रचना भवति तद्वत् सा रुक्मिणी **कोमलाङ्गी** मृदुशरीरावयवा। **सती** सच्चरित्रा **वैदर्भी** रुक्मिणी **श्रीमत्प्रभोः** श्रीकृष्णस्य प्राप्त्यर्थम्। **गिरिजापरिक्रमविधौ** गिरिजाया भवान्याः परिक्रमविधिः तस्मिन्, प्रदक्षिणाविधाने। **सस्नेहं** यथास्यात्तथा स्नेहसहितम् **आल्याः** सख्या इव **सनाम्न्या रीतेः** सदृशं नाम यस्याः सा सनाम्नी तस्याः। वैदर्भीरीतेः **सासूयं** ईर्ष्यासहितं **करं गृह्णतीव** तस्या वैदर्भीरीतेर्हस्तम् आददाना। तां जेतुमिवेत्यर्थः। **शुशुभे॥** वैदर्भीरीतिः समस्तपदरहिता शृङ्गाररसाधिक्या कोमलवर्णा भवति एवमेव सा रुक्मिणी आसीदिति भावः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥५६॥

जगज्जनन्या जनिदुर्गतस्य प्रव्यक्तमाढ्यङ्करणः कटाक्षः ॥
सचक्षुषां दुर्मनसान्नृपाणामवर्ततान्धङ्करणस्तदानीम् ॥५७॥

अन्वयः—तदानीं जगज्जनन्याः जनिदुर्गतस्य प्रव्यक्तम् आढ्यङ्करणः कटाक्षः दुर्मनसां सचक्षुषां नृपाणाम् अन्धङ्करणम् अवर्तत ॥

व्याख्या—जगज्जनन्या इति ॥ तदानीम्, तस्मिन्नेव काले। तस्याः भैष्म्याः प्रार्थनानन्तरं प्रसादं कर्तुमित्यर्थः। **जगज्जनन्या** भगवत्याः। **जनिदुर्गतस्य** जनेर्जन्मतो दुर्गतस्य। दुःखेन गच्छतीति दुर्गतः तस्य। 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ् ...' इत्यादिना गमेः क्तः प्रत्ययः। 'अनुदात्तोपदेश .....' इति 'न' लोपः। जन्मतः कष्टं सहमानस्य दरिद्रस्य। 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः। **प्रव्यक्तं** यथास्यात् तथा स्फुटम्। **आढ्यङ्करणः** अनाढ्य आढ्य करोतीति आढ्यङ्करणः। 'आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु.....' इत्यादिना 'ख्युन्' 'अरुर्द्विषद-जन्तस्यमुम्' इत्यनेन मुम्। तथैव अन्धङ्करणम्। आढ्यङ्करणो धनीकर्तुं समर्थः। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः। **कटाक्षः** कृपादृष्टिः। एतादृशोऽसौ भवान्याः कृपाकटाक्षः। परं तस्मिन् समये **दुर्मनसां सचक्षुषां नृपाणां** शिशुपालादिदुरात्मनां चक्षुष्मतामपि राज्ञाम् **अन्धङ्करणम् अवर्तत** अन्धत्वं दृष्टिहीनत्वम् अनयत् ॥५७॥

प्रतीपालङ्कारः ॥ उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्। उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौसा ॥५७॥

यानस्थेन श्रीधरेण व्रजन्ती पद्भ्यामीषद्दत्तहस्तावलम्बा ॥
प्रत्यर्प्यास्मै यावदङ्गान्युदारा दारा आसीत्सा सदा राजमाना ॥५८॥

अन्वयः—पद्भ्या व्रजन्ती यावत् यानस्थेन श्रीधरेण ईषत् दत्तहस्तावलम्बा अस्मै अङ्गानि प्रत्यर्प्य सा तदा राजमाना उदारा दाराः आसीत् ॥

व्याख्या—यानस्थेनेति ॥ पद्भ्यां व्रजन्ती पादचारेण गच्छन्ती। **यावत् यानस्थेन श्रीधरेण ईषत् दत्तहस्तावलम्बा** दत्तो हस्तस्य अवलम्ब आधारो यस्यै सा। यदा रथारूढेन श्रीकृष्णेन कञ्चित् हस्ताधारं दत्ता। रथस्थित श्रीकृष्णस्य कञ्चित् हस्ताधारं रथारोहणाय धृतवती सा रुक्मिणी इत्यर्थः। **अस्मै अङ्गानि प्रत्यर्प्य**, स्वाङ्गानि कृष्णाङ्गे सन्निपात्य। **सा सदा राजमाना उदारा दारा आसीत्** सा भैष्मी तदैव समयात् सर्वकालेषु राजमाना राजते या सा राजमाना राज्ञीति सम्माननीया इत्यर्थः। उदारा वदान्या दाराः कुटुम्बिनी बभूव ॥

शालिनी छन्दः। शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धि लोकैः ॥५८॥

कृष्णाङ्गमारादुपकारदक्षं भैष्म्यङ्गमासीदथ सन्निपत्य
करग्रहे तत्र खलु प्रधाने स्वेषां परेषां सुखमप्यपूर्वम् ॥५९॥

अन्वयः— अथ कृष्णाङ्गं भैष्म्यङ्गम् आरात् सन्निपत्य उपकारदक्षम् आसीत् । तत्र प्रधाने करग्रहे खलु स्वेषां परेषाम् अपूर्व सुखम् अपि । अथ च परेषाम् अपि अपूर्व सुखम् आसीत् ॥

व्याख्या—कृष्णाङ्गमिति ॥ **अथ** अनन्तरम्, भैष्म्याः स्वाङ्गं कृष्णाय प्रत्यर्पणानन्तरमित्यर्थः **कृष्णाङ्गं भैष्म्यङ्गम् आरात् सन्निपत्य**–'आरात् दूरसमीपयोः' इत्यस्मात् तयोरुभयोरङ्गम्, भैष्म्यङ्गं समीपस्थानादागतत्वात् तथा कृष्णस्य तु दूरागमनात्, दूरसमीपाभ्याम् एकरूपत्वमागत्य । **उपकारदक्षम् आसीत्** परोपकारायैवाभवत् । **तत्र प्रधाने करग्रहे** इहात्रविशेषतः तयोः पाणिग्रहणकर्मणि । **स्वेषाम्** स्वज्ञातिसम्बधिनाम् एवं तयोर्द्वयोरपि, तथा **परेषाम्** अन्यजनसाधारणानामपि । **अपूर्व सुखम् आसीत्** विशेषमद्वितीयम् आनन्दादायि सुखम् अभवत् । अथ च **परेषां** शत्रूणाम् **अपि 'अ'पूर्व सुखम्** अकारपूर्वकं सुखम् 'असुखं' दुःखम् आसीत् ॥ तयोः पाणिग्रहणं स्वजनानान्तु सुखदमभूत् किन्तु शत्रूणां दुःखकारकमभूदिति भावः ॥ प्रधाने कर्मणि यागादौ **यथा** प्रयाजादीनि आरात् तथा च अवधातादीनि सन्निपत्य उपकारदक्षाणि भवन्ति । एवम् अत्रापि करग्रहणप्रधानकर्मणि कृष्णाङ्गं तथा भैष्म्यङ्गं सन्निपत्य तथा आरादुपकारदक्षमासीदिति भावः ॥ (मीमांसकमतेन) ॥ उपजाति वृत्तम् ॥५९॥

स विपक्षमण्डलसमक्षमक्षमः परिणीतिकर्मणि बिभीय नाभवत् ॥
दयिताकुले मृधवशेन मण्डनोत्तरमुण्डनाघमभिशङ्क्य केवलम् ॥६०॥

अन्वयः—दयिताकुले परिणीतिकर्मणि मृधवशेन मण्डनोत्तरमुण्डनाघ इति केवलम् अभिशङ्क्य, स विपक्षमण्डलसमक्षम् अक्षमः अभवत् । बिभीय न ॥

व्याख्या—स इति ॥ **दयिताकुले** दयिताया भार्यायाः कुलं तस्मिन् भार्यावंशे । **परिणीतिकर्मणि** विवाहविधौ । **मृधवशेन** युद्धहेतुना युद्धस्यातिप्रसङ्गादित्यर्थः । **मण्डनोत्तरमुण्डनाघं** मण्डनस्य विवाहादिशुभकर्मण उत्तरम् अनन्तरं यत् मुण्डनं क्षौरकर्म तत् अघं पापं निषिद्धमित्यर्थः तत् । अस्मिन् समये युद्धं भवति चेत् तर्हि भार्याया ज्ञातीनां वधो निश्चितः तदर्थे क्षौरकर्म सम्भविष्यति; विवाहपश्चात् मुण्डनं भविष्यति । **इति केवलम् अभिशङ्क्य**

इति मुख्यमेव दोषम् आशङ्क्य । **स** श्रीकृष्णः । **विपक्षमण्डलसमक्षं** शत्रुजनसमक्षं युद्धं कर्तुम् **अक्षमः** असमर्थोऽभवत् । **विभीय न** शत्रुभयेन युद्धपराङ्मुखो नाभूत् । 'मुण्डनान्मण्डनं कार्यं मण्डनान्न तु मुण्डनमिति' शास्त्रवचनम् ॥ मञ्जुभाषिणी छन्दः ॥६०॥

आगमिष्यदिह चेद्बलो बली विस्मृतात्ममुसलस्तदा कविः॥
किञ्चिदुन्नतभुजो यथा तथाऽवर्णयिष्यदरिसैनिकैर्मृधम् ।६१॥

अन्वयः—इह बली विस्मृतात्ममुसलः बलः आगमिष्यत् चेत् तदा किञ्चित् उन्नतभुजः कविः अरिसैनिकैः यथा मृध तथा अवर्णयिष्यत् ॥

व्याख्या—आगमिष्यदिति ॥ इह अत्रास्मिन् युद्धे । **बली** बलवान् किन्तु **विस्मृतात्ममुसलो** विस्मृतम् आत्ममुसलम् येन सः । निजमुसलरहितः शस्त्रहीन इत्यर्थः । **बलो** बलरामः । **आगमिष्यत् चेत्** । हेतुहेतुमद्भावदर्शको लिङ्निमित्तो भविष्यदर्थे क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् लृङ् प्रयोगः । यथा 'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति' । **तदा उन्नतभुजः कविर्लेखनं** कर्तुं किञ्चिदुत्साहितो लेखिनीमुद्धृतः कविरपि । **अरिसैनिकैर्यथामृधम्** शत्रुसैन्यैः सह यादृशं युद्धमभविष्यत् तथा **अवर्णयिष्यत्** ॥ यदि शस्त्रहीनो बलराम इहागमिष्यति चेत् तदा युद्ध भविष्यति तत् कविरपि वर्णयिष्यति अन्यथा हलमुसलायुधेन बलरामेण सह युद्धं कर्तुं कः समर्थः । इहात्र मुसलं विनैव युद्धार्थमागतो बलरामः, अतः तन्महद्युद्धवर्णने कविरप्यसमर्थ इति भावः । रथोद्धता वृत्तम् ॥६१॥

ऐक्यं संयास्यदन्ते यदुकुलतरणे रोचिषा राजसूये
राज्ञो धर्मस्य नूनं बत विहितमहामङ्गलस्य प्रहृष्टम् ॥
शोचिश्चैद्यस्य तस्मिञ्छुभकृति दिवसे प्रस्थितं सन्मुहूर्ते
किम्वा सन्त्यज्य यातं परहृतयुवतिं दूरतस्तन्न विद्मः ॥६२॥

अन्वयः—विहितमहामङ्गलस्य चैद्यस्य प्रहृष्ट शोचिः बत परहृतयुवति यातं दूरतः सन्त्यज्य, तस्मिन् शुभकृति दिवसे सन्मुहूर्ते प्रस्थितम् । किम्वा राज्ञो धर्मस्य राजसूये अन्ते यदुकुलतरणे रोचिषा नूनं ऐक्यं संयास्यत् प्रस्थितम् तत् न विद्मः ॥

व्याख्या—ऐक्यमिति ॥ विहितमहामङ्गलस्य विहितः कृतः महामङ्गलो महोत्सवो येन स तस्य । विवाहार्थगमनाय कृतमहोत्सवस्य **चैद्यस्य** शिशुपालस्य । **प्रहृष्टं शोचिः** प्रसन्नप्राणज्योतिः । **बत** आश्चर्ये । **परहृतयुवतिं** परेण हृता युवतिर्यस्य स तम् । 'पुंवत्कर्मधारय जातीय देशीयेषु' इत्यनेन पुंवद् भावः भार्यापहारिणा श्रीकृष्णेन वञ्चितं तं शिशुपालं **यातं** गतम् । **दूरतः सन्त्यज्य** दूरादेव त्यक्त्वा । **तस्मिन् शुभकृति दिवसे सन्मुहूर्ते** एतादृशि शुभवेलायाम् । **प्रस्थितं** यथा स्यात् तथा प्रस्थानमकरोत् । **किं वा राज्ञो धर्मस्य राजसूये अन्ते** युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञान्ते । **यदुकुलतरणेः**, तॄ प्लवनतरणयोः तरतीति तरणिः । 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' इति उणादि सूत्रेण अनिः प्रत्ययः। यदुकुलस्य तरणिः सूर्यः तस्य । श्रीकृष्णस्य **रोचिषा** भास्वरेण प्रकाशेन सह **नूनम् ऐक्यं संयास्यत्** भविष्यमाणमेकभावं खलु निश्चितं कृत्वा **प्रस्थितम्** प्रस्थानमकरोत् **तत् न विद्मः** तत् वयं न जानीमः ॥

अस्मिन् श्लोके कविः उत्प्रेक्षते । विवाहार्थं सम्पादितमहामङ्गलश्चैद्यः कस्मिन् सुमुहूर्त्ते प्रस्थानमकरोत् । तत् सुमुहूर्तत्त्वं च द्विप्रकारकम् । संप्रति सद्योद्वाहजनितभार्यालाभः । स लाभो 'भार्यालाभो' भार्याहारिणा कृष्णेन वञ्चितः । अतः स्वप्राणरक्षणं प्रथमं मन्यमानः शिशुपालो भार्याहारिणं नानुसृत्य जीवरक्षणे एव सन्मुहूर्तस्य फलं मेने । अथवा राजसूययज्ञान्ते भाव्यं निजमरणमेव तत्सन्मुहूर्तस्य फलं भवेत् इति वयं न जानीमः । अतो द्वयोरपि फलम् अशुभम् इत्यर्थः ॥ उत्प्रेक्षा । स्रग्धरा छन्दः ॥ 'यदुकुलतरणे रोचिषा' इत्यत्र 'रोरि' इति सूत्रेण रेफस्य लोपः ॥६२॥

आप्तैः सङ्कल्पिते प्राक् कविभिरनृतताप्याहितावश्यकत्वे
साक्षेपं सम्प्रदाने विहितविघटनं रुक्मिणं दुर्मनीषम् ॥
त्यक्तग्रामप्रवेशं शुचितममशुचिं तं विधातुं कृपालुः
प्रायश्चित्ताय मन्ये यदुपतिरकरोत्तस्य तत्क्षौरकर्म ॥६३॥

अन्वयः—कविभिः आवश्यकत्वे अनृततापि आहिता । प्राक् आप्तैः सङ्कल्पिते सम्प्रदाने साक्षेपं विहितविघटनं दुर्मनीषं त्यक्तग्राम-प्रवेशं अशुचिं तं रुक्मिणं शुचितमं विधातुं कृपालुः यदुपतिः तस्य तत् क्षौरकर्म प्रायश्चित्ताय अकरोत् । इति मन्ये ॥

व्याख्या—आप्तैरिति ॥ रुक्मिणं पराजित्य भगवत्कृतं तस्य विडम्बनीयं क्षौरकर्म दृष्ट्वा कविरुत्प्रेक्षते । **आवश्यकत्वे** सति यदि आवश्यकता अनिवार्यता उपस्थिता चेत् । **अनृततापि आहिता** तदा असत्यस्याप्याश्रयः करणीय इति **कविभिः** कोविदैः

शास्त्रकारैः आहिता कथिता उक्तः। अतः **प्राक्** पूर्वं। **आप्तैः** स्वजनैः मित्रादिभिः। **सङ्कल्पिते** मनसा वाचा च निश्चिते। **सम्प्रदाने** रुक्मिण्याः कृष्णेन सह विवाहे। **साक्षेपम्** आक्षेपेन सहितं साक्षेपं व्यङ्ग्ययुक्तं निर्भर्त्सनपूर्णम्, **विहितविघटनं** विहितं विघटनं येन स तम्। कृष्णेन सह भविष्यन्तं विवाहमपाकृत्य शिशुपालेन सह चिकीर्षुम्। **दुर्मनीषं** दुष्टा मनीषा इच्छा यस्य स तं दुर्बुद्धिम्। **त्यक्तग्रामप्रवेशं** त्यक्तो ग्रामस्य प्रवेशो येन स तम्। स्वेच्छितसाधनं विना ग्रामप्रवेशं न करोमीति गृहीतशपथम्। **अशुचिम्** अपवित्रम्। **शुचितमं विधातुं** पवित्रीकर्तुं **कृपालुः** कारुणिको **यदुपतिः** श्रीकृष्णः **तस्य** रुक्मिणः **तत्क्षौरकर्म** तन्मुण्डनमकरोत्, तस्य केशवपनं **प्रायश्चिताय** चित्तशुद्धिप्राप्त्यर्थं चकार **इत्यहं मन्ये**। इत्युत्प्रेक्षा। स्रग्धरा वृत्तम् ॥६३॥

मनसि दुरवगाहं दुर्वचं चैकजिह्वै-
विधिमथ च निषेधं रुक्मिवैरूप्यकृत्ये ॥
युगपदतिविरुद्धं कामपालः प्रवक्तुं
ननु तदवललम्बे स्वं द्विजिह्वत्वमास्ये ॥६४॥

अन्वयः—रुक्मिवैरूप्यकृत्ये विधिम् अथ च निषेधं युगपत् प्रवक्तुम् एकजिह्वैः तत् मनसि दुरवगाहं दुर्वचं च अतिविरुद्धम्, कामपालः आस्ये स्वं द्विजिह्वत्वं ननु अवललम्बे ॥

व्याख्या—मनसीति ॥ **रुक्मिवैरूप्यकृत्ये** रुक्मिणो वैरूप्यं विकृतरूपं तस्य कृत्यं कर्म तस्मिन्। करोतेः क्यप्। श्रीकृष्णेन रुक्मिणः क्षौरकर्मणा यद्विकृतं रूपं कृतं तत्कर्मणि। **विधिम् अथ च निषेधं** 'कुरु मा कुरु' इति सम्मत्यसम्मतिरूपम्। **युगपत्** एकसमयावच्छेदेन। **प्रवक्तुं** कथयितुम्। **एकजिह्वैः** एका जिह्वा येषां ते एकजिह्वाः तैः मनुष्यैः। **तत्** वचनं। **मनसि** हृदि चित्ते **दुरवगाहं** चिन्तयितुमशक्यम्। **दुर्वचं च** मुखेनापि वक्तुम् अशक्यम्। दुःखेन अवगाहतेति दुरवगाहः तम्। गाहू विलोडने इत्यस्मात् 'नन्दिग्रहि...' इत्यादिना पचाद्यच्। **अतिविरुद्धम्** अत्यन्तं विरुद्धं प्रवक्तुम् अन्योन्यविरुद्धं च। **कामपालः** अतो बलरामः। 'कामपालो हलायुधः' इत्यमरः। **आस्ये** मुखे **स्वं द्विजिह्वत्वं ननु अवललम्बे** निश्चयेन अयोजयत् शेषावतारत्वात् इति भावः ॥

मनुष्या एकसमयावच्छेदेन कुर्विदं मा कुरु तद्रूपं वाक्यं स्वैकजिह्वया कथं वक्तुं समर्थाः। यदा ते मनसापि अत्यन्तपरस्परविरुद्धं कार्यं चिन्तयितुम् असमर्थाः तदा तेषां मुखात् एतादृक् अन्योन्यविरुद्धवदर्थवाक्यनिष्पत्तिरपि दुर्वारा। तथापि रुक्मिणः

कृष्णाकृतमुण्डनकर्मणि यदा बलरामेण कृष्णकर्मानुमोदनं तथा च रुक्मिरुक्मिण्योः सान्त्वनमपि कृतम्। इदं परस्परविरुद्धं वचनं यत्कारणात् मुखादुच्चारितं बलरामेण तत्रोत्प्रेक्षते कविः। हलायुधः शेषावतारत्वात् द्विजिह्वः। अत एकजिह्वया तेन कृष्णानुमोदनं तथा चापरया जिह्वया रुक्मिणश्च सान्त्वनं कृतं यत् कर्म एकजिह्वायुक्तप्राकृतमानुषा मनसापि चिन्तितुमसमर्थाः का कथा वा तस्य कथने इत्यर्थः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। मालिनी वृत्तम् ॥६४॥

प्रियाया दृग्युग्माञ्जनमलिनमुच्छूनमयशो
वितीर्यात्मद्विड्भ्यो हरि रथ यशो हासधवलम् ।।
समाहृत्यानल्पं तनुमृदुतरं पुष्पनिचयं
सुरोत्सृष्टं पुष्टं स्वपुरमुररीकृत्य समगात् ।।६५।।

अन्वयः—अथ हरिः प्रियायाः दृग्युग्माञ्जनमलिनम् उच्छूनम् अयशः आत्मद्विड्भ्यः वितीर्य, अनल्पं हासधवलं यशः समाहृत्य सुरोत्सृष्टं तनुमृदुतरं पुष्टं पुष्पनिचयम् उररीकृत्य, स्वपुरं समगात् ॥

व्याख्या—प्रियायारिति ॥ अथ **हरिः** श्रीकृष्णः। **प्रियाया** रुक्मिण्याः। **दृग्युग्माञ्जनमलिनम्**—दृशोर्युग्मं दृग्युग्मं तस्य अञ्जनं तेन मलिन कलुषीकृतं तत्। **उच्छूनं** विपुलम्। **अयशः** अपकीर्तिम्। **आत्मद्विड्भ्यः** स्वशत्रुभ्यः। **वितीर्य** विकीर्य, दत्वा। हरेः शत्रवः रुक्मिणीमप्राप्य तथा पराभवं प्राप्य तस्या लोचनाञ्जनेन कलुषीकृतापकीर्त्ति प्रापुरित्यर्थः। यशस्तु धवलम् अपयशोऽस्माद्विरुद्धम् असितम्। पूर्वस्मादेवासितापयशः रुक्मिणी नयनाञ्जनेन विपुलं कलुषीकृतमिति उत्प्रेक्षा। तथा स हरिः स्वकृते तु **अनल्पं हासधवलं यशः समाहृत्य** तेभ्यः शत्रुभ्यः तेषां पराभवात् हास इव धवलं शुभ्रं विपुलं यशो हरणं कृत्वा। तथा **सुरोत्सृष्टं** सुरैर्देवैरुत्सृष्टं वर्षितम्। **पुष्टं** विपुलम्। **तनुमृदुतरं** तनोर्मृदुतरं शरीरमसृणं कोमलमित्यर्थः। **पुष्पनिचयं** पुष्पवृष्टिम्। **उररीकृत्य** स्वीकृत्य। **स्वपुरं** निजद्वारकापुरीम्। **समगात्** रुक्मिण्या सहागच्छत् ॥ उत्प्रेक्षा ॥ शिखरिणी वृत्तम् ॥६५॥

श्रीजानेः पारिबर्हादृतकरिनिकरस्याधिपु द्वारमार्गे
कुर्वाणस्येष्टधूलिं करटमदमिषान्मुञ्चतश्चाश्रुधाराः ।।
अक्रूरस्येव नन्दव्रजगतिसमये प्रेमभक्तिः स्फुटाऽभू—
द्वैशिष्ट्यं तावदेतत्स विभुमुपगतो नेतुमानेतुमेषः ।।६६।।

अन्वयः—श्रीजानेः अधिपु द्वारमार्गे इष्टधूलि कुर्वाणस्य, करट-मदमिषात् अश्रुधाराश्च मुञ्चतः पारिबर्हादृतकरिनिकरस्य, नन्दव्रज-गतिसमये अक्रूरस्य इव प्रेमभक्तिः स्फुटा अभूत् । (सम्प्रति) एतत् तावत् वैशिष्टच स विभु नेतुम् उपगतः; एष च आनेतुम् उपगतः ॥

व्याख्याः—**श्रीजानेरिति** ॥ **श्रीजानेः** श्रीर्लक्ष्मीर्जाया भार्या यस्य सः, श्रीजानिः तस्य । 'जायायानिङ्' इत्यनेन निङादेशः । विष्णोः श्रीकृष्णस्य । **अधिपु द्वारमार्गे** नगर्यां द्वारदेशे । पुरि इति अधिपु । 'अव्ययं विभक्ति समीप...' इत्यनेन अव्ययीभावः, क्लीबत्वं ह्रस्वत्वं च । **इष्टधूलिं कुर्वाणस्य** प्रभूता धूलि प्रसार्यमाणस्य, रजसा सह क्रीडमानस्येत्यर्थः । पुनः । **करटमदमिषात्** करटस्य गजगण्डस्य मदो दानं मदोदकं तस्य मिषात् व्याजात् **अश्रुधाराः** प्रेमाश्रुधारा इति भावः **मुञ्चतः** । एतादृशः **पारिबर्हादृतकरिनिकरस्य** परिबर्हस्य अयं पारिबर्हः, पारिबर्हेण राजयोग्यद्रव्येण आदृतः आदरणीयो सम्मानेन प्रेषितो यः करिणां गजानां निकरः समूहः स पारिबर्हादृतकरिनिकरः तस्य । एतादृशो गजसमूहस्य विभुं प्रति **प्रेमभक्तिः स्फुटा** प्रव्यक्ताऽभूत् । कस्येव ? **नन्दव्रजगति-समये अक्रूरस्येव** व्रजगमनसमये यथा अक्रूरस्य प्रेमभक्तिः प्रभुं प्रति प्रेमाश्रुभिः तथा रजःसु विलुण्ठनादिभिः प्रव्यक्ताऽभूत्, तद्वद् अस्य करिनिकरस्यापि प्रेमभक्तिर्मदोद-केन तथा इतस्ततः समन्ताद् धूलिप्रक्षेपणेन स्फुटाऽभूदित्यर्थः । **एतत् तावद् वैशिष्ट्यम्** किन्तु एतयोर्द्वयोर्मध्ये भेदो विशेषेण वर्तते । तत्कथम् ? **स** अक्रूरो **विभुं** श्रीकृष्णं **नेतुम् उपगतः** मथुरां नेतु व्रजम् उपगतः । **एष** करिनिकरस्तु **आनेतुमुपगतः** रुक्मिणीश्रीकृष्णयोर्द्वारकामानयनायोपगतः प्राप्तः ॥ स्रग्धरा वृत्तम् ॥

नृत्यन्ति स्माथ रम्भाधिकपटुगणिकाः श्रीपतेः सद्विवाहा–
रम्भायायासभाग्भिः सपदि बहुजनैः सङ्कुलायां नगर्याम् ॥
रम्भास्तम्भप्रदीपामृतभृतकलशैरञ्चितायाममर्त्यैः
प्रीत्यायातैरिवोच्चध्वजपटपवनव्याजतो वीजितायाम् ॥६७॥

अन्वयः—अथ श्रीपतेः नगर्यां रम्भाधिकपटुगणिकाः नृत्यन्ति स्म । कथं भूतायां नगर्याम् ? श्रीपतेः सद्विवाहारम्भाय सपदि आयासभाग्भिः बहुजनैः सङ्कुलायाम् । पुनः । रम्भास्तम्भप्रदीपा-मृतभृतकलशैः अञ्चितायाम् । पुनः । प्रीत्या आयातैः अमर्त्यैः उच्च-ध्वजपटपवनव्याजतः वीजितायामिव ॥

व्याख्या—नृत्यन्तीति ।। **अथ श्रीपतेर्नगर्यां** श्रीकृष्णस्य द्वारकापुर्याम् । **रम्भाधिकपटुगणिका नृत्यन्ति स्म** रम्भा अप्सरोविशेषा । रम्भाया अधिकपटवः गणिकाः, रम्भाधिकपटुगणिकाः रम्भाद्यप्सरसामपि नृत्यगीतशास्त्रे विशेषकुशला गायिकास्तत्र नृत्यमकुर्वन् । कथं भूतायां नगर्याम् ? **श्रीपतेः सद्विवाहारम्भाय** प्रभोः श्रीकृष्णस्य सुविवाहारम्भं कर्तुम् । **सपदि आयासभाग्भिः** सत्वरं प्रयत्नशीलै र्बहुजनैः **सङ्कुलायां** सङ्कीर्णायाम् । तथा । **रम्भास्तम्भप्रदीपामृतभृतकलशैः**, रम्भास्तम्भाः कदलीस्तम्भाश्च प्रदीपाश्च अमृतभृतकलशा जलपूर्णकुम्भाश्च ते रम्भास्तम्भप्रदीपामृतभृतकलशाः तैः । एभिः सम्भृतसम्भारैः, **अञ्चितायां** सुशोभितायाम् । पुनः **प्रीत्या आयातैरमर्त्यैर्देवगणैः** । **उच्चध्वजपटपवनव्याजतः** उच्चा ध्वजाः केतवः तेषां पटा वस्त्राणि तेभ्यः पवनो वातः तस्य व्याजो मिषं तस्मात् तसिः । उन्नताकाशमार्गेण प्रेम्णाऽऽयातदेवगणस्य सञ्चारेण तत्रस्थितध्वजपटसञ्चलनेनोत्थितपवनमिषात् **वीजितायामिव** व्यजनीकृतायामिव नगर्यां गणिका नृत्यन्ति स्म ।। उत्प्रेक्षा ।। स्रग्धरा वृत्तम् ।।६७।।

अथ भगवतो लक्ष्मीजानेर्विवाहमहोत्सवः
समजनि जनिक्लेशध्वंसप्रवीणयशोम्बुधे. ।।
यमुपजुषतः पाणिभ्यां गोशतं शिरसाम्बरा–
ण्यपि च वहतो विप्रस्यासीन्न कस्य धनंभरः ।।६८।।

अन्वयः—अथ जनिक्लेशध्वंसप्रवीणयशोम्बुधेः भगवतः लक्ष्मीजानेः विवाहमहोत्सवः समजनि । यम् उपजुषतः पाणिभ्यां गोशतम् अपि च शिरसा अम्बराणि वहतः कस्य विप्रस्य धनम्भरः न आसीत् ।।

व्याख्या—अथेति ॥ **अथ जनिक्लेशध्वंसप्रवीणयशोम्बुधेः** जनेर्जन्मनः, जननमरणस्य क्लेशं दुःखं तस्य ध्वंसो विनाशः तस्मिन् प्रवीणश्चतुरो, जनिक्लेशध्वंसप्रवीणः स एव यशसोऽम्बुधिः यस्य स तस्य । **भगवतः लक्ष्मीजानेः** । जायाया निङ् । प्रभोः श्रीकृष्णस्य । लक्ष्मीजानेः **इत्यस्य** लक्ष्मी एव रुक्मिणी जाया यस्य स तस्य इति भावः । **विवाहमहोत्सवः समजनि** अभूत् । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् ' दीपजनबुद्ध.... ' इति लुङिकर्तरि चिण् । यं विवाहमहोत्सवम् **उपजुषतो**

गच्छतः सयोगकृतस्य । **पाणिभ्यां** कराभ्यां । **गोशतं** तथा **शिरसाऽम्बराणि वहतः**; वस्त्राणि नीयमानस्य **कस्य विप्रस्य** द्विजस्य **धनंभरः न आसीत्** धनस्य भरः धनंभरः धनरूपो भारो न बभूव । डुभृञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् बिभर्तीति भरः पचाद्यच् ' संज्ञायां भृतॄवृजि.... ' इति ' खच् ' खचि मुम् धनस्य भरः धनंभरः । अस्मिन् विवाहमहोत्सवे केन विप्रेण प्राप्तधनस्य गुरुता नानुभूता, सर्वैरनुभूता इति भावः ॥६८॥

इति श्रीमता वत्सगोत्रान्तर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीदुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिणा कविवरेण विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य पञ्चमोल्लासः । तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्या गोविन्दकाशीनाथशर्मभ्यां कृताया व्यञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः पञ्चमोल्लासः ॥

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितम्
श्रीमद्भागवतव्यञ्जनम्

अथ षष्ठतमोल्लासः

श्रीकृष्णात्मविदर्भभूपतिसुताचिच्छक्तिजन्मा स्मरो
जीवोंशः परमात्मनः स च महासंसारपाथोनिधौ ॥
प्रक्षिप्तः किल पूर्वकल्परिपुणा दुर्बुद्धिना शम्बरा-
हङ्कारेण पुनर्झषायितमहामोहेन गीर्णोऽभवत् ॥१॥

अन्वयः—श्रीकृष्णात्मविदर्भभूपतिसुताचिच्छक्तिजन्मा स्मरः परमात्मनः जीवोंशः, स च पूर्वकल्परिपुणा दुर्बुद्धिना शम्बराहङ्कारेण महासंसारपाथोनिधौ किल प्रक्षिप्तः, पुनः झषायितमहामोहेन गीर्णः अभवत् ॥

व्याख्या—श्रीकृष्णेति। श्रीकृष्ण एवात्मस्वरूपः तथा विदर्भभूपतिसुता रुक्मिण्येव चिच्छक्तिराद्यिमाया प्रकृतिः। एताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्या चिच्छक्ति-चेतनारूपसामर्थ्याभ्याम् आत्मतच्छक्तिभ्यां वा जन्म उत्पत्तिर्यस्य सः। **श्रीकृष्णात्मविदर्भभूपतिसुताचिच्छक्तिजन्मा स्मरः** कामः। परमात्मनः श्रीकृष्णस्यैव। **जीवोंशः** जीवरूपश्चैतन्यभागः। शम्भुना दग्धः कामो वैदर्भ्यां जातः पुनर्जीवितोऽभूदित्यर्थः। **स च** एष बालरूपः कामो नाम्ना प्रद्युम्नः। **पूर्वकल्परिपुणा** पूर्वमन्वन्तररिपुश्शत्रुः तेन, चिरशत्रुणा। **दुर्बुद्धिना शम्भरा-हङ्कारेण** शम्बर एव अहङ्कारः तेन अहङ्काररूपेण नाम्ना शम्बराख्येन दुष्टदैत्येन। **महासंसारपाथोनिधौ** महासंसारस्य, अस्यैव जगतः पाथोनिधिः सागरः तस्मिन्। **प्रक्षिप्तो** न्यस्तः। **किल** निश्चये। **पुनर्झषायितमहामोहेन** झषो मीन इव आचरतीति झषायते। इति क्यङ्। झषायते इति झषायितः। इति निष्ठा, स एव महामोहस्तेन। **गीर्णोऽभवत्** निगलितोऽभवत्।

परमात्मा परमपुरुषश्चिच्छक्त्या प्रकृत्या युक्तः स्वांशमेव जीवं जगति सृजति। स जीवस्तिरशत्रुणा दुर्बुद्धयोत्थिताहङ्कारेण व्याप्तः सन् अस्मिन् संसाररूपे महासागरे निमज्जति। पुनस्तत्र अज्ञत्वेन महामोहावलिप्तः सन् विनश्यति। इत्थं सृष्टिचक्रं कविनाऽत्र प्रद्युम्नजन्मरूपकेण वर्णितम्॥ रूपकं श्लिष्टपरम्परितम्॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १॥

नीतो द्वेषणसद्म भोजनकृतेऽसौ धीवरैरिन्द्रियै-
र्याऽऽसीच्छत्रुनिगूहिता निजसती दारा रतेः संज्ञया॥
दिष्टचा तत्सहसङ्गतः सुरमुनेः श्रीसद्गुरोः सूचनात्
तस्याश्चाऽऽश्रयणान्निहत्य हतकं भेजे पुनः स्वांशिनम्॥२॥

अन्वय—असौ इन्द्रियैः धीवरैः भोजनकृते द्वेषणसद्म नीतः। या रतेः संज्ञया निजसती दाराः शत्रुनिगूहिता आसीत्। दिष्टचा तत्सहसङ्गतः तस्या आश्रयणात् श्रीसद्गुरोः सूचनात् च हतकं निहत्य स्वांशिनं पुनः भेजे।

व्याख्या—नीत इति॥ असौ झषः मीनः (तस्योदरस्थितबालेन कामेन युक्त इति भावः) **इन्द्रियैर्धीवरैः**। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गम्। इन्द्रेण दुर्जयम् **इन्द्रियम्** बलवान् इत्यर्थः। इन्द्रशब्दाद्घच्। रूढिशब्दोऽयम्। इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नम् इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति सूत्रेण पाणिनिना षष्ठयन्तादिन्द्रशब्दात् लिङ्गमित्यर्थे 'घ' प्रत्ययविधानात् इन्द्रियशब्दस्य इन्द्रलिङ्गार्थकत्वम्। बलवद्भिर्**धीवरैः** कैवर्तैर्बद्धः सन् इत्यर्थः। **भोजनकृते** भोजनसिद्धयर्थम्, भोजनस्य कृते। अव्ययम्। आहारहेतवे। **द्वेषणसद्म नीतः** शत्रोः शम्बरस्य पाकशालां नीतः। **या रतेः संज्ञया निजसती दाराः शत्रुनिगूहिता आसीत्** तस्य कामस्य रतिरित्यभिधानेन ज्ञेया निजसाध्वी पत्नी शत्रुभिः परिवेष्टिता गुप्तरूपेण स्थिता तत्र आसीत्। 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः। **दिष्ट्या** विधिवशात्। **तत्सहसङ्गतः** तस्या रत्याः सहसङ्गतः। रत्या एव सकाशे स्थितः संवर्धितश्चेत्यर्थः। **तस्या आश्रयणात्** रत्या आश्रयेण संवर्धितत्वात् तथा **श्रीसद्गुरोर्नारदरूपेः सूचना**दुपदेशाच्च **हतकं निहत्य** तं घातिनं शम्बरं हत्वा। **स्वांशिनं पुनर्भेजे** अंशोऽवयवोऽस्ति यस्य स अंशी तम्। इति 'इनिः'। स्वस्य अंशिनं स्वांशिनं परमात्मानं श्रीकृष्णं प्रति पुनरगात्। जीवपक्षे—असौ कामपीडितो जीवः इन्द्रियैर्दशेन्द्रियैः। इन्द्रियाधीनैरित्यर्थः। भोजनकृते द्वेषणसद्मनीतः इन्द्रियाधीनो विषयलौल्यात् कामक्रोधादिषड्रिपुभिः परिवेष्टितः सन्। या रतेः संज्ञया निजसती

दाराः शत्रुनिगूहिता आसीन् तत्सहसङ्गतः, तत्र शत्रुनिगूहिता षड्रिपुभिः परिबद्धा निजसती पत्नी प्रीतिः 'धीः' वा इति नाम्ना ज्ञेया तया सह दारैः स्त्रिया परिवेष्टितः। तस्या आश्रयणात् यद्यपि तैः कुटुम्बैः परिवेष्टितोऽपि दिष्ट्या सद्गुरोः सूचनात् हतकं निहत्य स्वांशिनं पुनः भेजे, सौभाग्यात् यदि सद्गुरुणा प्रबोधितः तर्हि तस्याः पत्न्याश्रयादेव तं कामक्रोधादिरिपुं निहत्य मुक्तो भूत्वा पुनरपि तं स्वांशिनं परमात्मानं गच्छति मोक्षं प्राप्नोति इति भावः॥ श्लिष्टरूपकालङ्कारः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम्॥२॥

सदारं तु कामं स्ववध्वाविदारं
सदा रन्तुकामं हरामर्षदग्धम्॥
विना कञ्जनेत्रात्सदेहं परः को
विनाक जनेऽत्राकरोद्वा सनाकम्॥३॥

अन्वयः—सदारं तु सदा रन्तुकामं कामं हरामर्षदग्धं स्ववध्वा विदारं सदेहं कञ्जनेत्रात् विना परः कः अकरोत्। वा अत्र जने विनाकं सनाकं कः अकरोत्॥

व्याख्या— सदारमिति॥ सदारं तु दारैः सहितं सदारं पत्नीयुक्तमपि। **सदा** सर्वदा। **रन्तुकामं** रन्तुं कामयतेऽसौ रन्तुकामः तम्। आदौ सर्वदा स्त्रिया सह रमणशीलमेव। **कामं** कन्दर्पम्। **हरामर्षदग्धं** हरस्य शङ्करस्य अमर्षात् क्रोधात् दग्धं भस्मीभूतम्। **स्ववध्वा** निजस्त्रिया रत्या इत्यर्थः। **विदारं** 'दॄ' 'विदारणे' विशेषेण दृणन्तं प्रेरयति विदारयति, विदारयतीति विदारः तं विदारम्। णिजन्तः। 'ऋदोरप्' इत्यनेन अप्। वियुक्तं विच्छेदभूतम्। एतादृशं कामम्। **सदेहं** शरीरावयवस्वरूपं, शरीरिणम्। **कञ्जनेत्राद्विना** श्रीकृष्णाद्विना। **परोऽन्यः। कोऽकरोत्** कः समर्थोभूत् न कोपीत्यर्थः। **वा** अथवा जीवपक्षे। **अत्र जने** इहास्मिन् लोके संसारेऽपि जीवम्। सदारम् आदौ दारैः स्त्रिया परिवेष्टितम्। कामं कामवासनाभिर्लिप्तम्। पुनरपि हरामर्षदग्धम् हरतीति हरः 'हरतेरनुद्य-मनेऽच्' इति सूत्रेण अच्, हरस्य कालस्य विनाशस्य अमर्षात् कोपात् दग्धम् आधिव्याधिभिः परिपीडितम्। स्ववध्वा विदारं नष्टस्त्रियम्, तं **विनाकं** विगतसुखं अथ च स्वर्गाद् भ्रष्टं तं जीवं सदेहं **सनाकम्** अनेन शरीरेणैव स्वर्गयुक्तम् अस्मात् भवपाशात् मुक्तं कर्तुं कञ्जनेत्रात् श्रीकृष्णात् परः **कः** कोऽन्यः समर्थः॥ रूपकानुप्राणितयमकानुप्रासौ। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्॥३॥

शम्बरेणुकरणे पटुनाऽसौ शम्बरेण हतये परिपन्थी॥
आख्ययैव समतामवलोच्य क्लीबतां न तु पयस्यपविद्धः॥४॥

अन्वयः—शम्बरेणुकरणे पटुना शम्बरेण असौ परिपन्थी हृतये पयसि अपविद्धः। आख्यया एव समतां अवलोच्य न तु क्लीबताम् ॥

व्याख्या—शम्ब इति॥ शम्बरेणुकरणे शम्बो वज्रः। "शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः" इत्यमरः। शम्बस्य वज्रस्य रेणुकरणे चूर्णकरणे। **पटुना** कुशलेन समर्थेन इत्यर्थः। **शम्बरेण** शम्बरदैत्येन। **असौ परिपन्थी** शत्रुः प्रद्युम्नः। **हृतये** मृत्यवे **पयसि** शम्बरे जले। 'नीरक्षीराम्बु शम्बरम्' इत्यमरः। **अपविद्धः** प्रक्षिप्तः। **आख्ययैवसमतामवलोच्य** अत्र तेन दैत्येन पयसो निजनामसादृश्यमेव 'शम्बरम्' इति अवलोकितम्। **न तु क्लीबताम्** अस्य जलस्य क्लीबतां नपुंसकत्वम् असौ दैत्यो नावलोकितवान्।

शम्बरदैत्येन कृष्णपुत्रः प्रद्युम्नो मृत्युहेतवे जले प्रक्षिप्तः। अत्र कविरुत्प्रेक्षते। शम्बरेणुकरणे पटुना एतादृशेन बलवता पुंस्त्वयुक्तेन शम्बरदैत्येन निजशत्रुः प्रद्युम्नः पयसि 'शम्बरे' मृत्यवे प्रक्षिप्तः। अत्रास्मिन् कर्मणि तेन दैत्येन, जलस्य शम्बरस्य निजनामसादृश्यमेवावलोकितम् न तु तस्य षण्ढत्वं नपुंसकलिङ्गत्वं, वधं कर्तुमसमर्थत्वम्। तस्मात् कारणात् वधाय प्रक्षिप्तः प्रद्युम्नः पुनरपि जीवितो बहिरगात् इति भावः ॥ उत्प्रेक्षा। स्वागता छन्दः ॥४॥

काले निवेश्योच्चपदे लघीयानप्यार्त्तितः पाति सुसत्कृतश्चेत् ॥
इतीव शंसन्ध्वजचिह्नमीनः प्रद्युम्नमात्तात्महती ररक्ष ॥५॥

अन्वयः—लघीयान् सुसत्कृतश्चेत् उच्चपदे निवेश्य काले आर्तितः अपि पाति, इतीव शंसन् ध्वजचिह्नमीनः आत्तात्महतिः प्रद्युम्नं ररक्ष ॥

व्याख्या—काले इति॥ लघीयान् लघुतरो हीनपदे स्थितो जनः। **सुसत्कृतश्चेत्** आदृतः अवधृतो संवर्धितश्चेत् तर्हि स **उच्चपदे निवेश्य** महत्पदे प्रस्थाप्य। **काले आर्त्तितोऽपि** प्राप्तसमये स्वयं दुःखितोपि। **पाति** महत्पद-स्थापकं जनं रक्षति। **इतीव शंसन्** इत्थं निदर्शयन्निव। **ध्वजचिह्नमीनः** ध्वजस्य केतोश्चिह्नं मीनो यस्य सः। कामदेवस्य ध्वजचिह्नभूतः स झषो ध्वजे चिह्नत्वं गतत्वात् महत्पदं प्राप्तः। **आत्तात्महतिः** आत्ता प्राप्ता आत्मनो हृतिर्मृत्युर्येन सः। **प्रद्युम्नं ररक्ष**। कामदेवस्य ध्वजचिह्नत्वं प्राप्तो मीनः स्वमरणे-नापि तस्य प्रद्युम्नस्य रक्षां चकार। अर्थान्तरन्यासालङ्कारः। 'आत्तात्महती ररक्ष' इत्यत्र रोरीत्यनेन रेफस्य लोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति इकारस्यदीर्घः उपजाति वृत्तम् ॥५॥

उद्धृत्य युक्त्या जलजन्तुवर्गाञ्जलाशयात्सुष्ठुनिगूढकामान् ॥
यच्छम्बरेणाघटयन् प्रवीणा द्राग्धीवरास्तन्न कदापि वाच्यम् ॥६॥

अन्वयः—यत् शम्बरेण कदापि न वाच्यम् तत् प्रवीणाः धीवराः निगूढकामान् जलजन्तुवर्गान् जलाशयात् सुष्ठु युक्त्या उद्धृत्य द्राक् अघटयन् ॥

व्याख्याः—उद्धृत्येति ॥ **यत्** गुप्तं गोपनीयं प्रद्युम्नस्य जले प्रक्षेपणं। **शम्बरेण** दैत्येन **कदापि न वाच्यम्** न वक्तव्यम्। **तत्** कपटकर्म। **प्रवीणा धीवरा**श्चतुरकैवर्तकाः। **निगूढकामान् जलजन्तुवर्गान्**—निगूढं गुप्तं कामयन्ते ते निगूढकामाः तान् 'शीलिकामिभक्ष्याचारिभ्यो णः'। इति णः प्रत्ययः। अगाधजले गुप्तं स्थातुमिच्छन्तः जलप्राणिनः। **जलाशयात्** समुद्रात्। **सुष्ठु युक्त्या उद्धृत्य** विशेषकौशल्येन बहिर्निष्कास्य। **द्राक् अघटयन्**। घट शब्दे। तद्रहस्यं झटिति वाच्यतामनयन्।

विषयान्तरेणापि अस्य श्लोकस्य भावः। तद्यथा। शब्दार्थचमत्कृतिरेव।

अन्वयः—प्रवीणाः धीवराः सुष्ठु निगूढकामान् जलाशयात् युक्त्या जलजन्तुवर्गान् उद्धृत्य वरेण शम् अघटयन् तत् न वाच्यम्।

व्याख्या—प्रवीणाः प्रकृष्टा वीणा येषां ते; प्रकृष्टवीणाधारिणः। **धीवराः** बुद्धिश्रेष्ठा नारदाद्या मुनयः। **सुष्ठु** सुतराम्। **निगूढकामान्** निगूढाः कामा वासना यैस्ते तान्। मुमुक्षून् इत्यर्थः। **जलाशयात्** विषयवासनारूपसमुद्रात्। **युक्त्या** सदुपदेशेन। **जलजन्तुवर्गान्** जडपुरुषान्। रलयोर्डलयोरभेदात्। **उद्धृत्य** निष्कास्य उद्धारं कृत्वा। **वरेण** वरदानेन बवयोरभेदात्। **यत् शं** सुखम् अघटयन् अकुर्वन् **तत् न वाच्यम्** अपरिमितत्वात् न कथनीयम् ॥ श्लिष्टरूपकम् उपजाति वृत्तम् ॥६॥

ते सूपकाराः पुनरुक्ततां दधुस्तां दैत्यभर्तुः प्रकटं भवन्त्यपि ॥
रत्या प्रियं काममयोजयन्त ये या प्रेमपाकैरनयोर्घनीकृता ॥७॥

अन्वयः—ये रत्या प्रियं कामं अयोजयन्त ते सूपकाराः पुनरुक्ततां दधुः। या अनयोः प्रेमपाकैः घनीकृता, या दैत्यभर्तुः प्रकटं भवन्ती अपि तां पुनरुक्ततां दधुः ॥

व्याख्या—**ये सूपकाराः** सूदाः। **रत्या** मायावत्या रतिरूपिण्या स्त्रिया सह **प्रियम्** अभिलषितं **कामं** मनोरथम् अथ च बालं प्रद्युम्नम् **अयोजयन्त** तस्यै दत्तवन्तः। **ते पुनरुक्ततां दधुः** पुनर्वाच्यत्वेन तस्या रत्या उपकारमेव चक्रुः। अर्थात् मत्स्योदरे प्राप्तं बालं प्रद्युम्नं तस्यै ददुः, इति उपकारकत्वमेव। **या अनयोः प्रेमपाकैर्घनीकृता** या का? प्राप्तबालकस्य लालनपालनकर्मणि वात्सल्येतरचेष्टा प्रीतिरित्यर्थः। अनयोर्मायावतीप्रद्युम्नयोः, अर्थान्तरेण रतिकामयोर्मध्ये प्रेमपाकैर्घनीकृता प्रेमलीलाभिर्गाढत्वं नीता। अर्थात् या प्रीती रतिकामयोर्मध्ये बालसहजवात्सल्येत्तरकामक्रीडावत् अतिशयप्रगाढदाम्पत्यप्रेमक्रीडास्पदीभूता। **या दैत्यभर्तुरपि प्रगटं भवन्ती** या शम्बरस्यापि दर्शनपथमागता। भवतीति भवन् स्त्रियां ङीप् भवन्ती। **तां पुनरुक्तां दधुः** एतादृशीं शोभनोपकारकां तां वार्ता पुनः पुनर्वाच्यतां चक्रुः। उपजाति वृत्तम्॥ ७॥

सपदि बत निशातयाऽसियष्टया रुचिरकलापकरोज्झिताऽभवद्या ॥
हृदयजनिरपातयत्तमन्धेतमसि समैक्षत तारकं न यत्र ॥८॥

अन्वयः—या रुचिरकलापकरोज्झिता अभवत्, तया निशातया असियष्टया, हृदयजनिः तं अन्धेतमसि सपदि अपातयत्। यत्र तारकं न समैक्षत, बत ॥

व्याख्या—**सपदीति**॥ **या** असियष्टिः। **रुचिरकलापकरोज्झिता अभवत्**—रुचिरकलापेन सुन्दराभूषणेन, मुद्रिकादिभिरित्यर्थः, युक्तः, करो हस्तः स रुचिरकलापकरः तेन उज्झिता प्रक्षिप्ता सा। 'उज्झ उत्सर्गे'। या असियष्टिः प्रद्युम्नस्य सुन्दराभूषणयुक्तेन करेण प्रक्षिप्ताऽभूत्। अथ च। या निशा रुचिरकलापस्य, कलाः पाति स कलापश्चन्द्रः। कः प्रत्ययः। सुन्दरचन्द्रस्य करैः रश्मिभिः किरणैरुज्झिता त्यक्ता शून्या इत्यर्थः। या रात्री रुचिरचन्द्रकिरणै रहिता अभवत्। **तया निशातया** तीक्ष्णया **असियष्ट्या** खड्गेन निशातमसि उद्यम्येति भावः। अथ च तया चन्द्रकिरणशून्यया रात्र्या। **हृदयजनिः** हृदये जनिर्जन्म उत्पत्तिर्यस्य सः। 'जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः। मनसिजः कामः प्रद्युम्नः। **तं** शम्बरदैत्यम्। पक्षे विषयलम्पटं पुरुषम्। **अन्धे तमसि** नरकविशेषे। पक्षे निबिडान्धकारे। अपातयत्। प्रद्युम्नः खड्गप्रहारेण तं दैत्यं नरके आपातयत्। अहन् इत्यर्थः। **यत्र** नरके। पक्षे अन्धे तमसि। **तारकं** मुक्तिदम्। पक्षे नक्षत्रम्। **न समैक्षत** न दृष्टम्। **बत** आश्चर्ये॥ स्मरः कामासक्तं जनं रात्रौ परदाराभिमर्शनार्थं पातयतीति प्रसिद्धम्॥ औपच्छन्दसिकम् वृत्तम्। श्लिष्टरूपकमलङ्कारः ॥८॥

सर्वेषामुपरि वसन्त्स कृष्णरूपो
रुक्मिण्याऽपि च सुदृशाऽधिलालितात्मा ।।
आदृत्य स्वपदमनल्पतोषदायी
तारुण्येऽपि च न मुमोच बालभावम् ।।९।।

अन्वय—रुक्मिण्या अपि च सुदृशा अधिलालितात्मा अनल्पतोषदायी कृष्णरूपः सर्वेषाम् उपरि वसन् स तारुण्ये स्वपदम् आदृत्यापि च बालभावं न मुमोच ।।

व्याख्या—**सर्वेषामिति** ॥ **रुक्मिण्या अपि च सुदृशा** या सुनयना रुक्मिणी तया एव । **अधिलालितात्मा** 'लल् ईप्सायाम्' लालयतेति लालितः। भावे क्तः। अधिलालित आत्मा यस्य सः। अत्यन्तेप्सितः, प्रेम्णाऽत्यधिकभावित इत्यर्थः। **अनल्पतोषदायी** अनल्पं बहु तोषं सुखं दातुं शीलमस्य सः। 'सुप्यजातौ' इति ताच्छील्ये णिनिः। शरीरसौष्ठवात् मधुरप्रकृतिस्वभावाच्च सर्वेषां सन्तोषदायी **कृष्णरूपः** पुत्रत्वात् श्रीकृष्णस्य प्रतिकृतिरेव। **सर्वेषामुपरि वसन्** रूपसौन्दर्यादिभिः सर्वेषामत्यधिकः। अथ च सर्वेषां कृष्णपुत्राणां ज्येष्ठ इत्यर्थः, एतादृशः **स** प्रद्युम्नः। **तारुण्ये स्वपदमाऽऽदृत्यापि** युवावस्थां प्रविष्टोऽपि **बालभावं न मुमोच** बालसुलभं सौकुमार्यम् न मुक्तवान् ।। प्रहर्षिणीयं वृत्तम् ।। ९ ।।

सम्पाद्य द्युमणिं प्रसन्नमनणीयस्यैकभक्त्यार्पितं
तेनामुच्य गले स्यमन्तकमणिं सत्राजिदत्राजितम् ।।
पद्भ्यां द्रष्टुमुपैति किं तरणिरित्याशङ्क्यमानो गृहा–
नेत्यास्मात्कनकं मुहुः समचिनोद्भाराय भाराष्टकम् ।।१०।।

अन्वयः—सत्राजित् अनणीयस्या एकभक्त्या द्युमणिं प्रसन्नं सम्पाद्य, तेनार्पितं स्यमन्तकमणिं गले आमुच्य, गृहान् एत्य, अस्मात् भाराष्टकं कनकं भाराय मुहुः समचिनोत्। अत्र अजितं द्रष्टुं किं तरणिः पद्भ्याम् उपैति इति आशङ्क्यमानः (जनः बभूवेति शेषः) ।।

व्याख्या—**सम्पाद्येति** ॥ **सत्राजित्** यादवः **अनणीयस्यैकभक्त्या** न अणीयसी अनणीयसी तया अनणीयस्या प्रभूतया, एका अनन्या भक्तिरुपासना तया। 'अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि' इत्यमरः। अनन्यरूपेण प्रभूत तप आराधनेन। **द्युमणिं** सूर्यम्। **प्रसन्नं सम्पाद्य** सन्तुष्टं कृत्वा। 'द्युमणिस्तर-

णिमित्रः' इत्यमरः। **तेनार्पितम्**। तेन 'सूर्येण' दत्तम्। **स्यमन्तकमणिम्** एतत्संज्ञं रत्नम्। **गले आमुच्य** कण्ठे निधाय। **गृहान् एत्य**। 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः। **अस्मात्** मणेः। **भाराष्टकं कनकं** भाराणामष्टकं भाराष्टकं तत्। पलानां द्विसहस्रं भारः। अथ वा 'तुलास्त्रिया पलशतं भारस्याद्विंशतिस्तुलाः' इत्यमरः। **भाराय मुहुः समचिनोत्** अष्टभारं सुवर्णं पुनः पुनरहरहः प्राप। **अत्र** द्वारकायां यदा स सत्राजित् स्यमन्तकमणिं कण्ठे निधाय श्रीकृष्णं द्रष्टुमुपागतः तदा। **किं तरणिरजितं द्रष्टुं पद्भ्याम् उपैति** किं स्वयं तरणिः सूर्यः अजितं श्रीकृष्णम् ईक्षितुं पादचारेणैवागत इति **आशङ्क्यमानो** जनस्य शङ्कास्पदीभूतो बभूवेति शेषः॥ 'शकि शङ्कायाम्'। शङ्कतेइति शङ्क्यम् 'यत्' आङ् पूर्वात् 'शानच्' आशङ्क्यमानः शङ्कास्पदीभूतः॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥१०॥

धार्यंसदाऽऽगममिवाऽशुचिभिन्नहृद्भिः
कामं स्रवन्तमकृशं मणिमुज्वलाभम्॥
कण्ठे निबध्य सहसैव विमुच्य शङ्कां
तस्यानुजः श्रितहयो मृगयां सिषेवे॥११॥

अन्वयः—अशुचिभिन्नहृद्भिः आगमम् इव काम स्रवन्तं अकृशम् उज्वलाभं मणिं सदा धार्यम्। तस्य अनुजः कण्ठे निबध्य सहसैव शङ्काम् विमुच्य श्रितहयः मृगयां सिषेवे॥

व्याख्या—धार्यमिति॥ अशुचिभिन्नहृद्भिः अशुचेरपवित्राद् भिन्नम् इतरत् अशुचिभिन्नं पवित्रितम्, अशुचिभिन्नं हृद् येषां तैः, पवित्रितान्तःकरणैः पुरुषैः। **अमुं** मणिम् **आगममिव** वेदमिव। **कामं स्रवन्तम्** इच्छितदातारम् **अकृशं** विशालम्। **उज्वलाभम्** उज्वला आभा कांतिर्यस्य स तम्। एतादृशं मणिं स्यमन्तकमणिं वेदमिव **सदा धार्यं** धारयितुं योग्यं धार्यम्, इत्यस्मात् **तस्य** सत्राजितः **अनुजो** भ्राता प्रसेनः। **कण्ठे निबध्य सहसैव शङ्कां विमुच्य** न कामपि शङ्कां सन्देहं पुरतो वितर्क्य। **श्रितहयः** अस्वारूढो **मृगयां सिषेवे** आखेटं कर्तुं वनमगात्। वसन्ततिलका॥११॥

तं क्षुद्रदर्शं विपिने प्रसेनं कश्चिन्मृगेन्द्रः सहयं जघान॥
तं चापि पाटच्चरमेष आराद्धत्वर्क्षराजो मणि मुल्लुलुण्ठ॥१२॥

अन्वयः—कश्चित् मृगेन्द्रः विपिने तं क्षुद्रदर्शं प्रसेनं सहयं जघान। एष ऋक्षराजः तं पाटच्चरं चापि आरात् हत्वा मणिम् उल्लुलुण्ठ।

व्याख्या—तमिति ॥ कश्चिन्मृगेन्द्रः सिंहः। **विपिने** वने **तं क्षुद्रदर्शं** क्षुद्रं तुच्छं दर्शं रूपं यस्य स तम्। कर्मणि दृशि विदोः साकल्ये' इत्यनेन कर्मण्युपपदे 'णमुल्'। **प्रसेनं सहयं जघान** कानने स दुर्बलः प्रसेनः साश्वः केनचित् सिंहेन हतः। **एष ऋक्षराजो** जाम्बवान् **तं पाटच्चरं** चोरं सिंहमपि। **आरात्** समीपमेव **हत्वा मणिं** स्यमन्तकमणिम् **उल्लुलुण्ठ** चोरयामास। सिंहं हत्वा तस्मादपि तन्मणिर्जाम्बवता ऋक्षेण नीतश्चोरितः। लुठि स्तेये। इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ १२॥

तेन क्रीडनकं कृतं निजशिशोस्तद्रत्नमल्पेतर–
प्रज्ञेनोष्णगभस्तिनाऽभ्रतमसो भीतेन हृद्यं निजम्॥
न्यस्तं तेज इवाऽऽबभौ क्षितिबिले यत्रर्क्षराडप्यसौ
वर्षीयान् गतभीरुवास धवलैर्लोमांशुजालैर्वृतः॥ १३॥

अन्वयः—क्षितिबिले तेन अल्पेतरप्रज्ञेन तत् रत्नं निजशिशोः क्रीडनकं कृतम्। यत्र उष्णगभस्तिना अभ्रतमसः भीतेन निजं हृद्यं तेजः न्यस्तमिव तत् रत्नम् आबभौ। यत्र असौ वर्षीयान् धवलैः लोमांशुजालैः वृतः गतभीः ऋक्षराट् अपि उवास॥

व्याख्या—तेनेति ॥ क्षितिबिले भुवोविवरे **तेन अल्पेतरप्रज्ञेन** अल्पात् इतरा अल्पेतरा महती, प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तेन। महाबुद्धिमता ऋक्षेण **तत्रत्नं** स्यमन्तकमणिं **निजशिशोः क्रीडनकं कृतम्** क्रीडनमेव क्रीडनकम्। 'यावादिभ्यः कन्' इत्यनेन 'कन्'। स्वसुतस्य दोलावलम्बितं क्रीडावस्तु कृतम्। **यत्र** यस्मिन् बिले। **उष्णगभस्तिना** उष्णा गभस्तयः किरणा यस्य स तेन। सूर्येण। "गभस्तिघृणिरश्मयः" इत्यमरः। **अभ्रतमसोभीतेन** निबिडान्धकारभयेन, अयं मेघानामन्धकारो मामाच्छादयेदिति भीत्या इत्यर्थः। **निजं हृद्यं तेजः** स्वकीयं हृद्गतं तेजः, ओजस्वीप्रकाशः। **न्यस्तमिव** अस्मिन् धराश्वभ्रे मणिरूपेण स्थापित-मिव इति उत्प्रेक्षा। एतादृशं **तद्रत्नं आबभौ** शुशुभे। आसमंतात् तत्स्थानं प्रकाशितमकरोदित्यर्थः। **यत्राऽसौ वर्षीयान्** अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्। "प्रियस्थिरस्फिरोरु बहुल......' इत्यादिना वृद्धस्य वर्षिः। तस्मात् ईयसुन्। वर्षीयान्। **धवलैः** श्वेतत्वं गतैः। **लोमांशुजालैः** लोमानि केशा एव अंशवः किरणाः तेषां जालैः समूहैः। **वृतो** व्याप्त आच्छादितो वा। **गतभीः** गता भीर्भीति-र्यस्य सः। भीतिरहितो निःशङ्कः। **ऋक्षराडपि** जाम्बवानपि **उवास** वासम-करोत्॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥१३॥

यद्रूपमेकमपि दोषमवैति नाल्प-
मद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥
सोयं मणेरनुपदी व्यमृशन्मुधाभि-
शस्तः प्रसेनहरिजाम्बवताम्पदानि ॥१४॥

अन्वयः—यद्रूपम् एकम् अपि अल्पं दोषं न अवैति । यत्पदरजः अद्यापि श्रुतिमृग्यम् एव । सोऽयं मुधा अभिशस्तः मणेः अनुपदी प्रसेनहरिजाम्बवताम् पदानि व्यमृशत् ॥

व्याख्या—यद्रूपमिति ॥ **यद्रूपं** यस्य रूपं, यत् सच्चिन्मात्रं केवलानन्द-स्वरूपम् । **एकम् अल्पमपि** अल्पिष्ठमेव **दोषं** विकारं **न अवैति** न जानाति । अल्पेनापि विकारेणाऽव्याप्तमित्यर्थः । **यत्पदरजो** यस्य पदधूलिः । **अद्यापि** अधुनापि । **श्रुतिमृग्यमेव** श्रुतिभिर्वेदैर्मृग्यम् अन्वेषितु योग्यमेव । यस्य पदन्तु दूरे स्थितं किन्तु यस्य चरणावलिप्ता धूलिरपि वेदैरद्यापि न ज्ञाता । **सोऽयं** पुराणपुरुषः श्रीकृष्णः । **मुधाभिशस्तः** स्यमन्तकमणिचौर्ये वृथा निन्दितः । तस्मादपवादं दूरीकर्तुं स **मणेरनुपदी** मणिम् अन्वेष्टा । 'अनुपद्यन्वेष्टा' इति सूत्रेण 'इनिः' प्रत्ययनिपातनम् । अनुपदं प्रतिपदम् अन्वेष्टा अनुपदी । अनु पश्चात् पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । पदापेक्षया षष्ठी तस्मात् 'मणेः' अनुपदीति सिध्यति । सोऽयं हरिः मणिम् अन्वेष्टा **प्रसेनहरिजाम्बवतां पदानि व्यमृशत्** एतेषां पदचिह्नानि व्यमृशत् । मृशआमर्शने अन्वेषणं करोति स्म इत्यर्थः ॥ वसन्त-तिलका ॥१४॥

दूरं सन्तमसाविलान्व्रजगृहानन्तःप्रविश्यैकको
गोपीगोरसलुण्ठनं व्यधित यो बाल्येऽपि सोऽय हरिः ॥
पूर्वाभ्यासबलादिवाऽतिगहनं गाढान्धकारावृतं
भल्लूकाधिपधाम कामपि न वै शङ्काम्प्रवेष्टुन्दधौ ॥१५॥

अन्वयः—यः बाल्ये अपि एककः दूरं सन्तमसाविलान् व्रज-गृहान् अन्तःप्रविश्य गोपीगोरसलुण्ठनं व्यधित । सः अयं हरिः पूर्वाभ्यासबलात् इव अतिगहनं गाढान्धकारावृतं भल्लूकाधिपधाम प्रवेष्टु कामपि शङ्कां न वै दधौ ॥

व्याख्या—दूरमिति ॥ **यो** हरिर्बाल्येऽपि बाल्यावस्थायामेव । **एककः** एकल एकाकी 'एकाकीत्वेक एकक' इत्यमरः । **दूरं सन्तमसाविलान्** दूरम्

अत्यन्तसुदूरपर्यंतम्। 'अत्यन्तसंयोगेद्वितीया'। सन्तमसैः विष्वक्तमोभिः आविलाः कलुषीकृताः तान्। 'विष्वक्सन्तमसम्' इत्यमरः। 'अवसमन्धेभ्यः तमसः' इति सूत्रेण अच् प्रत्ययः। 'कलुषोऽनच्छ आविलः' इत्यमरः। **व्रज-गृहान्** अर्थात् सुदूरपर्यंतमत्यन्तान्धकारेण व्याप्तान् गोपीगृहानन्तः प्रविश्य। **गोपीगोरसलुण्ठनं व्यधित** व्रजस्त्रीणां गोरसस्य लुण्ठनं चौर्यम्, अपहरणमकरोत् 'लुण्ठ स्तेये' इत्यस्मात् 'ल्युट्' लुण्ठनम्। **सोऽयं हरिः** श्रीकृष्णः **पूर्वाभ्या-सबलादिव** एकाकी चोर इव। अन्धकारे प्रवेष्टुं पूर्वस्मादेव कालात् अभ्य-स्तवानिव। **अतिगहनं गाढान्धकारावृतं भल्लूकाधिपधाम** जम्बवतो गृहं **प्रवेष्टुं कामपि शङ्कां न वै दधौ** निःशङ्कतया खलु प्रविवेश॥ शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम्॥१५॥

तत्र प्रविश्य स च ऋक्षपतिं प्रबोध्य
स्वप्नाञ्चमुत्स्वनितकम्बुरनेन साकम्
भोजेन्द्रसंसदुपलब्धनियुद्धसूत्र-
व्याख्यामिवाभ्यपठदुद्भटशब्दगर्भाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—उत्स्वनितकम्बुः स तत्र प्रविश्य, स्वप्नाञ्चम् ऋक्ष-पतिं प्रबोध्य च, अनेन साकं भोजेन्द्रसंसदुपलब्धनियुद्धसूत्रव्याख्याम् इव उद्भटशब्दगर्भाम् अभ्यपठत्॥

व्याख्या—तत्रेति॥ उत्स्वनितकम्बुः उत् उच्चैः स्वनितो ध्वनितः कम्बुः शङ्खो येन सः। शङ्खनिनादं कृतवान् स श्रीकृष्णः। **तत्र** ऋक्षपते-र्बिलं **प्रविश्य। स्वप्नाञ्चम् ऋक्षपतिं प्रबोध्य** स्वप्नम् अञ्चतीति स्वप्नाङ् तम्। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च' इत्यनेन 'क्विन्'। शयितं जाम्बवन्तं प्रबोध्य, जागर्तिं नीत्वा। **अनेन साकम्** ऋक्षेण सह। **भोजेन्द्र-संसदुपलब्धनियुद्धसूत्रव्याख्याम् इव**–भोजेन्द्रस्य कंसस्य संसदि सभायां, रङ्गणे इत्यर्थः। उपलब्धं प्राप्तं नियुद्धस्य बाहुयुद्धस्य सूत्रं निबद्धनियमं तस्य व्याख्यां विशदतामिव। **उद्भटशब्दगर्भाम्** उद्भटो विकटः शब्दः, उद्भटशब्दः, स गर्भे यस्याः सा ताम्, **अभ्यपठत्** विकटशब्दयुक्तां वाचम् अवदत्।

कंसस्य रङ्गणे प्राप्तमल्लयुद्धस्य युक्तिप्रयुक्तीनां प्रदर्शनात्मिकया विकटशब्द-युजा वाचा तं ऋक्षं नियुद्धायाऽऽह्वयत इत्यर्थः॥ वसन्ततिलकावृत्तम्॥ १६॥

बिभ्राणोऽपि तनौ प्रकम्पमलघून् नित्यं शरारून्वने
निघ्नानो बलदर्पनव्यहविषा श्रीकृष्णवैश्वानरम् ॥

जुह्वानः स हि जाम्बवान्स्वहृदयारामाभिरामाकृति-
श्रीरामप्रहृतिव्यथाविवशहृन्मन्ये व्यरंसीत्ततः ॥१७॥

अन्वयः—वने नित्यम् अलघून् शरारून् निघ्नानोऽपि स हि तनौ प्रकम्पं बिभ्राणः; बलदर्पनव्यहविषा श्रीकृष्णवैश्वानरं जुह्वान; स्वहृदयारामाभिरामाकृतिश्रीरामप्रहृतिव्यथाविवशहृत् जाम्बवान् ततः व्यरंसीत् । मन्ये ॥

व्याख्या—बिभ्राण इति ॥ वने नित्यम् अलघून् महातेजस्विनः **शरारून्** घातुकान् । 'शरारुर्घातुकोहिंस्रः' इत्यमरः । 'शॄ हिंसायाम्' शृणाति तच्छीलः शरारुः । 'शॄवन्द्यो रारुः' इत्यनेन 'आरुः' । **निघ्नानो** निहन्तुं शीलम् अस्य निघ्नानः । 'ताच्छील्यवयोवचन....' इति 'चानश्' । एवं बिभ्राणो जुह्वानोपि । **स हि** एतादृशः स जाम्बवान् हि निश्चयेनात्र श्रीकृष्णेन साकं युद्धं कर्तुम् । **तनौ प्रकम्पं बिभ्राणः** शरीरे विपुलं कम्पं धारयन् । **बल-दर्पनव्यहविषा** बलस्य शक्तेर्दर्पो गर्वो, बलदर्पः स एव नव्यहविः नूतनहवनीयं तेन । **श्रीकृष्णवैश्वानरं** श्रीकृष्णरूपम् अग्निं **जुह्वानो** जुहोतीति जुह्वानो यजमानः, श्रीकृष्णं निजबलदर्पस्य समर्पणं कुर्वन् पराभवं स्वीकृतवानित्यर्थः । **स्वहृदयारामाभिरामाकृतिश्रीरामप्रहृतिव्यथाविवशहृत्** स्वहृदयस्य आरामा आनन्ददायिका या अभिरामाकृतिर्मनोज्ञमूर्तिः सा एव श्रीराम इति तस्य प्रहृतिः प्रहारः तस्या व्यथा तया विवशं व्यथितं हृन्मानसं यस्य सः । स्वहृदयाभ्यन्तरे विराजमाना या श्रीरामस्य मनोज्ञमूर्तिः (मञ्जुलमूर्तिः) तस्या उपरि श्रीकृष्णस्य प्रहारेण व्यथितमानसः स जाम्बवान् **ततो व्यरंसीत्** नियुद्धात् विरराम इत्यहं मन्ये, न तु श्रान्त इति भावः ॥ व्यरंसीदिति 'व्याङ्परिभ्योरमः' इत्यनेन परस्मैपदम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१७॥

जानानोदयमानमङ्घ्रियुगलाम्भोजैकभृङ्गायितः
स्वान्तस्याजितमात्मदैवतमसौ श्रीजानकीजीवनम् ॥
पूर्वं तद्विहितस्य चास्त्रपवधस्याराद्धीयन्नलं
नेष्टे स्मार्हणकर्मणोऽपि गमितो वैवश्यमुच्चैर्मुदा ॥१८॥

अन्वयः—अङ्घ्रियुगलाम्भोजैकभृङ्गायितः स्वान्तस्य दयमानम् आत्मदैवतम् अजितं श्रीजानकीजीवनं उदयमानं जानानः । (किन्तु) पूर्वं तद्विहितस्य अस्त्रपवधस्य आरात् अलं न अधीयन् असौ वैवश्यं गमितः अपि उच्चैः मुदा अर्हणकर्मणः इष्टे स्म ॥

व्याख्या—जानान इति ॥ अङ्घ्रियुगलाम्भोजैकभृङ्गायितः प्रभोः श्रीरामचन्द्रस्य अङ्घ्रियुगलमेव अम्भोजं तत्प्रति एकोऽनन्यो भृङ्गायितः। भृङ्ग इव आचरति भृङ्गायते इति क्यङ्। भावे क्तः। प्रभुरामचन्द्रस्य पदकमलयोरनन्यभक्त्या भृङ्ग इव लुब्धः। **स्वांतस्य** निजमनसः **दयमानं** दयते इति दयमानः तं दयमानं कृपालुं रक्षितारं। **आत्मदैवतं** प्रियस्वामिनं। **अजितं श्रीजानकीजीवनं** जानकीवल्लभं श्रीरामम्। **उदयमानं जानानः** श्रीरामचन्द्रोऽवतरिष्यतीति ज्ञातवान्। 'ज्ञा अवबोधने' 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः। तस्मात् 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन कर्तरि चानश्। जानातीति जानानः। किन्तु **पूर्वं तद्विहितस्य** पूर्वावतारे तत्कृतस्य। **अस्रपवधस्य** राक्षसवधस्य रावणवधस्येति भावः। 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इत्यमरः। **आरात्** कतिपयसमयात् स उदेष्यति, स प्रभुः पुनरवतरिष्यतीति **अलं** पर्याप्तं **नाऽधीयन्** न स्मरन्। अधीयन्निति 'इक् स्मरणे' नित्यमधिपूर्वः। अध्येति इति अधीयन् शत्रन्तम्। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन कर्मणि शेषे षष्ठी। तस्मात् अस्रपवधस्य इति षष्ठी। **वैवश्यं गमितोऽपि** साक्षात् कृष्णरूपेण पुरतःस्थितस्य रामचन्द्रस्य स्मरणेन भक्त्या च विह्वलत्वं नीयमानोऽसौ जाम्बवान्। **उच्चैर्मुदा अर्हणकर्मण इष्टेस्म** अति हर्षेण पूजाविधानं चकार॥ **पक्षे** स जाम्बवान् इदमजानाद् यत्प्रभू रामचन्द्रो द्वापरयुगे शीघ्रमेवावतरिष्यति, यस्य रामचन्द्रस्य चरणकमले तस्य मानसं भृङ्गीभवति, तथा यश्च जानकीजानिस्तस्याऽऽराध्यदैवतम्। एवं च त्रेतायुगे तेन भगवता रावणादयो राक्षसा हता इत्यपि स पर्याप्तरूपेण सस्मार; परं रामचन्द्र एव साक्षात् कृष्णरूपेण दर्शनपथमुपगत इत्यानन्दमग्नः स्वकर्तव्यकर्मापि विस्मृतवान्। अतस्तस्यापचितिमपि कर्तुं न सेहे, दर्शनाऽदर्शनभयात्। पूजाकर्मणि प्रसक्तश्चेद्भवामि तर्हि सद्यो दृष्टिपथमागतं स्वरूपं पुनः पश्यामि न वेति कारणात् इत्यपि भावः॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥ १८॥

तेनार्पितं स्वतनयार्पितरत्नसङ्गे
तत्पारिबर्हमिव चैव मणिं दधानः ॥
त्विड्भ्यां ततोऽलमनयोः प्रभुराप्तशोक-
मिथ्यापवादतमसोर्विततान शान्तिम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—स्वतनयार्पितरत्नसङ्गे तत्पारिबर्हमिव तेन अर्पितं मणिं चैव दधानः, प्रभुः ततः अनयोः त्विड्भ्याम् अप्तशोकमिथ्यापवादतमसोः अलं शान्तिं विततान ॥

व्याख्या—तेनार्पितमिति ॥ स्वतनयार्पितरत्नसङ्गे स्वतनयया जाम्बवत्या सह अर्पितं दत्तं रत्नं तस्य सङ्गे सकाशे। **तत्पारिबर्हमिव** कन्याविवाहे तस्यै प्रदत्तं यौतकं पारिबर्हः। तस्याः कन्यकायाः पारिबर्हः तत्पारिबर्हः तम्। यथाऽन्यरत्नं यौतके दत्तं तत्सदृशं **तेन** ऋक्षपतिना **अर्पितं** दत्तं **मणिं चैव,** एनं स्यमन्तकमणिं चापि **दधानः** धारयन्, अलङ्कृतः **प्रभुः** श्रीकृष्णः। **ततः अनयोर्मणिकन्यकयोर्त्विड्भ्याम्** कान्तिभ्याम्, द्वाभ्यामेवाभूषणाभ्याम्। **आप्तशोकमिथ्यापवादतमसोरलं शान्तिं वितताना**—आप्तशोको मिथ्यापवादश्च आप्तशोकमिथ्यापवादौ तौ एव तमः पापं तयोः। आप्तस्य स्वजनयादवस्य प्रसेनस्य मृत्युजनितशोकरूपं पापं तस्य। तथा स्यमन्तकापहरणस्य मिथ्यापवादरूपं पापं तस्य। एतयोर्द्वयोः पापयोः अलं पर्याप्तं शान्तिं वितताना। मणिकन्यकयोः प्रापणेन अपवादद्वयात् स मुक्तोऽभूदिति भावः ॥ वसन्ततिलका ॥१९॥

मुधाऽनवद्येऽप्यभिशापदानादपण्डितंमन्य विरुद्धमानी ॥
सत्राजिदप्यात्मसुतां व्यतारीत्कृष्णाय कृष्णायतकेशपाशाम् ॥२०॥

अन्वयः—अनवद्ये अपि मुधा अभिशापदानात् अपण्डितंमन्यः विरुद्धमानी सत्राजित् अपि कृष्णायतकेशपाशाम् आत्मसुतां कृष्णाय व्यतारीत् ॥

व्याख्या—मुधेति ॥ अनवद्येऽपि—'वद व्यक्तायां वाचि'। वदतीति वद्यं स्तुत्यम्। न वद्यम् अवद्यं पापम्। न अवद्यः अनवद्यः निर्दोषो निष्पापः। तस्मिन्। 'अवद्यपण्यवर्यागर्ह्य...' इत्यनेन 'यत्' एव गर्ह्ये, न तु क्यप्। निर्दोषे अपि। **मुधा** वृथा **अभिशापदानात्** दोषारोपणात्। **अपण्डितंमन्यः** पण्डितम् आत्मानं मन्यतेऽसौ पण्डितंमन्यः। 'आत्ममाने खश्च' इत्यनेन खः। 'अरुर्द्विष ..' इति मुम्। न पण्डितंमन्यः अपण्डितंमन्यो मूर्ख इत्यर्थः। अस्मिन् प्रसेनहृतौ स्यमन्तकमणिहरणे च कर्मणि श्रीकृष्णोपरि वृथा दोषारोपादात्मानमपण्डितमविवेकिनं मन्यमानः। तथा **विरुद्धमानी** विरुद्धं प्रतिकूलं मन्यतेऽसौ विरुद्धमानी। 'मनः' इति सूत्रेण णिनिः। एतद् दोषारोपात् प्रतिकूलोऽसौ **सत्राजिदपि अपी**त्यनेन यथा जाम्बवान् तथा सत्राजिदपि **कृष्णायतकेशपाशाम्** कृष्णा आयता दीर्घाः केशपाशा वेणी यस्याः सा ताम्। **आत्मसुतां** सत्यभामां **कृष्णाय** श्रीकृष्णाय **व्यतारीत्** ददौ। केशेषु पाशपदसंयोगात् सत्यभामाया भर्तृप्रेमबन्धनचातुर्यं दर्शयतीति भावः ॥ उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

आत्मानं प्रति पूर्वमादृतसुतादानप्रतिज्ञस्य ता-
मुद्यम्यानुभुजद्वयेन हृदयेनाऽऽलिङ्ग्य पद्भ्यां गृहम् ॥

गत्वा दत्तवतोऽच्युताय वदनं चान्यत्ततोऽङ्गं रुषा
द्वेधाऽन्योन्यविरुद्धकृच्छतधनुश्चक्रेऽथ सत्राजितः ॥२१॥

अन्वयः—पूर्वम् आत्मानं प्रति भुजद्वयेन उद्यम्य हृदयेन आलिङ्गय आदृतसुतादानप्रतिज्ञस्य; ततः अनु अन्यच्च पद्भ्यां गृहं गत्वा ताम् अच्युताय दत्तवतः सत्राजितः; अथ शतधनुः अन्योन्यविरुद्धकृत् वदनम् अङ्गम् च रुषा द्वेधा चक्रे ॥

व्याख्या—आत्मनमिति ॥ **पूर्वं** प्रथमत एव । **आत्मानं** मां शतधन्वा **प्रति भुजद्वयेनोद्यम्य** उन्नीय, **हृदयेनाऽऽलिङ्ग्य,** मां दोर्भ्यामुन्नीयाऽऽश्लिष्यापि वञ्चितोहमिति शेषः । **आदृतसुतादानप्रतिज्ञस्य** आदृतम् आदरेण संश्रुतं सुताया दानं तस्मिन् प्रतिज्ञा यस्य स तस्य, अथवा आदृता सुतादानप्रतिज्ञा येन स तस्य ।—स्वं प्रति निजकन्यादानाय कृतवचनस्य **सत्राजितः** । **ततः अनु अन्यच्च** तत्पश्चात् न केवलमिदम् अन्यदपि यत् । **पद्भ्यां गृहं गत्वा ताम् अच्युताय दत्तवतः,** तस्य अच्युतस्य गृहं पादचारेण गत्वा श्रीकृष्णाय तस्या भामायाः सम्प्रदानं कृतवतः **सत्राजितः** । तस्मै श्रीकृष्णाय विशेषादर प्रदर्शकस्य इति भावः । **अथ शतधनुः** एतस्मात् कारणात् स शतधन्वा **अन्योन्यविरुद्धकृत्** अन्योन्यं प्रति विरुद्धं विपरीतं करोतीति अन्योन्यविरुद्धकृत् अत्र कृञः क्विप् । परस्परं विपरीताचरणं कुर्वत् **वदनम् अङ्गम् च रुषा** क्रोधेन **द्वेधा चक्रे** । तस्य शिरो देहात् पृथक् चक्रे ॥ वचनस्य कृतेश्च परस्पर विरुद्धव्यवहारात् मिथ्याभाषणपरं वदनं तथा दोषौ पादौ च याभ्यां विरुद्ध कर्म समाचरितं तादृशम् अङ्गं कृष्णप्रवणं दृष्ट्वा वदनम् अङ्गं च द्वेधा चक्रे इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

श्वशुरहननतप्तौ रामकृष्णौ नृशंसं
द्युमणिमणिमपीच्यं मुष्टिपीडं हरन्तम् ॥
अनुसमयतिषातां सत्यभामाक्षिवारा
युवतिनयनमष्यां कर्तुमादेशमस्य ॥२२॥

अन्वयः—श्वशुरहननतप्तौ रामकृष्णौ अपीच्यं द्युमणिमणिं मुष्टिपीडं हरन्तं नृशंसम् अनु युवतिनयनमष्यां सत्यभामाक्षिवारा अस्य आदेशं कर्तुम् समयतिषाताम् ॥

व्याख्या—श्वशुर इति ॥ श्वशुरहननतप्तौ श्वशुरस्य सत्राजितः हननेन वधेन तप्तौ सन्तापितौ **रामकृष्णौ । अपीच्यं** सुन्दरम् । **द्युमणिमणिं** द्युमणेः सूर्यस्य मणिः तम् । स्यमन्तकमणिम् । **मुष्टिपीडं हरन्तं** । मुष्टिना पीडा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा । अथवा मुष्टिना पीडं धृतं मुष्टिपीडम् । 'समासत्तौ' इत्यनेन तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् । मुष्टिना पीडयित्वा धृत्वा इत्यर्थः । हरन्तं हरणं कृतवन्तम् । नृशसं घातुकम् । **अनु** पश्चात् । **युवतिनयनमष्याम्**, युवतीनां नयने या मषी कज्जलं तस्याम् । गृहे तिष्ठन्तीनां रुदतीनां स्त्रिया नयनकज्जले । **सत्यभामाक्षिवारा** सत्यभामाया अक्षिवारा अश्रुभिः । **अस्य** हतकस्य शतधन्वनः । **आदेशं कर्तुं** वधादेशं लिखितुम् । **समयतिपातां** सम्यक् यत्नं चक्रतुः । 'यती प्रयत्ने' लुङि अन्यपुरुषस्य द्विवचनम् ॥ मालिनीवृत्तम् ॥ ननमयययुतेयं मालिनी भोगि लोकैः ॥ २२ ॥

अक्रूरे न्यस्तरत्नः सपदि शतधनुः प्राणपान्थाध्ववृक्षो
विच्छायो धावनेच्छुर्निझितपरिकरः कृष्णवर्त्मानुषङ्गात् ॥
अन्तस्तापं विवृण्वन्ननु विपुलतरं मण्यभावैकहेतो-
रश्वस्थोऽस्वस्थचित्तोऽशरण इव बभौ स्वःस्थले गन्तुकामः ॥२३॥

अन्वयः—सपदि अक्रूरे न्यस्तरत्नः शतधनुः प्राणपान्थाध्ववृक्षः विच्छायः निझितपरिकरः कृष्णवर्त्मानुषङ्गात् धावनेच्छुः; ननु विपुलतर अन्तस्तापं विवृण्वन्, मण्यभावैकहेतोः अश्वस्थः, स्वःस्थले गन्तुकामः, (तदपि) अशरण इव अस्वस्थचित्तः बभौ ॥

व्याख्या—अक्रूरे इति ॥ सपदि अक्रूरे न्यस्तरत्नः तत्कालमेव त्वरया अक्रूरसकाशे स्थापितरत्नः । अक्रूराय मणिं दत्वा इत्यर्थः । स **शतधनुः** । कथंभूतः ? **प्राणपान्थाध्ववृक्षः** प्राणा एव पान्थाः पथिकाः तेषाम् अध्ववृक्षः । अध्वनि वृक्षः अध्ववृक्षः । मार्गे आश्रयभूतकेवलप्राणसहायकः । किन्तु अधुना **विच्छायो** विगता छाया यस्मात् सः । आश्रयहीनः । यथा निष्पत्राध्ववृक्षाः छायया पथिकान् तोषं दातुमसमर्थाः तद्वत् स शतधनुर्निजप्राणेभ्यो धैर्यं दातुमसमर्थः । प्राणानां जिगमिषुत्वात् पान्थसादृश्यम् । पुन**र्निझितपरिकरो** निझितः त्यक्तः परिकरो बान्धवादिपरिवारो यस्य सः । त्यक्तबान्धवः । अथ च निझितः शिथिलः परिकरः कटिबन्धो यस्य सः । हतोत्साह इत्यर्थः । किं कारणम् ? **कृष्णवर्त्मानुषङ्गात्** कृष्णं कुटिलं वर्त्म मार्गः तस्याऽनुषङ्गात् संसर्गात् । कठिनमार्गेण गमनात् । अथ वा कृष्णेन श्रीकृष्णेन कृतं वर्त्म अनुक्रमणं तस्याऽनुषङ्गः तस्मात् । श्रीकृष्णः

सेयं तपस्येति मतं मम’ इति वचनात् प्राप्तयौवनावस्थया। **लयादि** लय आ
र्यत्र तत् लयादि गीतनृत्यवादित्रादि। **सकलं कलम्**–सकलानि श्रुतिद्व
सुभगानि मधुराणि कलानि एककालेनैव **परिहृतं** त्यक्तम्। अथवा क
अव्यक्तम् अस्पष्टमिति कृत्वा त्यक्तम्। गृहीतं किमिति पक्षे **मनोरथभृता** मनोर
अभिलाषं बिभर्ति सा मनोरथभृत् तया। कृष्णप्राप्तिरूपाभिलाषधारिण्या। **त**
वनितया युवत्या। **अमृतालघुघृणम्** अमृतं च अलघुश्च घृणा च यस्
तत् अमृतालघुघृणम् तत्। बहुव्रीह्यन्ते नपुंसकम् अथवा ‘स नपुंसकम्’ इ
सूत्रेण समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकंस्यादिति परवल्लिङ्गापवादः। तथा च प्र
पदोक्तस्य बहुप्रकृतिकत्वात् नपुंसकत्वं सिध्यति। सत्यमहाकारुण्ययुक्तम्। **वि**
मनो हृतम् एतादृशी सा श्रीकृष्णचित्तमहार्षीत्।

नृत्यगीतवाद्यादिकलानां प्रावीण्यं कृष्णप्राप्तिरूपकर्मसाधकं नेति कृत्वा त
त्यक्तम्। तथा च सत्यत्वबृहद्दयाभावधारकं प्रभुमनः तदेवानुध्यायन्ती हृतवत
भावः॥ जलोद्धतगतिर्वृत्तम्। रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः॥२६॥

व्याजेन केनचिदथो पुरि पाण्डवानां
तिष्ठन् कियद्दिनममीषु निगूढहार्दः॥
सख्या समं यदुपतिर्मृगयाछलेन
क्रीडन्वने सपदि तां प्रणिनाय भार्य्याम्॥२७॥

अन्वयः—अथो निगूढहार्दः केनचित् व्याजेन पाण्डवानां पु
अमीषु कियद्दिनं तिष्ठन्, वने सख्या समं मृगयाछलेन क्रीडन् यदुप
तां भार्यां प्रणिनाय।

व्याख्या—व्याजेनेति॥ अथो प्रभोश्चित्ताकर्षणादनन्तरम्। **निगूढह**
निगूढम् अन्तर्मनस्यव्यक्तं स्थितं हार्दं प्रेमा यस्य सः। हृदयस्य इदम् ह
‘अण्’ प्रत्ययः। तया प्रेम्णाऽऽकृष्टः श्रीकृष्णः। **केनचिद् व्याजेन** अ
प्सितार्थसिद्ध्यर्थं किमपि लक्ष्यं कृत्वा। **पाण्डवानां पुरि** हस्तिनापुर्याम्। **अ**
पाण्डवेषु **कियद्दिनं तिष्ठन्** कतिपयानि दिनानि वसन्। **वने सख्या समं** अ
सह **मृगयाछलेन** व्याजेन **क्रीडन्** विचरन्नित्यर्थः। **यदुपतिः** श्रीकृ
तां भार्यां प्रणिनाय तां कालिन्दीं पत्नीरूपेण स्वीचकार द्वारकां निनाय च। ‘उप
दसमासेऽपि णोपदेशस्य’ इत्यनेन णत्वम्, प्रणिनाय॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥२

भावं चेतसि रुक्मिवत्प्रदधतौ दुर्योधने चेदिराट्–
तुल्येऽयोजयतां स्वसारमनघां विन्दानुविन्दौ यदा

वैदर्भीमिव तत्परां निजयुजाऽवप्रेषिताप्तामपि
स्नेहेनाहृत हृष्टसुस्थसहजां सम्बन्धजेनाऽजितः ॥२८॥

अन्वयः—चेदिराट्तुल्ये रुक्मिवत् भावं चेतसि प्रदधतौ विन्दानुविन्दौ अनघां स्वसारं यदा दुर्योधने अयोजयताम् (तदा) अजितः वैदर्भीमिव निजयुजा सम्बन्धजेन स्नेहेन तत्पराम् अवप्रेपिताप्ताम् हृष्टसुस्थसहजाम् अपि अहृत ॥

व्याख्या—मित्रविन्दापरिणयमाह—**भावमिति** ॥ **चेदिराट्तुल्ये** चेदीनां राजा चेदिराजः 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इत्यनेन 'टच्'। चेदिराजेन शिशुपालेन तुल्ये सदृशे, चेदिराट् इत्यत्र 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' 'इत्यनेन षः', षस्य जश्त्वेन चर्त्वम् । **रुक्मिवत् भाव चेतसि प्रदधतौ** यथा रुक्मी स्वभगिनीं शिशुपालाय दातुं यं भावम् आनुकूल्यं दधार तमेव भाव मनसि प्रदधतौ **विन्दानुविन्दौ**। **अनघां** निष्पापां **स्वसारं** निजभगिनीं मित्रविन्दामित्यर्थः। **यदा दुर्योधने अयोजयताम्** यदा तां दुर्योधनाय दातुं प्रयत्नवन्तौ बभूवतुः। तदा **अजितः** स श्रीकृष्णः। अजित इत्यनेन प्रभोः श्रीकृष्णस्य अजय्यत्वम् तथा विन्दानुविन्दयोः पराभवो दर्शितः। **वैदर्भीमिव** रुक्मिणीमिव कृष्णप्राप्त्यर्थं **निजयुजा सम्बन्धजेन, स्नेहेन, तत्पराम्** आत्मानं प्रति वांछिकानुरागयुक्तस्नेहसम्बन्धेनासक्ताम्। **अवप्रेषिताप्ताम्**। अव सन्निकृष्टे। अवप्रेषित आप्तः प्रत्ययितो विश्वासार्हपुरुषो यया सा ताम्। कृष्णं प्रति दूतप्रेषणं कुर्वतीं। **हृष्टसुस्थसहजाम्** हृष्टा प्रसन्ना, सुस्था कुशलाऽऽरोग्ययुक्ता या विन्दानुविन्दयोः सहजा भगिनी तामपि अहृत जहार, हृतवान्॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥२८॥

स्त्रीजुष्टोऽपि क्ष्मापतिं नाग्निजित्कं कन्यां देवोऽयाचतापूर्वलब्धः ॥
इभ्यो ज्योतिष्टोमदीक्षामुपेतो वित्तं प्रीत्येवात्मनोप्यूनरिक्थम् ॥२९॥

अन्वयः—इभ्यः ज्योतिष्टोमदीक्षाम् उपेतः अपूर्वलब्धः देवः स्त्रीजुष्टोऽपि आत्मनोप्यूनरिक्थं क्ष्मापतिं नाग्निजित्कं वित्तमिव कन्यां प्रीत्या अयाचत ॥

व्याख्या—**स्त्रीजुष्ट इति** ॥ **इभ्यः** श्रिया विराजितो धनी इत्यर्थः। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः। **ज्योतिष्टोमदीक्षाम् उपेतः** ज्योतिष्टोमयागस्य दीक्षा व्रतचर्या ताम्। उपेतः उपगतः। भविष्ययागं कर्तुं, दीक्षित इत्यर्थः।

' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति श्रुतेः । **अपूर्वलब्धः** अपूर्वं पुण्यं लब्धं प्राप्तं येन सः । पुण्यात्मा । सर्वतया सुसम्पन्न इत्यर्थः । पक्षे **यो न पूर्वं** लब्धः सः । अप्राप्तविषयो **देवः** श्रीकृष्णः । **स्त्रीजुष्टोपि** स्त्रिया जुष्टः स्त्रीजुष्टः अपूर्वया रुक्मिणीसदृश्या भार्यया सङ्गच्छमानोऽपि । **आत्मनोप्यूनरिक्थम्** आत्मनोऽपि निजस्यापि ऊनरिक्थम् ऊनं न्यूनं रिक्थं धनं यस्य स ऊनरिक्थस्तम् । ' रिक्थमृक्थं धनं वसु ' इत्यमरः । निजात् हीनधनमपि **क्ष्मापतिं नाग्निजित्कम्** एतत्संज्ञं भूपतिम् । **वित्तमिव कन्यां प्रीत्या अयाचत** यथा ज्योतिष्टोमकर्ता सम्राट् माण्डलिकेभ्यो राजभ्यो यज्ञार्थं धनं याचते तद्वदत्रासौ ज्योतिष्टोमदीक्षामुपेतः श्रीकृष्णः तस्मात् आत्मनो धनहीनात् नाग्निजित्कात् वित्तार्थे धनरूपिणीं तस्य कन्या नाग्निजितीमेव प्रीत्या अयाचत इति भावः ॥ शालिनी वृत्तम् ॥२९॥

सत्सामुद्रिकचिह्नसूचितमिलत्सप्तान्यमुख्याङ्गना–
दृक्पातानिव सप्तदुर्धरतरांश्चेद्गोवृषाञ्जेष्यति ।
तासां तर्ह्यवशीभवन्स्वतनुजामारंस्यतेऽसौ ममे–
त्येवं ज्ञातुमिवादृतोस्य समयः कृष्णेन संसाधितः ॥३०॥

अन्वयः — ' सत्सामुद्रिकचिह्नसूचितमिलत्सप्तान्यमुख्याङ्गनादृक्पातान् इव मम सप्तदुर्धरतरान् गोवृषान् जेष्यति चेत् तर्हि असौ तासाम् अवशीभवन् स्वतनुजाम् आरंस्यते ' इत्येवं ज्ञातुमिव अस्य आदृतसमयः कृष्णेन संसाधितः ॥

व्याख्याः—सत्सामुद्रिकेति ॥ सत्सामुद्रिकचिह्नसूचितमिलत्सप्तान्यमुख्याङ्गनादृक्पातान् इव—सत्सामुद्रिकचिह्नानि अङ्गोपाङ्गेषु शुभलक्षणानि तैः सूचितं दर्शितं तेन मिलन्त्यः सप्तान्यमुख्याङ्गनाः सप्तेतरप्रधानस्त्रियः तासां दृक्पाता दृष्टिक्षेपाः तान् इव । **मम सप्तदुर्धरतरान्** दुर्दान्तान् **गोवृषान्** श्रेष्ठवृषभान् **जेष्यति चेत्** । य एतादृशान् वृषभान् जेतुं समर्थो भविष्यति चेत् । दाम्ना बद्धान् करिष्यतीत्यर्थः । **तर्हि असौ** स एव । **तासाम् अवशीभवन्** च्वि प्रयोगः । तासां निजसप्तभार्याणां वशं न गत्वा । **स्वतनुजाम् आरंस्यते** ममैव कन्यायां स्मृतिपूर्वकेण प्रीतिं करिष्यतीति । आरंस्यते इत्यत्र ' आ ' इति अङितस्य ग्रहणं न तु ' ङिदन्तस्य आङस्य ' अतः आत्मनेपदमेव योग्यम् । आ एवं किल तत् इति वत् अव्ययम् । ' व्याङ्परिभ्योरमः ' इति सूत्रस्य व्याप्तिर्न भवति । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ अत्र ' आ ' स्मरणे । **इत्येवं ज्ञातुमिव** एतत् प्रकारेण तस्य नागजिन्नृपस्य मनोदयं ज्ञात्वैव किम् । **अस्य** भूपते**रादृतसमयः**

पणेनानुबद्धो शपथाचारः। "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। **कृष्णेन संसाधितः** पूर्णत्वं नीतः। 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मात् निष्ठा। गोवृषान्विजित्य तस्य कन्यामुद्वहत् इत्यर्थः॥ सप्तबलीवर्दानां सामुद्रिकशास्त्र-प्रदर्शितशुभलक्षणानां सप्तान्यमुख्यांङ्गनाकटाक्षाणा तुल्ययोगित्वं प्रदर्शितं कविना। यदि कश्चित् पुरुषः तान् वृषभश्रेष्ठान् जेष्यति तर्हि स पुरुषः स्वस्यान्यसप्तस्त्रीषु सतीषु अपि मम कन्यामेव स्नेहभाजं करिष्यतीति भावः॥३०॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

सन्तर्दनप्रभृतिभिः सहजैस्तु रुक्मि-
विन्दानुविन्दकलितामपकीर्त्तिमिद्धाम्॥
स्पष्टं सुधीभिरसहैः श्रुतिकीर्तिजातै-
र्दत्तांस्वयं स भगवान्भगिनीं च वव्रे॥३१॥

अन्वयः—रुक्मिविन्दानुविन्दकलिताम् इद्धाम् अपकीर्तिम् स्पष्टम् असहैः श्रुतिकीर्त्तिजातैः सन्तर्दनप्रभृतिभिः सहजैः सुधीभिः तु स्वयं दत्तां भगिनीम् स भगवान् वव्रे च॥

व्याख्या—सन्तर्दनेति॥ **रुक्मिविन्दानुविन्दकलिताम्** रुक्मी च विन्दश्च अनुविन्दश्च रुक्मिविन्दानुविन्दाः तैः कलिता सम्पादिता ताम्। **इद्धाम् अपकीर्तिम्** रुक्म्याद्यैर्निजनिजभगिन्या उपयमे सम्पादिता या ज्वलितापकीर्तिः ताम्। **स्पष्टम्** यथा स्यात् तथा विस्पष्टम् **असहैः** सोढुमसमर्थैः। **श्रुतिकीर्ति-जातैः** श्रुतिकीर्त्यारेवत् संज्ञकायाः कृष्णपितृष्वसुर्जाताः श्रुतिकीर्तिजाताः तैः। श्रुति-कीर्तिपुत्रैः। **सन्तर्दनप्रभृतिभिः सहजैः** सहजायन्ते ते सहजाः तैः, सन्तर्दनादि-भ्रातृभिः। कथंभूतैः? **सुधीभिः** सुज्ञैः **तु स्वयं दत्तां भगिनीं** भद्रानाम्नीं कैकेयीं केकयदेशोत्पन्नां **स भगवान्** श्रीकृष्णो **वव्रे** उपयेमे च॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥३१॥

साम्यं चिराय लभतामिह सद्रमायाः
पादेर्पणान्मधुभिदस्तनयां स्वकीयाम्।
इत्थं धिया पणमिषात्स च मद्रराजो
मद्रङ्करः किल ददावथ लक्ष्मणाख्याम्॥३२॥

अन्वयः—'स्वकीयां तनयां मधुभिदः पादेऽर्पणात्, इह सद्रमायाः साम्यं चिराय लभताम्'; इत्थं धिया स च मद्रङ्करः, मद्रराजः पणमिषात् लक्ष्मणाख्यां किल ददौ॥

व्याख्या—साम्यमिति ॥ स्वकीयां तनयाम् निजकन्याम् । **मधुभिदः** 'भिदिर् विदारणे' मधुम् एतत् संज्ञं दैत्यं भिनत्तीति मधुभिद् । कर्मण्युपपदे धातोः क्विप् । तस्य मधुभिदः श्रीकृष्णस्य । **पादेऽर्पणात्** चरणे अर्पणात् विवाहे सम्प्रदानादित्यर्थः । **इह सद्रमायाः साम्यं चिराय लभताम्** इहाऽस्मिन् कर्मणि श्रीदेव्या लक्ष्म्याः समानत्वं चिरकालाय भवेत् । लभतामिति विध्यर्थे 'लोट्।' **इत्थं धिया** इति विचारेण । **स च मद्रङ्करः** मद्रं भद्रं करोतीति मद्रङ्करः । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इत्यनेन खच् खित्वान्मुम् । पक्षे अण् मद्रकारः । **मद्रराजः,** स भद्रशीलो मद्राधिपतिरपि । **पणमिषात्** मत्स्यवेधनादिपणमिषात् । **लक्ष्मणाख्यां** लक्ष्मणानाम्नीं कन्याम् । **किल ददौ** श्रीकृष्णाय दत्तवान् ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३२॥

स्वीकर्तुं शरणार्थिभूपतिसुतास्तद्येयथामामिति
स्वोक्तं सत्यमथ द्विषद्गृहपथः सेव्यो न निस्तेजसा ।।
तस्माद्द्रागरिसम्पदोपहरणीं दौर्गत्यवादांश्च मां
मन्ये भौमपुरं निनाय महिषीं नत्वर्थविच्छ्रीपतिः ।।३६।।

अन्वयः--ये यथा मामिति स्वोक्तं सत्यं स्वीकर्तुं, तत् शरणार्थिभूपतिसुताः स्वीकर्तुम्, अथ निस्तेजसा द्विषद्गृहपथः न सेव्यः, तस्मात् द्राक् अरिसंपदः, दौगत्यवादान् च अपहरणी मां महिषीम् अर्थवित् श्रीपतिः भौमपुरं नतु निनाय इति मन्ये ।।

व्याख्या—स्वीकर्तुमिति ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां स्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्गीतायां **स्वोक्तं** स्वयं श्रीकृष्णेन कथितं **तत्सत्यं स्वीकर्तुम्** तद्वचनं सत्यं कर्तुम् अतः **शरणार्थिभूपतिसुताः स्वीकर्तुम्** शरणं रक्षितारं । 'शरणं गृहरक्षित्रो'रित्यमरः । अर्थयन्ते कामयन्ते ता अर्थिन्यः । ताच्छील्ये णिनिः । शरणम् अर्थिन्यः भूपतीनां सुताः शरणार्थिभूपतिसुताः ताः । रक्षणार्थं याचमाना नृपकन्याः । भौमासुरबन्धनान्मोचयितुं प्रार्थ्यमाना नृपतिदारिकाः स्वीकर्तुम् । परिणयार्थमित्यर्थः । स्वीकर्तुमिति 'तुमन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया' मित्यनेन भविष्यदर्थे तुमुन् । **अथ निस्तेजसा** निर्गतं तेजो यस्मात् तेन । भा रहितेन इत्यर्थः । 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड् भा भारछविद्युतिदीप्तयः' इति 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु' इति चामरः । **द्विषद्गृहपथः** द्विषदो गृहं द्विषद्गृहं तस्य पन्थाः । शत्रुगृहमार्गो **न सेव्यो** नानुसर्तव्यः । भारहितेन जनेन शत्रुगेहमार्गानुसरणं नाशायैवेति कृत्वा । **तस्मादेव**कारणाद् **द्राक्** शीघ्रं भायुक्तः सन् तथा **अरिसंपदः** अरेः शत्रोः संपदः । शत्रुरिक्थानि तथा **दौर्गत्यवादान्** दुष्टा गतिर्दुर्गतिः तस्या भावो दौर्गत्यं तस्य वादास्तान् । स्त्र्यपहारकौलीनानि **अपहरणीम्**

अपाकर्तुं समर्थां **मां महिषीं** राज्ञीं भामामित्यर्थः। **अर्थवित्** अर्थमिङ्गितं वेत्तीति अर्थविदिङ्गितज्ञः मर्मज्ञो वा **श्रीपतिः** हरिः श्रीकृष्णः। भौमस्य पुरं तत् **भौमपुरं ननु** जातु **निनायेति मन्ये** इति कविरुत्प्रेक्षते। श्रीकृष्णः प्रयोजनानुसारेण वर्तते। स्त्रीसहायत्वात् स्वयपहारकौलीनं नैवस्पृशेत् तथा च जेतुः स्त्री यद्यदाकाङ्क्षते तत्तत्परा-भूतेन दातव्यमेव। अतः भायुक्तां मा भामा सत्यं निनायेति स्पष्टम्।। उत्प्रेक्षा-लङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।।३३।।

अथवा प्रिययाऽपि संयुतः किल यातः शरणं भयेषु नः।
उदरे धृतविश्वसञ्चयो न हि शक्तः किमिहावितुं सतीम्।।३४।।

अन्वयः--अथवा प्रिययाऽपि संयुत, भयेषु नः किल शरणम्। उदरे धृतविश्वसञ्चयः इह प्रिययाऽपि संयुतः यातः सतीम् अवितुं हि कि शक्तः न ?।।

व्याख्या—अथवेति।। प्रभोर्महिष्यासह शत्रुपुरगमनम् प्रकारान्तरेण उत्प्रेक्षते। **अथवा** स्त्रियासह गमनस्येदमपि कारणं सम्भवति। **प्रिययाऽपि संयुतः** स्त्रीसहितोपि यः प्रभुर्वैकुण्ठे प्रियया लक्ष्म्या सह रहसिस्थितोऽपि। **भयेषु** भयसम-येषु **नः** अस्माकं **किल शरणं** निश्चयेन रक्षिता। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। **उदरे धृतविश्वसञ्चयः** धृतो विश्वस्य अखिलजगतः सञ्चयः समूहो येन सः। यस्योदरे निखिलं ब्रह्माण्डमेव सञ्चितम्। एतादृशोऽसौ इह **प्रिययापि संयुतो यातः** इहभौमपुरप्रवेशे स्त्रीसहितोपि गतश्चेत्। तदा **सतीम् अवितुं हि किं शक्तो न** तां महिषीं रक्षितुं हि किं न समर्थः ?। समर्थः किल इत्यर्थः।। उत्प्रेक्षा।। वियोगिनी वृत्तम्।।३४।।

प्राकारपङ्क्तीः प्रविभिद्य तत्र दैत्यान्मुरादीन्प्रभुरादिदेवः।।
हत्वा बलौघेन महीसुतेन तेनान्वितांस्तत्प्रधनं जगाहे।।३५।।

अन्वयः—तत्र प्राकारपङ्क्तीः प्रविभिद्य, तेन महीसुतेन बलौघेन अन्वितान् मुरादीन् दैत्यान् हत्वा, आदिदेवः प्रभुः तत्प्रधनं जगाहे।।

व्याख्या—प्राकारपङ्क्तीरिति।। **तत्र** भौमपुरप्रवेशे। **प्राकारपङ्क्तीः प्रविभिद्य** प्राकारो वरणः पुरपरिवेष्टिताभेद्यभित्तिः। 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः। प्राकाराणां पङ्क्तय आवलयः ताः प्राकारपङ्क्तीः प्रविभिद्य भेदयित्वा चूर्णयित्वा। **तेन महीसुतेन** भौमासुरेण। **बलौघेन अन्वितान्** साहाय्यार्थ-दत्तमहासैन्येन सहितान्, अनुगतान् **मुरादीन् दैत्यान् हत्वा**। **आदिदेवः प्रभुः**

श्रीकृष्णः। **तत्प्रधनं जगाहे** तेन भौमेन दत्तं प्रधनं युद्धं तत्प्रधनं जगाहे। भौमासुरेण सह युद्धरतो बभूव। 'युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्' इत्यमरः। अथवा प्रकृष्टं धनं तत् प्रधनं युद्धे जितं धनम्। अरिसंपद्मपहरणे निमग्नो बभूव इत्यर्थः॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥३५॥

विप्राकारं स्वमपि चकाराऽन्यार्थे वैरोचन्यध्वरवरमेतुम्॥
सोऽयं स्वार्थं रिपुपुरमीदृग्सत्वाधारोऽकृत किमिवेदं चित्रम्॥३६॥

अन्वयः—अन्यार्थे वैरोचन्यध्वरवरम् एतु स्वमपि बिप्राकारं चकार। सोऽयं सत्वाधारः स्वार्थम् एतु रिपुपुरम् ईदृक् विप्राकारम् अकृत इदं किमिव चित्रम्॥

व्याख्या—विप्राकारमिति॥ अन्यार्थे अन्यस्य अर्थः प्रयोजनं तस्मिन्। देवानामुपकारं कर्तुम्। योहरि**र्वैरोचन्यध्वरवरम्**। विरोचनस्य अपत्यं पुमान् वैरोचनिः। 'अत इञ्' इत्यनेन इञ्। तस्य वैरोचनेर्बलिदैत्यस्य अध्वरवरं यागश्रेष्ठम् **एतुं** गन्तुं **स्वमपि** आत्मानमेव **विप्राकारं चकार** विप्रस्य ब्राह्मणस्य आकारो देहो यस्य स तम्। विप्राकारं द्विजदेहं वामनरूपं चकार। **सोऽयम्**अत्र स एव हरिः श्रीकृष्णः **सत्वाधारः** सत्वानां प्राणिनां आधारः एकमात्रावलम्बः सत्वाधारः। 'सत्वमस्त्रीतु जन्तुषु' इत्यमरः। कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो बलवान् इत्यर्थः। **स्वार्थम् एतुम्** आत्मनोऽर्थे प्रयोजनं सम्पादयितुम्। षोडशसहस्रस्त्रीविमोचनार्थं, परिणयार्थं वा। **रिपुपुरं** भौमपुरम् **ईदृक् विप्राकारम् अकृत** विगतः **प्राकार**श्चिह्नं यस्य तत् विप्राकारं तत्। शून्यमिति यावत्। नष्टमित्यर्थः। अकृत कृतवान्। **इदं किमिव चित्रम्** इदम् आश्चर्यं न किमपि। अर्थापत्तिरलङ्कारः। कैमुत्येनार्थ संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते॥ जलधरमाला वृत्तम्, अब्ध्यङ्गैः स्याज्जलधरमालाम्भौस्मौ (४–८)॥३६॥

प्राणेशमक्षततनुं स्वकटाक्षतोऽपि
तीक्ष्णेऽरिशस्त्रनिचये प्रविलोक्य भामा॥
औज्झद्द्विजाग्न्यकुशशूकविरुग्णपाद–
घातव्यथासहनविस्मयभारमारात्॥३७॥

अन्वयः—स्वकटाक्षतः अपि तीक्ष्णे अरिशस्त्रनिचये प्राणेशम् अक्षततनु विलोक्य, भामा द्विजाग्न्यकुशशूकविरुग्णपादघातव्यथासहनविस्मयभारम् आरात् औज्झत्॥

व्याख्या—प्राणेशमिति ॥ स्वकटाक्षतोऽपि तीक्ष्णेऽरिशस्त्रनिचये अपाङ्गदर्शनेन निजनेत्राघातादपि तीक्ष्णतरे शस्त्राघाते सति, **प्राणेशं** कान्तं श्रीकृष्णम्। **अक्षततनुम्** न क्षता छिन्ना तनुर्देहो यस्य स, अक्षततनुस्तम्, **विलोक्य भामा** महिषी सत्यभामा। **द्विजाग्र्यकुशशूकविरुग्णपादघातव्यथासहनविस्मयभारम्** द्विजाग्र्यस्य मुनिश्रेष्ठस्य भृगुऋषेः कुशशूकैः (कुशः तृणविशेषः तस्य शूकः सूची) कुशसूचिभिर्विरुग्णः त्रुटितकण्टकविच्छिन्नः पादश्चरणस्तस्य घातः प्रहारः तस्मात् व्यथा पीडा तस्याः सहनं मर्षणं तस्य विस्मय आश्चर्यं तस्य भारो गुरुत्वं तम् यथा स्यात् तथा। **आरात्** दूरे **औज्झत्** तत्याज। 'उज्झ उत्सर्गे' लङि औज्झत्।

प्रभोर्हृदये कुशकण्टकैर्विच्छिन्नपदा य आघातो भृगुऋषिणा कृतः तस्य कथं वल्लभेन श्रीपतिना कथं परिसोढा इति विस्मिता भामा अत्र युद्धे तीक्ष्णे शस्त्राघातेऽपि तम् अक्षततनुं निरीक्ष्य तत् विस्मयभारं त्यक्तवती इति भावः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥३७॥

तैस्तैः शस्त्रप्रहारैस्तृणसममचिरादूर्ध्वशोषं विशुष्को
भौमः सैन्येन साकं गलितबलमदः क्षुद्रनाशं ननाश।
श्रीशोऽथ क्ष्मेशकन्याः प्रसृमरवरणस्रक्ततीः सत्कटाक्ष-
व्याजाद्गृह्णन्निजाङ्के स्वपुरमुपदिवि प्राहिणोद्याप्ययानैः॥३८॥

अन्वयः—तैः तैः शस्त्रप्रहारैः सैन्येन साकं गलितबलमदः भौमः, अचिरात् तृणसमम् ऊर्ध्वशोषं विशुष्कः क्षुद्रनाशं ननाश। अथ श्रीशः सत्कटाक्षव्याजात् प्रसृमरवरणस्रक्ततीः निजाङ्के गृह्णन् क्ष्मेशकन्याः याप्ययानैः उपदिवि स्वपुरं प्राहिणोत्॥

व्याख्या—तैस्तैरिति ॥ तैस्तैः शस्त्रप्रहारैः तैश्चक्रगदादीनां नानाघातैः। **सैन्येन साकं** सैन्यैःसह। **गलितबलमदः** गलितो नष्टो बलस्य मदो दर्पो यस्य सः। **भौमो** नरकासुरः। **अचिरात्** शीघ्रमेव। **तृणसमम् ऊर्ध्वशोषम्** 'ऊर्ध्वे शुषिपूरोः' इत्यनेन ऊर्ध्वे कर्तरि 'णमुल्'। ऊर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यति इत्यर्थः। यथा तृणं उपरिष्ठादधोऽधः शुष्यति तद्वद्। **विशुष्कः** सत्वहीनः सन्। **क्षुद्रनाशं ननाश** 'कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः।' 'कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोगः'। इत्यनेन कर्तरि णमुल्। क्षुद्र इव नाशं नश्यति इत्यर्थः। कीटपतङ्गवत् नाशं गतः। **अथ** तदनन्तरम्। **श्रीशः** श्रीकृष्णः **सत्कटाक्षव्याजात्** शोभनः कटाक्षः कश्चित् तिर्यक् अपाङ्गदृष्टिः, तस्य व्याजात् मिषात्। **प्रसृमरवरणस्रक्ततीः** प्रसृमरा प्रसारिता, वरणा वरणार्था, या स्रक्ततिः ताः।

वरितुं प्रसारिता याः पुष्पमालानां पङ्क्तयः ताः। भौमासुरकारागारात् सहस्रशो विमुक्तभूपतिसुतानां निजकटाक्षमिषात् वरितुं प्रसारिता मालापङ्क्तीः। **निजाङ्गे गृह्णन्** स्वीकुर्वन्। **क्ष्मेशकन्याः** ता भूपसुताः, **याप्ययानैः** गमनयोग्यैः शिबिकादिभिः। 'शिबिकायाप्ययानं स्यादित्यमरः।' **उपदिवि**। अव्ययम्। स्वर्गतुल्यं स्वपुरं द्वारकां **प्राहिणोत्** प्रेषयामास ॥ स्रग्धरा छन्दः ॥३८॥

तत्पदे तत्सुतं देवो हस्तवर्त्तमवीवृतत् ॥
सोऽपि वासांसि रत्नानि हस्तग्राहमजिग्रहत् ॥३९॥

अन्वयः—देवः तत्पदे तत्सुतं हस्तवर्त्तम् अवीवृतत्। सोऽपि वासांसि रत्नानि हस्तग्राहम् अजिग्रहत् ॥

व्याख्या—तत्पद इति ॥ **देवः** श्रीकृष्णः। **तत्पदे** तस्य पदं तत्पदं तस्मिन् तस्य भौमासुरस्यैव राजपदे। **तत्सुतं** तस्य भौमस्य पुत्रम्। **हस्तवर्त्तम्** 'हस्तेवार्तिग्रहोः' इत्यनेन हस्तार्थे करणे णमुल्। हस्तेन वृत्वा इत्यर्थः। **अवीवृतत्** वृतु वर्तने इत्यस्मात् प्रयोजकव्यापारहेतुना धातोर्णिच्। वर्तमानं प्रैरयत् अवीवृतत्। देवः तत्सुतं हस्तेन धृत्वा राजपदे प्रातिष्ठिपत् इत्यर्थः। **सोऽपि** स पुत्रोऽपि। **वासांसि रत्नानि च हस्तग्राहम्,** अत्रापि णमुल्। हस्तेन गृहीत्वा **अजिग्रहत्**। 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मात् 'णिच्' हस्तेन **ग्रहीतुं** स्वीकर्तुं प्रैरयत् अजिग्रहत्। स भौमपुत्रोऽपि देवं श्रीकृष्णं वस्त्रभूषणानि स्वीकर्तुं हस्तेन प्रैरयत् इत्यर्थः ॥ हस्तग्राहपदं ग्रहीतुरनिच्छां प्रकटय्य दातुरिच्छाबलीयस्त्वं द्योतयति तेन कौलीनं नाभूदित्यर्थः। अतो हस्तवर्तं तथा हस्तग्राहमिति विशेषणाभ्यां प्रयुक्तः परिकरालङ्कारः ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥३९॥

द्विजवरयुतः पत्नीजुष्टः स्वधर्मपथे स्थितः
सपदि नरकं प्रोज्झित्याऽऽरात्सुधीरुपरि व्रजेत् ॥
इति विशदयन्भावं भामान्वितो यमराजसात्-
कृतधरणिजस्ताक्ष्यारूढोऽसुरद्विडगाद्दिवम् ॥४०॥

अन्वयः—'द्विजवरयुतः पत्नीजुष्टः स्वधर्मपथे स्थितः सुधीः नरकं सपदि प्रोज्झित्य आरात् उपरि दिवं व्रजेत्' इति भावं विशदयन् ताक्ष्यारूढः भामान्वितः यमराजसात्कृतधरणिजः असुरद्विट् दिवम् अगात् ॥

व्याख्या—द्विजवरेति ॥ द्विजवरयुतः द्विजवरेण सच्छीलब्राह्मणेन युतः संयुक्तः। सद्विजसमागमेन सुसंयुक्तः। **पत्नीजुष्टः** मद्वर्तनायाः पत्न्याः समागमेन सुशोभितः। **स्वधर्मपथे स्थितः** स्वधर्म एवाचरितः, सन्मार्गे रतः। एतादृक् **सुधीर्विद्वान्** बुधः। **नरकं सपदि प्रोज्झित्य** त्यक्त्वा, **आरात् उपरि दिव** स्वर्गं व्रजेत्। नरकमगत्वा, उपरि स्वर्गमेव गच्छेत्। **इति भावं विशदयन्** एतादृशमभिप्रायं स्वानुवर्तनेन स्पष्टीकुर्वन्निव। द्विजवरयुतो द्विजवरेण श्रेष्टपक्षिणा गरुडेन युतः, **तार्क्ष्यारूढो** गरुडोपरि संस्थितः। पत्नीजुष्टो **भामान्वितो** भार्यासत्यभामासहितः। **यमराजसात्कृतधरणिज**. 'तदधीनवचने' इत्यनेन कृभ्वस्तियोगे सातिः स्यात्। यमराजाधीनः कृतो यमराजसात्कृतो धरणिजो भौमासुरो येन सः। **असुरद्विट्** दैत्यारिः। इति पदद्वयेन दुष्टसंहारमेव धर्माचरणत्याङ्गं प्रभुणा तदा सम्पादितम्। तत. श्रीकृष्णः **दिवमगात्** स्वर्गमगच्छत्। पारिजातहरणायेति भावः॥ हरिणी छन्द॥४०॥

छत्रं प्राचेतसं तद्रुददिव विरहात्स्वामिनो यत्तदम्भ-
स्तस्मै प्रायच्छदच्छं श्रवणयुगमथो यच्चिरं लुप्तरन्ध्रम् ॥
तद्भूयः कुण्डलाभ्यां स बलभिदनुजोऽबूभुषद्देवमातुः
स्वर्गे संस्थाप्य चैकं नगमपरमरं द्वारकामानिनाय ॥४१॥

अन्वयः—तत् प्राचेतसं छत्रं यत् तदम्भः स्वामिनः विरहात् रुददिव तस्मै प्रायच्छत्। अथो देवमातुः अच्छं श्रवणयुगं यत् चिरं लुप्तरन्ध्रम् तत् बलभिदनुजः कुण्डलाभ्यां भूयः अबूभुषत्। स एकं नगं स्वर्गे संस्थाप्य अपरं च द्वारकाम् अरम् आनिनाय॥

व्याख्या—छत्रमिति ॥ तत् प्राचेतसं प्रचेतस इदं प्राचेतसम्। 'तस्येदम्' इति अण्। 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः। वरुणस्य तत् प्रसिद्धं **छत्रम् आतपत्रं यत् तदम्भः** तस्माच्छत्राच्च्युतम् अम्भो जलं तदम्भः। **स्वामिनो** वरुणस्य **विरहात् रुददिव** भौमासुरेण नीयमानत्वाद्वरुणस्य वियोगाद् रुदत् इव, सन्ततजलप्रस्रवणाद् वियोगाश्रुबिन्दून् मुञ्चदिति उत्प्रेक्षा। वरुणस्य छत्रं सदैव-जलप्रस्रवणशीलमितिभावः। एतादृशं छत्रं श्रीकृष्णस्तस्मै वरुणाय प्रायच्छत् पुनर्ददौ इत्यर्थः। **अथो** तदनन्तरम् **देवमातुरदितेः अच्छं** निर्मलं शोभनं वा। **श्रवणयुगं** कर्णद्वयं। **यत् चिरं लुप्तरन्ध्रं** लुप्तं नष्टं रन्ध्रं छिद्रं यस्य तत्। भौमासुरेण कर्णभूषणहरणाद् बहुकालं कर्णाभरणाधारणात् लुप्तरन्ध्रम्। **तत्** श्रवणयुगम्। **बलभिदनुजो** बलभिद् इन्द्रस्य अनुज उपेन्द्रः श्रीकृष्णो लघुभ्राता इति भावः। **कुण्डलाभ्यां भूयोऽबूभुषत्** पुनरपि तां देवमातरम् अदितिं कर्णभूषणा-

भ्याम् अलञ्चकार । 'भूष अलङ्करणे' भूषयति लुङि अबूभुषत् । एतेन प्रकारेण **स** प्रभु**रेकं नगं**, न गच्छतीति नगः, शैलो ग्रावः, तदेव रत्नमित्यर्थः । **स्वर्गे संस्थाप्य** देवमात्रे अदित्यै दत्वा । **अपरं नगं** वृक्षं, पारिजातसंज्ञकं **द्वारकाम् अरं** द्रुतम् **आनिनाय** सत्यभामायाः सन्तोषायेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥४१॥

कृष्ण कदाचिदधिमञ्चमनल्पहृष्टो
द्रुह्यन्किलालघुविनोदघनोदयाय ॥
भैष्म्याऽऽचरन्त्सह परक्षितिपालयोगं
तच्चेतसोऽनभिमतं स्फुटमादिदेश ॥४२॥

अन्वयः——कदाचित् अधिमञ्चम् अनल्पहृष्टः कृष्णः भैष्म्या सह अलघुविनोदघनोदयाय आचरन्, किल अद्रुह्यन्, तच्चेतसः अनभिमतं परक्षितिपालयोगं स्फुटम् आदिदेश ॥

व्याख्या—कृष्ण इति ॥ **कदाचिदधिमञ्चमनल्पहृष्टः कृष्णः** । मञ्चे पर्यङ्के इति अधिमञ्चम् । अव्ययीभावः । कस्मिंश्चित् दिने अत्यानन्दितो मञ्चोपरिसुखासीनः श्रीकृष्णो **भैष्म्यासहाऽलघुविनोदघनोदयाय** अलघुर्भूरि यो विनोदः परिहासः तस्य घनोदयः घनं सान्द्रत्वं दृढत्वं, तस्य उदयः प्रकटनं तस्मै । रुक्मिण्या सहाऽत्यन्तं परिहासाय आचरन् वर्तनं कुर्वन् **किल अद्रुह्यन्** किञ्चिदपि विद्रोहेण विना, किन्तु निश्चयेन परिहासमेव कुर्वन् । **तच्चेतसोऽनभिमतम्** तस्या मनसोऽमान्यम्, अरुच्युत्पादकम् । **परक्षितिपालयोगम्** परक्षितिपालस्य कस्यचिदन्यभूपतेर्योगो विवाहार्थं संयोगः तम् । केनाप्यन्यराजपुरुषेण सह विवाहप्रबन्धम् । **स्फुटं** यथा स्यात् तथा प्रव्यक्तं कर्तुम् । **आदिदेश** अनुज्ञातवान् ॥ 'आचरनन्त्सह' इत्यत्र 'नश्च' इतिसूत्रेण धुट् । वसन्ततिलकं वृत्तं ॥४२॥

उररीकुरु नव्यजनं सुमुखीत्यवमानितवद्वचजनं सुतनोः ॥
प्रथमं व्यलुठत्पुर एव हरेर्न विभो त्यज मामिदमर्थयितुम् ॥४३॥

अन्वयः—हे सुमुखि ! नव्यजनम् उररीकुरु इति व्यजनम् अवमानितवत् सुतनोः प्रथममेव हरेः पुरः व्यलुठत्; विभो ! माँ न त्यज इदम् अर्थयितुम् ॥

व्याख्या—उररीकुर्विति ॥ **हे सुमुखि** शुभानने ! **नव्यजनम् उररीकुरु** कमपि नवीनं राजपुरुषम् उररीकुरु, स्वीकुरु, भजस्व । 'ऊर्यादि च्विः ।'

इति इत्थं प्रबन्धश्रवणादित्यर्थः । **व्यजनं** भैम्या हस्तेन वलयितं तालवृन्तकम् । **अवमानितवत्** यथा स्वयमेव जातापमानितं तद्वत् । **सुतनोः प्रथममेव** सुशोभना तनुर्देहो यस्याः सा सुतनुः तस्याः । रुक्मिण्याः पतनस्य पूर्वे स्वयमेव **हरेः पुरोऽग्रे व्यलुठत्** पपात । किमर्थं पपात ? **विभो** हे हरे ! **मां न त्यज** मां व्यजनं न त्यज । अथवा **मां** लक्ष्मीं रुक्मिणी न त्यज । **इदमर्थयितुम्** इमं भावं प्रदर्शयितुं तत् व्यजनं हरिचरणे लुलोठ ।। तोटक वृत्तम् । इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ।।४३।। (४ सगण)

परिहासवचोऽमृतमप्यवशा कटुभावतया हृदये दधती ।।
परिहारभयज्वरदूनतनूरतनोर्जननी न्यपतद्भुवि सा ।।४४।।

अन्वयः––अमृतमपि परिहासवचः कटुभावतया हृदये दधती अवशा परिहारभयज्वरदूनतनूः सा अतनोः जननी भुवि न्यपतत् ।।

व्याख्या—परिहासवच इति ।। अमृतमपि परिहासवचः परिहासस्य विनोदस्य वचः वचन परिहासवचः तत् । यद्यपि हरेर्भाषणम् अमृतं सत्यं, कटुतारहितं, विनोदमयमेव तथापि । **कटुभावतया** कटुर्भावः लक्षणं यस्य स कटुभावः तस्य भावः कटुभावता (भावे तल् स्त्रियाम्) तया, तद्वचसोऽतितीक्ष्णत्वेन **हृदये दधती** तां वाचं सत्यां जानती । **अवशा** अतो विह्वलतां गता, अस्वाधीना । **परिहारभयज्वरदूनतनूः** परिहारस्य वियोगरूपविच्छेदस्य भयं तस्मात् ज्वरः सन्तापः तेन दूना पीडिता तनूर्यस्याः सा । श्रीकृष्णस्य विच्छेदभयात्तापसन्त्रस्ता । अनेन तात्कालिक विह्वलत्वं ध्वन्यते । (shocked इति आङ्ग्लभाषायाम्) । **सा अतनोः** कामस्य **जननी** रुक्मिणी **भुवि न्यपतत्** भूमौ पपात ।। कटुभावोत्पन्न-विकारेण सा विह्वलत्वं तथा च त्यागभयज्वरेण पीडिता सन्तापं प्राप्य भुवि पपातेति भावः ।। तोटक वृत्तम् ।।४४।।

तन्नर्मवाग्विकलचित्तनिवासहेतोः
सङ्क्रान्ततद्गुण इवाथ भृशं विषण्णः ।।
तस्मिन्विनोदकलिते कलहे कृशाङ्ग्या
लोपं चकार करुणस्स विहस्य हस्य ।।४५।।

अन्वयः—अथ तन्नर्मवाग्विकलचित्तनिवासहेतोः भृशं विषण्णः सङ्क्रान्ततद्गुण इव स करुणः विहस्य कृशाङ्ग्याः तस्मिन् विनोद-कलिते कलहे हस्य लोपम् चकार ।।

व्याख्या—तन्नर्मवागिति ॥ **अथ** तस्या भैष्म्या भुवि पतनादनन्तरम्। **तन्नर्मवाग्विकलचित्तनिवासहेतोर्भृशं विषण्णः** सा नर्मवाक् परिहासवाणी तन्नर्मवाक्, तया विकलं दुःखितं चित्तं, तस्य निवासः स्थितिः सौस्थ्यमित्यर्थः, तस्य हेतुस्तस्मात्; तत्परिहासवचनजनितव्याकुलस्वान्तस्य, सौस्थ्यलाभहेतोः स्वयमपि भृशं विषण्णोऽतिदुःखितः श्रीकृष्णः। क इव? **सङ्क्रान्ततद्‌गुण इव** सम्यक् क्रान्तो व्याप्तः सङ्क्रान्तः, स एव गुणः तद्‌गुणः। सङ्क्रान्तः तद्‌गुणो येन स सङ्क्रान्ततद्‌गुणः। यथा वस्तु अन्यबलवद्‌गुणस्य योगात् स्वं गुणमुत्सृज्य तद्‌गुणताम् एति तद्वदत्र स श्रीकृष्णो निजविनोदगुण सन्त्यज्य भैष्म्या विषादगुणं दधार। तामाकुलां दृष्ट्वा स्वयमपि व्याकुलो बभूवेतिभावः। अतः **स करुणो** दुःखितो **विहस्य** हास्यं कृत्वा। **कृशाङ्ग्या** रुक्मिण्याः। **तस्मिन् विनोदकलिते** विनोदेन कलितः प्रभावितो जनितो वा विनोदकलितः तस्मिन्। रुक्मिणीकृष्णयोः परिहासाज्जनिते। **कलहे** विवादे। **हस्य लोपं चकार** कलहस्य परिहासं कृत्वा 'हस्य' हकारस्य लोपम् अदृश्यत्वं चकार। हकार रहितः कलहः 'कल' इति वर्तते। मधुरास्फुटे ध्वनौ 'कलः'; सचासौ अस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः। तस्मात् स श्रीकृष्णो रुक्मिणीं भूमौ पतितां दृष्ट्वा तत्र सीत्कारशब्देनैव दुःखप्रकटनं कृत्वा कलहनाशं व्यतनुतेति भावः॥ तद्‌गुणोऽलङ्कारः॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥४५॥

सर्वास्ता वनिता हरेर्दशदशाऽहीनान् गुणैरात्मजा-
नेकैकामपि चात्मजां सुषुविरे सद्भिर्युतां लक्षणैः॥
तत्राद्यैः क्रमभाग्भिरङ्कवसतौ तादृङ्‌न यादृक्‌पितुः
प्रेमालम्भि दृढः पराभिरपरोत्सङ्गेऽचिरं स्थास्नुभिः॥४६॥

अन्वयः—हरेः ताः सर्वाः वनिताः गुणैः अहीनान् दशदश आत्मजान्; अपि च सद्भिः लक्षणैः युताम् एकैकाम् आत्मजां सुषुविरे। तत्र आद्यैः क्रमभाग्भिः पितुः अङ्कवसतौ तादृक् प्रेमा न अलम्भि यादृक् पराभिः अपरोत्सङ्गे अचिरं स्थास्नुभिः दृढः प्रेमा अलम्भि॥

व्याख्या—सर्वा इति ॥ **हरेः** श्रीकृष्णस्य **ताः सर्वा वनिताः** स्त्रियः। **गुणैरहीनान्** सर्वगुणोपेतान्। **दशदशात्मजान्** दशदशपुत्रान् **सुषुविरे** जनयामासुः। **अपि च सद्भिर्लक्षणैर्युतां** सुलक्षणाम्। **एकैकाम् आत्मजां** कन्यां सुषुविरे। **तत्राऽऽद्यैः क्रमभाग्भिः** प्रथमद्वितीयतृतीयेतिक्रमेण ये पुत्रा आसन् तैः, **पितुः** श्रीकृष्णस्य **अङ्कवसतौ** अङ्कस्य उत्सङ्गस्य वसतिर्निवासः तस्याम् श्रीकृष्णस्योत्सङ्गनिवासे। **तादृक् प्रेमा न अलम्भि** प्राप। 'डुलभष्'

प्राप्तौ लभते इत्यस्मात् कर्मणि लुङि चिण्। 'विभाषाचिण्णमुलोः' इत्यनेन भाव-कर्मणि लभेर्नुमागमो वा स्यात् लुङि अलम्भि अलाभि इति। (णमुलि लम्भं लम्भं, लाभं लाभम् वा)। **यादृक् पराभिः** तदुत्तरजनिताभिः कन्याभिः। कथंभूताभिः? **अपरोत्सङ्गेऽचिरं स्थास्नुभिः**। 'स्थास्नु'रिति 'ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः' इत्यनेन 'ष्ठा=स्था गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् 'ग्स्नुः' प्रत्ययः। परस्य उत्सङ्गः तस्मिन् परोत्सङ्गे न परोत्सङ्गे अपरोत्सङ्गे अन्यपुरुषस्य अङ्के। अचिरं स्थास्नुभिः कंचित् कालमेव स्थास्नुभिः अर्थात् न स्थायिनीभिः किन्तु पितुः श्रीकृष्णस्यैवोत्सङ्गे चिरं तिष्ठन्तीभिः, **दृढः प्रेमा अलम्भि** प्राप। पुत्रेभ्योऽपि कन्याः श्रीकृष्णस्यातिप्रिया आसन्निति भावः॥ शार्दूलविक्रीडितम् छन्दः॥४६॥

आकल्पमुर्वीं शिरसाप्युदूढां निधास्यतान्तेमुखहव्यवाहि ॥
सङ्कर्षणेनोचितमीहितं प्राग्विमोचितोऽग्रे यदघानि रुक्मी ॥४७॥

अन्वयः—आकल्पं शिरसाऽपि उदूढाम् उर्वीम् अन्ते मुखहव्यवाहि निधास्यता सङ्कर्षणेन उचितम् ईहितम्, यत् प्राक् विमोचितः रुक्मी अग्रे अघानि ॥

व्याख्या—आकल्पमिति॥ **आकल्पं** कल्पात् आ इति आकल्पम्। 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यनेन अव्ययीभाव समासः। सृष्टेः आदितः। **शिरसाऽप्युदूढाम्** मूर्ध्नापि धृताम् **उर्वीम्** पृथ्वीम् **अन्ते** कल्पान्ते **मुखहव्यवाहि** हव्यं वहतीति हव्यवाट्। 'वहश्च' इति ण्विः। अग्निः। मुखमेव हव्यवाट् मुखहव्यवाट् तस्मिन मुखहव्यवाहि मुखाग्नौ **निधास्यता** स्थापयिष्यता, **सङ्कर्षणेन** शेषावतारेण बलरामेण। **उचितं** योग्यम्। **ईहितं** चेष्टितम्। 'ईह चेष्टायाम्' इत्यस्मात् निष्ठा क्तः। कथम्? **यत् प्राक् विमोचितो रुक्मी** यो रुक्मी रुक्मिणीविवाह-समये मरणाद्रक्षितः स एव रुक्मी **अग्रे** प्रद्युम्नविवाहसमये **अघानि** व्यापादितः। 'हन् हिंसागत्योः' इत्यस्मात् कर्मणि लुङि चिण् अघानि॥ समये समये कर्तव्यानि कर्माणि यथासमयमेवाचरणीयानीति विशदयितुमेव समये मूर्ध्ना-धृतं जगत्कल्पान्ते मुखाग्नौ प्रक्षिप्यते इति भावः॥ उपजाति वृत्तम्॥४७॥

हरये प्रतिहारपालतां ददतः सुष्ठु बलेर्गुणाधिकः ॥
उदभूत्किल बाणसंज्ञकः पुरपालीकृतशम्भुरङ्गजः ॥४८॥

अन्वयः—हरये प्रतिहारपालतां ददतः सुष्ठु बलेः अङ्गजः पुरपालीकृतशम्भुः गुणाधिकः बाणसंज्ञकः उदभूत् किल ॥

कस्तूरीकुङ्कुमादिना स्त्रीजनस्य शरीरोपरि या आलेख्यलेखा सा पत्ररचना, तस्या भङ्गः च्युतिः सोप्यत्र नाभूत्। सङ्गतस्य स्वाप्निकत्वादिति भावः सर्वत्र। **यत्र त्रपाभारेण** लज्जाबाहुल्यात् **श्रुतेः** कर्णस्य। **अभ्यर्णे** अन्तिके, समीपे। **वर्णवर्णनरवः** अक्षरवर्णनशब्दोऽ**पि न** परस्परप्रेमालापोपिनाभूत्। अन्यः शृणोतीति लज्जया भयाद्वा प्रेयसः कर्णान्तिके शनैः शनैः कृतो यो वार्तालापः सोपि नाभूत् इत्यर्थः। **यत्र प्रेयसो** वल्लभस्य **भूषणच्युतिकथापि नो** भूषणस्य अलङ्कारस्य च्युतिः स्खलनं तस्याः कथा वार्ता। सापि नाभूत्; भूमौपतनात् प्राप्तालङ्कारेण प्रेयसोः परस्परभूषणपतनोद्भूतवार्ता, प्रवृत्तिरपि नाभूदित्यर्थः। **तादृक् क्वचिदपि वासरे** यथोपरिवर्णिता तादृशीघटना कस्मिन्नपि दिवसे। **प्रद्युम्नात्मभवेन** प्रद्युम्नपुत्रेण अनिरुद्धेन सह **तस्या** ऊषायाः **सङ्गतं** सङ्गमनं **अजर्येतरत्** नाशयुक्तम् असत्य**मभूत्**। स्वाप्निकत्वात् इतिभावः।

अजर्येतरत् इति जॄष् वयोहानौ जीर्यति इत्यस्मात् 'अजर्यसङ्गतम्' इति सूत्रेण नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि 'यत्' अजर्यम् अविनाशि तस्मात् इतरत् भिन्नं नाशयुक्तमित्यर्थः॥

यत्र प्रेयसोः परस्परसंयोगः प्रत्यक्षोभवति तत्रैवोपरिनिर्दिष्टप्रकाराः सम्भवन्ति, किन्त्वत्र स्वाप्निकत्वात् तयोः संयोगः परस्परमीलनोद्भूत्परिणामरहित एव सञ्जात इति भावः॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम्॥५१॥

चित्रेषु द्रुतकल्पितेष्ववगतोऽथोचित्रलेखाख्यया
सख्या योजयितुं पुरं स रमणीरत्नेन कामाङ्गजः॥
विप्रेणेवपितामहः स च पिता तद्वैरिणेवाचिरा-
न्नीतः किन्नु यदोः कुलव्रतमिदं भार्याप्तिरन्योद्यमात्॥५२॥

अन्वयः—अथो चित्रलेखाख्यया सख्या द्रुतकल्पितेषु चित्रेषु अवगतः सः कामाङ्गजः रमणीरत्नेन योजयितु अचिरात् पुरं नीतः। (केनइव) पितामहः विप्रेण इव। स च पिता तद्वैरिणा इव। 'अन्योद्यमात् भार्याप्तिः' इदं यदोः कुलव्रतं कि नु॥

व्याख्या—चित्रेष्विति॥ अथो ऊषावल्लभः कथं ज्ञातस्तद्वर्णयति। **चित्रलेखाख्यया** चित्रलेखा इति आख्या नाम यस्याः सा चित्रलेखाख्या तया। **सख्या** आल्या। **द्रुतकल्पितेषु चित्रेषु अवगतः** शीघ्रलेखनं कृत्वा प्रदर्शितेषु चित्रेषु ज्ञातः, **स कामाङ्गजोऽ**निरुद्धः। **रमणीरत्नेन योजयितुमचिरात् पुरं नीतः** रमणी एव रत्नं तेन। तया **ऊषया** सह सम्मेलनाय द्रुतं शोणितपुरं नीतः।

केन इव नीतः ? **पितामहः विप्रेण इव** यथा अस्य अनिरुद्धस्य पितामहः श्रीकृष्णो भार्यया रुक्मिण्या सह संयोजयितुं विप्रेण ब्राह्मणेन नीतः तद्वत्। तथा **स च पिता** अस्य स पिता प्रद्युम्नोपि, **तद्वैरिणा इव** तस्य प्रद्युम्नस्य वैरी तद्वैरी तेन। यथा तद्वैरिणा शम्बरेण भार्यां योजयितुं नीतः तद्वत्। **अन्योद्यमात् भार्याप्तिरिदं यदोः कुलव्रतं किं नु ?** अन्यप्रयत्नेनैव भार्याप्राप्तिरिति यदुकुलधर्मः किं न ! नु प्रच्छायाम् अस्तीत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५२॥

रेमे चिरं तत्र तया स सार्धं परं परेशस्य मृधेच्छयैव ॥
क्रीडागृहे देवनपाशभाजः कारागृहेऽभूदरिपाशबन्धः ॥५३॥

अन्वयः—स तत्र तया सार्धं चिरं रेमे। परं परेशस्य मृधेच्छया एव क्रीडागृहे देवनपाशभाजः कारागृहे अरिपाशबन्धः अभूत् ॥

व्याख्या—रेमे इति ॥ सोऽनिरुद्धः **तत्र तया** ऊषया सह **चिरं रेमे** बहुकाल-पर्यन्तं रेमे चिक्रीड। **परं** परन्तु तदनन्तरम्। **परेशस्य मृधेच्छया एव** परः श्रेष्ठः उत्तमः तस्यापि ईशः स्वामी तस्य **परेशस्य** परमेश्वरस्य विष्णोः स्वयं श्रीकृष्णस्यैव युद्धेच्छया एव। वक्ष्यमाणविहस्ततां वरिष्यतो बाणासुरस्य सहस्रबाहूनां छेदनायेति भावः। **क्रीडागृहे देवनपाशभाजः** देवनस्य ग्लहस्य पाशान् भजतीति देवन-पाशभाक् तस्य। भज सेवायाम् इत्यस्मात् 'भजो ण्विः' इतिसूत्रेण ण्विः। पाशैर्द्यूत-रतस्य तस्याऽनिरुद्धस्य **कारागृहे अरिपाशबन्धोऽभूत्** बन्दिशालायां शत्रुपाशेन निगडेन बन्धनमभूत् ॥ उपजाति वृत्तम् ॥५३॥

रुद्धानिरुद्धासुरदुष्कृतोदयात्क्रुद्धान्तरात्मा करुणार्णवोऽपि सन् ॥
उद्धामखेदार्त्त इवातितत्वरे युद्धाय शुद्धायतकीर्त्तिरच्युतः ॥५४॥

अन्वयः—करुणार्णवः शुद्धायतकीर्त्तिः अपि रुद्धानिरुद्धासुर-दुष्कृतोदयात् क्रुद्धान्तरात्मा सन् उद्धामखेदार्त्त इव अच्युतः युद्धाय अतितत्वरे ॥

व्याख्या—रुद्ध इति ॥ **करुणार्णवः** करुणाया दयाया अर्णवः समुद्रः। दयासागरः। **शुद्धायतकीर्त्तिः** शुद्धा निर्मला आयता विशाला कीर्त्तिर्यस्य सः। क्षमाशीलो दयासागरइत्येव अवदातकीर्त्तिश्चापि। **रुद्धानिरुद्धासुरदुष्कृतो-दयात्** रुद्धो बन्दीकृतोऽनिरुद्धो येन स रुद्धानिरुद्धः। रुद्धानिरुद्धो योऽसुरो बाणासुरः तस्य दुष्कृतं दुराचरणं तस्योदयः तस्मात्। अनिरुद्धस्य बन्दीकरणेनाऽ-

स्यासुरस्य पापोदयात् स **क्रुद्धान्तरात्मा सन्** क्रुद्धः अन्तरात्मा यस्य सः। क्रुद्धो भूत्वा। **उद्धामखेदार्त्त इव** उत् उत्गतं उद्ध्वस्तं धाम गृहं तस्य खेदात् आर्त्तो पीडितः। उद्ध्वस्तगृहपीडित इव **अच्युतो युद्धाय अतितत्वरे** त्वरयामास॥ करुणार्णव इति यस्य कीर्त्तिः प्रसिद्धा सोपि श्रीकृष्णोऽधुना पौत्रस्याऽनिरुद्धस्य बन्दिशालायां प्रक्षेपणात् क्रुद्धो भूत्वा युद्धाय त्वरयामास इति भावः॥ वंशस्थ वृत्तम्॥५४॥

आगते भगवति प्रतियोद्धुं सोऽपि दैत्यपतिरुद्धतसैन्यः
दत्तदृष्टिरधिशोणितपूरं मुक्तशोणितपुरः प्रबभासे ॥५५॥

अन्वयः—भगवति आगते। प्रतियोध्दुम् उद्धतसैन्यः स दैत्यपतिरपि, अधिशोणितपूरं दत्तदृष्टिः मुक्तशोणितपुरः प्रबभासे॥

व्याख्या—**आगत इति॥ भगवति** श्रीकृष्णे। **आगते** युद्धाय प्राप्ते सति। **प्रतियोद्धुम्** श्रीकृष्णेन सह प्रतियुद्धं कर्तुम्। विरुद्धपक्षेण सह युद्धं कर्तुमित्यर्थः। **उद्धतसैन्यः** उद्धतम् उन्मत्तं सैन्यं यस्य सः। स दैत्यपतिर्बाणासुरोऽपि। **अधिशोणितपूरम्** शोणितस्य रक्तस्य पूः प्रवाहः शोणितपूरः। 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इति सूत्रेण समासस्य 'अ' प्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्। तस्मिन् शोणितपूरे। शोणितपूरे इति अधिशोणितपूरम्। अव्ययीभावसमासः। भविष्ययुद्धस्य रक्तप्रवाहे। **दत्तदृष्टिः** दत्ता दृष्टिर्येन सः। युद्धाय सोत्साह इत्यर्थः। **मुक्तशोणितपुरः** मुक्तं त्यक्तं शोणितपुरम् एतत् संज्ञं निजनगरं येन सः। युद्धाय नगराद्बहिरागतः स बाणासुरः **प्रबभासे** शुशुभे। युद्धाय सज्जो बभूवेति भावः॥५५॥ स्वागता वृत्तम्॥

पदातिं पदाती रथस्थं रथस्थो गजारूढमन्यो गजारूढ एवं॥
मुहुस्सादिनं चापि सादी विनिघ्नन्व्यधत्तैकतूणीरशेषं समीकम्॥५६॥

अन्वयः—पदातिः पदातिं विनिघ्नन् एवम् रथस्थः रथस्थम्, अन्यः गजारूढः गजारूढं, सादी अपि सादिनं एवं मुहुः विनिघ्नन् एकतूणीरशेषं समीकं व्यधत्त॥

व्याख्या—**पदातिमिति॥ पदातिः** पदगसैनिकः, **पदातिं विनिघ्नन्** प्रहारं कुर्वन्। 'पदाति पत्ति पदग पादातिकपदाजयः' इत्यमरः। **एवम्** एतादृक् **रथस्थो** रथारूढो **रथस्थम्**। **अन्यो गजारूढो गजारूढं** प्रहारं कुर्वन्। सादी अश्वारोही सादिनं विनिघ्नन् एवं मुहुर्विनिघ्नन् सैनिकाः परस्परं पुनः पुनर्बाणखड्गादिभिः प्रहारं कुर्वन्, एतादृक् तत् **समीकं** युद्धम् **एकतूणीरशेषं व्यधत्त** एकं केवलं तूणीरं निषङ्गः शेषो यस्मिन तत्। यस्मिन्

सङ्ग्रामे केवलं निषङ्गः शेषोऽभवत् । सर्वेषां बाणानां प्रयोजितत्वात् केवलं तूणीरशेषं तत् युद्धमभूदित्यर्थः । श्लोकोऽयं "पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्विबभूव युद्धम् ॥" इत्येवं कालिदासश्लोकं स्मारयति ॥ पदातीरथस्थमिति 'रोरी' त्यनेन रेफस्य लोपः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनेन इकारस्य दीर्घः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥५६॥

प्रायोन्यत्र कृतश्रमा न हरिणा मुक्ताः पृषत्काः परं
शेषस्यैवनियोजितस्य मुखतस्तत्रोद्गतः पावकः ॥
सन्त्रस्तैर्भुवनैस्ततः प्रलयकृत्कालः शशङ्कतरां
विश्वात्मापि शयिष्यमाण इव यद्भर्गो जजृम्भे चिरम् ॥५७॥

अन्वयः--हरिणा प्रायः अन्यत्र कृतश्रमाः पृषत्काः न मुक्ताः, परं शेषस्य नियोजितस्यैव मुखतः तत्र पावकः उद्गतः । ततः सन्त्रस्तैः भुवनैः प्रलयकृत् कालः शशङ्कतराम् । यत् विश्वात्मा भर्गोपि शयिष्यमाण इव चिरं जजृम्भे ॥

व्याख्या—**प्राय इति** ॥ **हरिणा** श्रीकृष्णेन । **प्रायः** बहुधा । **अन्यत्र कृतश्रमाः** कृताः श्रमा यैस्ते । रणान्तरे उपयोजिताः । **पृषत्का** बाणाः । **न मुक्ताः** न प्रक्षिप्ताः । **परं** परन्तु । **शेषस्य** अस्मिन् युद्धे यस्तूणीरे अवशिष्टः अकृतश्रमबाणः तस्य । अथ च सर्पबाणस्य । **नियोजितस्यैव** अस्मिन् युद्धे कृतोपयोगस्यैव **मुखतो** मुखात् । **तत्र पावकोऽ**ग्निः **उद्गत** उत्थितः । **ततः** तस्मात् कारणात् । **सन्त्रस्तैर्**व्याकुलैर्**भुवनैः** त्रिजगद्भिः । **प्रलयकृत्कालः शशङ्कतराम्** प्रलयान्तसमय एवाऽऽगत इति अतिशयेन शङ्कितः । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इत्यनेन तिङन्तात् तरप् । **यत्** यस्मात् पावकत्रासात् प्रभावाद्वा, **विश्वात्मा** जगदाधारो **भर्गः** शङ्करोपि **शयिष्यमाण इव** शयिष्यते इति शयिष्यमाणः 'लृटः शानच्' निद्रया व्याप्तो निद्रालु**श्चिरं जजृम्भे** युद्धं त्यक्त्वा बहुकालपर्यन्तं जृम्भणं चक्रे ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥५७॥

क्रौञ्चाचले चिरमनर्ति तु यन्मयूर
तत्केन दृष्टमिह सङ्ख्यचमत्कृति नः ॥
सन्दर्शय क्षणमितीव तमर्दति द्राक्
प्रद्युम्नमार्गणगणे सशिखी गुहोऽगात् ॥५८॥

अन्वयः—हे मयूर ! यत् (त्वया) क्रौञ्चाचले चिरम् अनर्ति, तत् केन दृष्टम् । 'नः सङ्ख्यचमत्कृति क्षणं सन्दर्शय' इतीव तम्

अर्दति । इह प्रद्युम्नमार्गणगणे अर्दति (सति) सशिखी, गुहः द्राक् अगात् ।

व्याख्या—क्रौञ्चाचल इति ॥ हे **मयूर** ! **यत्** नृत्यं त्वया **क्रौञ्चाचले चिरम् अनर्ति** क्रौञ्चपर्वते बहुकालं सदा इत्यर्थः **अनर्ति** नर्तितम् । **तत्** नृत्यं **केन दृष्टम्** न केनापीत्यर्थः । **'नः सङ्ख्यचमत्कृतिम् क्षणं सन्दर्शय' इतीव** अस्माकम् अस्य कृष्णबाणासुरयुद्धस्य युद्धजन्यचमत्कारं कञ्चित्कालं सन्दर्शय **इतीव** इत्थमेव **तं** मयूरम् **अर्दति** याचते । **इह** अस्मिन् युद्धभूमौ आगमनादनन्तरम् । **प्रद्युम्नमार्गणगणे** प्रद्युम्नस्य कृष्णपुत्रस्य मार्गणानां बाणानां गणः समूहः तस्मिन्, प्रद्युम्नस्य बाणसमूहे अर्दति पीडयति सति ! **सशिखी** शिखिना मयूरेण सहितः सशिखी 'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहस्य सः । **गुहः** षडाननः । **द्राक् अगात्** रणाङ्गणात् पलायनं चकार । अर्द धातुः पीडने अपि ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥५८॥

वरिष्यतो हन्त विहस्ततां भृशं तदैव बाणाद्विहताशका इव ।
श्रियोपि भर्तारमुपेत्य मार्गणा वृथैव जग्मुर्गुणविच्युता यतः ॥५९॥

अन्वयः—हन्त ! तदैव भृशं विहस्तताम् वरिष्यतः बाणात् मार्गणाः विहताशकाः इव श्रियः भर्तारम् उपेत्यापि वृथा जग्मुः यतः गुणविच्युताः ॥

व्याख्या—वरिष्यत इति ॥ हंत खेदे ! **तदैव** तस्मिन्नेव समये निजसहस्रबाहूनां भारभूतत्वादिति भावः । **भृशं** भूरि । **विहस्तताम्**, हस्तस्य भावः हस्तता । भावे तल् स्त्रियाम् । विगता हस्तता विहस्तता ताम् । निजबाहूनां राहित्यम् । अथ च व्याकुलत्वम् । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः । यतो याचितोपि प्रापयिष्यतीति वा न वा इति भावाद् व्याकुलत्वम् । **वरिष्यतः** 'वृञ् वरणे' वरिष्यति इति वरिष्यन् तस्मात् । याचयिष्यतो **बाणात्** बाणासुरात् । **मार्गणाः** शराः । 'कलम्ब मार्गण शरा' इत्यमरः । अथ च **मार्गणा** याचकाः । 'मार्गणौ याचकार्थिनौ' इत्यमरः । **विहताशका इव** विहता नष्टा आशा अकाङ्क्षा येषां ते विहताशकाः । बहुव्रीह्यन्ते कप् प्रत्ययः । 'आपोन्यतरस्याम्' इत्यनेन ह्रस्वत्वं वा स्यात् । नष्टमनोरथा इव **श्रियो** लक्ष्म्या **भर्तारं** श्रीपतिं श्रीकृष्णमित्यर्थः । **उपेत्यापि वृथा जग्मुः** प्रभुसान्निध्यमागतोप्यपूर्णमनोरथास्तस्थुः । किं कारणम् ? **यतो गुणविच्युताः** गुणात् मौर्व्या विच्युता भ्रष्टाः ते बाणा गुणरहितात् निष्फला आसन् । अर्थिनः पक्षे यतः तपःस्वाध्यायादि गुणरहिता अभक्ता इत्यर्थः । संश्लिष्टोत्प्रेक्षा । वंशस्थ वृत्तम् ॥५९॥

व्यश्वेविकार्मुकशरे विरथे विसूते
चित्रंपराक्रमिणि सत्यपि तत्र बाणे ॥
शार्ङ्गप्रसर्पदिषुसङ्घनिपीतदेहं
निर्वाणभावमखिलं समगादनीकम् ॥६०॥

अन्वयः—तत्र व्यश्वे, विरथे, विसूते, विकार्मुकशरे, चित्रं यत् तत्र पराक्रमिणि बाणे सति अपि, शार्ङ्गप्रसर्पदिषुसङ्घनिपीतदेहम् अखिलम् अनीकं निर्वाणभावं समगात् ॥

व्याख्या—व्यश्व इति ॥ तत्र तस्मिन् कृष्णबाणासुरयुद्धे । **व्यश्वे** विशेषेण योग्ये अश्वे, **रथे, सूते** तथा **विकार्मुकशरे** विशेषेण कार्मुकं कर्मणिसमर्थं धनुः शरश्च एतयोः समाहारः । विकार्मुकशरं तस्मिन् । 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्ड-कार्मुकम्' इत्यमरः । तत्र विशेषयोग्ये धनुश्शरे सति । **चित्रं** अपितु इदमाश्चर्यम् **यत् तत्र पराक्रमिणी बाणे सत्यपि** तस्मिन् युद्धे बलवति बाणासुरे विद्यमाने सत्यपि । **पक्षे पराक्रमिणि बाणे सत्यपि** बाणासुरसम्मुखेपि **व्यश्वे** विगते अश्वे अश्वरहिते, रथरहिते, सूतरहिते धनुर्बाणरहिते एतादृशे युद्धोपयुक्तसकलसामग्रिणां विनाशे सति । **शार्ङ्गप्रसर्पदिषुसङ्घनिपीतदेहं** शार्ङ्गात् प्रभोश्शरशासनात् प्रसर्पन् य इषुसङ्घो बाणसमूहः तेन निपीतं शोषितं देहं यस्य । तत् । तत् । **अखिलम् अनीकं** सकलं सैन्यं **निर्वाणभावं समगात्** हतमित्यर्थः । प्रभुणा निहतात् मोक्षं प्रापेति भावः । बाणासुरविरहितं सकलं सैन्यं ननाश इत्यर्थः ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥६०॥

दृष्ट्वाऽपत्यपरिग्रहां प्रभुवरो बाढं प्रसीदेदिति
प्रायो दिग्वसनां तदा दितिसुताधीशप्रसूं कोटराम् ॥
अप्येतं कुटिलं विमुञ्च समितेरित्यर्थसंसूचने
नूनं मुक्तकचां दृशापि बहु नो मेने स तिर्यङ्मुखः ॥६१॥

अन्वयः—तदा 'एतं कुटिलम् अपि समितेः विमुञ्च' इत्यर्थ-संसूचने, प्रायः दिग्वसनां दितिसुताधीशप्रसूम् अपत्यपरिग्रहां कोटरां मुक्तकचां दृष्ट्वा, प्रभुवरः बाढं प्रसीदेत् इति । स तिर्यङ्मुखः नूनं दृशापि बहु नो मेने ।

व्याख्या—दृष्ट्वेति ॥ तदा अखिले सैन्ये निहते सति । **एतं कुटिलं** नीचमपि बाणासुरम् । **समितेर्युद्धाद् विमुञ्च** त्यज । **इत्यर्थसंसूचने** इत्याशय-प्रदर्शनेपि किम् । **प्रायो दिग्वसनाम्**—बहुंशेन दिगम्बरां नग्नामित्यर्थः । **दितिसुता-**

धीशप्रसूं दितिसुतानां दैत्यानाम् अधीशः तस्य प्रसूर्माता ताम्। दैत्याधिपतेर्बाणस्य मातरं कोटरानाम्नीम् **अपत्यपरिग्रहाम्** अपत्यस्य बाणस्य परिग्रहां आदानं रक्षणमिच्छन्तीम्। 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः। **दृष्ट्वा प्रभुवरो बाढं प्रसीदेदिति** इत्थं प्रकारेणात्मानं बीभत्सरूपिणीं **मुक्तकचां** विमुक्तकेशां च दृष्टवा श्रीकृष्णः कृपालुर्भूत्वा पुत्रं त्यजेत् इति तस्या आशयं ज्ञात्वा। **स तिर्यङ्मुखस्तादृक्** दर्शनस्याऽयोग्यत्वात् साचिकण्ठः। **दृशापि** दृष्ट्यैव **नूनं** निश्चयेन **बहु नो मेने** विशेषं महत्वं नादात्, किन्तु तिर्यङ्मुखत्वात् युद्धात् विरराम। एवं तस्या आशयः सफलितोऽभूदिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६१॥

सज्जीभूय पुनः पुरात्स पृतनामानीय मानी ततः
सज्जीमूतघनस्वनो निजपराभूत्या सलज्जीकृतः ॥
यावत्सङ्गरतत्परः प्रविहितद्वन्द्वाजिरुत्कम्पयन्
भूमिं तावदिह ज्वरो विजितवान्माहेश्वरं वैष्णवः ॥६२॥

अन्वयः—निजपराभूत्या सलज्जीकृतः स मानी सज्जीमूतघनस्वनः ततः पुनः सज्जीभूय पुरात् पृतनाम् आनीय सङ्गरतत्परः भूमिम् उत्कम्पयन् यावत् प्रविहितद्वन्द्वाजिः तावत् इह वैष्णवः ज्वरः माहेश्वरं विजितवान् ॥

व्याख्या—सज्जीभूयेति ॥ निजपराभूत्या—निजपराभवेण, **सलज्जीकृतः** लज्जया सहितः सलज्जः। कृभ्वस्ति योगे च्विः। सलज्जीकृतः सव्रीडीकृतः। **स मानी** अहंमन्यो बाणासुरः। **सज्जीमूतघनस्वनः** सज्जीमूतस्य मेघस्य घनस्वन इव स्वनो घोरस्तनितमिव शब्दो यस्य सः। **ततः** तदनन्तरं **पुनः सज्जीभूय** सकलसामग्र्या सहितो भूत्वा, **पुरात् पृतनां** सेनाम् **आनीय सङ्गरतत्परो** युद्धासक्तः **भूमिम् उत्कम्पयन्** विचलयन् **यावत् प्रविहितद्वन्द्वाजिः** प्रविहितः प्रारब्धो द्वन्द्वस्य आजिर्युद्धं येन सः। द्वन्द्वयुद्धं कर्तुं सन्नद्धः **तावत् इह वैष्णवो ज्वरो माहेश्वरं विजितवान्** विष्णोर्ज्वररूपास्त्रं माहेश्वरास्त्रम् अजयत्। जिजये इत्यस्मात् क्तवतुः प्रत्ययः विजितवान्॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥६२॥

निहत्य शत्रूंस्त्वतनुं प्रयच्छता
प्रयुध्य साकं सदयेन शार्ङ्गिणा ॥
शिवप्रसादैधितजीवितोऽप्यसौ
सजीव एवेह चतुर्भुजोऽभवत् ॥ ६३ ॥

अन्वय:—शत्रून् निहत्य स्वतनु सदयेन प्रयच्छता शार्ङ्गिणा साकं प्रयुध्य, शिवप्रसादैधितजीवित: असौ इह सजीव: एव चतुर्भुज: अभवत् ।

व्याख्या—निहत्येति ॥ शत्रून् निहत्य शत्रुनाशं कृत्वा । स्वतनुं निजदेहं श्रीकृष्णस्य आत्मन एव चतुर्भुजात्मकं देहमित्यर्थः । **सदयेन** दयया सह वर्तते इति सदयः तेन । 'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहस्य सः । कृपालुना । **प्रयच्छता** ददता **शार्ङ्गिणा** श्रीकृष्णेन **साकं** सह **प्रयुध्य** युद्धं कृत्वा । मरणान्ते स्वशरीरं दत्तवता कृपालुना श्रीकृष्णेन सह युद्धं कृत्वा । **शिवप्रसादैधितजीवितः** शिवस्य प्रसादात् एधितं वर्धितं जीवितं यस्य सः । शङ्करस्य प्रसादात् विवर्धितायुरसौ बाणासुरः, **इह सजीव एव चतुर्भुजोऽभवत्** शङ्करस्य कृपाप्रसादाद् अमरत्वान्मरणपश्चात् प्राप्तव्यं कृष्णदेहत्वं तत्पूर्वमेवास्मिन्नेव जन्मनि अस्मिन्नेव कलेवरे चतुर्भुजोऽभवत् । मरणात्पूर्वमेव प्रभोः श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजमयीं सरूपतां प्रापेति भावः । शङ्करस्यानुनयेन जीवन्मुक्तः स बाणः श्रीकृष्णेन तस्य अन्यबाहून् छित्वा चतुर्भुजः कृत इत्यर्थः ॥ वंशस्थ वृत्तम् ॥६३॥

वासुदेववियुतस्तु निरुद्धः तद्युत: किल भवत्यनिरुद्ध: ॥
इत्युषापतिरुपादिशदैशं नाम नामनि निजे परिगृह्णन् ॥ ६४ ॥

अन्वय.—'वासुदेववियुत: तु निरुद्ध:; तद्युत: अनिरुद्ध: भवति किल' इति निजे नामनि ऐशं नाम परिगृह्णन् उषापति: उपादिशत् ॥

व्याख्या—वासुदेवेति ॥ वासुदेववियुतो वासुदेवात् ब्रह्मणः परमात्मनो वियुतो रहितो भिन्नो भेददर्शी इत्यर्थः । यदा जनो जीव इति यावत्, आत्मानं परमात्मनो भिन्नत्वं दर्शयन् वर्तते । **स तु निरुद्धः** तदा स मायावलिप्तः सन् संसृतिबद्धः, संसारसागरे निमज्जति । **तद्युतः** तेन परमात्मना युत. तद्युतः । यदा स जीव आत्मपरमात्मभेदरहितः, 'अहं ब्रह्मास्मीति' तेन ऐक्यं प्राप्तः, तदा **अनिरुद्धो भवति किल,** न निरुद्धो बद्धोऽनिरुद्धः, संसृतिबन्धनान्मुक्तो भवति किल निश्चयेन । **इति** इत्थं प्रकारेण । **निजे नामनि** आत्मनि नामधेये अनिरुद्ध इत्याकारके **ऐशं नाम** प्रभोः श्रीकृष्णस्य वासुदेव इति अकाररूपं नाम । 'अकारो वासुदेव' इति अभिधानात् । **परिगृह्णन्** स्वीकुर्वन् । **उषापतिः** प्रद्युम्नपुत्र **उपादिशत्** संसूचयति स्म । कथम् ? यत इह बाणासुरनगरे यदा वासुदेववियुतः श्रीकृष्णेन वियुक्तः, श्रीकृष्णरहितः तदा बाणासुरकारागारे निरुद्धो बन्दीकृतः । यदा पुनः श्रीकृष्णेन संयुक्तः श्रीकृष्णेन संयोगः कृतः तदा अनिरुद्धत्वम् प्राप्तः । इति स प्रद्युम्नपुत्रोऽनुभवति स्म । इति स्पष्टभावः ॥ स्वागता वृत्तम् ॥६४॥

सत्कृतः स बहुतेन माधवः सोत्सवां सुकुतुकां निजां पुरीम् ।।
आययौ वरवधूसमन्वितो मूर्त्तिमद्विजयसिद्धिभागिव ।।६५।।

अन्वयः—तेन बहु सत्कृतः मूर्त्तिमद्विजयसिद्धिभाक् इव वरवधूसमन्वितः स माधवः सोत्सवां सुकुतुकां निजां पुरीम् आययौ ।।

व्याख्या—सत्कृत इति ॥ तेन बाणासुरेण । **बहुसत्कृतो** बहुप्रकारेण सम्मानितः । **मूर्त्तिमद्विजयसिद्धिभाक् इव** मूर्तिमान् साकाररूपो विजयो, मूर्त्तिमद्विजयः तस्य सिद्धिं सम्पन्नतां भजतेऽसौ सिद्धिभाक् । 'भजोण्विः' इति भजते ण्विः । अथवा मूर्त्तिमतीं विजयसिद्धिं भजतीति मूर्त्तिमद्विजयसिद्धिभाक् । वधूवरलाभरूपेण मूर्तिमन्तं विजयं प्राप्त इव **स माधवः** श्रीकृष्णः । **वरवधूसमन्वितः** वरश्च वधूश्च वरवध्वौ ताभ्यां समान्वितः । उषानिरुद्धाभ्यां सहितः अथ वा श्रेष्ठवधूसहितः । **सोत्सवां सुकुतुकां** कौतूहलेन महोत्सवेन मण्डिताम् । **निजां पुरीं** द्वारकाम् **आययौ** पुनराजगाम ।। रथोद्धता छन्दः ।।६५।।

अनार्द्रं द्रागन्धुं यमहृदयबन्धुं ननु चिरा-
दुपासीनं लब्धत्रपमिव लघोरप्यघमलात् ।।
नृगं तिर्यग्देहं यदुतनयवर्गः कृतहठ-
स्तमुद्धर्त्तुं तावत्समभवदपाशोप्युभयथा ।।६६।।

अन्वयः—लघोः अपि अघमलात् यं तिर्यक् देहं ननु लब्धत्रपमिव अनार्द्रम् अहृदयबन्धुम्अन्धु चिरात् उपासीनं नृगम् उद्धर्त्तुम् अपाशः यदुतनयवर्गः उभयथापि तं द्राक् उद्धर्त्तु कृतहठः तावत् समभवत् ।।

व्याख्या—अनार्द्रमिति ॥ लघोरप्यघमलात् स्वल्पस्याप्यपराधात् । **यं तिर्यक् देहं** गतक्षुद्रयोनिं, प्राप्तकृकलासदेहं । **ननु लब्धत्रपमिव** क्षुद्रयोनिप्राप्तेः लज्जितमिव । **अनार्द्रं** निर्जलम् । **अहृदयबन्धुम्** हृदयस्य प्रेमार्द्रभावस्य बन्धुर्मित्रं हृदयबन्धुः स्निग्धपूर्णः । न हृदयबन्धुः अहृदयबन्धु तम् अहृदयबन्धुम् अतिकठिनं भयङ्करं शुष्कमित्यर्थः । पक्षे । **यमहृदयबन्धुं** यमहृदयवत् अतिनीरसम् । **अन्धुं** कूपम् । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपमुदपानं तु पुंसि वा ।' इत्यमरः । **चिरात् उपासीनं** बहुकालात् सेवमानम् । अन्धकूपं सेवमानम् । **नृगम्** एतत् संज्ञं राजानम् **उद्धर्त्तुं** कूपात् बहिर्निष्कासितुं **यदुतनयवर्गो** यदुदारकाणां समूहः । **अपाशो** नास्ति पाशो बन्धनार्थे रज्वादिर्यस्य सः । बन्धनरज्जुरहितः तथा च अप त्यक्ता आशा येन स अपाशः त्यक्ताशः । **उभयथापि** । 'प्रकारवचने

थाल्'। प्रकारद्वयेनापि पाशेन अपाशेन वा। **तं द्राक् उद्धर्त्तुं कृतहठः तावत् समभवत्** तदपि तं निष्कासितुं बद्धपरिकरोऽभवत्॥ शिखरिणी वृत्तम्॥६६॥

तदनु करमनन्तो वाममप्यर्भभावे
परिचितदधिभक्तं स्निग्धमग्रे विधाय॥
उपसरटमुतैकेन प्रहेस्तीरमाधा-
दपि दृढमनुशास्य स्वानवज्ञानपापम्॥६७॥

अन्वयः—तदनु अनन्तः अर्भभावे परिचितदधिभक्तं स्निग्धं वामं करम् उपसरटम् अग्रे विधाय, अपि स्वान् अवज्ञानपापं दृढम् अनुशास्य, उत एकेन प्रहेः तीरम् आ अधात्॥

व्याख्या—तदनु इति॥ तदनु तत्पश्चात् यदुदारकैः श्रीकृष्णाय निवेदनानन्तरमित्यर्थः। **अनन्तः** श्रीकृष्णः। **अर्भभावे** अर्भस्य भावः अर्भभावः तस्मिन्। बाल्यावस्थायां गोपबालैः सह विचरन् क्रीडायाम्। **परिचितदधिभक्तम्** परिचितो ज्ञातो दधिभक्तो दध्योदनं येन स तम्। निरन्तरदधिसंपर्काच्चिक्कणम्। **स्निग्धं** मसृणं प्रेमयुक्तं च। **वामं करं** यस्योपरि दध्योदनं स्थापितं तम् अदक्षिणकरम्। **उपसरटं** सरटस्य समीपे उपसरटम्। अव्ययीभावसमासः। तस्य कृकलासस्याऽ**ग्रे विधाय** प्रसार्य। **अपि स्वान् अवज्ञानपापं** स्वान् स्वकीयान् पुत्रानित्यर्थः। अवज्ञानम् अज्ञानं तदेव पापम् अज्ञानरूपम् अघम्। **दृढं** यथा स्यात् तथा पूर्णम् **अनुशास्य** कथयित्वा, निजपुत्रान् अनवधानस्य पापं कथयित्वा इत्यर्थः। **उत** आश्चर्ये। **एकेन** वामहस्तेन तं सरटम्। **प्रहेस्तीरम् आ अधात्** कूपकण्ठे स्थापितवान्॥ शास धातोर्द्वे कर्मणी स्तः प्रधानम् अकथितं गौणं च। अत्र स्वान् प्रधानं कर्म, अवज्ञानपापं अकथितं कर्म। मालिनी वृत्तम्॥६७॥

गतः कदाचिद् व्रजमच्युताग्रज-
श्चिरेण नन्दादिमगोपचक्षुषाम्॥
वियोगशुग्योगमुदोद्यदश्रुणो-
रवैद्विभेदं न विशेषवेद्यपि॥६८॥

अन्वयः—कदाचित् चिरेण व्रज गतः अच्युताग्रजः विशेषवेदी अपि नन्दादिमगोपचक्षुषां वियोगशुग्योगमुदोद्यदश्रुणोः विभेद न अवैत्॥

व्याख्या—गत इति ॥ **कदाचित्** कस्मिंश्चित् समये। **चिरेण** चिरकालादनन्तरम्। **व्रजं गतोऽच्युताग्रजो** बलरामो **विशेषवेद्यपि** विशेषं वेत्तीति विशेषवेदी। ताच्छील्ये णिनीः। भेदाभेदनिश्चायकोऽपि, कुशल इत्यर्थः। **नन्दादिमगोपचक्षुषाम्** नन्द आदिमो मुख्यो येषां गोपानां ते नन्दादिमगोपाः तेषां चक्षुषां नयनानां। नन्दप्रमुखगोपनयनानाम्। **वियोगशुग्योगमुदोद्यदश्रुणोः** वियोगशुचा विरहशोकेन योगमुदया पुनर्मीलनानन्देन च उद्यतोर्निर्गच्छतोरश्रुणो **र्विभेदं** परीक्षणं **न अवैत्** नाजानात्। बलरामो भेदाभेदनिश्चायकः परीक्षणे कुशलो भूत्वापि गोपानाम् अश्रुपातः तस्य विरहशोकेन अथवा पुनर्मीलनानन्देन सञ्जात इति तयोर्द्विप्रकारकयोरश्रुणोर्भेदं न ज्ञातवान् इति भावः ॥ वंशस्थ वृत्तम् ॥६८॥

दिवा वयस्यान् रुचिरैर्विहारैर्दोषा तु योषाश्चटुलैर्विलासैः ॥
अरीरमद्रम्यतरैर्गुणौघैस्सतामहोरात्रमनोरमात्मा ॥६९॥

अन्वयः—स रुचिरैः विहारैः वयस्यान् दिवा अरीरमत्। दोषा तु चटुलैः विलासैः योषाः अरीरमत्। अहोरात्रमनोरमात्मा रम्यतरैः गुणौघैः ताम् अरीरमत् ॥

व्याख्या—दिवेति ॥ श्रीकृष्णस्य दिनचर्यां कथयति ॥ **रुचिरैर्विहारैः** आखेटादिभिर्नौकानयनादिभिश्च रम्यहास्यरसोत्पादकैर्विहारैः क्रीडाभिः **स** श्रीकृष्णः **दिवा** अव्ययम्। दिवसेषु। **वयस्यान्** सुहृदो रन्तुं प्रैरयत् **अरीरमत्**। 'रमु क्रीडायाम्' णिजंतात् लुङ्। तथा **दोषा** अव्ययम्। रात्रिषु तु। **चटुलैर्विलासैः** नृत्यगीतादिमनोज्ञहावभावप्रधानैः कामसन्दीपकैर्मधुमधुरवीणानिनादैः स्त्रीणां विलासप्रधानैः सुकुमारविभ्रमोत्पादकललितकलित कूजनैश्च। **योषाः** स्त्रीवर्गान् अरीरमत्। स एव आदिपुरुषः श्रीकृष्णः **अहोरात्रमनोरमात्मा** अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः तेषु मनो रमयति या सा अहोरात्रमनोरमा तस्या आत्मा प्रधानपुरुषः सः। 'अहः सर्वैकदेशसंख्यात पुण्याच्च रात्रेः' इत्यनेन रात्रेरच्। आदिपुरुषः स कृष्णः **रम्यतरैर्गुणौघैः** सृष्टिस्थितिलयात्मकैः सत्वादि विशिष्टगुणैर्महदहंकारादिनानारूपैर्विविधरसैः **ताम्** आदिमायाम् अरीरमत्।

स श्रीकृष्णो दिवा वयस्यैः सह क्रीडन्, रात्रिषु विलासैः स्त्रीवर्गान् रमयन्, सृष्टिक्रमं तु सुचारुरूपेण प्रचलितुम् अहोरात्रेषु जागरूक इव ताम् आदिमायां प्रचोदयत् इति श्रीकृष्णस्य दिनक्षेपणमासीदिति भावः ॥

तथा बलरामपक्षे-**अहोरात्रमनोरमात्मा** अहोरात्रेषु मनोरमो रमणशील आत्मा यस्य सः। बलरामो **दिवा** दिवषेषु **रुचिरैर्विहारै** रसोत्पादकैः क्रीडाभि-

वयस्यान् सखीन् **अरीरमत्**। तथा दोषा रात्रिषु तु योषाः स्त्रीवर्गान् **चटुल-विलासैः** श्रृङ्गाररसोत्पादकैर्नानाविलासैररीरमत्। तथा च **सतां** साधूनां रम्य-तरैर्गुणौघैः सुरुचिरैर्गुणविशेषैः अरीरमत् ॥ उपजाति छन्दः ॥ ६९ ॥

निभृतरतयेऽप्याहूता नो यदोपसृता तदा
भवति मनसश्चित्रं यत्सा स्वयं शमनस्वसा
सपदि रभसाद्दूराकृष्टोद्गलज्जलवेणिका
ननु हलधरं प्रत्यावेशाद्बभूव रसप्रदा ॥७०॥

अन्वयः––यत् सा शमनस्वसा निभृतरतये आहूतापि यदा मनसः आवेशात् उपसृता नो बभूव, तदा रभसात् दूराकृष्टा हलधरं प्रति उद्गलज्जलवेणिका सपदि स्वयं रसप्रदा भवति, ननु चित्रम् ॥

व्याख्या—निभृतरतय इति ॥ व्रजङ्गतस्य बलरामस्य यमुनाकर्षणं वर्णयति ॥ **यत् सा शमनस्वसा** यमभगिनी यमुनानदी। 'यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः। **निभृतरतये आहूताऽपि** निभृता गुप्ता या रतिः क्रीडा तस्यै। रहसि क्रीडां कर्तुमाहूताऽपि **यदा मनसः** स्वस्य **आवेशात्** आवेशबाहुल्यादु**पसृता नो बभूव** न आगता—सा यमुना क्रीडां कर्तुं प्रार्थिताऽपि निजाऽऽवेशबाहुल्यात् स्वयमेव न आगता। **तदा रभसात्** बलावेगात्। **दूराकृष्टा** दूरात् आकृष्टा। बलरामस्य कोपाल्लाङ्गलेन भृशम् आकृष्टा तदा **हलधरं रामं प्रति**। **उद्गलज्जलवेणिका** उद्गलतः प्रस्रवतः जलस्य वेणिः स्रोतो यस्याः सा। बहुव्रीह्यन्ते कप् प्रत्ययः। उन्नतस्रोतसा प्रस्रवन्ती। **सपदि स्वयं रसप्रदा भवति** जलरूपेण क्रीडां कर्तुं जलप्रदा बभूव ; स्त्रीरूपेण श्रृङ्गाररसप्रदा बभूव। ननु चित्रं नाश्चर्यमिदम्। यतः कान्ताकनकमेदिनीनां मर्दनमेव गुणवर्धनम् ॥ हरिणी वृत्तम् ॥७०॥

मत्वा मुरारिं विबलं व्रजङ्गते सङ्कर्षणे पौण्ड्रकवासुदेवः ॥
तत्सत्यवेषं किमवाप्तुमेव विरुध्य तस्मिन्प्रजिघाय दूतम् ॥७१॥

अन्वयः—सङ्कर्षणे व्रजङ्गते, पौण्ड्रकवासुदेवः मुरारिं विबलं-मत्वा, तत्सत्यवेषं किम् अवाप्तुमेव विरुध्य तस्मिन् दूतम् प्रजिघाय।

व्याख्या—मत्वेति ॥ **सङ्कर्षणे व्रजङ्गते** बलरामे नन्दस्यपुरं व्रजं वृन्दावनं गते सति। **पौण्ड्रकवासुदेवः** वासुदेवनामा पौण्ड्राधिपतिः। **मुरारिं विबलं मत्वा** श्रीकृष्णं एकाकिनं निर्बलमसहायं ज्ञात्वा अथ च बलरामेण रहितं ज्ञात्वा। **तत्सत्य-वेषम् अवाप्तुमेवकिम्** तस्य श्रीकृष्णस्य सत्यवेषं तत्सत्यवेषं, तत्सत्यस्वरूपं लब्धुं

विरुध्य तत्यविरोधं कृत्वा एव। श्रीकृष्णस्य तत् भगवत्स्वरूपम् आत्मनः प्राप्त्यर्थ-मेवकिम्। **तस्मिन् दूतं प्रजिघाय** तत्सन्निधौ दूतं प्रेषयामास। 'हि गतौवृद्धौ च' इत्यस्मात् लिटि 'हेरचङि' इत्यनेन कुत्वम्, प्रजिघाय॥ उपजाति वृत्तम्॥७१॥

हठाद्दूराहूतोन्तक इव हि तन्नीवृतमथो
विभुर्गत्वा तूर्णं ससुतसुहृदा साकममतिम्॥
करूषाधीशं तं क्षयमतिमदं युक्तमनयत्
परस्वं यच्छायामयमपि भवत्यात्मविपदे॥७२॥

अन्वयः—अथो हठात् दूराहूतः अन्तक इव विभुः तन्नीवृत तूर्णं गत्वा तम् अमतिम् अतिमदं करूषाधीशं ससुतसुहृदासाक युक्त क्षयम् अनयत्। परस्वं यत् छायामयमपि आत्मविपदे भवति॥

व्याख्या—हठादिति॥ अथो दूतसन्देशानन्तरम्। **हठात्** बलात्। **दूराहूतो** दूरात् दूरप्रदेशात् आहूतो निमंत्रितः, **अन्तकः** कालो यमो मृत्युरिव। अपमृत्युरिवेति भावः। विनाकारणेनैव हठेनाहूतो कालान्तक इव **विभुः** श्रीकृष्णः **तन्नीवृतं तूर्णं गत्वा**। 'नीवृज्जनपदोदेश' इत्यमरः। तस्य देशं त्वरितं गत्वा। **अमतिं** न मतिर्बुद्धिर्यस्य स तम्। मूर्खमित्यर्थः। **अतिमदं** मदोन्मत्तं **करूषाधीशं** पौण्ड्राधिपं वासुदेवं **ससुतसुहृदा साकं** मित्रपुत्रसहितम्। **युक्तं** योग्यं **क्षयं** नाशम् अनयत्, बन्धुबान्धवैः सह तम् अहन्नित्यर्थः। **परस्वं** परस्य स्वं वस्तु, **यच्छायामयं** प्रतिकृतिमयमपि, यद्यपि अन्यस्य वस्तु तुच्छमपि हृतम्। तत्परस्वम् **आत्मविपदे भवति,** आत्मनाशाय कारणं भवति इत्यर्थः॥ अर्थान्तर-न्यासालङ्कारः॥ शिखरिणी वृत्तम्॥७२॥

दृष्ट्वा निष्फलजीवितं कृतघटस्फोटं गतं सत्पथा-
दुच्छिन्नागममत्युदग्रहृदयं पापं दृढाघाततः॥
सर्वत्राप्यविरक्तकं द्विविदमप्यात्तद्विषं वानरं
सद्यो मुक्तिमजीजनद्धलधरः कारुण्यपाथोनिधिः॥७३॥

अन्वयः—सत्पथात् गतम्, उच्छिन्नागमं, सर्वत्रापि अविरक्तकं, द्विविदमपि आत्तद्विषम्, अत्युदग्रहृदयं, कृतघटस्फोटं, पापं, वानरं, निष्फलजीवितं दृष्ट्वा कारुण्यपाथोनिधिः हलधरः दृढाघाततः सद्यः मुक्तिम् अजीजनत्॥

व्याख्या—दृष्ट्वेति ॥ सत्पथात् गतम् साधुमार्गात् च्युतं पुरुषं, कुमार्गरतम्। वानरपक्षे दुश्चरितम्। **उच्छिन्नागमम्** उच्छिन्नः त्यक्त आगमो वेद-विहितमार्गो येन स तम्। वानरपक्षे उच्छिन्नं नष्टं कृतम् अगमं वृक्षं, वनोपवनं येन स तम्। **सर्वत्राप्यविरक्तकं**, न विरक्तकम् अविरक्तकं, संसारविषयेषु आसक्तम्। वानरपक्षे कपिभावाद् दुश्चरितत्वाच्च यत्रतत्र सर्वत्रैव हस्तक्षेपकारिणम्। **द्विविदमपि आत्तद्विषं** द्वौ आत्मपरमात्मानौ वेत्तीति द्विविद्। 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात् क्विप्। तम् द्विविदम् अपि आत्तद्विषम्। आत्तः प्राप्तो द्विट् शत्रुर्येन स तम्। द्वेषयुक्तम्, कामक्रोधादि विकारेण परिपूर्णम् इत्यर्थः। वानरपक्षे नाम्ना द्विविदं, सर्वेषामपि शत्रुं, बलरामस्यापि शत्रुत्वं गतम्। **अत्युदग्रहृदयम्** उदग्रं कठिनम् अतिकठिनं क्रूरं। **कृतघटस्फोटम्**। कृतो घटस्फोटो येन स तम्, बन्धु-बांधवैःसह विच्छिन्नसम्बन्धम्। वानरपक्षे कृतो घटस्य बलरामस्य सुराघटस्य स्फोटो भङ्गो येन स तम्। **पापं** नृशंसं घातुकम्। 'नृशंसोघातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचकः' इत्यमरः। **वानरं** विकल्पेन नरं मूर्खमित्यर्थः। पक्षे कपिम्। **निष्फल-जीवितं दृष्ट्वा** निष्फलं निरर्थकं जीवितम् आयुर्यस्य स तम्। **कारुण्य-पाथोनिधिर्**दयासागरः, यथा प्रभुरेतादृशं पुरुषमपि मुक्तिं नयति तद्वत् कृपालु-र्हलधरः तं द्विविदवानरम्। **दृढाघाततः** तीक्ष्णप्रहारात्। **सद्यस्**तत्कालमेव **मुक्तिम् अजीजनत्** मोक्षं जनयामास तम् अहन् इत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम छन्दः ॥७३॥ श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

प्रवृत्तो लक्ष्मणां हर्तुं साम्बः कुरुवरैर्बलात् ॥
विद्धः प्रमत्तो विद्यार्थी षड्भिः कामादिभिर्यथा ॥७४॥

अन्वयः—लक्ष्मणां हर्तुं प्रवृत्तः साम्बः कुरुवरैः बलात् विद्धः। यथा प्रमत्तः विद्यार्थी षड्भिः कामादिभिः विद्धः ॥

व्याख्या—प्रवृत्त इति ॥ लक्ष्मणां दुर्योधनदुहितरम्। **हर्तुं** हरणं कर्तुं **प्रवृत्त** उद्युक्तः, **साम्बो** जाम्बवतीपुत्रः, **कुरुवरैः** कुरुश्रेष्ठैर्**बलात् विद्धो** बद्धः। कथम्? यथा **प्रमत्तो विद्यार्थी** ज्ञानेच्छुः **षड्भिः कामादिभिः** कामक्रोधलोभ-मोहमदमत्सरैर्**विद्धो** व्याप्तो बद्धो भवति तद्वत् ॥ प्रमत्तो ज्ञानार्थी कामक्रोधादिषड्-रिपुभिर्विकारैर्व्याप्तः सन् विद्यारूपम् एकमेव अर्थं यथा जहाति, तद्वदसौ कृष्णपुत्रः साम्बो बलवद्भिः कुरुवरै रिपुभिर्बद्धोभूत्वा निजाम् एकामेव लक्ष्मणारूपिणीं सम्पदं हापितवान् ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥७४॥

निवार्य रामोऽथ निरोधवार्ताक्षुब्धं हरिं हास्तिनमाजगाम ॥
दुर्योधनोऽभ्यस्तगदामृधोऽस्माद्दातुं परीक्षां किमु कज्जलप ॥७५॥

अन्वय:—अथ रामः निरोधवार्ताक्षुब्धं हरिं निवार्य, हास्तिनम् आजगाम। अस्मात् अभ्यस्तगदामृधः दुर्योधनः परीक्षां दातुं किमु कज्जजल्प ॥

व्याख्या—निवार्येति ॥ **अथ** साम्बनिरोधवार्ताप्रापणानन्तरम्। **रामो** हलायुधः, **निरोधवार्ताक्षुब्धम्**। निरोधस्य वार्ता तया क्षुब्धः तम्, बन्दीकरण-वृत्तान्तप्रक्षोभितं श्रीकृष्णं **निवार्य** अपवार्य, तं सान्तयित्वा, स्वयं **हास्तिनं** हस्तिना-पुरम् **आजगाम** ययौ। **अस्मात्** हलायुधात्। **अभ्यस्तगदामृधः** अभ्यस्तं गदाया मृधं येन सः। शिक्षितगदायुद्धो **दुर्योधनः परीक्षां दातुं किमु कत् जजल्प** गदायुद्धं मया सम्यग्सम्पादितं नवेति परीक्षणार्थमेव अर्थात् बलरामेणसह गदायुद्धं कर्तुमेव किं कुत्सितम् उक्तवान्? तस्य रामस्य दुर्वचसा निर्भर्त्सनमकरोत् किम्? ॥ उपजाति वृत्तम् ॥७५॥

रोषाद्दिदर्शयिषुणेव महीबिलस्थां
मूर्त्तिन्निजां प्रलयहेतुमहेतुरुष्टाम् ॥
तत्प्रान्तगाहि सुमनस्सरिदूर्ध्वभागे
रामेण कौरवपुरं चकृषे हलेन ॥७६॥

अन्वयः—प्रलयहेतु महीबिलस्थाम् अहेतुरुष्टां निजां मूर्त्ति दिदर्शयिषुणा इव रामेण सुमनस्सरिदूर्ध्वभागे तत्प्रान्तगाहि कौरवपुरं हलेन रोषात् चकृषे ॥

व्याख्या—रोषादिति ॥ **प्रलयहेतुं** प्रलयः कल्पान्तो हेतुः कारणं यस्याः सा ताम्। सर्वसंहारकारिणीम्। **महीबिलस्थां** पातालस्थिताम्। मह्या बिलं तस्मिन् तिष्ठति या सा ताम्। 'सुपिस्थः' इत्यनेन 'कः' प्रत्ययः। **अहेतु-रुष्टाम्** अहेतुः अकारणं, स्वेच्छाचारः अर्थात् प्रकृतिःस्वभावो वा, तेन या रुष्टा कुपिता ताम्। विनाकारणेनैव प्रकृतिस्वभावेन शीघ्रकुपिताम्। **निजां मूर्त्तिम्** शेषावतारत्वात् भूबिलस्थितनिज नागरूपिणीं प्रकृतिम्। **दिदर्शयिषुणा** 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति णिजन्तान्तसन्नन्तात् उः प्रत्ययः। द्रष्टुं प्रेरयति दर्शयति। दर्शयितु-मिच्छति दिदर्शयिषति। दिदर्शयिषतीति दिदर्शयिषुः तेन। आत्मप्रभावदर्शनकामेन इव **रामेण** हलधरेण। **सुमनस्सरिदूर्ध्वभागे** सुमनसां देवानां सरित्, गङ्गानदी यमुना वा, तस्या ऊर्ध्वभागे, गङ्गाया उन्नतप्रदेशे। **तत्प्रान्तगाहि**। 'गाहू विलोडने' प्रान्तं गाहते इति प्रान्तगाही इति णिनिः प्रत्ययः। क्लीबे। तस्या गङ्गायाः प्रान्ते गाहते इति तत्प्रान्तगाहि। गङ्गायाः प्रदेशस्थितम्। **कौरवपुरं** हस्तिनापुरं **रोषात् हलेन चकृषे** अकार्षीत्, आकृष्टम् ॥

बलरामः शेषावतारत्वात् बिले स्थितां विनाकारणेनैव शीघ्रकुपितां स्वेच्छाचारेण प्रलयकारिणीं स्वस्य सर्पप्रकृतिं दर्शयितुमिच्छन्निव गङ्गाया यमुनाया वा उन्नत-प्रदेशस्थितं हस्तिनापुरं स्वलाङ्गलेन चकर्ष इत्यर्थः ॥ वसन्ततिलका छन्दः ॥७६॥

साम्मुख्यात्सुरसरितः किमात्तचेतो–
नैर्मल्याः किल कुरवो रवोज्झितास्याः ॥
सत्पूजां सवरवधूमयत्ननम्राः
सम्राजं प्रति ददते स्म भोगभाजम् ॥७७॥

अन्वयः—सुरसरितः साम्मुख्यात् किम् आत्तचेतोनैर्मल्याः किल, रवोज्झितास्याः कुरवः अयत्ननम्राः सम्राजं प्रति भोगभाजं सत्पूजा सवरवधू ददते स्म ॥

व्याख्या—**साम्मुख्यादिति** ॥ **सुरसरितः** गङ्गाया यमुनाया वा **साम्मुख्यात्** पुरो वर्तमानत्वात् । **किम् आत्तचेतोनैर्मल्याः किल** आत्तं प्राप्तं चेतसो नैर्मल्यं यैः ते । किं निर्मलान्तःकरणाः । **किल** निश्चयेन शुद्धान्तःकरणाः । गङ्गाजलं सम्मुखे दृष्ट्वा सद्बुद्धिं प्राप्ताः इत्यर्थः, तस्मात् । **रवोज्झितास्याः** रवेण शब्देन उज्झितानि त्यक्तानि आस्यानि मुखानि येषां ते । विनीतवत् अकृतशब्दाः, नतमुखा इत्यर्थः । **कुरवः** कुरुवंशीयाः **अयत्ननम्राः** विना परिश्रमेण नम्राः । अर्थात् युद्धमकृत्वैव नम्रतां नीताः । **सम्राजं** राजाधिराजं बलरामं प्रति । **भोगभाजं** भोगान् भजते इति भोगभाक् तम् । ण्विः प्रत्ययः । महार्हवस्त्रै रत्नैर्बलिभिः संयुतां **सत्पूजां** सत्कारम् । **सवरवधूं** साम्बलक्ष्मणासंयुतां अथवा श्रेष्ठवधूसंयुतां **ददते स्म** ददुः ॥ प्रहर्षिणीदं वृत्तम् ॥७७॥

प्राग्वच्चकार करुणः कुरुराजधानीं
वक्रोर्ध्वसंस्थितिवशेन सलक्ष्मणां ताम् ॥
स्वीयं पुनश्च पुटभेदनमुद्धवाद्यं
भूयोऽपि मातृवियुतं तनयं च साम्बम् ॥७८॥

अन्वयः—स करुणः वक्रोर्ध्वसंस्थितिवशेन सलक्ष्मणां तां कुरु-राजधानीं प्राग्वत् चकार; पुनश्च स्वीयं पुटभेदनम् उद्धवाद्यं चकार; भूयोपि, मातृवियुतं तनयं साम्बं चकार ॥

व्याख्या—प्राग्वदिति ॥ स करुणः कृपालुर्हलधरः। तेषां कौरवाणां विनीतभावं दृष्ट्वा इति भावात् करुणः। **वक्रोर्ध्वसंस्थितिवशेन सलक्ष्मणां** वक्रा च ऊर्ध्वा च या संस्थिती रचना तस्या वशेन उच्चावचेन सलक्ष्मणां सचिह्नाम्। लाङ्गलेनाकृष्टत्वात् या कुरुराजधानी वक्रतां तथा उन्नतदशां च प्राप्ता ताम्। **प्राग्वत् चकार** पूर्ववत् यथातथं लक्षणैः सुशोभितां चकार। **पुनश्च स्वीयं पुटभेदनं** पुनर्निजनगरीं द्वारकामपि तु। 'पूःस्त्रीपुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः। **उद्धवाद्यं चकार** उद्धं मनोरमं वाद्यं मुरजादिकं वाद्यं यस्मिन् तत् उद्धवाद्यं तत्। मञ्जुवाद्यघोषैर्निनादितं स्वपुरं चकार। "प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्त वाचकान्यूमूनि" इत्यमरः। **भूयोपि** पुनरपि **मातृवियुतं** मात्रा वियुतं वियुक्तं **तनयं** पुत्रं नाम्ना साम्बः तमपि **साम्बं चकार** अम्बया सहितं साम्बं मातुः संयोगेन साम्बं कृतवान् ॥ वसन्ततिलकम् वृत्तम् ॥७८॥

गार्हस्थ्यं षोडशस्त्रीदशशतकभवं द्रष्टुकामो मुरारे-
रारभ्यैकान्निशान्ताप्रतिरुचिरनिशान्तात्भृशान्तं प्रविष्टः ॥
व्याप्तिं संव्यापकस्य प्रकटमपि दृशा तस्य दृष्ट्वा सुरर्षिः
स्वान्तस्यात्युत्कलस्य प्रतिपदमकृशां तत्र शान्तिं वितेने ॥७९॥

अन्वयः—मुरारेः षोडशस्त्रीदशशतकभवं गार्हस्थ्यं द्रष्टुकामः सुरर्षिः एकात् निशान्ताप्रतिरुचिरनिशान्तात् आरभ्य भृशान्तं प्रविष्टः। तत्र तस्य संव्यापकस्य प्रकटम् अपि व्याप्तिं दृशा दृष्ट्वा, अत्युत्कलस्य स्वान्तस्य प्रतिपदम् अकृशां शान्तिं वितेने ॥

व्याख्या—गार्हस्थ्यमिति ॥ मुरारेः श्रीकृष्णस्य। **षोडशस्त्रीदशशतकभवं** षोडशाधिकसहस्रस्त्रीजुष्टम्। **गार्हस्थ्यं** गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः। 'सुपिस्थः' इत्यनेन कः प्रत्ययः। गृहस्थस्य कर्म गार्हस्थ्यम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इत्यनेन 'ष्यञ्'। प्रभोः पुत्रकलत्रैः परिवेष्टितं गृहस्थजीवनम्। **द्रष्टुकामो** द्रष्टुम् ईक्षितुं कामोऽभिलाषो यस्य स द्रष्टुकामः, ईक्षितुमिच्छुः। **सुरर्षिः** नारदमुनिः। **एकात् निशान्ताप्रतिरुचिरनिशान्तात्** नितरां शान्तं निशान्तम्। निशान्तं यत् अप्रतिरुचिरम् अनुपमरमणीयं निशान्तं गृहं तस्मात्। "निशान्त-पस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्" इत्यमरः। एतादृक् एकभवनादारभ्य गृहदर्शना-रम्भं कृतवान् नारदऋषिः। **भृशान्तं प्रविष्टः** सुदूरम् अन्तस्थकक्षम् अन्तःपुरपर्यन्तं

गत इत्यर्थः । **तत्र** प्रतिगृहाभ्यन्तरे । **तस्य** श्रीकृष्णस्य । **संव्यापकस्य** व्यापकरूपेण प्रपञ्चं विस्तारितस्य । येन अनाकलनीयरूपेणाखिलं विश्वं व्याप्तं तस्य नानारूपेण प्रकटीकृतसोत्कण्ठगृहस्थजीवस्य इत्यर्थः । **प्रकटं** यथास्यात् तथा स्फुटम् । **व्याप्तिं** व्यापारम् । **दृशा** स्वचक्षुषा **दृष्ट्वा** । **अत्युत्कलस्य स्वान्तस्य** स नारदऋषिर्निजस्योत्कण्ठितमनसः । **प्रतिपदं** पदेपदे । **अकृशां शान्तिं वितेने** महतीं शान्तिं प्राप ।। स्रग्धरा छन्दः ।।७९।।

इति श्रीमता वत्सगोत्रान्तर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिणा कविवरेण विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य षष्ठतमोल्लासः । तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्यां गोविन्दकाशीनाथशर्मभ्यां कृताया व्यञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः षष्ठतमोल्लासः ।।

महाकविढुण्ढिराजशास्त्रिविरचितम्

श्रीमद्भागवतव्यञ्जनम्

अथ सप्तमोल्लासः ।

अथैकदा धान्यकणानवेक्षितुं रजःस्विवाकारयतो रविं ततम् ॥
पदायुधान्यागभिदो हरेः स्त्रियोऽलघुस्मृतेः प्राक्कुपिता बताशपन् ॥१॥

अन्वयः—अथ एकदा रजःसु धान्यकणान् अवेक्षितु रवि ततं प्राक् आकारयतः इव पदायुधान्, अलघुस्मृतेः यागभिदः हरेः कुपिताः स्त्रियः अशपन् बत ॥

व्याख्या—अथेति ॥ **अथ** श्रीकृष्णस्यदिनचर्यामाह । **एकदा रजःसु** धूलिचयेषु **धान्यकणानवेक्षितुं** सुचारुरूपेण ईक्षितुम् । **रविं** सूर्यम् । **ततं प्राक्** । ततम् उदितं 'तनु विस्तारे' इत्यस्मात् क्तः प्रत्ययः । तनोतीति ततः तम् । उदयात् प्रागेव आसमन्तात् प्रक्षिप्तप्रकाशं अर्थात् प्रकाश प्रक्षेपणार्थं सूर्यम् । **आकारयत इव** आह्वानं कृतवत इव । 'हूतिराकारणाह्वाने' इत्यमरः । **पदायुधान्** पदौ एव आयुधौ येषां ते पदायुधाः तान् । चरणायुधान् कुक्कुटान् । "कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः । प्रभातागम संसूचितान् इत्यर्थः । **अलघुस्मृतेर्यागभिदो हरेः** न लघुः अल्पा स्मृतिः स्मरणं यस्य सः । अलघुस्मृतिः तस्य । यागान् भिनत्ति पृथग्विधानेनाचरतीति यागभिद् तस्य । क्विप् प्रत्ययः । अथ च यागान् भिनत्ति ध्वंसयतीति । बलियागध्वंसनमिवेत्यर्थः । रव्युदये प्रभाते नित्यनैमित्तिकसंन्ध्यातर्पणादियागान् कृतवतः तद्धेतोः तीव्रस्मरणेन शीघ्रं शय्यात्यागं करिष्यतो **हरेः** श्रीकृष्णस्य **कुपिताः स्त्रियः अशपन्** । बत खेदे ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः । वंशस्थ वृत्तम् ॥१॥

पदाश्रितानां भवबन्धमोचकः करश्रितस्त्रीभुजबन्धमोचनम् ॥
चकार कृच्छ्रेण स भक्तवत्सलः कृताह्निको राजसभां ततोऽभ्यगात् ॥२॥

अन्वयः—स भक्तवत्सलः पदाश्रितानां भवबन्धमोचकः कर-श्रितस्त्रीभुजबन्धमोचनम् कृच्छ्रेण चकार। ततः कृताह्निकः राज-सभाम् अभ्यगात् ॥

व्याख्या—पदाश्रितानामिति ॥ स भक्तवत्सलः। ला आदाने, वत्सं शिशुं लाति, गृह्णातीति वत्सलः। 'आतोनुपसर्गेक' इत्यनेन कः प्रत्ययः अथवा 'वत्सां-साभ्यां कामबले' इत्यनेन 'लच्'। भक्तस्य वत्सलः भक्तवत्सलः। भक्तेषु मातृवत् दयालुः स श्रीकृष्णः। **पदाश्रितानां** पदं आश्रिताः तेषाम्, श्रितचरणानाम् **भवबन्धमोचकः** भवबन्धात् संसारपाशात् मोचयति यो मुक्तं करोति स भवबन्धमोचकः। जन्ममरणनाशकः। **करश्रितस्त्रीभुजबन्धमोचनम्** करंश्रितः करश्रितः, स्त्रीभुजयोर्बन्धः स्त्रीभुजबन्धः। करश्रितः स्त्रीभुजबन्धः करश्रितस्त्री-भुजबन्धः तस्य मोचनं विसर्जनं तत्। तत्। अथवा करंश्रिता याः स्त्रियः तासां भुजबन्धः तस्य मोचनं तत्। 'द्वितीयाश्रितातीत पतितगतात्यस्त प्राप्तापन्नैः' इत्यनेन द्वितीयान्तेन समस्यते। **कृच्छ्रेण चकार** बहुकष्टेनाकरोत्। पदविनतभक्तान् मातृवात्सल्येन भवपाशान्मोक्तुं समर्थोऽसौ श्रीहरिरत्र शय्यासने कराश्रितं स्त्रीभुजपाशं त्यक्तुं कष्टेन समर्थोऽभूदिति भावः। ततः शय्या त्यागादनन्तरम्। **कृताह्निकः** अह्नि भवम् आह्निकम्। 'कालाट्ठञ्' इत्यनेन 'ठञ्'। कृतम् आह्निकं नित्य-सन्ध्यादिकं येन सः। आह्निकं परिसमाप्तं कृत्वा। **राजसभाम्** अभ्यगात् राज्यशासनाय समितिं जगाम ॥ वंशस्थ वृत्तम् ॥२॥

पाणी माणिक्यभूषानिचयविलसितौ धर्मकृत्ये यदीयौ
नाणीयांसौ न काणीकृतदृगपि मुखं प्राणिवर्गस्य कार्ये ॥
वाणी माधुर्यशाणी भवति स भगवान्पातु लोकान्त्सदेति
स्तुत्योवासोपभद्रासनमहितजिदानन्दितो बन्दितोकैः ॥३॥

अन्वयः—'धर्मकृत्ये माणिक्यभूषानिचयविलसितौ यदीयौ पाणी अणीयांसौ न भवतः। प्राणिवर्गस्य कार्ये (यदीयं) मुखं काणीकृत-दृगपि न भवति। प्राणिवर्गस्य कार्ये (यदीया) वाणी माधुर्यशाणी भवति। स भगवान् सदा लोकान् पातु' इति वन्दितोकैः स्तुत्या आनन्दितः अहितजित् उपभद्रासनम् उवास ॥

व्याख्या—पाणीति ॥ स राजसभायां कथं वर्तते तदाह—**धर्मकृत्ये** दानकर्मणि। **माणिक्यभूषानिचयविलसितौ** माणिक्यभूषाणां निचयः समूहः तेन विलसितौ;

रत्न जटितकङ्कणादिभूषणैश्शोभितौ। अथ च दानार्थे गृहीत रत्ननिचयेन शोभितौ **यदीयौ पाणी** हस्तौ **अणीयांसौ** अल्पतरौ **न भवतः**। यो दानकर्मणि अकृपणः, वित्तशाठ्यं न करोतीत्यर्थः। किन्तु भूयसीं दक्षिणां ददातीत्यर्थः **प्राणिवर्गस्य कार्ये** जनहितकार्ये **यदीयं मुखं काणीकृतदृगपि न**। काणीकृतमिति च्विः। काणीकृता दृक् काणीकृतदृक्, निमीलितैकाक्षं न भवति। जनहितकार्ये स सदा तत्पर इत्यर्थः। पुनश्च प्राणिवर्गस्य कार्ये **वाणी माधुर्यशाणी भवति,** शाणो निकषः। शाणीभवति इति 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे च्विः'। यथा सुवर्णस्य महत्वं हीनत्वं निकषोपरि परीक्षितं भवेत् तद्वत् अस्य वाण्यपि माधुर्यनिकषपरीक्षितेव अतिमधुरा भवति। अस्य भाषणमतिमधुरमित्यर्थः। एतादृशः **स भगवान् सदा लोकान् पातु** रक्षतु **इति** इत्थं प्रकारेण **बन्दितोकैः**चारणबालैर्बन्दिगणैरित्यर्थः। **स्तुत्या** स्तवनेन **आनन्दितः** प्रशंसितः। **अहितजित्** अहितान् शत्रून् जयतीति अहित-जित्। इति क्विप्। असौ शत्रुसूदनः **उपभद्रासनम् उवास** भद्रासनस्य समीपम् उपभद्रासनम्। अव्ययीभावसमासः। सिंहासनसमीपे अध्यतिष्टत्॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥३॥

मुनिः समीकामृततृष्णगेकत स्ततोऽन्यतोमागधरुद्धभूभुजाम्॥
जगाद दूतः श्रवसी उभे उभौविभज्य तौ स्वीकुरुतः स्म सत्पतेः॥४॥

अन्वयः—समीकामृततृष्णक् मुनिः एकतः जगाद। मागधरुद्ध-भूभुजां दूतः अन्यतः। ततः सत्पतेः उभे श्रवसी तौ उभौ विभज्य स्वीकुरुतः स्म॥

व्याख्या—मुनिरिति॥ मुनिदूतयोरागमनं तथातयोर्भणितं स कथं गृह्णाति तद्वर्णयति। **समीकामृततृष्णक् मुनिरेकतो जगाद** समीकं युद्धं तस्याऽमृतं तस्य तृष्णक्। समीकं राज्ञोधर्मस्य राजसूययज्ञांगभूतं यद्युद्धं तस्य परिसमाप्तेर्यदमृतं यज्ञशेषः पुरोडाशः तस्य तृष्णक् लोलुपः। पक्षे समीकमेवामृतम् अभिलषितं तस्य तृष्णक् अर्थात् कलह प्रियो नारदमुनिः। ञितृषा पिपासायाम् इतिधातोः 'स्वपितृषो-र्नजिङ्' इत्यनेन 'नजिङ्'। 'अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः। **मुनिर्ना**रदमुनि**रेकतः,** पञ्चम्यास्तसिः। एकपक्षादुवाच। तथा **मागधरुद्धभूभुजां दूतोऽन्यतः,** जरासन्धेनकारागारेबद्धानां राज्ञां दूतोऽपरपक्षादुवाच। **ततः** तादृशौ तौ एकसमयेनैवभाषमाणौ दृष्ट्वा। **सत्पतेः** सतां पतिः तस्य। श्रीकृष्णस्य **उभे श्रवसी** द्वौकर्णौ। **तौ उभौ** मुनिदूतौ **विभज्य** विभागं कृत्वा **स्वीकुरुतः स्म**। एकसमयावच्छेदेन तयोर्भणितं पृथक्त्वेन द्वौ कर्णौ शुश्रुवतुः॥ वंशस्थवृत्तम्॥४॥

उभाभ्यां शुभाभ्यागमाद्धर्मसूनोः पृथाया वृथायासमात्मप्रसूतेः ।।
निराकर्तुमुद्दिष्टयज्ञस्य राज्ञां जरासन्धबन्धस्य चोक्ता प्रवृत्तिः ।।५।।

अन्वयः—उभाभ्यां प्रवृत्तिः उक्ता (कथं ? तयोः एकेन) पृथायाः आत्मप्रसूतेः वृथायासं शुभाभ्यागमात् निराकर्तुं धर्मसूनोः उद्दिष्टयज्ञस्य प्रवृत्तिः उक्ता। (अपरेण) राज्ञां जरासन्धबन्धस्य च ।

व्याख्या—**उभाभ्यामिति** ॥ **उभाभ्याम् प्रवृत्तिर्वार्ता उक्ता** कथिता । मुनिदूताभ्यां निजोनिजो वृत्तान्तः कथितः । 'वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । कथम् ? **तयोरेकेन** नारदमुनिना **पृथाया** युधिष्ठिरजनन्याः कुन्त्याः **आत्मप्रसूतेः** निजप्रसवस्य । **वृथा आयासं** स्वप्रसववेदनाया वैयर्थ्यम् । **शुभाभ्यागमान्निराकर्तुम्** इति हेतु पञ्चमी । अस्मात् मङ्गलयज्ञकार्यस्य सम्पादनं दूरीकर्तुं **धर्मसूनोः उद्दिष्टयज्ञस्य** युधिष्ठिरस्य क्रियमाणयज्ञस्य कृतसङ्कल्पस्य **प्रवृत्तिः उक्ता** वार्ता कथिता । पुत्रजननान्माता या वेदना सोढा तासां वैयर्थ्यं शुभयज्ञसम्पादनेन दूरीकर्तुं युधिष्ठिरस्य कृतसङ्कल्पयज्ञस्य वार्ता कथिता इत्यर्थः । अपरेण दूतेन **राज्ञां** नृपाणां **जरासन्धबन्धस्य च** जरासन्धेन ये अगणिता राजानः कारागारे संरुद्धास्तेषां वार्ता कथिता भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥५॥

उभयत्रापि गन्तव्यं मन्तव्यं वचनं द्वयोः ।।
कार्या क्व प्रथमं यात्रा धात्रा धातु रचिन्त्यदः ।।६।।

अन्वयः—उभयत्रापि गन्तव्यं, द्वयोर्वचनं मन्तव्यम्, प्रथमं यात्रा क्व कार्या । धातुः धात्रा अदः अचिन्ति ।।

व्याख्या—**उभयत्रापीति** ॥ **उभयत्रापि गन्तव्यम्** उभयत्र द्वयोः स्थानयोर्गमनं आवश्यकम् । उभयत्र इति 'सप्तम्यास्त्रल्' इति 'त्रल्' । पाण्डवान् प्रति यज्ञार्थं तथा जरासन्धवधार्थं द्वयोः स्थानयोर्गमनम् आवश्यकमित्यर्थः । **द्वयोः** मुनिदूतयोर्**वचनं मन्तव्यं** कथनमपि आवश्यकत्वेन निर्धारणीयम् । **प्रथमं यात्रा क्व कार्या** किन्तु तद्धेतवे प्रथमगमनं कुत्र कर्तव्यमिति कठिनः प्रश्न उपस्थितः । **धातुर्धात्रा अदः अचिन्ति** धातुर्ब्रह्मणो धात्रा पित्रा श्रीकृष्णेन अदः इदमुपस्थितविषयम् अचिन्ति चिन्तितम् । चिति स्मृत्याम् । 'चिण्भावकर्मणोः' इति कर्मणि लुङि चिण् । 'कार्या' इत्यत्र 'अचोरहाभ्यां द्वे' इत्यनेन यरो द्वे वा स्तः ॥ अनुष्टुप्छन्दः ॥६॥

स्थितयोर्मुनिराजदूतयोर्बत योगेश्वर वन्दिताङ्घ्रिणा
विदुषाऽविदुषेव मन्त्रणे मतिमानुद्धव एव संस्तुतः ।।७।।

अन्वयः—मुनिराजदूतयोः स्थितयोः बत योगेश्वरवन्दिताङ्घ्रिणा विदुषा अविदुषा इव मन्त्रणे मतिमान् उद्धवः एव संस्तुतः॥

व्याख्या—स्थितयोरिति॥ मुनिराजदूतयोः स्थितयोः सतोः। 'यस्य च भावनेन भावलक्षणम्' इत्यनेन सतिसप्तमी। मगधेषु बन्दिनां राज्ञां दूते तथा, मुनौ नारदे अपि सम्मुखे भूते सति! **बत** पश्येदमाश्चर्यं यत्। **योगेश्वरवन्दिताङ्घ्रिणा** सर्वेषां योगानाम् ईश्वराः ज्ञातारो योगेश्वराः तैः, कपिलनारदादिभिः वन्दितौ अङ्घ्री पादौ यस्य स तेन। 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गति युक्तिषु' इत्यमरः। योगेश्वराणामपि ईश्वरेण श्रीकृष्णेन। पुन**र्विदुषा** स्वयं विदुषा पण्डितेन अपि। **अविदुषा इव** अज्ञजनेनेव अपण्डितेनेव। **मन्त्रणे** मन्त्रणं संवाद कर्तुम्। **मतिमान्** धीमान् **उद्धव एव संस्तुतः** प्रार्थितः॥ वियोगिनीवृत्तम्॥७॥

सर्वेषु संरुद्धवचस्सु सोद्यमे
रामे जरासन्धवधाय चोद्धवः॥
मौनं मुमोचाथ मुखान्मुकुन्ददृङ-
मुद्रासमुद्द्रावणदक्षवाक्पटुः॥८॥

अन्वयः—सर्वेषु संरुद्धवचःसु, जरासन्धवधाय रामे सोद्यमे च। अथ मुकुन्ददृङमुद्रासमुद्द्रावणदक्षवाक्पटुः उद्धवः मुखात् मौनं मुमोच॥

व्याख्या—सर्वेष्विति॥ सर्वेषु उपस्थितसभाजनेषु। **संरुद्धवचस्सु** संरुद्धं संयमितं वचो भाषणं यैः ते, तेषु—सर्वसभाजनेषु धृतमौनेषु सत्सु। **जरासन्धवधाय रामे सोद्यमे**—जरासन्धस्य वधं कर्तुं बलरामे सर्वप्रकारेण सुसज्जे उद्युक्तीभूते सति च। 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' इत्यनेन सति सप्तमी। **अथ** तदनन्तरम्। **मुकुन्ददृङ्मुद्रासमुद्द्रावणदक्षवाक्पटुः** दृशः दृष्टेर्मुद्रा लक्षणं चिह्नं दृङ्मुद्रा मुकुन्दस्य दृङ्मुद्रां समुद्द्रावणे अनुगमने, दृष्ट्यर्थप्रतिपादने, दक्षःश्चतुरः स एव वाक्पटुः। 'द्रु गतौ' णिजन्तात् द्रावयति तस्मात् 'युच्' सम्+उत्+द्रावणः। श्रीकृष्णस्य दृष्टिसङ्केतान् कौशल्येनाऽनुगम्यमानः, जानानः, वाक्पटुर्भाषणचतुरः **उद्धवो मुखान्मौनं मुमोच** मुखरो बभूव। स्वविचारान् प्रकटयामास इत्यर्थः॥ वंशस्थ वृत्तम्॥८॥

प्राज्यं धनं तत्क्रतुकारिणा ध्रुवं भूजानिजातेर्विजयोप्यपेक्षितः॥
तत्तत्र पार्थैर्निहते रिपौ निजं दास्यन्त्यथैतद्वनिता गृहे गृहे॥९॥

अन्वयः—तत् प्राज्यं धनं क्रतुकरिणा ध्रुवम् (अपेक्षितम्)। अपि भूजानिजातेः विजयः अपेक्षितः। पार्थैः रिपौ निहते; अथ एतद्वनिताः तत् निजं गृहे गृहे दास्यन्ति ॥

व्याख्या—प्राज्यमिति ॥ तत् प्राज्यं विपुलं **धनम्** 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः। **क्रतुकारिणा** क्रतुं कर्तुं शीलं यस्य स क्रतुकारी तेन, यज्ञकारिणा **ध्रुवं** निश्चयेन **अपेक्षितं** प्राप्तव्यम्। **अपि** तथा च। **भूजानिजातेः** भूर्जाया येषा ते भूजानयः तेषां जातिर्वर्गः तस्य। 'जायाया निङ' इत्यनेन 'निङ् प्रत्ययः' राज्ञां **विजेयोऽपेक्षितः** वाञ्छितः। **पार्थैः** पृथया अपत्यानि पार्थाः। अण् प्रत्ययः। तैः, पृथापुत्रैः पाण्डवै **रिपौनिहते** शत्रौ क्षयं नीते सति। **अथ एतद्वनिताः** एतेषां राज्ञां वनिताः स्त्रियः एतद्वनिताः। अथ शत्रुवधादनंतरं तेषां गृहिण्यो **निजं** स्वकीयं **तत्** धनं **गृहेगृहे** प्रतिगृहं **दास्यन्ति** समर्पयिष्यन्ति ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥९॥

इत्थं परप्रौढिनिदर्शनेन सञ्जातमन्युः स्फुरिताधरोष्ठः।
शाब्दस्य शास्त्रस्य निदानमूर्त्तिः सगद्गदां वाचमुवाच रामः ॥१०॥

अन्वयः—सुस्पष्टम्।

व्याख्या—इत्थमिति ॥ इत्थम् एवमुक्तमुद्धववचनं श्रुत्वा। **परप्रौढिनिदर्शनेन** परस्य प्रौढिर्महत्वं परप्रौढिः तस्या निदर्शनं तेन। पाण्डवानां महत्वप्रकटनेन कारणेन। **सञ्जातमन्युः** सञ्जातो मन्युः क्रोधो यस्य सः। उत्पन्नामर्षः। **स्फुरिताधरोष्ठः** स्फुरितः कम्पमानोऽधरोष्ठो यस्य सः। कम्पमानाधरोष्ठः। **शाब्दस्य शास्त्रस्य निदानमूर्त्तिः** शब्दस्य इदं शाब्दं तस्य शास्त्रस्य निरंग ग्रन्थस्य निदानमूर्त्तिः निदानम् आदिकारणम् तस्यमूर्त्तिः, साक्षात् शब्दशास्त्रप्रवर्तकः, शेषावतारत्वात्। रामो हलधरः **सगद्गदां** गद्गदशब्दयुक्तां **वाचं** वचनं **उवाच** कथयामास ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥१०॥

शिष्य एव न हि शोभते गुरोर्नास्य यादवकुलोचित वचः ॥
कुर्वतस्त्रिषवणं सुरार्चनं युज्यते हि परमार्थवीक्षणम् ॥११॥

अन्वयः—गुरोः शिष्य एव नहि शोभते। अस्य वचः यादवकुलोचितं न। त्रिषवणं सुरार्चनं कुर्वतः परमार्थवीक्षणं हि युज्यते ॥

व्याख्या—शिष्य इति ॥ गुरोर्शिष्य एव असौ बृहस्पतिशिष्य उद्धव एव भणति **परञ्च नहि शोभते** परञ्च तत्सदृशोऽसौ न भाति। **अस्य वचो**

यादवकुलोचितं न, खलु अस्य भाषणमपि यादवकुलानुरूपं नास्ति। **त्रिषवनं सुरार्चनं कुर्वतः** 'षुञ् अभिषवे' सुनोतीति सवनम् 'युच्' प्रत्ययः तस्य अनादेशः। त्रयाणां सवनानां समाहारः त्रिषवणम्। त्रिकालं देवस्नपनं पूजनं कर्म कर्तुः **परमार्थवीक्षणं हि युज्यते** परमोऽतिश्रेष्ठोयोर्थः परमार्थः। चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां यः श्रेष्ठार्थः स एव मोक्षः तस्य वीक्षणम् चिन्तनं योग्यम्। त्रिकालं स्नानपूजनादिकर्मकर्तुर्ब्रह्मविचारणैव युज्यते नतु सङ्ग्रामभाषणमिति भावः रथोद्धता वृत्तम् ॥११॥

सभिया युधि जीवलोभिना गुरुभक्तिर्बहुधा विशिष्यते
तदनेन कृतं रणांगणे सदनस्थैव मताऽऽहिताग्निना ॥१२॥

अन्वयः—बहुधा युधि सभिया जीवलोभिना गुरुभक्तिः विशिष्यते। तत् अनेन रणाङ्गणे कृतम्। आहिताग्निना सदनस्था एव मता॥

व्याख्या—सभियेति॥ बहुधा प्रायशः। **युधि** रणाङ्गणे युद्धंकर्तुम्, **सभिया जीवलोभिना गुरुभक्तिर्विशिष्यते** प्राणलोलुपेन भीरुणा **गुरुभक्तिरेव** गुर्वीभक्तिरेवविशेषतया प्रशस्यते। भीताः प्राणरक्षणेच्छुकाः पुरुषा गुरुभक्तिं प्रशंसन्ति न तु योद्धारो वीरा इत्यर्थः। **तत्** तस्मात् **अनेन** उद्धवेन। **रणाङ्गणे कृतम्** अलं पर्याप्तमित्यर्थः। कृतम् अव्ययम्। अनेन उद्धवेन युद्धसम्बन्धि भाषणमपि न कार्यम् इत्यर्थः। **आहिताग्निना सदनस्था एव मता**—स्वीकृताग्निहोत्रकार्येण अनेन उद्धवेन गृह एव स्थित्वा सेवनीयोऽग्निः; युद्धकथा अस्य मुखे नैव शोभते॥ वियोगिनीवृत्तम् ॥१२॥

किं करिष्यति स चास्मदग्रतो जीवतीह मुसलं हलं च नः।
अद्भुतं हि जरयापि सन्धितो यश्चिराय तरुणाञ्जिगीषति॥१३॥

अन्वयः—स च अस्मदग्रतः किं करिष्यति। इह नः हलं च मुसलं जीवति हि अद्भुतम्! यः जरया सन्धितः चिराय तरुणान् जिगीषति॥

व्याख्या—किमिति॥ स च स जरासंधोऽपि **अस्मदग्रतः** अस्माकम् अग्रे, सप्तम्यर्थेतसिल्। अस्मदग्रतः नः सम्मुखे **किं करिष्यति;** नकिमपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः। **इह नो हलं मुसलं च जीवति हि** यतोऽस्माकं हलं मुसलं चोभे शस्त्रे अक्षुण्णे वर्तते हि। **अद्भुतम्** इदमेवाश्चर्यम्! **यो जरया सन्धितः**

यो जरासन्धः स्वयमेव जरया नाम्न्या राक्षस्या सन्धानितः। अथवा यो जराग्रस्तो वृद्धावस्थां प्राप्तः। **चिराय** बहुकालपर्यन्तं **तरुणान् जिगीषति** यूनः पुरुषान् जेतुमिच्छति। 'जि जये' इच्छायाम् 'सन्' जेतुमिच्छति जिगीषति॥ रथोद्धता छन्दः ॥१३॥

स्वपराक्रमवैभवान्वितं बलभद्रस्य वचः स च क्षणम्।
हृदये दधदर्दिताक्षरां कुपितात्मा गिरमाददे पुनः ॥१४॥

अन्वयः—स बलभद्रस्य स्वपराक्रमवैभवान्वितं वचः क्षणं हृदये दधत्, कुपितात्मा अर्दिताक्षरां गिर पुनश्च आददे ॥

व्याख्या—स्वपराक्रम इति॥ स उद्धवः **बलभद्रस्य** रामस्य, **स्वपराक्रमवैभवान्वितं** स्वपराक्रमस्य निजशौर्यस्य वैभवेन महत्त्वेन अन्वितं अनुगतम्। निजशौर्यस्य प्रभावदर्शकं **वचः क्षणं हृदये दधत्** क्षणमात्रं मनसि विचार्य, **कुपितात्मा** तेन वचसा क्रुद्धः सन्। **अर्दिताक्षरां** परुषाक्षरा **गिरं पुनश्च आददे,** परुषवचनं पुनर्गृहीतवान्। स उद्धवः क्रुद्धोभूत्वा परुषवचनेन पुनः प्रत्युत्तरं ददौ इत्यर्थः॥ वियोगिनीवृत्तम् ॥१४॥

यदाभ्यदाद्वां स मृधे पलायनं
तदा हलं वा मुसलं क्व तद्गतम्॥
समुन्नताद्रेर्भृगुपातसम्भवाः
किणाः पदोः किं ददतीह विस्मृतिम् ॥१५॥

अन्वयः—स यदा वां मृधे पलायनं अभ्यदात्, तदा तत् हलं मुसल वा क्व गतम्? समुन्नताद्रे भृगुपातसम्भवाः पदोः किणाः कि इह विस्मृतिं ददति? ॥

व्याख्या—यदेति॥ स मागधः। **यदा वां** युवां, कृष्णबलरामौ इत्यर्थः। **मृधे** युधि **पलायनम् अभ्यदात्** यदा युवां तस्य जरासन्धस्य सम्मुखे सङ्ग्रामात् पलायनं स्वीचक्रतुः। **तदा, तत् हलं** लाङ्गलं **मुसलं च क्व गतम्,** तच्चकुत्रासीदित्यपि चिन्तनीयम्। अपितु **समुन्नताद्रेः** सम्यक् उन्नतोऽद्रिः तस्य। समुन्नतोच्चगिरे**र्भृगुपातसम्भवाः** भृगोः प्रपातस्य तटस्य पातो भृगुपातः तस्मात् सम्भवाः प्राप्ताः। पततीतिपातः इति घञ्। "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः। **पदोः किणाः** पादयोर्व्रणचिह्नानि। **किमिह विस्मृतिं ददति**। अपितु युवयोः

पलायित्रोरुन्नतावनतगिरिप्रपातेषु पदयोः प्राप्तानि व्रणचिह्नानि किमधुना विस्मृतानि इत्यर्थः ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥१५॥

इत्थमुक्तिकलहेन सुरर्षेरन्तरेण रणमप्यतितोषम् ॥
चेतसो विदधताऽलघुखेदं प्रापितो हरि रुभौ निषिषेध ॥१६॥

अन्वयः—रणम् अन्तरेणापि सुरर्षेः चेतसः अतितोषं विदधता, इत्थम् उक्तिकलहेन अलघुखेदं प्रापितः हरिः उभौ निषिषेध ॥

व्याख्या—**इत्थमिति** ॥ **रणमन्तरेणापि** युद्धेन विनाऽपि **सुरर्षेः** सुराणाम् ऋषिः सुरर्षिः तस्य, नारदस्य, **चेतसो** मनसोऽ**तितोषं** सुखं **विदधता** मनः सन्तोषदायिना। नारदस्य कलहप्रियत्वादितिभावः। **इत्थम् उक्तिकलहेन** एवं रामोद्धवयोर्भाषिककलहेन, वाग्युद्धेनेत्यर्थः। **अलघु खेदं प्रापितः** दापितः, अर्थात् महान्तं विषादं प्राप्तो **हरिः** श्रीकृष्णः **उभौ** उद्धवबलरामौ **निषिषेध** निषेधं कृतवान्॥ स्वागतावृत्तम् ॥१६॥

रामस्य तोषाय गुरोस्ततोऽसौ छात्रः पुनः श्रीपतिमाप्तवर्यः ॥
क्षिप्रं महीपालरिपुं निहन्तुं सम्प्रार्थयामास गिराऽमृतेन ॥१७॥

अन्वयः—ततः असौ आप्तवर्यः गुरोः छात्रः महीपालरिपु क्षिप्रं निहन्तुम्; पुनः रामस्य तोषाय अमृतेन गिरा श्रीपति सम्प्रार्थयामास॥

व्याख्या—**रामस्येति** ॥ **ततः** श्रीकृष्णस्य निषेधानन्तरम्। **असौ आप्तवर्यः** आप्तेषु वर्यः श्रेष्ठः। उद्धवः श्रीकृष्णस्य पितृव्य इतिभावः। **गुरोश्छात्रः** बृहस्पतिशिष्य उद्धवः। **महीपालरिपुं** जरासन्धं **क्षिप्रं** सत्वरं **निहन्तुं** वधं कर्तुम्। सर्वादौ अस्य जरासन्धस्यैव वधो योग्य इति भावः। **पुना रामस्य तोषाय** बलरामाय सन्तोषं दातुम्। सान्त्वयितुं, तं शान्तं कर्तुमित्यर्थः। **अमृतेन गिरा** सुमधुरसौम्यवाण्या। **श्रीपतिं** श्रीकृष्णं **सम्प्रार्थयामास** विनयेन कथयामास॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१७॥

येनोग्रेणोग्रबन्धाद्व्यरचि नृपकुलं मङ्क्षु सङ्क्षुण्णकामम्
तं क्षुद्रप्रज्ञमारादुपशमय जरासन्धिताङ्गं मुरारे ॥
कारागारे मृगारेरयन इव मृगीः प्राप्तशोकां वितापा
ग्रीष्मेण स्वाश्रुपूर्णाः सपदि विरुदती राजपत्नीश्च पाहि ॥१८॥

अन्वयः—हे मुरारे! येन उग्रेण कारागारे उग्रबन्धात् नृपकुलं मङ्क्षु सङ्क्षुण्णकामं व्यरचि, तं क्षुद्रप्रज्ञं जरासन्धिताङ्गम् आरात्

उपशमय । मृगारेः अयने ग्रीष्मेण विनापाः प्राप्तशोकाः मृगीः इव स्वाश्रुपूर्णाः रुदतीः राजपत्नीश्च पाहि ॥

व्याख्या—येनेति ॥ हे **मुरारे ! येन उग्रेण** दारुणेन । **कारागारे** बन्दिशालायाम् **उग्रबन्धात्** कठिनबन्धनात्, हेतु पञ्चमी । **नृपकुलम्** अखिलराजवर्गम् । **मङ्क्षु** झटिति । **सङ्क्षुण्णकामम्** क्षुदिर् सम्पेषणे रुधादित्वात् नुम् । क्षुणत्तीति क्षुण्णः । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन निष्ठातस्य नः । क्षुण्णः दलितः कामो मनोरथो यस्य तत् । दलितमनोरथं नष्टमनोरथं **व्यरचि** अकृत । 'रच प्रतियत्ने' कर्मणि लुङि चिण् । येन अखिलराजवर्गो बन्दिशालायां कठिन बन्धनात् भ्रष्टमनोरथः कृत इत्यर्थः । **तं क्षुद्रप्रज्ञं** नीचवृत्तिं क्षुद्रबुद्धिम । **जरासन्धिताङ्गं** जरया राक्षस्या सन्धितं सन्दानितम् अङ्गं यस्य स तम् । **आरादुपशमय** झटिति नाशं कुरु । **मृगारेः** सिंहस्य **अयने** मार्गे, व्यूहे वा **ग्रीष्मेण विनापाः** ऊष्मणा सन्तापिताः । **प्राप्तशोकाः** शोकाकुला **मृगीः** इव । सिंहेन भर्तृनिधनत्वादिति भावः । निदाघेन सन्तापिता भर्तृनिधनात् शोकाकुला मृगी यथा सिंहस्य कारागार सदृशे मार्गे तद्वत् इमाः **स्वाश्रुपूर्णा रुदती राजपत्नीः** । मागधस्य कारागारे बन्दीकृतानां राज्ञां पत्नीः इत्यर्थः । **च पाहि** ता अपि झटिति त्रायस्व ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥१८॥

इत्थं समाकर्ण्यवचोऽथगीष्पते. शिष्यस्य तिष्यस्य विधाय च स्मृतिम् ॥
प्रस्थाप्य सन्देशहरौ पुरःपुरं श्रीशः समुत्कः सुहृदामुपागमत् ॥१९॥

अन्वयः—अथ श्रीशः गीष्पतेः शिष्यस्य इत्थं वचः समाकर्ण्य, सन्देशहरौ पुरः प्रस्थाप्य, समुत्कः तिष्यस्य स्मृतिं विधाय च सुहृदां पुरम् उपागमत् ॥

व्याख्या—इत्थमिति ॥ **अथ** तदनन्तरम् । **श्रीशः** श्रीकृष्णः । **गीष्पतेः** बृहस्पतेः **शिष्यस्य** उद्धवस्य । **इत्थं** यथापूर्वपद्ये कथितम् । **वचः समाकर्ण्य** श्रुत्वा । **सन्देशहरौ पुरः प्रस्थाप्य,** सन्देशं वार्तां हरतीति सन्देशहरः तौ । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्यनेन 'अच्' प्रत्ययः । तौ मुनिराजदूतौ अग्रतः प्रेषयित्वा । **समुत्कः** स्वयमपि गमनायोत्कण्ठितः । **तिष्यस्य स्मृतिं विधाय** तिष्यस्य पुष्यनक्षत्रस्य गमनायोचितं सन्मुहूर्तं ध्यात्वा । स्मृतिम् आध्यानं, सन्मुहूर्तं निश्चितं कृत्वा इत्यर्थः । 'राधा विशाखापुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया' इत्यमरः । **सुहृदां पुरम् उपागमत्** सुहृदां पाण्डवानां पुरं हस्तिनापुरम् आजगाम ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥१९॥

मिलित्वा सुहृद्भिः समं तत्र देवो
नयज्ञेन यज्ञे समारप्स्यमाने ॥

पृथासूनुना किं वृथा सूनुदारा–
श्रिताशां विलिप्याभिगोप्येति मेने ॥२०॥

अन्वयः—देवः तत्र सुहृद्भिः समं मिलित्वा, नयज्ञेन पृथासूनुना समारप्स्यमाने यज्ञे सूनुदाराश्रिताशां वृथा विलिप्य, वृथा अभिगोप्य किम् ? इति मेने ॥

व्याख्या—मिलित्वेति ॥ देवः श्रीकृष्णः। **तत्र** हस्तिनापुर्याम्। **सुहृद्भिः समं** पाण्डवैः सह। **मिलित्वा** 'आलिङ्गनादिभिः संयोगान्ते आरप्स्यमाने यज्ञविषये मन्त्रणं कृत्वा' इत्यर्थः। **नयज्ञेन** नयं नीतिं जानातीति नयज्ञः। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्मात् 'आतोनुपसर्गे कः' इत्यनेन कः प्रत्ययः। तेन नयज्ञेन विवेकिना **पृथासूनुना** युधिष्ठिरेण। **समारप्स्यमाने यज्ञे** करिष्यमाणे राजसूयाध्वरे। **सूनुदाराश्रिताशां** सूनुश्च दाराश्च आश्रिताश्च सूनुदाराश्रिताः तेषाम् आशा स्पृहा ताम्। पुत्रकलत्रादिसुहृदाम् अभिकाङ्क्षाम्। **वृथा विलिप्य किम्**। 'लिप उपदेहे' उपदेहो वृद्धिः। वृथाऽभिवृद्धिं नीत्वा किं फलम्। तथा **वृथाऽभिगोप्य च किम्**। 'गुपू रक्षणे', ल्यप्। तथा अभिरक्ष्य च किं फलम् **इति देवो मेने** यत एतयोर्द्वयोर्जरासन्धस्य मरणेन विना सम्पादनं दुष्करमिति भावः।

जरासन्धे जीविते सति युधिष्ठिरेण राजसूयाध्वरसम्पादनात् पुत्रकलत्राद्याश्रितवर्गाणामभिवृध्यर्थं या आशा स्पृहा विलिप्ता वर्धिता गुप्ता रक्षिता तेन किं भवति सा निष्फलास्तीति स श्रीकृष्णो मेने, तस्मात् तस्य जरासन्धस्य वधायोपचक्रमे इति भावः॥ भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥२०॥

सप्ततन्तुवितानाय कुविन्दीयति पाण्डवे ॥
एक एव जरासन्धो बन्धरूपो बभूव सः ॥ २१ ॥

अन्वयः—सुस्पष्टम् ॥

व्याख्या—सप्ततन्तुरिति ॥ सप्ततन्तुवितानाय सप्ततन्तोर्मखस्य वितानो विस्तारः तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके। मन्दे च। सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इति चामरः। राजसूययज्ञस्य विस्तारहेतवे। **पाण्डवे कुविन्दीयति सति** यदा पाण्डवः कुविन्दवत् तन्तुवायवदाचरति कुविन्दीयति। 'उपमानादाचारे' इत्यनेन 'क्यच्'। 'क्यचि च' इत्यनेन 'ईत्' शत्रन्तम् कुविन्दीयतीति कुविन्दीयन्। तस्मिन् कुविन्दीयति। वस्त्रनिर्माणहेतवे सूत्रप्रसरणमिव यज्ञविस्तारं तनोति तदा तत्कर्मणि। **स** जरासन्धो मगधाधिप **एक एव बन्धरूपो बभूव** सूत्रे ग्रन्थिरिव केवलोऽवरोधको बभूव ॥ यथा कुविन्दो

वस्त्रनिर्माणहेतवे सूत्रान् प्रतनोति तेषु यदि ग्रन्थयः सन्ति तर्हि तत्र बन्ध उद्भवति, एवमत्र कुविन्दरूपः पाण्डवः क्रियमाणे राजसूयाध्वरे तन्तूनिव यज्ञविस्तारं तनोति तदा तत्र स द्विपद्जरासन्धो ग्रंथिरिव बन्धरूपोऽवरोधः सञ्जात इति भावः ॥ अनुष्टुप् छन्दः रूपकालङ्कारः ॥२१॥

गत्वा तस्य हि वैश्वदेवसमये भीमार्जुनाभ्यां समम्
विप्रीभूय जरात्मजं युगमृधं तूर्णं ययाचे हरिः ।
पृथ्वीं प्रागिव वाडवाकृतिरसौ यज्वानमिभ्यासुरम्
दृष्टः किं स्वयमेव सुष्ठु विभुना योगो बलिभ्रंशने ॥२२॥

अन्वयः— प्राक् असौ वाडवाकृतिः बलिभ्रंशने इभ्यासुरं यज्वानं पृथ्वीं ययाचे । प्रागिव असौ हरिः विप्रीभूय भीमार्जुनाभ्यां समं बलिभ्रंशने तस्य वैश्वदेवसमये गत्वा, यज्वानं जरात्मजं युगमृधं तूर्णं ययाचे । बलिभ्रंशने विभुना सुष्ठुयोगः स्वयमेव दृष्टः किम् ॥

व्याख्या—गत्वेति ॥ **प्राक्** पूर्वमेव वामनावतारे । **असौ वाडवाकृति-** र्द्विजरूपो वामनः 'द्विजात्यग्रजन्मभूदेव वाडवाः" इत्यमरः । **बलिभ्रंशने** बलिदैत्यस्य पतनहेतौ । **इभ्यासुरं** धनाढ्यासुरम् अभीप्सितदं बलिदैत्यमित्यर्थः । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । **यज्वानं** 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । यज्ञविधायकसमग्रविधिना यागं कृतवान् यज्वा, तं यज्वानम् । यागं कृतवन्तं बलिं पृथ्वीं ययाचे । 'टु याचृ' याच्ञायाम्. लिटि ययाचे । द्विकर्मकोऽयं धातुः प्रार्थनार्थस्य याचेः पृथ्वी मुख्यं कर्म, कर्तुरीप्सिततमत्वात् तेन युक्त इभ्यासुरो यज्वा अकथितं कर्म, 'अकथितं च' इति सूत्रेणापादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं भवति । **प्रागिव** यथा पूर्वं कृतं तदेवात्रापि **असौ हरिः** श्रीकृष्णः । **विप्रीभूय** न विप्रः, अविप्रः, अविप्रः विप्रः सम्पद्यमानः तं भूत्वा विप्रीभूय । अभूततद्भावे च्विः । ब्राह्मणस्वरूपः । **भीमार्जुनाभ्यां समं** सह । **बलिभ्रंशने** बलिर्यागः तस्य भ्रंशने ध्वंसनहेतौ । 'पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्चमहायज्ञा' इत्यमरः । **तस्य वैश्वदेवसमये गत्वा यज्वानं** यागं कृतवन्तं **जरात्मजं** जरातनूजं प्रति **युगमृधं** द्वन्द्वयुद्धं **तूर्णं ययाचे** सत्वरं याचितवान् । **बलिभ्रंशने विभुना सुष्ठुयोगः स्वयमेव दृष्टः किम् ?** वैश्वदेवयज्ञान्ते 'अतिथिमाकाङ्क्षेत्' इत्यस्मादभ्यागतस्य वाञ्छापूर्तिरपि यागस्याङ्गं विहितम् । अतः श्रीकृष्णेन जरासन्धस्य यागविध्वंसनहेतौ स्वयमेव सुयोगो निश्चितः किम् । किमिति न ? अस्तीत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

सद्योऽभीप्सितदानतत्परतया युद्धोद्यतत्वेन च
द्वौ धीमान्स गुणौ तदैव हि तमःसत्वाभिधानाविव ।।
हित्वा खेदनिवृत्तिदौ रणभिया बाल्येन कृष्णार्जुनौ—
भीमं लोहितमुत्क्रुधं रज इव प्रत्याददे ह्याजये ।।२३।।

अन्वयः—अभीप्सितदानतत्परतया, युद्धोद्यतत्वेन च, स धीमान् तदा तमस्सत्वाभिधानौ द्वौ गुणौ इव कृष्णार्जुनौ, रणभिया, बाल्येन एव हि खेदनिवृत्तिदौ सद्यः हित्वा; रज इव लोहितम् उत्क्रुधं भीम हि आजये प्रत्याददे ।।

व्याख्या—सद्य इति ॥ अभीप्सितदानतत्परतया तत्परस्य आसक्तस्य भावः तत्परता 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन तल् प्रत्ययः। तलन्तम् स्त्रियाम्। अभीप्सिते दाने तत्परता, अभीप्सितदानतत्परता तया। इच्छितदानशीलत्वेन। तथा च **युद्धोद्यतत्वेन** उद्यत उद्युक्तः। उद्यतस्य भाव उद्यतत्वम्, त्वान्तम् क्लीबम्। युद्धाय उद्यतत्वं तेन। युद्धाय सदा तत्परशीलत्वेन च। एताभ्यां गुणद्वयाभ्याम् युक्तत्वेन। **स धीमान् चतुरो** बुद्धिमान् जरासन्धः। **तदा** अभ्यागतस्य वाञ्छापूर्तिहेतवे। **तमःसत्वाभिधानौ** तमश्च सत्वं च तमस्सत्वे। तमःसत्वे अभिधाने नामनी ययोः तौ तमस्सत्वाभिधानौ, एतादृशौ द्वौ **गुणौ इव** कृष्णार्जुनौ। **रणभिया, बाल्येन एव हि खेदनिवृत्तिदौ** कृष्णो नामसादृश्येन तमोगुणः किन्तु रणभिया युद्धभीरुत्वेन युद्धात् कृत पलायनेन खेददः। अतस्त्याज्यः। तथा च अर्जुनो नामसादृश्येन सितः सत्व गुणः किन्तु अर्जुनस्य बाल्येन बालभावेन अयोग्यः। अतो युद्धान्निवृत्तिः। एतस्मात् कारणात् कृष्णार्जुनौ युद्धाय **सद्य** सपदि **हित्वा** त्यक्त्वा। **रज इव लोहितं** रजोगुणमिव युद्धरूपम् **उत्क्रुधं** क्रोधरूपं च **भीमं हि** निश्चयेन। **आजये प्रत्याददे** युद्धाय स्वीचकार। आजिः युद्धं तस्मै आजये। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।।२३।।

द्वन्द्वाजिसन्नाहपरोऽथ राजा गदाधरीभूय गदाधरत्वम् ।।
वृकोदरायाभिमुखाय चादाद्गदाधरोक्तं परिपालनाय ।।२४।।

अन्वयः—अथ द्वन्द्वाजिसन्नाहपरः राजा गदाधरोक्तं परिपालनाय गदाधरीभूय, अभिमुखाय वृकोदराय च गदाधरत्वम् अदात् ।।

व्याख्या—द्वन्द्वेति ॥ अथ तदनन्तरम्। **द्वन्द्वाजिसन्नाहपरः** द्वन्द्वाजौ द्वन्द्वयुद्धे सन्नाहपरः सन्नद्धः द्वन्द्वयुद्धाय परिकरादिबन्धनेन सज्ज इत्यर्थः। **राजा**

मागधः। **गदाधरोक्तम्** गदाधरेण श्रीकृष्णेन यदुक्तं तत् **गदाधरोक्तम्** अधुना गदायुद्धमेव भवतु इति, **परिपालनाय** स्वीकाराय गदायुद्धं कर्तुमित्यर्थः। **गदाधरीभूय** धरतीति धरः इति पचाद्यच्। गदाया धरः गदाधरः। न गदाधरः अगदाधरः, अगदाधरः गदाधरः संपद्यमानः स भूत्वा गदाधरीभूय। अभूततद्भावे च्विः। स्वयम् एकां गदां गृहीत्वा। **अभिमुखाय** सम्मुखेस्थीयमानाय **वृकोदराय** समीपवर्तिने भीमाय च। **गदाधरत्वम् अदात्** गदां धरतीति गदाधरः तस्य भावः। गदाधरत्वं दत्तवान्। अन्यां गदां भीमाय च ददौ इत्यर्थः॥ उपजाति वृत्तम्॥२४॥

अन्योन्यस्याङ्गदेशे मुहुरचलनिभे रंहसा पात्यमाने
तत्तद्वक्षोस्थिवज्रैर्झटिति बत गदे चूर्णतामन्वभूताम्॥
अन्येषां दुर्मदानां हृदयमथ परं तस्य बद्धात्मजाते-
र्द्वेधा देहं समग्रं श्रितहरिरकरोन्मध्यमः पार्थवीरः॥२५॥

अन्वयः——मुहुः रंहसा अन्योन्यस्य अचलनिभे अङ्गदेशे पात्यमाने, बत! तत्तद्वक्षोस्थिवज्रैः गदे झटिति चूर्णताम् अन्वभूताम्। अथ तस्य बद्धात्मजातेः हृदय (यत्) अन्येषां दुर्मदानां परं (तत्) समग्रं देह च श्रितहरिः मध्यमः पार्थवीरः द्वेधा अकरोत्॥

व्याख्या—अन्योन्यस्येति॥ मुहूरंहसा पुनःपुनरतिवेगेन तौ उभौ भीमजरासन्धौ। **अन्योन्यस्य अचलनिभे अङ्गदेशे** परपरस्य पर्वतसदृशे अतिकठिने शरीरे **पात्यमाने सति। बत** पश्येदमाश्चर्यं यत्। **तत्तद्वक्षोस्थिवज्रैः** तस्य तस्य वक्षोस्थिरेव वज्रं कुलिशं तत्तद्वक्षोस्थिवज्रं तैः। अन्योन्यस्य वज्ररूपैर्हृदयास्थिभिः। **गदे चूर्णतामन्वभूतां** तयोर्गदे भिन्नतामगमताम्। ते गदे खण्डिते बभूवतुः। **अथ** तदनन्तरम्। **तस्य बद्धात्मजातेः** बद्धा बन्दीकृता आत्मजातिः स्वजातिनृपकुलं येन सः। तस्य जरासंधस्य **हृदयं** यद्हृदयम् **अन्येषां दुर्मदानां** मदोन्मत्तानां प्रति। **परं** दूरं, अप्राप्यं तत् जरासन्धस्य हृदयम् तथा समग्रं देहं च **श्रितहरिः** श्रित आश्रितो हरिः श्रीकृष्णो येन सः। **मध्यमः पार्थवीरः** पृथाया अपत्यं पार्थः स एव वीरः पार्थवीरः। त्रिषु पार्थेषु मध्यमो भीम इत्यर्थः। **द्वेधा अकरोत्** तस्य हृदयं शरीरं च द्विभागं छेदयामास, द्वेधा विभक्तं कृतवान इत्यर्थः। द्वेधा इति 'एधाच्च' इति सूत्रेण द्वित्र्योः संबन्धिनो धा प्रत्ययस्य एधाच् स्यात्। अथवा तस्य हृदयं द्वेधा अकरोत्, **परं अन्येषां दुर्मदानां हृदयं च।** जरासन्धस्य सकलं शरीरं हृदयं च द्विधाभूतं कृत्वा परम् अन्यं चकार। ये अन्ये दुर्मदा राजान आसन् तेषामपि हृदयं जरासन्धदेहेन सह अपाटयत्॥ निदर्शनालङ्कारः अभवन्वस्तुसम्बन्धरूपः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥२५॥

सुसत्कृताः सादरमच्युतेन ते विमोचिता मागधकर्मपाशतः ।।
स्वकं स्वक राष्ट्रमगुर्जगुर्य्यशो न गुर्वघं सस्मरुरय्यरेर्नृपाः ।।२६।।

अन्वयः—अच्युतेन मागधकर्मपाशतः विमोचिताः, अपि सादरं सुसत्कृताः ते नृपाः अरेः गुर्वघ न सस्मरुः । (हरेः) यशः जगुः, स्वकं स्वकं राष्ट्रं अगुः ।।

व्याख्या—सुसत्कृता इति ।। अच्युतेन श्रीकृष्णेन । **मागधकर्मपाशतः** मगधानाम् अयं मागधः अण् प्रत्ययः । जरासन्धः तस्य कर्म कृतिः तस्य पाशो बन्धनं तस्मात् 'तसिः' । जरासन्धस्य कारागारात् । **विमोचिता** विमुक्ताः । **अपितु सादरं** यथास्यात् तथा आदरेण सहितम् । **सुसत्कृताः** सम्पूजिताः **ते नृपाः** । **अरेः** शत्रोर्जरासन्धस्य **गुर्वघं** गुरु महत् अघं पापं । **न सस्मरुः** । स्मरणं न कृतवन्तः किन्तु **हरेर्यशो जगुः, स्वकं स्वकं राष्ट्रम् अगुः** । प्रभोर्गुणवर्णनं कुर्वन्तः ते नृपाः स्वस्वदेशं जग्मुः । भगवद्घटितबन्धमोक्षात् भगवद्यशोगानं कुर्वाणानां तेषां राज्ञां जरासन्धदत्तमहत्कल्मषस्य स्मरणमपि नाभूदिति भावः ।। वंशस्थ वृत्तम् ।।२६।।

ज्ञात्यर्थमूर्ध्वकलितैकगिरिं मुकुन्दं
भृत्यार्थमादृतगिरिव्रजमाप्तकामम् ।।
सम्पूज्यधर्मतनयः पुनरप्यतृप्तो
यागाग्रपूजनविधौ भृशमर्चति स्म ।।२७।।

अन्वयः—धर्मतनयः ज्ञात्यर्थम् ऊर्ध्वकलितैकगिरिं, भृत्यार्थम् आदृतगिरिव्रजम् आप्तकामं मुकुन्दं सम्पूज्य; पुनरपि अतृप्तः यागाग्रपूजनविधौ भृशं अर्चति स्म ।।

व्याख्या—ज्ञात्यर्थमिति ।। धर्मतनयः राजा युधिष्ठिरः । **ज्ञात्यर्थम्** ज्ञातिभ्यः इति ज्ञात्यर्थम् अर्थात् ज्ञातीनां बन्धुबान्धवानां गोपालानां अर्थः प्रयोजनम् तम् । गोपालानां हेतवे इत्यर्थः । **ऊर्ध्वकलितैकगिरिम्** ऊर्ध्वम् उच्चैः कलितो धृत एकगिरिर्गोवर्धनगिरिर्येन सः । तम् । पुनः **भृत्यार्थम्** भृत्येभ्यः इति भृत्यार्थम् डुभृञ् धारण पोषणयोः भ्रियते इति भृत्यः । 'भृञोऽसंज्ञायाम्' इत्यनेन 'क्यप्' । पिति 'तुक्' । भृत्य आश्रितः, पाण्डव इत्यर्थः । तेषां अर्थो हेतुः तम् । पाण्डवानां कल्याणहेतवे इत्यर्थः । ज्ञात्यर्थं भृत्यार्थमिति अस्वपदविग्रहो नित्यसमासः । **आदृतगिरिव्रजम्** आदृतो गमनायाऽङ्गीकृतो गिरिव्रजो मगधदेशो येन सः । तम् । गोपालानां हिताय येन गिरिरुद्धृतः, तथा पाण्डवानां हिताय यो मगधदेशं गतः तम् **आप्तकामम् मुकुन्दम्** आप्तः सम्पादितः कामो जरासन्धवधाभिलाषो येन सः ।

आप्तकामः तम्। श्रीकृष्णं **सम्पूज्य**। **पुनरपि अतृप्तो**ऽसन्तुष्टो धर्मराजः। **यागाग्रपूजनविधौ** यागे राजसूयाध्वरे यदग्रपूजनं महान्तं प्रति परमार्हणं श्रेष्ठपूजनं तस्य विधाने स धर्मतनयः अमुं मुकुन्दं **भृशं अर्चति स्म** अत्यन्तं समहर्यत् ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२७॥

पीतामृतस्येव विधुन्तुदस्य चैद्यस्य निन्दैकविषं मुखेन ॥
सङ्गृह्णतः कण्ठमधोक्षजोऽयं वक्रं लुलावावनिदुर्ग्रहस्य ॥२८॥

अन्वयः—पीतामृतस्य विधुन्तुदस्य कण्ठं इव अवनिदुर्ग्रहस्य मुखेन निन्दैकविषं सङ्गृह्णत चैद्यस्य वक्रं कण्ठम् अयम् अधोक्षजः लुलाव ।।

व्याख्या—**पीतामृतस्येति** ॥ **पीतामृतस्य** पीतम् अमृतं येन स तस्य। **विधुन्तुदस्य** राहोः। विधुं चद्रमसं तुदतीति विधुन्तुदः। 'विध्वरुषोस्तुदः' इत्यनेन खश्, अरुद्विष...इति मुम्। 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुद' इत्यमरः। **कण्ठमिव**। यथा अमृतस्य पिबस्य राहोः कण्ठं पुराऽयमधोक्षजो **लुलाव** अच्छिनत्। 'लूञ् छेदने'। एवमत्रापि। **अवनिदुर्ग्रहस्य** अवन्याः पृथिव्या दुर्ग्रहो दुष्टग्रहः। दुरात्मा इत्यर्थः तस्य। **मुखेन निन्दैकविषं** निन्दा कुत्सितभाषणमेवैकं केवलं विषम्। तत्, **सङ्गृह्णतः** ग्रहणं कुर्वतः पिबत इत्यर्थः। **चैद्यस्य** शिशुपालस्य। **वक्रं** कुटिलं **कण्ठम् अयम् अधोक्षजः** श्रीकृष्णः **लुलाव** अच्छिनत्।

यथा पुरा समुद्रमन्थनसमये छलेनाऽमृतं पिबतो राहोः कण्ठम् अयम् अधोक्षजः श्रीकृष्णः अच्छिनत् एवमत्रापि निन्दारूपं विषं पिबतः शिशुपालस्य कुटिलं कण्ठं स चिच्छेद इत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ उपमालङ्कारः ॥२८॥

सूनोः किलाधिमहि मान्यतमस्य पाण्डोः
कुन्देन्दुचन्दनहिमाचलतुल्यकीर्त्तेः ॥
नित्यं सुधाभुगहिमानवसंस्तुतस्य
यागस्य तस्य महिमा नहि माति वाचि ॥२९॥

अन्वयः—किल अधिमहि, कुन्देन्दुचन्दनहिमाचलतुल्यकीर्त्तेः मान्यतमस्य पाण्डोः सूनोः नित्यं सुधाभुगहिमानवसस्तुतस्य तस्य यागस्य महिमा वाचि नहि माति ॥

व्याख्या—सूनोरिति ॥ किल अधिमहि मह्यां इति अधिमहि । अव्ययीभाव समासः । खलु अस्मिन् जगति । **कुन्देन्दुचन्दनहिमाचलतुल्यकीर्तेः** । कुन्दं माघ्यं सितपुष्पविशेषं कुन्देन्दुचन्दनहिमाचलानाम् तुल्या सदृशी धवला कीर्तिर्यस्य स तस्य । अर्थात् अत्यन्त धवल कीर्तेः । **मान्यतमस्य** श्रेष्ठस्य । **पाण्डोः सूनो**र्धर्मराजस्य । **नित्यम्** अहर्निशं **सुधाभुगहिमानवसंस्तुतस्य** सुधाभुजो देवाः, अहयः शेषादि-सर्पगणाः मानवा मनुष्याः, एतैः संस्तुतस्य प्रशंसितस्य । सुरनागमनुष्यैर्नित्यं वर्णितस्य । **तस्य यागस्य** राजसूययज्ञस्य । **महिमा** महत्त्वं **वाचि नहि माति** वाण्या वर्णयितुमशक्यः ॥ कुन्दादि सदृशी विशुद्धा यस्य कीर्तिः तस्य युधिष्ठिरस्य यागस्य महत्त्वम् अस्मिन् जगति देवाद्यैर्नित्यं स्तुतमपि तस्य महिमा वाण्या अकथनीयः। यतो येनेन्द्रियेण 'चक्षुषा' दृष्टं तस्य वागिन्द्रियत्वाभावाद्वक्तुमसर्थत्वम् । एवं यदिन्द्रियं 'वागिन्द्रियं' वक्तुं समर्थं तस्य नेत्रत्वाभावात् प्रत्यक्षसाक्षीकृतवर्णनं कर्तु-मसमर्थत्वमिति भावः ॥ वसंततिलकं वृत्तम् ॥२९॥

कदाचिदान्धिर्मयनिर्मितायां सुखोपविष्टे स्वजने सभायाम् ॥
असूचयद्भाविनिजोरुभङ्गं ह्रदप्रवेशोचितपूर्वरूपम् ॥३०॥

अन्वयः—कदाचित् मयनिर्मितायां सभायां स्वजने सुखोपविष्टे । आन्धिः भाविनिजोरुभङ्गं ह्रदप्रवेशोचितपूर्वरूपम् असूचयत् ॥

व्याख्या—कदाचिदिति ॥ कदाचिन्मयनिर्मितायां सभायाम् कस्मिंश्चित् दिने मयासुरेण विरचितायां संसदि । **स्वजने सुखोपविष्टे** निजबन्धु-बान्धवैः सह पाण्डवे धर्मराजे सुखासीने सति । **आन्धिः** अन्धस्य अपत्यं पुमान् आन्धिः । 'अतइञ्' इत्यनेन अपत्यार्थे 'इञ्' । अन्धस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनः । **भाविनिजोरुभङ्गम्** आगामिनि कौरवपाण्डवयुद्धे यः स्वोरुभङ्गो भविष्यति तम् । **ह्रदप्रवेशोचितपूर्वरूपम् असूचयत्** ह्रदे जलाशये प्रवेशो ह्रदप्रवेशः तस्मै उचितं पूर्वरूपं यस्य स तम् । सूचितं कृतवान् । गदायुद्धात्पूर्वं पराजितो दुर्योधनो वनमध्यह्रदे निगूढाश्रयं कृतवान्, स भाविह्रदप्रवेशः, तत्पश्चा-द्भविष्यन्तं तदूरुभङ्गमत्र जलस्थलभ्रान्तिमत्यां सभायां तेन कृतस्ववस्त्रप्रान्तापकर्षणेन तथा च जले पतनेन वर्णयति कविः । मयासुरेण निर्मितसभायां जलस्थानं स्थलमिव, स्थलं जलमिव भ्रमोत्पादकं कौशल्येन विरचितम् । तस्मिन्नागतो दुर्योधनः स्थले जलावभासत्वाद्वस्त्रान्तम् उपर्यगृह्णात् तथा जले स्थलवद्भ्रांत्या न्यपतत् । एवं भीमस्य विहसितेन अपमानदष्टो कृतप्रत्यपकारप्रतिज्ञो दुर्योधन आगामियुद्धे स्वोरुभङ्गस्योचितं पूर्वचिह्नम् अत्रैवादर्शयत् किम् । इति उत्प्रेक्षते कविः ॥ सम्भवद्वस्तुसम्बद्धो निदर्शनालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥३०॥

रोषोज्जृम्भितदृग्दृढाशनिहतव्यावल्गदुग्राकृति-
क्षोणीजादिमहेन्द्रदुर्हृदचलव्रातस्य तस्येशितुः ॥
आसीद्वह्निकणः क्षणान्मुखहतप्रोत्सर्पदुर्वर्चिष.
शाल्वः पाल्वलवारि वारितमहावार्धेर्लवार्धेन वा ॥३१॥

अन्वयः—तस्य रोषोज्जृम्भितदृग्दृढाशनिहतव्यावल्गदुग्राकृति-क्षोणीजादिमहेन्द्रदुर्हृदचलव्रातस्य ईशितुः मुखहतप्रोत्सर्पदुर्वर्चिष. क्षणात् शाल्वः अग्निकणः आसीत् । वा । वारितमहावार्धेः लवार्धेन पाल्वलवारि आसीत् ॥

व्याख्या—रोष इति ॥ तस्य शाल्वदैत्यस्य वधमाह । **तस्य** श्रीकृष्णस्य । **रोषोज्जृम्भितदृग्दृढाशनिहतव्यावल्गदुग्राकृतिक्षोणीजादिमहेन्द्रदुर्हृदचलव्रातस्य** रोषेण क्रोधेन, उज्जृम्भिता विस्फारिता या दृक् दृष्टिः स एव दृढाशनिर्दृढ-दम्भोलिर्वज्रं तेन हतः । 'जृभि गात्रविनामे' उत् जृम्भते इति उज्जृम्भिता । इण् निष्ठायाम् । व्यावल्गन्त उन्मत्ततां गता उग्राकृतयो रौद्ररूपिणश्च क्षोणीजादि-महेन्द्रा भौमासुरादिदुष्टराजाः ते एव दुर्हृदचला दुष्टहृदयरूपिणः पर्वताः तेषा व्रातः समूहः । 'वल्ग गतौ' वि+आ वल्गतीति व्यावल्गन् ते व्यावल्गन्तः । शत्रन्तम् । रोषोज्जृम्भितदृग्दृढाशनिना हतो व्यावल्गदुग्राकृतिक्षोणीजादिमहेन्द्र-दुर्हृदचलव्रातो येन स तस्य । **ईशितुः** स्वामिनः श्रीकृष्णस्य । **मुखहतप्रोत्सर्प-दुर्वर्चिषः** मुखेन हता गता आध्माता इत्यर्थः । 'हन हिंसा गत्योः' । मुखेन हता प्रोत्सर्पन्ती आसमन्तात् ज्वलन्ती गमनप्रवृत्ता या ऊरु अर्चिः महती अग्निशिखा ज्वालाइत्यर्थः यस्य स तस्य । 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इति श्रुतेः । 'वह्नेर्द्वयो-र्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । करालाग्नेः श्रीकृष्णस्य **स शाल्वः क्षणात् अग्निकण आसीत्** तुच्छस्फुलिङ्गत्वं प्राप्तः, हत इत्यर्थः । **वा** अथवा पक्षे । **वारितमहावार्धेः** महांश्चासौ वार्धिश्च महावार्धिः, वारितः सीमितः महावार्धिर्महोदधिर्येन स तस्य । एतादृशः श्रीरामरूपस्य श्रीकृष्णस्य स शाल्वः । **लवार्धेन** निमिषार्धेन । **पाल्वलवारि** पल्वलस्य इदं पाल्वलम् अण् प्रत्ययः । तस्य वारि पाल्वलवारि । अल्पसरोवरजलमभूत् । "वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापीतु-दीर्घिका" इयमरः । पक्षद्वयेपि स शाल्वः स्वमहिम्नो भ्रष्टः तुच्छतां गतो ममारेति भावः ॥ उल्लेखालङ्कारः । एकस्य अनेकधोल्लेखः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सुतीर्थकरणे भुवो विशसनं तु सूतस्य तत्
विभुं प्रति न बाधकं कलितनैमिषं वै मिषम् ॥

मिषन्तु सुधियः फलं प्रकृतिरस्य पुण्याघयोः
कथं वहतु कामिषण्ढजनयोश्च वन्ध्या शिशुम् ।।३२।।

अन्वयः—भुवः सुतीर्थकरणे सूतस्य विशसनं वै मिषम् । तत् तु कलितनैमिष विभुं प्रति न बाधकम् । अस्य पुण्याघयोः फलं कामिषण्ढजनयोः शिशु वन्ध्या इव प्रकृतिः कथं वहतु इति सुधियः वै मिषन्तु ।।

व्याख्याः—**सुतीर्थकरण इति॥ भुवः** जगतः । **सुतीर्थकरणे** सत्तीर्थक्षेत्र विधाने । **सूतस्य** रोमहर्षणस्य । **विशसनं** मारणम् । **वै** निश्चयेन **मिषं** व्याजमासीत् । **तत्तु** तत् हननकर्म तु । **कलितनैमिषम्** कलितं विहितं नैमिषं व्याजरूपं निमित्तं येन स तम् । पक्षे कलितं प्राप्तं नैमिषं नैमिषारण्यं येन स तम् । अथवा कलितं नैमिषं निमिषकालमात्रं तत् । अव्ययम् । निमिषमात्रं कालं यथास्यात् तथा । **प्रभुं प्रति न बाधकम्** ईश्वरं प्रति बन्धनकारकं न । निमित्तिकारणात् । **अस्य** मारणकर्मणः **पुण्याघयोःफलं** पापपुण्यात्मकं फलम् । **प्रकृति**र्निमित्तकारणं । **कथं वहतु** लभतां, कर्तृत्वाभावात् । **कामिषण्ढजनयोः शिशुं वन्ध्या इव** यथा वन्ध्या उत्पादनशक्तिरहिता अकर्त्री सती, कामिषण्ढजनयोः कामिनः षण्ढजनस्य वा सकाशात् शिशुम् अपत्यरूपं फलं नैव लभते । एवमेव सूतस्य जन्मनः जातस्य प्राणिनः कर्मफलासादिते सुखदुःखरूपे फले तेनैव कर्मवशगेन जीवेन भोक्तव्ये न तु निमित्तभूतेन पुरुषेण प्रकृत्या वा । यौ तु केवलसाक्षिणौ न तु फलभोक्तारौ । कर्तृत्वराहित्यात् । **इति सुधियः** कोविदाः पण्डिता **मिषन्तु** पश्यन्तु ।। अतो रोमहर्षणस्य मारणं बलरामं प्रति पापपुण्यात्मकं बन्धनकारकं न स्यात्, तस्मात् प्रभुं प्रति दोषक्षालनार्थं सुतीर्थाटनमपि न विधीयते । यत् लौकिक व्यवहारे यथा दण्डयान् राजा दण्डयति तत् दण्डदानं राज्ञो दोषार्हं न । तदुत्पन्नस्य पापस्य पुण्यस्य वा फलं कर्मकर्ता एव भुनक्ति न तु निमित्तमात्रन्यायाधिकरणे शस्तोऽधिकारीति स्पष्टम् । यत् तेन बलरामेण सुतीर्थाटनं कृतं तत् केवलं मारणव्याजादेव न तु दोषक्षालनायेति भावः । पृथ्वीछन्दः । जसौ जसयलावसुग्रहयुतिश्च पृथ्वीगुरुः (८-९) ॥३२॥

कल्पान्तलोकत्रयपाककारी मण्येकसत्सर्षपशोभिमूर्धा ।।
रामो विरामः श्रितशात्रवाणां ग्रीष्मोऽभवद्बल्वलपल्वलस्य ।।३३।।

अन्वयः—कल्पान्तलोकत्रयपाककारी, मण्येकसत्सर्षपशोभिमूर्धा श्रितशात्रवाणां विरामः रामः बल्वलपल्वलस्य ग्रीष्मः अभवत् ।।

व्याख्या—कल्पान्त इति ॥ बल्वलदैत्यस्य वधमाह ॥ **कल्पान्तलोकत्रय-पाककारी** 'डुपचष् पाके' पच्यते इति पाकः घञ् प्रत्ययः। पाकः पचनं, परिपक्वतां गतम्। पाकं करोतीति पाककारी। ताच्छील्ये णिनिः। परिपक्वतां नयन् निर्माणकर्ता इत्यर्थः। कल्पान्ते प्रलयान्ते लोकत्रयस्य त्रिजगतः पाककारी कल्पान्तलोकत्रयपाककारी। प्रलयान्ते लोकत्रयं परिपक्वतां नयन् असौ रामः। **पुनर्मण्येकसत्सर्षपशोभिमूर्धा** मणी रत्नं स एव एकं सत्सर्षपमिव शोभते मूर्ध्नि यस्य सः। **श्रितशात्रवाणां** श्रिताः शरणागताः शात्रवाः श्रितशात्रवाः तेषाम्। **विराम** आश्रयस्थानम्। एतादृशो **रामो** बलरामः। **बल्वलपल्वलस्य** बल्वल एतत्संज्ञो राक्षसः स एव पल्वलोऽल्पसरः तुच्छजलाशयः तस्य। **ग्रीष्मः** शोषणरूपो निदाघोऽ**भवत्** ॥

यश्च प्रलयान्ते लोकत्रयस्य पुनारचनां परिपक्वतां नयति। यस्य शिरसि सूर्य इव जाज्वल्यमानो मणिर्वर्तते। यश्चाऽऽश्रयार्थमागतान् शत्रूनपि आश्रय-स्थानम्। एतादृगसौ कारुणिको रामो बल्वलदैत्यं हन्तुं ग्रीष्मः प्रलयङ्करोऽभवत्। यथा निदाघे अल्पसरसां जलं क्षिप्रमेव शोष्यते भानुकिरणैः, एवमेव निदाघरूपेणानेन रामेण बल्वलः पल्वलवत् शीघ्रं शुष्कतां गमित इति भावः॥ इन्द्रवंशा वृत्तम्॥ स्यादिन्द्रवंशा जतजास्ततोगौ ॥३३॥

पृथुककणिका विप्राग्र्येणाऽग्रतो विहिता विभो-
र्बत सुषुविरे ता वै दिव्यं स्फुरन्मणिकाञ्चनम् ॥
त्रिदिवगणिकाजुष्टं पुष्टं विलासिजनैः पुरं
खलु विजयते विष्णोर्भक्तेरपि क्षणिकादरः ॥ ३४ ॥

अन्वयः— विप्राग्र्येण विभोः अग्रतः पृथुककणिकाः विहिताः बत ताः त्रिदिवगणिकाजुष्टं, विलासिजनैः पुष्टं, स्फुरन्मणिकाञ्चनं, दिव्यं, पुरं वै सुषुविरे। विष्णोः भक्तेः क्षणिकादरः अपि खलु विजयते ॥३४॥

व्याख्या—पृथुककणिका इति ॥ सुदाम्नोऽनुग्रहस्य वर्णनम् ॥ **विप्राग्र्येण** विप्रेषु द्विजेषु अग्र्यः श्रेष्ठः तेन। अग्र इव अग्र्यः 'शाखादिभ्यो यः' इति 'यः'। अथवा 'तत्र साधुः' इत्यनेन यत्। सुदाम्ना एतत् संज्ञकेन श्रेष्ठद्विजेन। **विभोः** श्रीकृष्णस्य **अग्रतः** अग्रे इति अग्रतः सप्तम्यास्तसिः। सम्मुखे। **पृथुककणिकाः** भ्रष्टकुट्टधानाः। 'पोहे' इति भाषायाम्। **विहिताः** स्थापिताः। बत पदये-दमाश्चर्यं यत् ता धानाः। **त्रिदिवगणिकाजुष्टम्**। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जुजुषे इति जुष्टः तम्। क्तान्तम्। त्रिदिवं स्वर्लोकं। त्रिदिवस्य गणिका वेश्याः

ताभिः जुष्टम्। स्वर्वेश्यायुक्तम्। **विलासिजनैः पुष्टम्** स्त्रीणां भ्रूभङ्गाद्यङ्गोपाङ्गक्रियाचेष्टायाः समुद्भूतो रसविशेषो विलासः तस्मिन् रन्तुं शीलम् अस्य विलासी। ताच्छील्ये णिनिः। विलासिनो जनाः तैः। श्रियायुक्तजनैः सङ्कुलमित्यर्थः। **स्फुरन्मणिकाञ्चनं** स्फुरन् मणिः काञ्चनं च यस्मिन् तत् स्फुरन्मणिकांचनं तत् 'स नपुंसकम्' इति सूत्रेण नपुंसकं स्यात्। हाटकरत्नादिभिः सर्वत्रसुशोभितम्। **दिव्यं पुरं वै सुषुविरे** स्वर्गतुल्य नगरं वै निश्चयेन जनयामासुः निर्ममुरित्यर्थः। **विष्णोर्भक्तेः क्षणिकादरोपि खलु विजयते** ईश्वरस्य भक्तिः सेवा क्षणमपि स्वीकृता चेत् प्रभवति, सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते।

सुदाम्ना द्विजेन श्रीकृष्णाय चिपिटकसमर्पणेन सर्वसम्पन्न श्रियायुक्तं पुरं प्राप्तम्। एष भक्तेर्महिमा। सा क्षणमपि स्वीकृता चेत् प्रभवतीति भावः॥ अर्थान्तरन्यासालङ्कारः। हरिणी छन्दः॥३४॥

कुर्वँल्लोपमहर्पतेर्विनशने लोकान्त्समस्ताञ्जवा-
देकत्रैव विमिश्रयन्भगवतः सान्निध्यमप्यावहन्॥
कल्पान्तेन समो ग्रहः समभवत्पूर्णः श्रियोनुग्रहः
पुण्यानामपि सङ्ग्रहः शतजनुर्दुष्कर्मडिम्भग्रहः॥३५॥

अन्वयः—अहर्पतेः लोप कुर्वन्, जवात् समस्तान् लोकान् विनशने एकत्रैव विमिश्रयन्, भगवतः सान्निध्यमपि आवहन्, श्रियोनुग्रहः, पुण्यानामपि सग्रहः, शतजनुर्दुष्कर्मडिम्भग्रहः, कल्पान्तेन समः, पूर्णः ग्रहः समभवत्॥

व्याख्या—कुर्वन्निति॥ अहर्पतेः अह्नो दिवसस्य पतिः स्वामी अहर्पतिः तस्य अहर्पतेः सूर्यस्य **लोपम्** अदर्शनं **कुर्वन्।** अहर्पतेरिति 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इति वार्त्तिकेन विसर्गापवादो विकल्पेन। **जवात् समस्तान् लोकान् विनशने एकत्रैव विमिश्रयन्** ग्रहणपर्वणि समस्तजनान् एककालेनैव रभसा **विनशने** यत्र सरस्वतीनदीविलुप्ताभूत्तत्रतीर्थस्थाने एकत्रीकुर्वन्। **भगवतः सान्निध्यमपि आवहन्** तेनैव कारणेनाऽन्यव्यापारं परित्यज्य ईश्वरपूजने समस्तान् प्रेरयन्। **श्रियोनुग्रहः** श्रियः संपदः लक्ष्म्या वा, अनुग्रहः प्रसादो यस्मिन् सः। यत्सूर्यग्रहणपर्वणि दानधर्मादिशुभकर्माचरणेन श्रियः प्रसादो भवतीत्यर्थः। पुनः **पुण्यानामपि सङ्ग्रहः** पुण्यकर्मणः सङ्ग्रहः सञ्चयः यस्मिन् सः। जपानुष्ठानेन सुकृतानामपि सङ्ग्रहो भवतीत्यर्थः। **शतजनुर्दुष्कर्मडिम्भग्रहः** शतं जनूंषि येषां तेषां दुष्कर्म पापं तदेव डिम्भानां बालकानां ग्रहो ग्राहो विनाशकारी ग्रहः। जन्मजन्मान्तरकृतपापरूपी बालमारकग्रह इत्यर्थः। यत्सूर्यग्रहणस्य पुण्यकाले कृतईश्वराराधनेन

शतजन्मनः पापं नश्यतीत्यर्थः । **कल्पान्तेन समः पूर्णो ग्रह आसीत्** । एतादृशं प्रलयरूपं ग्रासपूर्णं सूर्यग्रहणमासीत् ।। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।।३५।।

तत्रागच्छन्विपापा अपि यदुकुलजा उग्रसेनादयस्ते
शस्तेभाश्वाधिरूढाः कुरुकुलमणयो नन्दमुख्याश्च गोपाः ।।
लोपायात्मैनसां किं तदनु समगमञ्छुद्धिकामा भृशं के
शङ्के बाढं जनानां हृदयहयवरप्रग्रहः स ग्रहोऽभूत् ।।३६।।

अन्वयः—तदनु यदुकुलजाः उग्रसेनादयः, कुरुकुलमणयः, नन्दमुख्याः गोपाश्च शस्तेभाश्वाधिरूढाः, ते विपापाः अपि तत्र आगच्छन् । किम् आत्मैनसां लोपाय के भृशं शुद्धिकामाः समगमन् । स ग्रहः बाढं जनानां हृदयहयवरप्रग्रहः अभूत् । शङ्के ।।

व्याख्या— तत्रेति ।। तदनु ग्रहणमनुसरन्तः, **यदुकुलजाः** यदुकुले जायन्ते ते यदुकुलजा वसुदेवादियदुवंशीयाः । **उग्रसेनादयो** मथुरावासिनः तथा **नन्द मुख्या गोपाश्च** । **कुरुकुलमणयो** भीष्मपाण्डवादयः कुरवः । **शस्तेभाश्वाधिरूढाः** इभाश्च अश्वाश्च इभाश्वाः, शस्ताः प्रसंसिता उत्तमा इत्यर्थः, इभाश्वाः तान् अधिरूढाः तिष्ठन्तः ते । उत्कृष्टगजाश्वोपरि आरूढा इत्यर्थः । **ते विपापा अपि तत्र आगच्छन्** । ते सर्वे निरघा अपि तत्र कुरुक्षेत्रे विनशने ग्रहणपर्वणि स्नानाय आगच्छन् । **किम्** ? विकल्पे अथवा इदमपि यद्यपि ते पापरहिताः तदपि कदाचित् पापावलिप्ता आसन् इत्याशङ्क्य **आत्मैनसाम्** आत्मनाम् एनांसि आत्मैनांसि तेषाम् । निजनिजपापानां **लोपाय** क्षालनाय । **के** तीर्थजले । **भृशं शुद्धिकामा** अत्यन्तं पावित्र्याभिलाषिणः । **समगमन्** तत्र एकत्रीभूता मिलिता अभवन् । अत्र कविः उत्प्रेक्षते । **स ग्रहः** तत्सूर्यग्रहणम् । **जनानां** समस्त-लोकानाम् । **बाढं** निश्चयेन **हृदयहयवरप्रग्रहः अभूत शङ्के** हृदयम् एव हयवरः श्रेष्ठाश्वः तस्य प्रग्रहो रश्मिः । लोकानां हृदयरूप्यश्वस्य प्रग्रहोऽभूत इति तर्कयामि । यथा अश्वः प्रग्रहेणेष्टस्थानं नीयते तथैवाऽसौ ग्रहोपि पूतान पूतान् सर्वानेव जनान् तीर्थेषु निनायेति भावः ।। स्रग्धरा छन्दः ।।३६।।

अन्योऽन्यदूरेक्षणहर्षजाश्रुक्लिन्नात्मनां तीर्थजलावगाहात् ।।
एतावदेवोनमभूद्यदेषां मूर्धोद्धतः प्रेमजलं न लेभे ।।३७।।

अन्वयः—अन्योऽन्यदूरेक्षणहर्षजाश्रुक्लिन्नात्मनाम् एतावत् एव ऊनम् अभूत् । यत् एषाम् उद्धतः मूर्धा तीर्थजलावगाहादपि प्रेमजलं न लेभे ।।३७।।

व्याख्या—अन्योऽन्यमिति ॥ अन्योऽन्यदूरेक्षणहर्षजाश्रुक्लिन्नात्मनाम् दूरात् ईक्षणं दर्शनं दूरेक्षणम्। हर्षात् जातम् अश्रु हर्षजाश्रु। अन्योऽन्येषां दूरेक्षणात् हर्षजाश्रु, तेन क्लिन्न आर्द्र आत्मा येषां ते, तेषाम्। **एतावदेव ऊनम् अभूत्** दूरादेव परस्परदर्शनेनोत्थितानन्दाश्रुणा आर्द्रमनसां तेषाम् इदं न्यूनमभूत्। किमभूत्? **यत् एषां** स्नानार्थमागतानाम् **उद्धतोमूर्धा** उन्नतं शिरः, **तीर्थजलावगाहादपि** तीर्थजले अवगाहः अवलोडनं तस्मात् तीर्थजले आर्द्रीभूतादपि कृतस्नानादपि, **प्रेमजलं न लेभे** परस्परं प्रति प्रेमार्द्रतां सौहार्दं न प्राप ॥

यद्यपि तीर्थजलेनाभिषिक्तैस्तैः दूरात् परस्परदर्शनात् हर्षाश्रुणा ह्यात्मनः स्निग्धत्वं तु प्रदर्शितं, तदपि तेषामभिमानेनोद्धतं शिरः प्रेमभावेन विनम्रं नाभूदिति भावः ॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥३७॥

द्वयोरङ्कयोर्द्वौसुतौ रामकृष्णा–
वुभाभ्यां कराभ्यां विधाय व्रजेशा ॥
द्वयोश्चक्षुषोर्वाभिरासिच्यभक्ष्य–
स्पृहांत्वेकवाचैव पप्रच्छ सा द्विः ॥३८॥

अन्वयः—व्रजेशा उभाभ्यां कराभ्यां द्वयोः अङ्कयोः द्वौ सुतौ रामकृष्णौ विधाय, द्वयोः चक्षुषोः वार्भिः (तौ) आसिच्य। सा भक्ष्यस्पृहां तु एकवाचा एव द्विः पप्रच्छ ॥

व्याख्या—द्वयोरिति ॥ व्रजेशा व्रजस्य ईशो नन्दः तस्य पत्नी। स्त्रियां टाप्। व्रजेशा यशोदा **उभाभ्यां कराभ्यां** निज द्वाभ्यां हस्ताभ्यां तौ **द्वौ सुतौ** रामकृष्णौ गृहीत्वा, **द्वयोरङ्कयो**र्निजोत्सङ्गयोः तौ **विधाय** स्थापयित्वा। तथा **द्वयोः चक्षुषोर्वार्भिरासिच्य** निजनेत्रानन्दाश्रुभिस्तौ परिषिच्य। **सा भक्ष्यस्पृहां तु** भोजनाभिरुचिं तु। **एकवाचैव द्विः पप्रच्छ** एकयैव वाचा तौ उभौ द्विर्द्विवारं पप्रच्छ। द्विस् इति अव्ययम्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् इत्यनेन सुच् प्रत्ययः। भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ॥३८॥

औत्कण्ठ्याद्रुद्धकण्ठत्वमथ किमनृताचारसव्रीडभावः
सूक्तिश्रुत्या चिराय स्वनिलयगमनानुद्यमाशङ्किता वा ॥
सत्तीर्थाचर्य्यमौनव्रतपरवशता राजभावाढ्यता वा
नैवाविद्मः पितृभ्यां सह यदवचने कारणं श्रीमतोस्तत् ॥३९॥

अन्वयः—श्रीमतोः पितृभ्यां सह यत् अवचने कारणं तत् न एव आविद्मः। औत्कण्ठ्यात् रुद्धकण्ठत्वम्? अथ किम् अनृताचारसव्रीडभावः? वा, चिराय सूक्तिश्रुत्या स्वनिलयगमनानुद्यमा शङ्किता किम्? वा, सत्तीर्थाचर्य्यमौनव्रतपरवशता किम्? वा, राजभावाढ्यता किम्? तत् नैवाविद्मः॥

व्याख्या—औत्कण्ठ्यादिति॥ **श्रीमतो** रामकृष्णयोः। **पितृभ्यां सह** यशोदानन्दाभ्यांसह। **यदवचने कारणम्** प्रत्युत्तरदाने यद्धेतुर्वैशिष्ट्यमभवत्, **तत् नैवाविद्मः**, आङ् अभिव्याप्तौ। तत् कारणं किञ्चिदपि वयं न जानीमः। अवचने यानि यानि कारणानि सम्भवन्ति तान्यत्र कविरुत्प्रेक्षते। तत्र प्रथमं कारणम् **औत्कण्ठ्यात् रुद्धकण्ठत्वम्** उत्कण्ठा स्मृतिः, आध्यानम्। "स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे" इत्यमरः। उत्कण्ठस्य भावः औत्कण्ठ्यम्। तस्मात् 'गुणवचनादिभ्य ....' इत्यनेन ष्यञ्। शैशवात् व्रजत्यागपर्यन्त यानि यानि आचरणानि आचरितानि तेषां स्मृतिबाहुल्यात्कण्ठावरोधोऽभवत् तस्मात् तौ रामकृष्णौ वक्तुं नाशक्नुतां किम्? **अथ अनृताचारसव्रीडभावः किम्?** अनृतस्य असत्यस्य आचारो व्यवहारः तस्मात् सव्रीडभावः सलज्जता, व्रजत्यागादद्यापिपर्यन्तम् आहूतोपि श्रीकृष्णो व्रजं नोपगतः स एव अनृताचारः। असत्यव्यवहाराज्जनितलज्जाभावेन अथ किं तौ नावदताम्? **वा** अथवा **चिराय** बहुकालात् **सूक्तिश्रुत्या** सूक्तेः सुवचनस्य श्रुतिः श्रवणं तया। द्वारकायां बन्दीजनैः कृतयशोगानश्रवणेन **स्वनिलयगमनानुद्यमा शङ्किता किम्?** स्वनिलयं व्रजं प्रति गमनं, स्वनिलयगमनं, तस्मिन् अनुद्यमा अनिच्छा असमर्थता वा शङ्किता किम्? **वा** अथवा **सत्तीर्थाचर्य्यमौनव्रतपरवशता किम्?** सत्तीर्थे आचर्य्यम्, आचरणीयं यत् मौनव्रतं तेन परवशता असमर्थता। अत्र कुरुक्षेत्रे कृतमौनव्रतस्य वशीभूतत्वेन किं तौ न बभाषाते! **वा राजभावाढ्यता किम्**। राज्ञो भावो राजभावस्तस्य आढ्यता ईशिता राजभावप्रापणेनाऽभिमान इत्यर्थः। इदमपि अभाषणस्य कारणं किम्? एतेषां कारणानां पितृभ्यां सह अभाषणे कि कारणमभूत्तदत्र न जानीमः॥ उत्प्रेक्षालङ्कारः। स्रग्धरा छन्दः॥३९॥

आसामद्यचिरेण दर्शनमथाप्यस्मिन्त्सुतीर्थे पुनः
सम्बाधे मुनिबान्धवप्रवयसां तत्रापि संवेष्टने॥
भामाद्याखिलयोषितां बत हतं धिग्दैवमित्याकुलः
सन्वाचां पथमेव साकमभजद्गोपीभिरीशः श्रियः॥४०॥

अन्वयः—अथ आसां दर्शनम् अद्य चिरेण, अपि अस्मिन् मुनि-बान्धवप्रवयसां सम्बाधे सुतीर्थे; तत्रापि भामाद्याखिलयोषितां संवेष्टने। बत धिक् दैवं हतम् इति आकुलः सन् श्रियः ईशः गोपीभिः साकं वाचां पथम् एव अभजत् ॥

व्याख्या—आसामिति ॥ अथ आसां गोपीनां **दर्शनं** समागमः, **अद्यचिरेण** अद्यात्रकुरुक्षेत्रे बहुकालादनन्तरं भवति। **अपि** स समागमोपि। **मुनिबान्धवप्रवयसां सम्बाधे सुतीर्थे** मुनयश्च बान्धवाश्च प्रवयसश्च ते मुनिबान्धवप्रवयसः तेषाम्। अत्र ऋषिमुनीनां बन्धुबान्धवानां प्रवृद्धाना गुरुजनानां सकाशे सुतीर्थे भवति। 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धो' इत्यमरः। **तत्रापि भामाद्याखिलयोषितां संवेष्टने** भामा अस्ति आद्या यासां ता भामाद्याः। भामाद्या अखिलयोषितः भामाद्याखिलयोषितः तासाम्। पुनश्च तासां गोपीनां समागमोऽत्र सत्यभामादिसमग्रराजस्त्रीवर्गाणां समक्षं भवति। न त्वन्यत्र एकान्तस्थाने इति भावः। **बत धिक् दैवं हतम्** पश्य कथं दैवेन हतोस्मि, अभाग्य इत्यर्थः। **इत्याकुलः सन्** व्याकुलो भूत्वा। **श्रिय ईशः** स श्रीकृष्णो **गोपीभिः साकं वाचां पथमेवाभजत्** ताभिः सह वाग्विलासेनैव रेमे ॥ एकान्तस्याभावात् नान्यप्रकारेणेत्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥४०॥

समेत्य किल तत्र चास्य सुदृशो विवाहार्भटी-
र्जगुर्निजनिजां शुभां द्रुपदजासतीसन्निधौ ॥
समाप्तपुनरात्तयाऽपि कथया वितृप्यद्गिरः
कवेरपि विगीतता भवति यस्य नाभीष्टया ॥४१॥

अन्वयः—तत्र च अस्य सुदृशः द्रुपदजासतीसन्निधौ किल समेत्य, निजनिजां शुभां विवाहार्भटीं समाप्तपुनरात्तया अपि कथया अवितृप्यद्गिरः जगुः। यस्य कवेः अपि अभीष्टया विगीतता न भवति ॥

व्याख्या—समेत्येति ॥ तत्र च तस्मिन् कुरुक्षेत्रेऽपि। **अस्य** श्रीकृष्णस्य **सुदृशः** सुष्ठु दृशो यासां ताः सुदृशः सुनयनाः स्त्रियः। **द्रुपदजासतीसन्निधौ** राज्ञो द्रुपदात् जाता द्रुपदजा सा एव सती द्रुपदजासती तस्याः सन्निधिः सन्निकर्षः तस्मिन्। सतीद्रौपदीसमीपे। **समेत्य** आगत्य। **किल** निश्चयेन। **निजनिजां** स्वां स्वां **शुभां** शुभोदर्काम्। **विवाहार्भटीम्** विवाहरूपकन्याग्रहणवार्ताम्; परिणयजन्ययुद्धवार्तामित्यर्थः। वधूटी चिरण्टीवत् अर्भटी बालिका 'वयसि प्रथमे' तथा 'वयस्यचरम इति वाच्यम्' इत्यनेन स्त्रियां ङीप् अर्भटी युवती। विवाह-

योग्या अर्भटी विवाहार्भटी ताम्। **समाप्तपुनराप्तया** पूर्वं समाप्ता पश्चात् पुनराप्ता तया। 'पूर्वकालैक सर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति सूत्रेण पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। पूर्ववार्त्ता समाप्य पुनः प्रारब्धा तया कथया तां कथां समाप्य। **अवितृप्यद्भिः** न तृप्यन्ती गीर्यासां वा अवितृप्यद्भिः, स्वकथा कथनेन सन्तोषम् अप्राप्नुवत्यः सत्यः पुनः कथनं प्रारभमाणा **जगुः** शशंसुः। **यस्य** वर्णनं कृतवतः **कवेरपि अभीप्सया** स्वेच्छापूर्वकेण **विगीतता न भवति** यशोगानपूर्त्तिर्न समाप्यते॥

यथा श्रीकृष्णस्त्रीभिः स्वस्वविवाहप्रसङ्गवर्णनं स्वत एव विरामतां न नीतम् अपितु अन्यां कथां कथनायावसरो देयोऽभवत्। एवमेव कविरपि तत्प्रसङ्गवर्णनं समाप्तिं नेतुम् अन्यकथावसरप्रदानाय बाध्योऽभवत् न तु तेन स्वेच्छया कथाप्रसङ्गो विरामं नीत इति भावः॥ पृथ्वी छन्दः॥४१॥

तत्र स्नातानुलिप्ता धृतनववसना वासुदेवाभिधाना
मूर्त्तिर्ब्रह्मण्यताया द्रुततरमृषिषु स्वागतायागतेषु॥
कारं कारं विराम समपचितिपरा पादमध्यत्रिवारं
सद्वृत्तस्रग्धरा सा सुगुणमृदुपदन्यासमग्रे व्यधत्त॥४२॥

अन्वयः—तत्र स्नातानुलिप्ता, धृतनववसना, वासुदेवाभिधाना, ब्रह्मण्यतायाः मूर्त्तिः, आगतेषु ऋषिषु द्रुततर स्वागताय समपचिति-परा, सद्वृत्तस्रग्धरा, सा पादमध्यत्रिवारं विरामं कारं कारं सुगुण-मृदुपदन्यासम् अग्रे व्यधत्त॥

व्याख्या—तत्रेति॥ **तत्र** कुरुक्षेत्रे। **स्नातानुलिप्ता** पूर्वं स्नाता पश्चात् अनुलिप्ता; 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनव .....' इति सूत्रेण पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते। मज्जनं पूर्वं विधाय पश्चात् चन्दनाद्यङ्गरागेण चर्चिता। **धृतनववसना** धृतानि नवानि वसनानि वस्त्राणि यया सा। **वासुदेवाभिधाना** वासुदेवोऽभिधानं नाम यस्याः सा। **ब्रह्मण्यताया मूर्त्तिः** 'ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यम्'। 'प्राग्घिताद्यत्'। ब्रह्मण्यस्य भावो ब्रह्मण्यता। तलन्तं स्त्रियाम्। तस्या ब्रह्मण्यताया मूर्त्तिः, ब्रह्मणः प्रत्यक्ष प्रतिकृतिः; स्वयं साक्षात् ब्रह्म एव इत्यर्थः। **आगतेषु ऋषिषु** तत्र प्राप्तेषु मुनिवरेषु। **द्रुततरं स्वागताय** समाजनाय, स्वागतसम्प्रश्नादिना आनन्द-नाय। 'आनन्दन समाजने' इत्यमरः। **समपचितिपरा** 'पूजा नमस्यापचितिः' इत्यमरः। अर्हणतत्परा। **सद्वृत्तस्रग्धरा** सद्वृत्तमेव स्रक् माला तां धरतीति धरः, स्रजः धरा स्रग्धरा। सद्वृत्तस्रग्धरा। 'धृञ् धारणे' इत्यस्मात् पचाद्यच्।

सच्चरित्रमाल्यधारिणी सा सद्वृत्तस्रग्धरा प्रत्यक्षस्रग्धरा छन्द इव। **पादमध्य-त्रिवारं** पादस्य मध्यं पादमध्यं, पादमध्ये त्रिवारं पादमध्यत्रिवारं **विरामं कारं कारं**। आभीक्ष्ण्ये णमुल्। यथा स्रग्धरा छन्दः प्रतिचरणमध्ये त्रिसङ्ख्याविशिष्टय-तिरूपत्वं भजति तद्वत् सा ब्रह्मण्यतार्या मूर्त्तिः **सुगुणमृदुपदन्यासम् अग्रे व्यधत्त** प्रसादमाधुर्यगुणसम्भृतं पादप्रक्षेपम् अकृत ॥

यथा स्रग्धरा वृत्ते प्रतिपादं त्रिवारं यतिः। शब्दा अपि पदेषु मृदुकोमलाः प्रयुज्यन्ते। एवमेव भगवतोपि मूर्त्तिः सभाजनाय आगतेषु ऋषिषु अग्रे त्रिवारं त्रिसंख्याविशिष्टविरामम् आभीक्ष्ण्येन पादमध्ये प्रतिपादन्यासेन कुर्वती तेषां पूजायै पादन्यासं न्यधत्त इति भावः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥४२॥

यज्ञमज्ञजनवत्समाचरत्तत्र यज्ञफलदायिनः पिता ॥
तस्य सूनुरपि तत्समोऽभवत्तीर्थपाद इह तीर्थमाययौ ॥४३॥

अन्वयः—तत्र यज्ञफलदायिनः पिता अज्ञजनवत् यज्ञं समाचरत्। तस्य सूनुरपि तत्समः अभवत्। तीर्थपादः इह तीर्थम् आययौ ॥

व्याख्या—यज्ञमिति ॥ तत्र कुरुक्षेत्रे। **यज्ञफलदायिनः पिता** यज्ञस्य फलं दातुं शीलम् अस्य यज्ञफलदायी। 'सुप्यजातौ...' इत्यनेन ताच्छील्ये 'णिनिः'। तस्य यज्ञफलदायिनो हरेः श्रीकृष्णस्य **पिता** वसुदेवः। **अज्ञजनवत्** अज्ञजनेन तुल्यम् अज्ञजनवत्। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेन 'वत्'। बालिश इव **यज्ञं समाचरत्** अकरोत्। **तस्य सूनुरपि** वसुदेवस्य पुत्रः श्रीकृष्णोपि। **तत्समः** बालिशो**ऽभवत्**। कथं? यः स्वयमेव **तीर्थपाद इह तीर्थमाययौ** तीर्थं पादे यस्य स तीर्थपादः। यस्य चरणः तीर्थरूपिणीं पवित्रगङ्गांभागीरथीमजनयत् स इह अज्ञमिवाचरन् तीर्थं सेवितुमाययौ ॥

पक्षे यस्य पिता तीर्थपादः स्वयं सुतीर्थम्। अतः स श्रीकृष्णो गृहस्थिततीर्थं त्यक्त्वा अत्र तीर्थसेवनार्थमागतवान्। यथा यज्ञफलदायिनः पिता भूत्वापि वसुदेवो यज्ञं कृतवान्, एवमेव श्रीकृष्णोपि वसुदेवसमत्वं तीर्थसेवनार्थमागत्य लब्धवान्। पितृसमः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ रथोद्धता वृत्तम् ॥४३॥

रथाश्वगजवाहना अवितथागमाः सर्वथा
यथागतमथागमन्विभुकथायथार्थाः पथा ॥
जना विदधतोऽन्यथा बत पराः प्रपञ्चव्यथा
वृथा भ्रमविकल्पिता असुतरास्तरेयुः कथम् ॥४४॥

अन्वय—अथ सर्वथा अवितथागमाः रथाश्वगजवाहनाः जनाः विभुकथायथार्थाः पथा यथागतम्, अगमन्। अन्यथा विदधतः जनाः बत वृथा भ्रमविकल्पिता. असुतराः पराः प्रपञ्चव्यथाः कथं तरेयुः ?

व्याख्या—रथाश्वगजवाहना इति॥ अथ तीर्थस्नानकरणानन्तरम्। **सर्वथा** सर्वप्रकारेण। **अवितथागमाः**। 'वितथं त्वनृतं वचः' इत्यमरः। न वितथम् अवितथम्। सत्यं पूर्णमित्यर्थः। अवितथः सफलितः पूर्ण आगम आगमनं येषां ते अवितथागमाः पूर्णकामाः सफलितमनोरथा इत्यर्थः। **रथाश्वगजवाहनाः जनाः** रथाश्वगजा वाहनानि येषां ते। रथाश्वगजरूपं स्वस्ववाहनम् अध्यासमाना अध्यारूढा नन्दादयो गोपाः, यदुकुलजाः, कुरुकुलमणयो ये तत्र स्नानुमागता जनाः। **विभुकथायथार्थाः** विभोः कथा विभुकथा विभुकथया यथायथम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते। प्रभुचरितगानश्रवणमननादिभिः प्राप्ताभीष्टसिद्धयः सन्तः। **पथा यथागतम्** येन पथा मार्गेण आगताः। यथागतम् 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इत्यनेन अव्ययीभावः। येन मार्गेण यथा स्यात् तथा आगमनं कृतम्। **अगमन्** तेनैव मार्गेण गमनं चक्रुः। अथ कविरुत्प्रक्षते:—**अन्यथा विदधतो जनाः** अन्यथा विरुद्धं विदधतः कार्यं कुर्वाणा जनाः। अवितथागमानां विरुद्धं कार्यं कुर्वाणास्त एव **वितथागमाः**। वितथाः असत्याः। वितथाः त्यक्ता आगमा वेदा यैस्ते वितथागमाः त्यक्तवेदविहितमार्गाः। पुनः **विभुकथाऽयथार्थाः** विभुचरित्रश्रवणमननकीर्तनादिकर्म अकरणात् कल्मषध्वान्ताः पापाचरणे रताः। **बत!** खेदे। **वृथा भ्रमविकल्पिताः** निष्कारणमेव भ्रान्तिविवर्तपीडिताः। **असुतराः** सुष्ठु तरन्ति ते सुतराः न सुतराः असुतराः कष्टेन भवसागरात् पारगमनयोग्याः। **परा** अत्यन्ताः **प्रपञ्चव्यथाः** प्रपञ्चस्य संसारस्य व्यथा पीडा ताः। जन्मजराविपत्तिरूपाणि संसारकष्टानि। **कथं तरेयुः** एतादृशाः कुमार्गगामिनः कथं पारं गच्छेयुः। न कथमपीति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। पृथ्वीछंदः ॥४४॥

सूनुभ्यां स्वनिदेशमञ्जलिगतं सम्पादयद्भ्यां मृतै–
रानीतैर्बलिसद्मतस्तनुभवैः षड्भिः सती योगिनी ॥
अष्टाभिर्ननु देवकी सुकृतिनी तन्मूर्त्तिभिः सिद्धिभिः
प्रेष्ठाभिः समुपासिता सुखमयीं बुध्या विदध्रे दिशम् ॥४५॥

अन्वयः—स्वनिदेशम् अञ्जलिगतं सम्पादयद्भ्यां सूनुभ्यां षड्भिः तनुभवैः मृतैः, बलिसद्मतः आनीतैः प्रेष्ठाभिः अष्टाभिः तन्मूर्त्तिभिः सिद्धिभिः समुपासिता सुकृतिनी सती योगिनी देवकी ननु सुखमयीं दिशं विदध्रे ॥

व्याख्या—देवक्या मृतपुत्राणां पुनरानयनं वर्णयति ॥ **सूनुभ्यामिति** ॥ **स्वनिदेशम्**। कंसान्मृतपुत्रानानेतुं स्वाज्ञाम्। **अञ्जलिगतं** करतलगतप्राप्तमिव **सम्पादयद्भ्यां सूनुभ्यां** सम्पादनं कुर्वद्भ्यां रामकृष्णाभ्याम्। **षड्भिः तनुभवैर्मृतैर्बलिसद्मत आनीतैः** षड्भिर्मृतैः पुत्रैः पातालादानीतैः सह। **प्रेष्ठाभिः** अतिशयेन प्रियाः प्रेष्ठाः ताभिः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल.....' इत्यनेन प्रियस्य प्रादेश इष्ठनि परे। **अष्टाभिः तन्मूर्त्तिभिः सिद्धिभिः** तासां मूर्त्तिभिः तन्मूर्त्तिभिः। साक्षात् अणिमाद्यष्टमूर्त्तिमद्भिः सिद्धिभिरिव पुत्रैः। **समुपासिता** सेविता। **सती योगिनी** साध्वी तपस्विनी **सुकृतिनी** सुधन्या **देवकी** कृष्णमाता। **सुखमयीं दिशम्** आनन्दमयीं सुस्थितिम्। **ननु बुध्या विदध्रे** निश्चयेन बुद्धिपूर्वकं ज्ञात्वैव धृतवती ॥

स्वाज्ञां पुरस्कृत्य पूर्वमेव कंसात् षड्भिर्मृतैः पुत्रैः रामकृष्णाभ्यां पाताललोकादानीतैः सह साक्षात् अणिमादिभिरष्टाभिः साकारैः सिद्धिभिरिव अष्टाभिः सत्पुत्रैः सेव्यमाना सती देवकी अष्टपुत्रसौभाग्यवत्याः सुखमयीं स्थितिं प्राप इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४५॥

यत्प्राप्तिप्रतिबन्धदिष्टतिमिरोच्छेदाय पुण्याटवी—
राकूपारमटन्नटन्ननुदिनं पुण्यप्रभासङ्गतः ॥
तामैषीन्निजसूक्तिनिर्जितशुभद्राक्षां सुभद्राभिधां
भद्रातीतजनैरदृष्टचरणां जिष्णुः प्रभासं गतः ॥४६॥

अन्वयः—यत्प्राप्तिप्रतिबन्धदिष्टतिमिरोच्छेदाय अनुदिनं पुण्याटवीः आकूपारं च अटन् अटन् पुण्यप्रभासङ्गतः जिष्णुः प्रभासं गतः। निजसूक्तिनिर्जितशुभद्राक्षां, भद्रातीतजनैः अदृष्टचरणां, तां, सुभद्राभिधाम् ऐषीत्

व्याख्या—सुभद्रार्जुनमीलनमाह। **यत्प्राप्तिरिति** ॥ **यत्प्राप्तिप्रतिबन्धदिष्टतिमिरोच्छेदाय** यस्याः प्राप्तिर्यत्प्राप्तिः तस्याः प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः कार्यविघातः स एव दिष्टतिमिरं दैवान्धकारः तस्य उच्छेदो नाशः, अत्ययः तस्मै। यल्लाभबन्धनकारकभाग्यान्धकारात्ययाय—यत्पुण्यस्य प्राप्त्यर्थं दैवस्यावष्टम्भः तं तीर्थाटनेन नाशयितु मित्यर्थः। **अनुदिनं** दिनेदिने। **पुण्याटवीः आकूपारं च अटन् अटन्** पुण्यकाननानि पवित्रनदीश्च आ अकूपारं च आसमुद्रं च; पुण्यक्षेत्रादारभ्य आसमुद्रं दिनात् दिनं परिभ्रमन्। **पुण्यप्रभासङ्गतः** पुण्यस्य प्रभा तां सङ्गतो जुष्टः पुण्यप्रभासङ्गतः पुण्यसम्पादितो जिष्णुः अर्जुनः **प्रभासं** प्रभासक्षेत्रं **गतः** प्राप्तः। ततः। **निजसूक्तिनिर्जितशुभद्राक्षाम्** निजसूक्त्या निर्जिता या शुभद्राक्षा ताम्।

निज चटुलसम्भाषणेन विजितमधुरद्राक्षासदृशीं लतारूपिणीं सुभद्राभिधां कृष्णानुजां। **भद्रातीतजनैरदृष्टचरणाम्** भद्रात् अतीतैर्जनैः अकुलीनपुरुषैः अभद्रपुरुषैः अदृष्टचरणां, यस्याः श्चरणौ अपि सज्जनपुरुषादन्यैर्न दृष्टौ एतादृशीं तां स अर्जुनः **ऐपीत्** ऐच्छत् ।। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।।४६।।

संन्यासमन्यायपथेन कुर्वन्सन्यामधिस्वान्तमधत्त पार्थः ।।
कन्या तदन्या गुणरूपधन्या मन्यामहे नो समदर्श्यवन्या ।।४७।।

अन्वयः—अन्यायपथेन संन्यासं कुर्वन् सन् पार्थः याम् अधिस्वान्तम् अधत्त तदन्या कन्या गुणरूपधन्या अवन्या नो समदर्शि। मन्यामहे ।।

व्याख्या—संन्यासमिति ॥ अन्यायपथेन संन्यासं कुर्वन् सन् बाह्याव-डम्बरेण कौपीनादिधारणात् अनृताचारेण सर्वसङ्गपरित्यक्तपारिव्राज्कत्वं दर्शयन्। **पार्थः** अर्जुनः। **यां** श्रीकृष्णानुजां सुभद्राम्। **अधिस्वान्तम् अधत्त** स्वान्ते इति अधिस्वान्तम्। अव्ययम्। "स्वातं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः। हृदि-धृतवान्। मनसा याम् अकामयत इत्यर्थः। **तदन्या कन्या** तस्याः सुभद्राया अन्या तदन्या इतरा। **गुणरूपधन्या** गुणै रूपसौंदर्येण च धन्यत्वं प्राप्ता कन्या **अवन्या** अनया पृथिव्या **नो समदर्शि** न दृष्टा। भूमण्डलोपरि रूपलावण्ययुक्ता अन्या कन्या नासीदिति भावः। अदर्शि दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मात् कर्मणि लुङि चिण्।। यमकालङ्कार अनुप्रासश्च। इन्द्रवज्रावृत्तम् ।।४७।।

क्षुभ्यत्कासारकान्तोपवनविलसितां द्वारकां स प्रपन्नः
सच्छ्रेयस्कारकाङ्घ्रेरनुमतिमुदितो मस्करीयन् गरीयान् ।।
सत्कृत्याऽसौकदाचिद्गृहमथ हलिना भोजनायोपहूतो
दूतोऽनङ्गेन पूर्व वसतिमिव सतीं प्रेषितो द्रष्टुमाभात् ।।४८।।

अन्वयः—सच्छ्रेयस्कारकाङ्घ्रेः अनुमतिम् उदितः स गरीयान् मस्करीयन् क्षुभ्यत्कासारकान्तोपवनविलसितां द्वारकां प्रपन्नः। अथ कदाचित् हलिना सत्कृत्य भोजनाय गृहम् उपहूतः। अनङ्गेन पूर्व वसतिम् इव सती द्रष्टु प्रेषितः दूतः असौ आ अभात् ।।

व्याख्या—क्षुभ्यदिति ॥ सच्छ्रेयस्कारकाङ्घ्रेः सच्छ्रेयसां कारकौ अङ्घ्री यस्य स तस्य। 'श्रेयोनिश्रेयसांमृतम्। मोक्षोपवर्गो' इत्यमरः। यस्य चरणौ मोक्षं ददाति तस्य श्रीकृष्णस्य। **अनुमतिमुदितः** सम्मतिं प्राप्तः। तापसवेशेन

द्वारकागमनसमर्थनं प्राप्तः **स पार्थः**। **गरीयान्** गुरुतरान् बहुलमित्यर्थः। **मस्करीयन्** "भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दीपाराशर्यपि मस्करी" इत्यमरः। मस्करिणं तापसम् आत्मन इच्छति मस्करीयति। 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनेन क्यच्। नामधातोः शत्रन्तम्। मस्करीयन् बाह्यवेषभूषैरात्मानं तापसवृत्तिं दर्शयन्। **क्षुभ्यत्कासारकान्तोपवनविलसितां द्वारकां प्रपन्नः** क्षुभ्यद्भिः कासारैः कान्तोपवनैश्च विलसिता शोभिता ताम्। चलोर्मिजलाशयैर्मनोज्ञोपवनैश्च शोभितां द्वारकापुरीम् आगतः। **अथ कदाचित्** तत्रागमनानन्तरं कस्मिंश्चिद्दिने। **हलिना सत्कृत्य भोजनाय गृहम् उपहूतः** बलरामेण आदरातिथ्यं कृत्वा भोजनाय निजगृहं निमंत्रितोऽभवत्। **अनङ्गेन पूर्वं वसतिमिव सतीं द्रष्टुं प्रेषितो दूतोऽसौ आभात्** कंदर्पेण पूर्वमेवावासकृताम् इव तां साध्वीं सुभद्रां द्रष्टुं तेनैवानङ्गेन प्रेषितः प्रेरितो दूतोऽसौ अर्जुनः पूर्णतया शुशुभे ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥४८॥

स्वल्पं स्वागतशब्दमाप्तविहितं प्राज्यं मुकुन्दस्वसुः
पादाम्भोजविभूषणोद्गतरवं श्रृण्वन्नुदात्तश्रुतिम् ॥
सर्वान्नानि विमिश्रयन्हृतमना धूर्तो यतीन्द्रस्तया
मिष्टामिष्टविवेकशून्यमतितां सन्दर्शयन्नाबभौ ॥४९॥

अन्वयः—मुकुन्दस्वसुः पादाम्भोजविभूपणोद्गतरव प्राज्यम् उदात्तश्रुति श्रृण्वन्। आप्तविहित स्वागतशब्दं स्वल्पं श्रृण्वन् धूर्तः यतीन्द्रः तया हृतमनाः सर्वान्नानि विमिश्रयन् मिष्टामिष्टविवेकशून्यता सन्दर्शयन् आबभौ ॥

व्याख्या—स्वल्पमिति ॥ मुकुन्दस्वसुः सुभद्रायाः। **पादाम्भोजविभूषणोद्गतरवम्** पादाम्भोजयोः विभूषणादुद्गतं रवः शब्दस्तम्, चरणकमलयोर्नूपुरादिभूषणोत्थितं शिञ्जितम्। **प्राज्यं** बहुलं पुनःपुनरित्यर्थः। **उदात्तश्रुतिम्** उदात्ता सुस्पष्टमधुमधुरा श्रुतिः श्रवणं यस्य स उदात्तश्रुतिः तम्। तस्या भूषणानाम् उदात्तनिनादं पुनःपुनः श्रृण्वन्। तथा **आप्तविहितम्** आप्तैः स्वजनैर्विहितः कृतस्तम्। **स्वागतशब्दम्** स्वागतमिति शब्दस्तम्। बलरामादिना सत्कारायोच्चारितं शब्दम्। **स्वल्पं श्रृण्वन्** स्वल्पम् अत्यल्पम् अश्रुतमिव श्रृण्वन्। **धूर्तो यतीन्द्रः** स वञ्चकतापसः। **तया हृतमनाः** तया सुभद्रयाकृष्टचेताः। **सर्वान्नानि विमिश्रयन्** सकलानि भोज्यानि एकत्रीकृत्य। **मिष्टामिष्टविवेकशून्यतां** मिष्टामिष्टयोः सदसद्विचारहीनतां सन्दर्शयन् आबभौ (आसीत्) शुशुभे ॥

बलरामादिना तस्य स्वागतायोच्चारितान् शब्दान् अश्रुत्वैव, अश्रुतानिव दर्शयन्, सुभद्रायाः पदविन्यासात् पुनः पुनरुत्थितेन उच्चतरश्रुतिमधुरेण नूपुरशब्दे-

नाकृष्टचेताः स वञ्चकतापसः पार्थः तया विमोहितः सन् भोजनपदार्थेषु मिष्टामिष्टयोः पृथक्त्वं विस्मृत्य सर्वान्नानि एकत्रीकृत्य बुभुजे इति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं-वृत्तम् ॥४९॥

मुक्तासद्यतिताशयेन विलसच्छृङ्गारभावेक्षणा-
द्यात्रायां रमणीयतोयधियुजा पार्थेन हंसेन सा ॥
नीतोच्चैर्बलिपुष्टसैनिकगणाः संस्फारिताक्षास्तदा
कोयं कोयमिति प्रमत्तहृदयाः कोलाहलान्वव्रिरे ॥५०॥

अन्वयः--यात्रायां विलसच्छृङ्गारभावेक्षणात् असद्यतिताशयेन, रमणीयतोयधियुजा हंसेन पार्थेन, सा मुक्ता नीता तदा प्रमत्तहृदयाः बलिपुष्टसैनिकगणाः सस्फारिताक्षाः कोयं कोयम् इति कोलाहलान् वव्रिरे ॥

व्याख्या—मुक्तेति ॥ **यात्रायां** व्रज्यायाम्, अथकदाचिद्देवता पूजनोत्सवगमन-वेलायाम्। **विलसच्छृङ्गारभालेक्षणात्** विलसतः मनस्युद्भूतस्य मनसिस्थितस्य वा शृङ्गारस्य भावः कामविकारः तस्य ईक्षणात्। मनसि संजातकामविकारत्वात् **असद्यतिताशयेन** न सन् यतिः असद्यतिः असत्यतापसः, असद्यतेर्भावः असद्यतिता। भावे तल् स्त्रियाम्। असद्यतितायाः आशयोऽभिप्रायो हेतुर्यस्य स तेन। कामविकारेणोद्दीपितदृष्टिव्यापारात् मिथ्यातापसवेषधारिणा। **रमणीयतोयधियुजा** रन्तुं योग्यो रमणीयः। इति अनीयर् प्रत्ययः। रमणीयः सुखदः स एव तोयधि-रुदधिः तेन युक् रमणीयतोयधियुक् तेन। विलाससमुद्रावगाहिना। **हंसेन पार्थेन** पार्थरूपहंसेन। **सा मुक्ता नीता** सा मौक्तिकरत्नरूपिणी कृष्णानुजा सुभद्रा हृता हरणं कृता, बलान्नीता इति भावः। **तदा प्रमत्तहृदया** उन्मत्ताः। **बलिपुष्ट सैनिकगणाः** बलिपुष्टा वायसा इव सैनिका बलिपुष्टसैनिकाः तेषां गणाः समूहाः। "काके तु करटारिष्ट बलिपुष्ट सकृत्प्रजाः" इत्यमरः। अथवा बलिपुष्टाः परदत्तान्नेन पुष्टाः आत्मीयताहीनाः सैनिकगणाः। **संस्फारिताक्षाः** विस्फारितनेत्राः। **कोयं कोयम् इति कोलाहलान् वव्रिरे** काकवत् कर्तव्यरहितं कोलाहलं महाशब्दं चक्रुः॥ शार्दूलविक्रीडितंवृत्तम् ॥ ५० ॥

पूर्वं मनोरथारूढः कमण्डलुधरश्च यः
ईशाश्रयात्स एवाऽभूद्रथारूढो धनुर्धरः ॥५१॥

अन्वयः—यः पूर्व मनोरथारूढः कमण्डलुधर श्च स एव ईशाश्रयात् रथारूढः धनुर्धर. अभूत् ।।

व्याख्या—पूर्वमिति ॥ यः पार्थः **पूर्व** द्वारकागमनसमये । **मनोरथारूढः** कृताभिलाषः **कमण्डलुधरः च** आसीत् यः पूर्वं कृष्णानुजाप्राप्त्यर्थं मनसि अभिलाषान् वितन्वन् असत्ययतिवेषेण कौपीनकमण्डलुधरः **स एवार्जुनः ईशाश्रयात्** श्रीकृष्णप्रसादात् श्रीकृष्णस्य समर्थनं प्राप्य **रथारूढोधनुर्धरश्चाभूत्** शस्त्रास्त्रैः सज्जितः स्यन्दने स्थितोऽभूत् ॥

यः पार्थः केवलं मनोराज्यं कुर्वन् कमण्डलुसहायो द्वारकामगच्छत् सैव कृष्णप्रासादात् शस्त्रास्त्रवाहनयुक्तो महारथी बभूव इति भावः अनुष्टुब्छन्दः ।।।५१।।

तदन्यदुर्वारमिमं तनूजं कन्याहृतेर्वारयताद्बिडौजाः ।।
इतीवभीतायदुदेवदारकाः स्वाक्रोशशब्दं दिवमेव निन्युः । ५२।।

अन्वयः—कन्याहृतेः बिडौजाः तदन्यदुर्वारम् इमं तनूजं वारयतात् इतीव भीताः यदुदेवदारकाः स्वाक्रोशशब्दं दिवम् एव निन्युः ।।

व्याख्या—तदन्य इति ॥ कन्याहृतेः कन्याया हृतिरपहरणं तस्याः। सुभद्राया अपहरणात् । **बिडौजाः** इन्द्रः । **तदन्यदुर्वारम्** तस्मात् बिडौजसः अन्यः तदन्यः, तदन्यो दुर्वारोऽनिवार्यस्तम् । यं निवारयितुं प्रतिरोद्धुमिन्द्रादन्योऽसमर्थ इत्यर्थः । **इमं तनूजं** पुत्रं । **वारयतात्** निवारयतु । **इतीव भीता यदुदेवदारकाः स्वाक्रोशशब्दं दिवमेवनिन्युः** । इन्द्र इमं रभसं पुत्रं कन्यापहरणात् निवारयतु, एवमेवेच्छयाकिमु भीतियुक्ताः यदुराजपुत्रा निजविलापरवं स्वर्गमेव निन्युः । वारयतात् इति विध्यर्थे लोट् ।

यदुकुमारकाः तारस्वरेण निजविलापं स्वर्गं नीत्वा कन्यापहरणात् स्वपुत्रम् अर्जुनं निवारयितुम् इन्द्रमाह्वयन्तीव इति उत्प्रेक्षा ।। उत्प्रेक्षालङ्कारः । उपजाति वृत्तम् ।।५२।।

रथाश्वनागं बत यं विजेतुं पुरश्चकाराद्भुतविक्रमो यत् ।।
तदेव तं प्रीणयितुं सदारं रामोर्पयत्कृष्णगृहीतपादः ।।५३।।

अन्वयः—अद्भुतविक्रमः रामः यं विजेतु यत् रथाश्वनागं पुरश्चकार, कृष्णगृहीतपादः तं प्रीणयितु तदेव सदारम् अर्पयत् ।।

व्याख्या—रथाश्वनागमिति ॥ अद्भुतविक्रमः अद्भुत आश्चर्यकारको विक्रमः शौर्यं यस्य सः । **रामो** बलरामः । **यं पार्थं विजेतुं** । **यत् रथाश्वनागम्** । एतेषां द्वन्द्व एकवत् । रथाश्वगजानां सैन्यं **पुरश्चकार** अग्रेप्रासारयत्

नगराद् बहिर्युद्धायाऽग्रे चकार इत्यर्थः। **कृष्णगृहीतपादः** कृष्णेन गृहीतौ पादौ यस्य सः। श्रीकृष्णेन पादाभिवन्दनपूर्वकं सम्प्रार्थितः स एव बलरामः **तम् अर्जुनं प्रीणयितुं** प्रसन्नं कर्तुम्। **तदेव** तत् रथाश्वनागमेव यौतकरूपेण **सदारम् अर्पयत्** दारैः सहितं सदारं सस्त्रीकम्। कन्या सुभद्रासहितम् अर्जुनं अर्पयत्॥ उपजातिवृत्तम्॥५३॥

सच्चेतःप्रतिहर्तृरूपमनघं स्वाङ्कस्थभूतां पुरी-
मुन्मुच्यागत मात्मतुल्यमुनिभिः संवीत मीशं श्रियः॥
ज्योतिष्टोमयुजाविवालयबहिःशालां विशालां श्रितं
सर्वस्वं परिपूज्य भूसुरपती प्रत्यर्पयामासतुः॥५४॥

अन्वयः—ज्योतिष्टोमयुजौ इव भूसुरपती, आलयबहिः विशालां शालां श्रितं, सच्चेतःप्रतिहर्तृरूपम्, अनघम्, स्वाङ्कस्थभूतां पुरीम् उन्मुच्यागतम्, आत्मतुल्यमुनिभिः संवीतम्, श्रियः ईशं परिपूज्य, सर्वस्वं प्रत्यर्पयामासतुः॥

व्याख्या—सच्चेत इति॥ श्रीकृष्णस्य मिथिलागमनं तत्र बहुलाश्वश्रुतदेवकृतसत्कारं वर्णयति। **ज्योतिष्टोमयुजौ इव** ज्योतिष्टोमं युञ्जाते इति ज्योतिष्टोमयुजौ ज्योतिष्टोमाध्वरे प्रवृत्तौ इव। यथा ज्योतिष्टोमयज्ञकर्ता सर्वस्वदानं करोति तद्वत् इमौ **भूसुरपती** भूसुरश्च भूपतिश्च भूसुरपती। 'द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते' इति एकशेषः। भूसुरो मिथिलायां श्रुतदेवनामा द्विजश्रेष्ठः। भूपतिर्बहुलाश्वनामा मिथिलाधीशः। एतौ उभौ। **आलयबहिर्विशालां शालां स्थितम्** गृहाद्बहिर्विशालमन्दिरे स्थितम्। **सच्चेतःप्रतिहर्तृरूपम्** सच्चेतसः प्रतिहर्तृरूपं यस्य स तम्। सद्हृदयाकर्षणकारिस्वरूपिणम्। **अनघं** निर्दोषम्। **स्वाङ्कस्थभूतां पुरीम् उन्मुच्यागतम्**। स्वाङ्के तिष्ठति या सा स्वाङ्कस्था, 'सुपिस्थः' इत्यनेन कः प्रत्ययः। स्वाङ्कस्था भवतीति स्वाङ्कस्थभूता क्तः प्रत्ययः। निजद्वारकापुरीं त्यक्त्वा मिथिलेष्वागतम्। **आत्मतुल्यमुनिभिः** आत्मनः तुल्यैर्मुनिभिः। ब्रह्मणो भेदरहितैर्ब्रह्मीभूतैः ऋषिभिः **संवीतं** परिवेष्टितम्। एतादृशं **श्रिय ईशं** लक्ष्मीपतिं श्रीकृष्णम्। **परिपूज्य सर्वस्वं प्रत्यर्पयामासतुः** तस्मै श्रीकृष्णाय सर्वस्वं ददतुः। ज्योतिष्टोमयज्ञकर्ताराविव॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥५४॥

कोटितिग्मगु महाधिकदीप्तं स्प्रष्टुमर्हति न यद्धि न मस्तु॥
दुर्वचं श्रुतिगिरापि कथं वा वस्तुनिस्तुलमदः स्तुतमस्तु॥५५॥

अन्वय:—मस्तु कोटितिग्मगु महाधिकदीप्तं स्प्रष्टुं हि न अर्हति, यत् श्रुतिगिरापि दुर्वचं अदः निस्तुलं वस्तु कथं वा स्तुतं न अस्तु ?॥

व्याख्या—कोटितिग्मगु इति ॥ मस्तु मण्डम्, दधिभवम्। सद्य उत्थितं नवनीतमित्यर्थः। 'मण्डं दधिभवं मस्तु।' इत्यमरः। **कोटितिग्मगु** कोटितिग्मा अतिप्रखरा गावो रश्मयो यस्य तत् कोटितिग्मगु। "स्वर्गेषुपशु-वाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः। कोटितिग्मगु इति 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन 'गो' इति ओंकारस्य ह्रस्वः उकार एव 'एच इग् ह्रस्वादेशे' इत्यनेन तथा 'स्थानेन्तरतमः' इति स्थानसादृश्यात्। अव्ययी-भावश्चेत्यनेन अव्ययत्वं नपुंसकत्वं च। **महाधिकदीप्तम्।** 'आन्महतः-समानाधिकरणजातीययोः' इत्यनेन महत आकारोऽन्तादेशः। अत्यन्तपरितप्त-मित्यर्थः। **स्प्रष्टुं न अर्हति** स्पर्शं कर्तुं न शक्नोति। यथा अनन्तरश्मिभिः प्रदीप्तं प्रखरं सूर्यातपं स्पर्शं कर्तुं सम्मुखे स्थातुं सद्यउत्थितं मृदुतमं नवनीतं न शक्नोति एवमेव तत् निर्गुणं निराकारं महद्वस्तु परब्रह्मापि स्तुतिभिः स्प्रष्टुं न अर्हति। पुन**र्यत्** ब्रह्म **श्रुतिगिरापि** श्रुतेर्गीः श्रुतिगीः तया। वेदवचनेनापि। **दुर्वचं** दुःखेन वक्तुं शक्यम्। खल् प्रत्ययः। कष्टेन वर्णनीयम्। यद्ब्रह्म वेदैरपि साकल्येन वर्णितु-मशक्यमित्यर्थः। **अद निस्तुलं वस्तु** एतादृक् तत् निस्तुलं नास्ति तुला उपमानं सादृश्यं यस्य तत्, निस्तुलं वस्तु यस्य वस्तुनः उपमानं नास्ति, अनुपमेयं तत् **कथं वा स्तुतं न अस्तु** तन्महद्वस्तु यत् वेदैरपि 'नेति नेति' इति निषेधरूपेण वचनेन वर्णितं तत् कथं स्तुतं स्तवनीयं न अस्तु। तत् ब्रह्म अवश्यमेव स्तवनीयमित्यर्थः॥ स्वागता वृत्तम्॥५५॥

यस्योदग्रान्यदेवेतरवरपटुता सस्मरे न स्मरारे—
र्येनावश्यं वृकेणापकृतिपरतया कल्मषाग्नौ हुतस्य ॥
कारुण्याच्छ्रीधरेण श्रितबटुतनुषा तस्य निश्वाससङ्घैः
श्रान्त्युद्भूतैस्तदीयैर्हिमगिरिसदृशं भस्म न स्मापि शिष्टम्॥५६॥

अन्वय:—अपकृतिपरतया येन वृकेण, यस्य स्मरारेः उदग्रान्य-देवेतरवरपटुता अवश्यं न सस्मरे। कारुण्यात् श्रितबटुतनुषा श्रीधरेण, कल्मषाग्नौ हुतस्य तस्य हिमगिरिसदृशं भस्म अपि श्रान्त्युद्भूतैः तदीयैः निश्वाससङ्घैः न शिष्टं स्म॥

व्याख्या—यस्येति ॥ वृकासुरस्य वधवर्णनम्। **अपकृतिपरतया** अपकृति-रपकारः तस्यामेव परता संलग्नता तया। अपकारध्येयदृष्टिना। **येन वृकेण**

वृकासुरेण भस्मासुरेण वा। **यस्य स्मरारेः** शंकरस्य। **उदग्रान्यदेवेतरवरपटुता** उदग्रा तीव्रा, अन्यदेवेभ्य इतरा अन्या, या वरपटुता वरदानकुशलता सा। वरदाने उदारता इत्यर्थः। **अवश्यं न सस्मरे** आशुतोषत्वात् शङ्करः शीघ्रं तुष्यति, अभिलषितं च ददाति एतादृशं कामशत्रोः शङ्करस्य वरदानमाहात्म्यं वृकासुरो न सस्मार, अपि तु वरदानसामर्थ्यात् तमेव भस्मीकर्तुमधावत्। ततः **कारुण्यात्** शम्भोरुपरि दयाभावात्। **श्रितबटुतनुना** श्रितो धृतो बटोर्द्विजापत्यस्य तनुर्येन स तेन। बटुरूपेण **श्रीधरेण**। **कल्मषाग्नौ हुतस्य** कल्मषं पापमेवाग्निः तस्मिन्। दग्धस्य। स्वपापाग्निना दग्धस्य। भस्मीकरणं प्राप्तवरदानहस्तं स्वस्यैव शिरसि संधारणाय श्रीधरेण तं वृकं प्रचोदितत्वादिति भावः। **तस्य** वृकस्य **हिमगिरिसदृशं** हिमालयतुल्यं बहुलमित्यर्थः। **भस्म अपि श्रान्त्युद्भूतैः** श्रान्त्या क्लान्त्या उद्भूतैरुत्थितैः। **तदीयैः** तस्य वृकस्यैव भवैः तदीयैः। **निश्वाससङ्घैर्निश्वासफूत्कारैर्न शिष्टं स्म** शेषं नावर्तयत्। हरेः कारुण्यात् तस्य क्लान्तस्य निश्वासवायुना तस्य भस्मीभूतस्य भस्मापि शेषं न वर्तते स्म इत्यर्थः तं निःशेषं नाशयामास इति भावः॥ स्रग्धरा वृत्तम्॥५६॥

अभ्यन्तरे स्वहृदयस्य विमर्दखिन्नं
पादाम्बुजद्वयमवेक्ष्य विभुर्द्विजानाम्॥
एकं तयोर्भृगुपदाहतिकैतवेन
श्रीवत्सकौस्तुभरमासहचारि चक्रे॥५७॥

अन्वयः—विभुः द्विजानां पादाम्बुजद्वय स्वहृदयस्य अभ्यन्तरे विमर्दखिन्नम् अवेक्ष्य, भृगुपदाहतिकैतवेन तयोः एकं श्रीवत्सकौस्तुभरमासहचारि चक्रे॥

व्याख्या—अभ्यन्तर इति॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये को वै महान् इति जिज्ञासयागतेन भृगुऋषिणा विष्णोर्वक्षसि कृतं लत्ताप्रहारम् उत्प्रेक्षते कविः। **विभुः** श्रीपतिः। **द्विजानां** श्रेष्ठमुनीनां। **पादाम्बुजद्वयं** पादौ एव अम्बुजद्वयं तत्, चरणकमलद्वयम्। **स्वहृदयस्य अभ्यन्तरे** अन्तराले। **विमर्दखिन्नम् अवेक्ष्य** विमर्दात् परस्परसङ्घर्षात् खिन्नं पीड्यमानं, स्थलसङ्कोचात् खिन्नत्वं प्राप्तं निरीक्ष्य। **भृगुपदाहतिकैतवेन** भृगोर्भृगुऋषेः पदं भृगुपद् तेन आहतिः प्रहारः। भृगुपदाहतेः कैतवं व्याजं तेन। भृगुऋषेर्लत्ताप्रहारस्य मिषेण। **तयोरेकं** पदं **श्रीवत्सकौस्तुभरमासहचारि चक्रे** श्रीवत्सं प्रभोर्हृदयलांछनं, कौस्तुभं कौस्तुभमणिः, रमा लक्ष्मीः, एतैः सह चरति यत् तत् श्रीवत्सकौस्तुभरमासहचारि तत्। चक्रे कृतवान्। एतयोः सदृशं निजहृदयोपरिस्थानं तस्मै एकस्मै द्विजचरणाय भृगुपदाहतिव्याजेन दत्तवान् इति उत्प्रेक्षा॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥५७॥

द्वार्वत्यामेककाले विहितशरमहापञ्जरः कञ्जरम्य–
श्रीशाङ्घ्रिद्वन्द्वरीढाचरणपरतया विप्रपुत्रोपलब्धौ ।।
पार्थो ज्यार्थोद्यतोपि श्रितविभुचरणाम्भोजयुग्मो यदाभूत्
सर्वस्माद्भूमरूपं परमपि स तदा दृष्टवान्पूर्णकामः ।।५८।।

अन्वयः—द्वार्वत्याम् एककाले विप्रपुत्रोपलब्धौ विहितशरमहापञ्जरः कञ्जरम्यश्रीशाङ्घ्रिद्वन्द्वरीढाचरणपरतया पार्थः ज्यार्थोद्यतोपि (अपूर्णकामः इति शेषः) यदा श्रितविभुचरणाम्भोजयुग्मः तदा स पूर्णकामः अभूत् । अपि सर्वस्मात् परं भूमरूपं दृष्टवान् ।।

व्याख्या—द्वार्वत्यामिति ।। द्विजपुत्रस्य मरणाद्रक्षणे अर्जुनस्य असमर्थतां तथा मृतपुत्रस्य प्रापणं च वर्णयति । **द्वार्वत्यामेककाले** एकदा द्वारकायाम् । **विप्रपुत्रोपलब्धौ** विप्रपुत्रस्य उपलब्धिः प्रापणं तस्मिन्, द्विजपुत्रस्य मरणाद्रक्षणे । **विहितशरमहापञ्जरः** विहितं कृतं शराणां बाणानां महापञ्जरं विशालं कठिनं च पञ्जरं येन सः । द्विजपुत्ररक्षणाय नानास्त्रयोजितैः शरैर्निरुद्धसूतिकागारं शरपञ्जरं येन निर्मितम् इत्यर्थः । एतादृशः स पार्थः । **कञ्जरम्यश्रीशाङ्घ्रिद्वन्द्वरीढाचरणपरतया**—कञ्जं कमलम् इव रम्यम् । कञ्जरम्यस्य श्रीशाङ्घ्रिद्वन्द्वस्य, प्रभोश्चरणयुगलस्य, रीढा अवज्ञा अनादरः, तस्या आचरणे परता (भावे तल् स्त्रियाम्) संलग्नता तया । 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमरः । श्रीकृष्णचरणविमुखस्वाभिमानदर्पिताचरणेन । **ज्यार्थोद्यतोऽपि** ज्यायाः प्रत्यञ्चाया अर्थः प्रयोजनं तस्मिन् उद्यत उद्युक्तो ज्यार्थोद्यतः, शस्त्रास्त्रैः शरसंधाने उद्युक्तोपि अपूर्णकामोऽभूत् । विप्रपुत्रस्य प्राणरक्षणे असमर्थोऽभूत् इत्यर्थः । **यदा श्रितविभुचरणाम्भोजयुग्मः** श्रितं चरणाम्भोजयुग्मं येन सः । यदा प्रभुचरणयुगलस्य शरणं गतः **तदा स पूर्णकामः अभूत्** । पूर्णः कामो यस्य स पूर्णकामः पूर्णमनोरथः । मृतविप्रपुत्रप्रापणे सफलोऽभूत् । **अपि** न केवलमिदम् अन्यदपि यत् । **सर्वस्मात् परं भूमरूपं दृष्टवान्** सर्वदेवताया अपि श्रेष्ठं महतो महीयांसं रूपं भूमानम् अखण्डब्रह्माण्डमयं विश्वरूपं च सोऽर्जुनो ददर्श ।। स्रग्धरावृत्तम् ।।५८।।

सापेक्षं भोग्यजातं सकलमपि निराकुर्वतीनां परेशे
संसक्तानां श्रुतीनामथ च मृगदृशां भीष्मकन्याग्रिमाणाम् ।।
साम्येप्येको विशेषो यदिह शुकमुनेः संस्तुतिः पूर्विकाणां
विद्वन्मान्याः परासां पुनरनुवदति स्मावमान्या गिरोपि ।।५९

अन्वयः—सकलमपि सापेक्षं भोग्यजातं निराकुर्वतीनां परेशे ससक्तानां श्रुतीनाम् । अथ च सकलमपि सापेक्षं भोग्यजातं परेशे संसक्तानां भीष्मकन्याग्रिमाणां सुदृशां साम्येपि, इह एकः विशेषः, यत् पूर्विकाणां गिरः विद्वन्मान्याः, परासां गिरः अवमान्याः अपि, शुकमुनेः संस्तुतिः पुनः अनुवदति स्म ॥

व्याख्या—सापेक्षमिति ॥ सकलमपि सापेक्षं भोग्यजातम् यद्यत् सुखात्मकम् उपभोग्यवस्तु तत् सर्वं सापेक्षम् इच्छाभूतमपि । **निराकुर्वतीनां** निराकरणं निरसनम् । 'परमात्मा इति न इति न' इति सर्वस्मादेव विषयात् परमात्मनोऽलिप्तत्वं निदर्शयन्तीनां **श्रुतीनां** वेदानामपि । परमात्मनो निर्गुणत्वादिति भावः । **परेशे संसक्तानाम्** यद्यपि परमात्मनो निर्गुणस्वरूपेण वर्णनं कुर्वतीनां श्रुतीनां तदपि **परेशे** परमात्मनि **संसक्तानां** । ससक्तम् अव्यवहितं, लिप्तत्वम् । परमात्मन्याश्रितानां वेदानाम् । **अथ च परेशे संसक्तानां भीष्मकन्याग्रिमाणां सुदृशाम्** परेशे परमात्मनि श्रीकृष्णे लिप्तानां भक्तिमार्गेण सेवामाचरन्तीनां रुक्मिणीप्रमुखानां स्त्रीणां सर्वं भोग्यजातं वस्तु सुखमयम् इच्छाभूतम् । सगुणोपासनत्वात् । **साम्ये अपि** अस्मिन् वेदानां कृष्णस्त्रीणां च ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य निर्गुणसगुणोपासनायाः साम्ये सादृश्येऽपि । **इह एको विशेषः** एकं महत्वम्, **यत् पूर्विकाणां** श्रुतीनां **गिरः** कथनं **विद्वन्मान्याः**, वेदानां कथनं विद्वद्भिरनुमोदितम् । परं च **परासां गिरोऽवमान्या अपि** कृष्णस्त्रीणां कथनं विद्वद्भिरवमानितं तदपि **शुकमुनेः संस्तुतिः पुनरनुवदति स्म** कृष्णस्त्रीणां सगुणोपासनायुक्तो भक्तियोगः शुकाचार्येण पुनःपुनः कथितोऽनुमोदित इत्यर्थः ॥ स्रग्धरा छन्दः ॥५९॥

भङ्गादध्वरकर्मणो वनशुचेः पानाद्गुरोरात्मजा–
दानाद्दैत्यवधाद्व्रतिस्वजनकाहृत्याश्च वात्याहृतेः ॥
भृत्यार्त्या युधि मोहनान्नवसुहृद्वत्सानुकृत्याः पुरा
बन्धुं शेषमृते जयत्युपदिशामाशापतीन्मापतिः ॥६०॥

अन्वयः—पुरा मापतिः (बन्धुं शेषम् ऋते उपदिशाम् आशापतीन् जयति) (यथा) १ अध्वरकर्मणः भङ्गात् । २ वनशुचेः पानात् । ३ गुरोः आत्मजादानात् । ४ दैत्यवधात् । ५ व्रतिस्वजनकाहृत्याः । ६ वात्याहृतेः । ७ भृत्यार्त्याः । ८ युधि मोहनात् । ९ नवसुहृद्वत्सानुकृत्याः, बन्धुं शेषम् ऋते उपदिशाम् आशापतीन् जयति ॥

व्याख्या—भङ्गादिति ॥ पुरा मापतिर्लक्ष्मीपतिः श्रीकृष्णो भ्रातरं बलरामं अजित्वा अन्य नवदिक्पालान् पूर्वमेव जयति स्म । तद्यथाः—

१ **अध्वरकर्मणो भङ्गात्** इन्द्रयागध्वंसाद् गोवर्धनग्रहणेन प्राचीपतिम् इन्द्रं जयति स्म ।

२ **वनशुचे**र्दावाग्नेः **पानात्** आग्नेयीपतिम् अग्निं जयति स्म ।

३ **गुरोरात्मजादानात्** गुरोः सन्दीपनस्य मृतपुत्रं यमादपहरणादवाचीपतिं यमं जयति स्म ।

४ **दैत्यवधात्** नैर्ऋतवधात्, राक्षसवधात्, नैर्ऋतीपति नैर्ऋतं जयति स्म ।

५ **व्रतिस्वजनकाहृत्याः** व्रतमस्ति यस्य स व्रती । व्रती स्वजनको व्रतिस्वजनकः तस्य आहृतिः प्रापणं तस्याः । व्रतेर्नन्दस्य वरुणालयाद्विमुक्त्याः प्रतीचीपतिं वरुणं जयति स्म ।

६ **वात्याहतेः** वात्याया हतिर्हननं तस्याः । वात्याया मरुतः तृणभ्रमस्य वधाद् वायवीपतिं वायुं जयति स्म ।

७ **भृत्यार्त्याः** भृत्यस्य आर्तिर्दैन्यं तस्याः । सेवकजनस्य दैन्यापहरणात् उदीचिपतिं कुबेरं जयति स्म । याचकेभ्यः प्रचुरधनदानेन धनदं जयति इति भावः ।

८ **युधि मोहनात्** श्रीकृष्णबाणासुरयुद्धे मोहनास्त्रप्रक्षेपणेन शङ्करस्य विजृम्भणाद् ईशानीपतिं ईश्वरं शङ्करं जयति स्म ।

९ **नवसुहृद्वत्सानुकृत्याः** नवं नवीनं सुहृदो वत्सस्य अनुकृतिः तस्याः । नवीन सुहृद्वोवत्ससृजनात् उर्ध्वाधिपतिं ब्रह्माणं जयति स्म ।

किन्तु अधराधिपतिम् अनन्तं **शेषं ऋते** विना । बन्धुभावात् शेषं नागाधिपतिं बलरामं न जयति स्म । ज्येष्ठभ्रातुर्मानं रक्षति स्मेति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६०॥

श्रीशुकाभ्युदितभागवताख्यं पक्वमन्नमतिमिष्टरसाढ्यम् ॥
स्वाददा तु रसिकस्य जिघृक्षोर्व्यञ्जनाकृतिरियं कृतिरास्ताम् ॥६१॥

अन्वयः—श्रीशुकाभ्युदितभागवताख्यम् अतिमिष्टरसाढ्यं पक्व-मन्नं रसिकस्य जिघृक्षोः इयं कृतिः व्यञ्जनाकृतिः स्वाददा आस्ताम् ॥

व्याख्या—श्रीशुकाभ्युदितमिति ॥ श्रीशुकाभ्युदितभागवताख्यं श्रीशुकेनाभ्युदितमाख्यातं भागवतम् इति आख्या नाम यस्य तत् । श्रीशुकाचार्येणा-ख्यातमिदं भागवतनामग्रन्थात्मकं हरिचरित्रम् । **अतिमिष्टरसाढ्यम्** अतिमिष्टं च तत् रसाढ्यं च अतिमिष्टरसाढ्यं **पक्वमन्नम्** । पक्वान्नमिवातिस्वादुरसैः परिपूर्णम् ।

रसिकस्य जिघृक्षोः 'रस' आस्वादनस्नेहनयोः । रस्यन्ते इति रसाः, कषायो-मधुरो लवणः कटुस्तिक्ताम्लश्चैते षड्रसाः । रसान् आस्वादयतीति रसिकः इति ठन् । तस्य रसिकस्य । रसास्वादकस्य । जिघृक्षोः 'ग्रह' उपादाने तस्मात् सन् इच्छायाम् । ग्रहीतुम् इच्छति जिघृक्षति तस्मात् उः प्रत्ययः, जिघृक्षुः तस्य जिघृक्षोः, आस्वादितुमिच्छोः । **इयं कृतिः** इयं मम काव्यरूपाकृतिः । **व्यञ्जनाकृतिः** व्यञ्जनमिव आकृति र्यस्याः सा व्यञ्जनाकृतिः । यथा सुमधुरसेवनेन जडत्वं प्राप्ताया जिह्वायाः कट्वाम्ललवणादिव्यञ्जनैः रुच्युत्पादनं भवति तद्वत् श्रीशुकाभ्युदिता-तिमिष्टभागवतरससेवने इयं मम काव्यरूपाकृतिर्व्यञ्जनरूपेण रसिकस्य तु **स्वादुदा आस्ताम्** आस्वादवर्धिनी महारसदात्री भवतु ।। स्वागता वृत्तम् ।।६१।।

युक्तिप्रयुक्तिघटितं मृदुलाक्षरं वा–
लङ्कारपूर्णमथवाद्भुतवृत्तक वा ।।
एकैकपद्यमिह सत्कविभिर्विभाव्यं
न व्यर्थसम्भृतपदं न विसङ्गतं वा ।।६२।

अन्वयः—इह एकैकपद्यं मृदुलाक्षरम् । वा अलङ्कारपूर्णम् । वा अद्भुतवृत्तकम्, युक्तिप्रयुक्तिघटितम् । इह व्यर्थसम्भृतपदं न, वा विसङ्गतं न, सत्कविभिः विभाव्यम् ।।

व्याख्या—युक्तीति ॥ इह अस्मिन् काव्ये । **एकैकपद्यं** प्रत्येकश्लोकः । **मृदुलाक्षरं** मृदुलानि अक्षराणि यस्मिन् तत् मृदुलाक्षरम् । श्रुतिमधुरसौम्यवर्ण-मयम् । अथवा मृदुलं च अक्षरं च यत् तत् मृदुलाक्षरम् । 'कूटस्थोक्षर उच्यते ।' अत्र प्रयुक्तं वर्णं मृदुलं किन्तु कूटार्थेन च सम्भृतम् । अथवा मृदु लुनातीति मृदुलः 'लूञ् छेदने' । कर्णकटुरित्यर्थः । यत्रकुत्र कर्णकटुवर्णमपि सम्भृतम् । **अलङ्कारपूर्णम्** काव्यस्य शब्दार्थमयं यत् आभूषणं तेन एकैकपद्यमिह पूर्णतया घटितम् । **पुनः अद्भुत-वृत्तकम्** अद्भुतं वृत्तम् अद्भुतवृत्तम्–अद्भुतवृत्तं यस्मिन् तत् अद्भुत-वृत्तकम् । 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन बहुव्रीहेः कप् । यद् वृत्तं साधारणतयान्यकवीनां कृतौ न दृष्टं तदद्भुतम् । यानि यानि वृत्तानि सत्कविभिः स्वकाव्ये प्रयुक्तानि तानि तु इह प्रयुक्तान्येव किन्तु तेषामितराणि विचित्राण्यपि मयात्र संयोजितानि । पुनः **युक्तिप्रयुक्तिघटितं** युक्तिप्रयुक्तिभिर्घटितम्, यथायोग्य स्थाने यथायोग्य समये क्रियासम्बन्धलक्षणहेतुभिर्विरचितं तस्मात् **इह व्यर्थसम्भृतपदं न** अस्मिन् काव्ये

क्रियासम्बन्धलक्षणादिहेतुविरहितम्, आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिरहितं, **न** किमपि पदं संङ्कलितम्। तथैव **न विसङ्गतं** किमपि पदम् अन्योन्यसम्बन्धविरहितं तथा कथाभागक्रमरहितं च न प्रयुक्तम्। **सत्कविभिः विभाव्यं** तत् कोविदैर्बोद्धव्यम्॥ वसन्ततिलकं वृत्तम्॥६२॥

क्वचिद्विस्तृतं क्वापि संक्षिप्तमेव
स्फुटं कुत्रचिद्यत्र कुत्रास्फुटं च॥
चरित्रं हृषीकेशसम्बन्धि रम्यं
सुधीभिश्चिरं गाङ्गवारीव सेव्यम्॥६३॥

अन्वयः—हृषीकेशसम्बन्धि रम्यं चरित्रं, क्वचित् विस्तृतं, क्वापि सक्षिप्तमेव, कुत्रचित् स्फुटं, यत्र कुत्र अस्फुटं च; तत् सुधीभिः गाङ्गवारीव चिरं सेव्यम्॥

व्याख्या—क्वचिदिति॥ हृषीकेशसम्बन्धि श्रीकृष्णस्य सम्बन्धितं यत् हृद्यं मनोहरं **चरित्रं** श्रीशुकाचार्येण भागवतग्रन्थे ग्रथितं तदत्र **क्वचित् विस्तारेण कुत्रचित्संक्षेपेण** वर्णितम्। तत्तु पुनः कुत्रापि स्पष्टतया यत्रकुत्रापि अस्पष्टतया वर्णितम्, तत् विद्वद्भिर्गङ्गाजलमिव चिरं सेव्यम् इति प्रार्थना॥ भुजङ्गप्रयातं वृत्तम्॥६३॥

श्रीमद्रमारमणरामतनूभवस्य
श्रीमद्गणेशपदसारसषट्पदस्य
ढुण्ढेरिदं कविवरस्य सुकाव्यमेतत्
सुव्यञ्जनाख्यमरविन्ददृशो मुदेऽस्तु॥६४॥

व्याख्या—श्रीमदिति॥ मातुः रमायाः रमणो रमारमणः। रमारमणो रामः स एव पिता रामचन्द्रः। श्रीमान् रमारमणरामः श्रीमद्रमारमणरामः तस्य तनूभवः पुत्रः, स्वयं कविर्ढुण्ढिः तस्य **श्रीमद्रमारमणरामतनूभवस्य**। श्रीमान् गणेशो भगवान् गजाननः तत्स्वरूपो ज्येष्ठभ्राता गणपतिः तस्य पदसारसयोश्चरणकमलयोः षट्पदो भ्रमरः तस्य **श्रीमद्गणेशपदसारसषट्पदस्य**। **ढुण्ढेः कविवरस्य** ढुण्ढिराजनाम्नः कविश्रेष्ठस्य। **इदं सुव्यञ्जनाख्यं सुकाव्यम्** एतत् सुव्यञ्जनमिति आख्या नाम यस्य तत्। इदं सुव्यञ्जनाभिधं सुन्दरं काव्यम्। **अरविन्ददृशः** अरविन्दं कमलम् इव दृक् यस्य स अरविन्ददृक् तस्य। **मुदे** मोदाय **अस्तु**। भगवते श्रीकृष्णायैव समर्पितं तेन स प्रीतो भवतु। इति ग्रन्थस्य श्रीकृष्णकमलचरणे समर्पणम्॥ वसन्ततिलका वृत्तम्॥६४॥

अनेन प्रीयतां देवी दन्तासुरनिर्बाहिणी ।।
श्रीमद्योगेश्वरीमाता ह्यस्माकं कुलदेवता ।।६५।।

देवी दन्तासुरनिर्बाहिणी दन्तासुरस्यवधकर्त्री **अस्माकं** वत्सगोत्रान्तर्गतकाळे कुलोत्पन्नानां **कुलदेवता माता श्रीमद्योगेश्वरी अनेन** मम अनेन भागवतव्यञ्जनेन काव्येन **प्रीयतां** सन्तुष्टा भवतु इति प्रार्थना ।।६५।। अनुष्टुप् छन्दः ।।

इति श्रीमता वत्सगोत्रान्तर्गतेन काळेकुलोत्पन्नेन श्रीढुण्ढिराजरामचन्द्रशास्त्रिण कविवरेण विरचितस्य भागवतव्यञ्जनस्य सप्तमोल्लासः । तस्यैव कविवरस्य पौत्राभ्य गोविन्दकाशीनाथशर्मभ्यां कृताया व्यञ्जनसुबोधिनीव्याख्यायाः सप्तमोल्लासः ।।

।। समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।।

परिशिष्टम्

पत्रम् ४ श्लोक ४ : 'हितं (अहितं च) वेत्ता कथं भवेदित्यत्र' 'न लोकाव्यय-निष्ठाखलर्थतृनाम्' इत्यनेन एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् 'कर्ता कटान्' इतिवत्।

पत्रम् १०, श्लोक १२ : उदयिष्यति इति 'उदयति' विततोभ्रवैरश्मिरज्जाविति माघः इतिवत्।

पत्रम् १४, श्लोक १८ : अन्वयः— मधुपः स्वसुः प्रथम (पुत्रं) विजित्यापि न अवधीत् बत सुरमुनिः तदिदम् अकर्म कथं वा ऐधयत (यतः स तस्याः) षट् शिशून् स्वहृदयगर्भगान् सहजरिपून अवधीत्। अथवा बुधाः क्षितिं परीक्ष्य उचितं वपन्ति ।। एवमन्वयं ग्रहीत्वा व्याख्यामनुसरेत् ।।

पत्रम् २१, श्लोक २८ : ऊढशरोत्करापि ऊढः धृतः स्वीकृतो वा शराणां जलानाम् उत्करः राशिः यया सा ऊढशरोत्करा। 'स्यान्निकायः पुञ्जराशीतूत्करः कूटमस्त्रियाम्'। 'पचाद्यच्'।

पत्रम् ४०, श्लोक ८ : अल्पितजगत्त्रयतृष्णक् अल्पिताः स्तोकत्वं नीताः जगत्त्रयस्य तृष्णजः लुब्धाः येन सः। अथवा अल्पितं जगत्त्रय यया सा अल्पितजगत्त्रयी (व्रजभूरित्यर्थः) तस्याः तृष्णक् लोलुपः।

पत्रम् ४१, श्लोक १० : 'अभ्रत्विट्विद्विट्देहरोचिः' इति एकं पदं। अभ्रत्विट् मेघकान्तिः तस्याः विद्विट् द्वेषयुक्तम् अर्थात् स्पर्धमानं देहरोचिः शरीरकान्तिः यस्य सः।

पत्रम् ५१, श्लोक २५ : सिततनूजनुषा अथ च सितः बद्धः तनूजनुः पुत्रः यया सा। तया।

पत्रम् ७४, श्लोक ५६ : विफलीकृतसत्सुपर्णम् अथ च (सन्ति शोभनानि सुपर्णानि दलानि (पत्राणि) यस्य स सत्सुपर्णः वृक्ष इत्यर्थः) विफलीकृतः फलरहितकृतः सत्सुपर्णः, वृक्षः येन स विफलीकृतसत्सुपर्णः तम्। एतादृशं सप्तजिह्वं दवाग्निम् ।। **आश्रयाशम्** अथच आश्रयः यमुनाह्रदेनिवास एव आशयोऽभिप्रायो यस्य स तम्। एतादृशं कालियनागम् ।। **प्राज्यागमम्** प्राज्यः प्रचुरः आगमः आगमनं यस्य स तम्। एतादृशं तरस्विनं गरुडम्।

अथ च प्रकृष्टम् आज्यं घृतं प्राज्यम् । प्राज्येन घृतेन आगम. वृद्धि. यस्य स तम् । एतादृश पावकम् ॥

पत्रम् ७५, श्लोक ५७ : अथच **द्विजसंगतेन** ब्राह्मणसंगतेन । 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीदिति श्रुतिः' । **नक्षत्रयुक्तेन** अथ च न क्षत्रयुक्तेन अर्थात् यन्मुखात् क्षत्रः क्षत्रियवर्णो न जातः तेन मुखेन । **गतार्यभासा**–अथ च गता अर्यस्य वैश्यवर्णस्य भाः कान्तिः अर्थात् उत्पत्तिः यस्मात् स तेन । यन्मुखाद्वैश्यवर्णो न जातस्तेन मुखेन, स्वाननेन **अमुना** श्रीकृष्णेन चित्रभानुः संयोजितः।

पत्रम् ८३, श्लोक ७१ : पक्षे **अमूः गोप्यः व्यूढमध्यस्थभावं स्वं स्वं नेत्रं कृष्णनेत्रद्वयेन साकं वव्रुः** । व्यूढः धृतः मध्यस्थस्य (मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः । सुपिस्थः इत्यनेन कः प्रत्ययः) अर्थात् वृक्षस्य मध्यपर्यन्त गतस्य भावः स्थितिः आश्रयो वा यत्र तत् व्यूढमध्यस्थभावं तत् । अर्थात् कदबवृक्षस्य मध्यपर्यन्त स्थितं, स्व स्वं नेत्र निज निजं वस्त्रम् अंशुकम् 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । कृष्णनेत्रद्वयेन साकं वव्रुः अर्थात् वृक्षमध्यात् श्रीकृष्णेन प्रक्षिप्तं निजं निज वस्त्र तस्य ईक्षणेन सहितं प्राप्तवत्यः ।

पत्रम् ९६, श्लोकः ३ पंक्ति २७ : मधुरमध्यापियदरम् इत्यत्र '**मधुरमध्यापिपदरम्**' इत्यैव सुपाठम् । अस्मिन् पाठे स एवार्थः । अर्थात् द्रुतमातनोत् । मूलहस्तलिखितपुस्तके पकारयकारयोर्लेखनसाम्या'दपियदिति' ग्रहण प्रामादिकम् । **अपिपदिति** 'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः इत्यस्मात् ण्यन्तात् अधि + इ + इ = 'अधि + ऐ + इ' इति स्थिते 'क्रीङ्जीना णौ' इत्यनेन आत्वम् । अधि + आ + इ तत· पुक् = अधि + आपि मनाद्यन्तत्वाद् धातुत्वम् । लुङ् विवक्षायाम् अधि + आपि + ति 'च्लिलुङि' ततः 'णिश्रिद्रुस्रु'... इत्यादिना 'चङ्' = अधि + आपि + अ + ति इति स्थिते अभ्यासकार्यम् 'अजादेर्द्वितीयस्य' अधि आपिपि + अ + ति । 'णेरनिटि' इत्यनेन णेर्लोपः = अधि आपिप् + अ + ति । 'आडजादीनाम्' 'आटश्च' 'इतश्च' अध्यापिपत् । धातूनामनेकार्थत्वात् आतनोदित्यर्थः।

पत्रम् १०६, श्लोकः १५ : **अपूर्वश्रीधामातिगतिरुधामादृतगिराम्** आदृत**गिराम्** आदृताः स्वीकृता गिरो याभिस्ताः तासाम् । प्रभोरदृश्यत्वात्दुःखेन वक्तुमीक्षितुं च समर्थानाम् । बहुजल्पन्तीनामित्यर्थः । अर्थात् प्रभोः श्रीकृष्णस्याकस्मात् (सहसा) अदृश्यमानेन कोलाहलपूर्वकं परस्परभाषमाणानां गोपीनामिति भावः ।

पत्रम् ११०, श्लोकः २१ : भल्लीभिः साकम् अथ च भल्ली, भल्लः शस्त्रविशेषः। भल्लीभिः तीक्ष्णशस्त्रसदृशीभिः अर्थात् निजहावभावादिविशिष्टशृंगार-चेष्टाभिः पुरुषमनसां कृन्तनकारिणीभिः गोपिभिः सह स श्रीकृष्णः रास-मतनोत् इति भावः।

पत्रम् ११४, पंक्ति १४ : मनोरथ एव पथातिगः तस्मिन् सौख्यलुब्धाः।

पत्रम् १२२, श्लोकः ४० : व्याख्या : सुधामयम्—स्वर्गपक्षे अमृतमयम्। यत्र सुधा अमृत वर्तते। **नन्दनरत्नरम्यम्**—पक्षे नन्दननाम्ना उपवनेन तथा रत्नादिभिः रम्य मनोहरम्। **निष्कुटगाप्सरोभिः सम्राजितम्** पक्षे निष्कुटे उपवने गच्छन्तीति निष्कुटगाः ता एव अप्सरसः स्ववेंश्याः ताभिः, सम्राजितं सुशोभितम्। **अतिपुण्यो गुरुः** बृहस्पतिः। यथा देवगुरुः बृहस्पतिः स्वर्गे इन्द्रगृहं गच्छति तद्वदयं भूस्थ गुरुः अक्रूरः नन्दगृहमगात्।

पत्रम् १२८, पंक्ति ४ : तदूर्मितः परिचिताहम्पूर्विकासंभ्रमाः तस्याः यमुनायाः ऊर्मिः तरंगः तस्मात् तसिः। यमुनाप्रवाहतरङ्गात्। परिचिताहम्पूर्विका-संभ्रमाः, परिचितः ज्ञातः। अह पूर्वमहपूर्वं यस्मिन् कर्मणि यासा ताः, अहम्पूर्विकाः। परिचितः यमुनाप्रवाहतरङ्गाद् ज्ञातः अहंपूर्विकायाः संभ्रमः त्वरा यासां ताः।

पत्रम् १२८, पंक्ति २१ षण्ढतिलिताः षण्ढतिल इव आचरिताः षण्ढतिलिताः आचारे क्विप्।

पत्रम् १४५, पंक्ति २४ : अशेषलाल्यं ललईप्सायाम् ललते इति ललः ललस्य भावः लाल्यम्। गुणवचन...इत्यादिना ष्यञ्।

पत्रम् १९२, श्लोकः २९ : अन्वयः—द्व्यङ्गुलान्तरपिचण्डमण्डले सन्निवेशं लब्धुमिव भर्गभर्जिततनुः आत्मभूः भवेहया अनयोः हृदन्तरम् अध्यतिष्ठत्। अयं अन्वयं गृहीत्वा व्याख्यामनुसरेत्।

भर्गभर्जिततनुः भर्गेण शङ्करेण भर्जिता दग्धा तनुर्देहो यस्य सः। **आत्मभूः** आत्मनि स्वान्ते भवतीति आत्मभूः। मदनः कामः। **भवेहया** भवस्य ईहा तया। पुनरपि जन्मेच्छया।

पत्रम् २२६, पंक्ति ८ : निगूढकामान् अथ च निगूढः गुप्तरूपेण स्थितः कामः मदनः प्रद्युम्नः येषु ते, तान्।

पत्रम् २३८। अथ च **मण्यभावैकहेतोः कृष्णवर्त्मानुषङ्गात् ननु विपुलतरम् अन्तस्तापं विदृण्वन्** = मण्यभावैकहेतोः मणेरभाव इति एक एव हेतुः।

वह्निसंयुक्ते इन्धनादौ सत्यपि मणिसंयोगे दाहो न जायते, तद्रहितेन तु जायते। अतः मणिसमवाये दाहशक्तिर्नश्यति। तस्मादत्र मण्यभावदशायां कृष्णवर्त्मानुषगात् अर्थात् दावाग्ने. ससर्गात् स शतधन्वा **विपुलतरं** भूरि मुखवैवर्ण्यादि भावान् प्रदर्शयन्नित्यर्थः।

पत्रम् २४२, पंक्ति १ · अपूर्वलब्धः लब्धम् अपूर्व सुखं येन स अपूर्वलब्धः। सुखादित्वात् परानिष्ठा। आकृति गणोऽयम्।

पत्रम् २४२, पंक्ति १९ : सत्सामुद्रिकचिह्नसूचितमिलत्सप्तान्यमुख्याङ्गनादृक्पातान् • इव सत्सामुद्रिकचिह्नैः अङ्गोपाङ्गेषु शुभलक्षणै सूचिताः दर्शिताः ये सप्तान्यमुख्याङ्गनादृक्पाता· सप्तेतरप्रधानस्त्रियां दृष्टिक्षेपा· तान् इव।

पत्रम् २५१, पंक्ति १ : अथ च हे सुमुखि **व्यजनं** इद तालवृन्तक **न उररीकुरु** न स्वीकुरु।

पत्रम् २५२, पंक्तिः २ : तन्नर्मवाग्विकलचित्तनिवासहेतोर्भृशं विषण्णः सा नर्मवाक् परिहासवाणी तन्नर्मवाक् (द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च इत्यमरः)। तया विकल दुःखित चित्त, तस्मिन् निवासः (श्रीकृष्णस्य स्थितिरित्यर्थः) तस्य हेतुः तस्मात्। तत्परिहासवचनजनितव्याकुलस्वान्ते श्रीकृष्णस्य निवासहेतोः। स्वयमपि भृश विषण्णोऽतिदु.खितः श्रीकृष्णः।

पत्रम् २६१, श्लोकः ६० : व्यश्वे विशिष्टा अश्वा. यस्य स व्यश्वः तस्मिन्। विशेषेण योग्यतासहिते बाणासुरे। एवं **विरथे विसूते** तथा **विकार्मुकशरे।** कार्मुक कर्मणि समर्थम्) विशिष्टौ कार्मुकशरौ यस स विकार्मुकशरः तस्मिन्। तथा विगता. अश्वाः यस्य स व्यश्वः तस्मिन् व्यश्वे बाणासुरे। एवं सर्वत्र।

पत्रम् २६१, श्लोकः ६१ : अन्वयः—तदा 'एतं कुटिलमपि समितेः विमुञ्च' इत्यर्थसंसूचने नूनं मुक्तकचां प्रायः दिग्वसनां·········बहु नो मेने मुक्ताः विमुक्ताः स्वतन्त्रीकृताः कचाः केशाः यया सा, ताम्। यथा मया एते कुटिलकचा. विमुक्ताः तद्वत् त्वमपि एत कुटिलं बाणासुरं त्यज, इत्यभिप्रायं सदर्शनाय मुक्तकचामिति शब्दप्रयोगस्य भावः। अपत्यपरिग्रहाम् अपत्यस्य बाणासुरस्य परिग्रहः आदानं रक्षणं वा यस्या सा, अपत्यपरिग्रहा ताम्।

पत्रम् २६७, श्लोक ७० : अन्वयः—यदा सा शमनस्वसा निभृतरतये आहूतापि नोपसृता तदा रभसात् दूराकृष्टा हलधरं प्रति आवेशात् उद्गलज्जल-

शुद्धिपत्रम्

प्रकाशकस्य निवेदने

अशुद्धम्	शुद्धम्
प्रयततां	प्रयतमानाना
सहाय्यं	साहाय्यं

प्रस्तावनायाम् शुद्धिपत्रम्

कवेर्जन्मकालः	कवेर्जन्मकालस्य
यत् विजितम्	यो विजितः
परिणयनामान	परिणयनामक
प्रकुर्वाणो	प्रकुर्वाणे
पञ्चषः	पञ्चषाः
पुत्रो	पुत्रः
तृतीयो	तृतीयः
मनस्याधिष्ठाय	मनस्यधिष्ठाय
श्रीकृष्णो	श्रीकृष्णः

भागवतव्यंजने शुद्धिपत्रम्

चेंतना	चेतना
प्रक्षेपयन्तम्	प्रक्षिपन्तम्
स योगभद्राख्यः	तत् योगभद्राख्यम्
रक्षयन्ति	रक्षन्ति
सुधामिव	सुधेव
अमृतमिव	अमृतेनेव
नीयमानमित्यर्थं,	नयन्तमित्यर्थः
नयनैः	नयनानां
गोपवधूपरिचितवनमालम्	गोपवधूना मालाभिः परिचितम्
विनाशितुं	विनाशयितुं
श्रेष्ठतमं	श्रेष्ठं

वेणिका सपदि स्वयं रसप्रदा बभूव । इति मनसः चित्रं भवति । इति अन्वय ग्रहीत्वा व्याख्यामनुसरेत् ।

पत्रम् २७०, पंक्ति १९ : प्रलयहेतुं प्रलयः कल्पान्तः, हेतुः कारणम् । प्रलयस्य हेतुः यस्याः सा ताम् ।

पत्रम् २८२, श्लोकः १७ : 'गिरामृतेन' इति एकं पदम् । गिरा वाणी एव अमृतं गिरामृतं तेन ।

पत्रम् २८५, पंक्ति २९ : यागविध्वंसनहेतौ अथ च बलेः बलवतः जरासंधस्य भ्रंशने पतनहेतौ ।

पत्रम् २९३, पंक्ति ७ : श्रितशात्रवाणां विरामः अथ च श्रिताः समुपागताः शात्रवाः शत्रवः तेषाम् । विरामः विनाशकारी । समुपागतानां शत्रूणां विनाशकारीत्यर्थः ।

पत्रम् २९४, पंक्ति २९ : शतजनुर्दुष्कर्मडिम्भग्रहः शतं जनूषि तेषां दुष्कर्माणि पापानि तान्येव डिम्भाः बालकाः तेषां ग्रहो ग्राहो विनाशकारी ग्रहः ।

पत्रम् ३०९, पंक्ति ६ : श्रितबटुतनुषा इत्यत्र तनुस् इति सान्तं क्लीबम् । 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उणादिसूत्रेण उसिर्नित् स्यात् । 'स्यात्तनुस्तनुषासार्धं धनुषा च धनु विदुः' इति विश्वः । 'श्रितबटुतनुना' इत्यपि सुचारु पाठः ।

नागपुरम् १०–१२–६५

डॉ. गोविन्द जयकृष्ण काळे

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	१५	गच्छन्तीना	कृष्ण प्रति गच्छन्तीनां
६	३	काव्यरसग्रहणाय	काव्यरसग्ररणम्
८	६	संनिधेरिदं	सन्निधेर्भावः
८	१०	कथमस्ति	कीदृशी अस्ति
८	२५	अदिति	अदितिः
९	६	कन्यां प्रति	कन्यायै
,,	९	युद्धाय	युद्धस्य
,,	१२	मोदयितान्	मोदयिता
१०	२	भेत्री	भेत्री (सर्वत्र)
१०	१७	प्रोझ्झित्य	प्रोज्झित्य (सर्वत्र)
११	६	अनुगच्छन्	अनुगच्छतः
११	९	सन्मार्गमेव	सन्मार्गेणैव
११	९	मनुष्ययोनिप्राप्तः	प्राप्तमनुष्ययोनिः
११	१०	सुष्ठु गुणान्	सुगुणान्
११	१२	विशेषात्	विशेषेण
१२	८	द्विषदां	द्विषतां
१२	१२	अस्मिन्	अस्मात्
१२	१३	तं प्रति	तत् प्रति
१२	१३	लसत् इच्छतो	लसन् इष्टो
१२	१४	स्वर्गगमनार्थमेव	स्वर्गगमनमेव
१२	२०	तमेवासि	अनिष्टं विलोपयतु (delete)
१३	७	गच्छाममीति	गच्छामीति
,,	२९	एवमेव द्यह	एवमेव यद्यहं
१४	४	स्वहृदयगर्मगानपि	स्वहृदयगर्भगानपि
१५	५	संपद्यमानेन	सपद्यमानः
,,	७	मन्यन्ती	मन्यमाना
१६	७	तस्य इव गौरा	स इव गौरी
१७	३	वर्षायां इति	वर्षासु इति
१८	७	अर्धरात्रावभवत्	अर्धरात्रेऽभवत्
,,	७	कलात्मर्केन	कलात्मकेन
२१	१२	कृञोहेतु...ट प्रत्ययः	अनिष्टं विलोपयतु। (delete परिशिष्टं पश्यतु

शुद्धिपत्रम्

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४	१३	एष्यतो भविष्यतो	एष्यन् भविष्यन्
२५	७	गर्ह्यमेव	गर्ह्य एव
२६	४	तेन	तस्य
२७	५	लाभरूपिकाष्ठ	लाभरूपकाष्ठ
,,	८	चोज्झितेन	चोज्झितेन (सर्वत्र)
,,	२१	पदपाथे	पदपथे
२९	१३	नच्छन्नपि	गच्छन्नपि
,,	२७	विस्मृता क्षुधाया वेला	विस्मृता क्षुधः क्षुधाया वेल.
,,	२८	क्रोधितः	क्रुद्धः
३०	२२	देविदेवाश्च	देवीदेवाश्च
,,	२४	व्रजौकसैः	व्रजौकोभिः
३१	१३	स्ववस्त्रोपान्तेन	स्ववस्त्रोपान्तेन
३२	२१	तं प्रभुं	तस्य प्रभोः
३२	२२	द्वितीयाश्रिता···द्वितीया	नेष्टं विलोपयतु (delete)
३३	११	झंझावातः	वेगवती
,,	१७	कूलंकषा नदी तस्या	कूलंकषः विनाशकारी, अगाधः तस्य
,,	१८	'कूलंकषा···सरस्वती' इत्यमरः नेष्ट विलोपयतु। (delete)	
३३	१८	प्रेरयत्	प्रैरयत्
,,	२०	कुर्वाणमप्यसौ	कुर्वाणस्याप्यसौ
३४	७	कपलना	कल्पना
,,	१८	गोष्ठाने	गोस्थाने
३६	२४	सिचितां	सिक्तां (सर्वत्र)
३७	३	गोपोग्रामेषु भूरिषु	अनिष्टं विलोपयतु (delete)
,,	२३	आवाहन्	आवहन्
३८	३	पदभ्यां	पद्भ्यां
३९	११	कल्पनगमेरुमणिः	ऊढकल्पनगमेरुमणिः
,,	२५	जगत्रय	जगत्त्रय (सर्वत्र)
४०	४	तृष्णा वांच्छा	तृष्णजः लुब्धाः। परिशिष्टं पश्यतु
४१	५	विद्विट्देहरोचिः अभ्रत्विट्	अभ्रत्विट्विद्विट्देहरोचिः (एकं पदं) परिशिष्टं पश्यतु

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४३	७	बग्धे	बन्धे
,,	९	साम्यत्वं	साम्य (सर्वत्र)
,,	१२	साम्यताभाव	समताभावं (सर्वत्र)
,,	१६	कोमल त्वें	कोमलत्वे स्वातंत्र्ये च
,,	१६	सादृश्याभावता	सादृश्याभावः
,,	१७	साम्यताप्रापणेन	समताप्रापणेन
,,	२५	कस्मिन्नेवसमये	क्वचित् समये
४४	२	सञ्झरौ	सज्झरौ (सर्वत्र)
,,	३	मन्थती	मथ्नती (सर्वत्र)
,,	१६	गोर्विकार	गोर्विकारः
,,	१७	दुग्धविकार तत्	दुग्धविकारः तस्य
,,	१८	पदेशे	प्रदेशे
,,	२०	बर्हिर्निर्यत्पयसा	बहिर्निर्यत्पयसा
४५	१५	दृषदा	दृषदः
,,	२१	भृङ्क्ते	भुङ्क्ते
,,	२८	अक्षरद्वयनाम्ना	अक्षरद्वयेन
४६	१६	धृतकरयष्टिका	करधृतयष्टिका
,,	१७	प्रपतन्तौ पदौ	प्रपतती पदे
,,	२०	रूदतः	रुदतः
४८	६	अथच दम्ना उपायेषु . . स्ववशमानयत्	विलोपयतु नेष्टम् (delete)
४८	२८	अन्नच्चयसिद्धये	अन्नचयसिद्धये
५०	१४	संगृह्यमानमिव	संगृह्यमाणमिव (सर्वत्र)
,,	२२/२३	णेर्विभाषा . . . वास्यात्	विलोपयतु नेष्टम् (delete)
,,	२३	यत् संश्रयात्	यस्य संश्रयात्
,,	२४	द्वितीयाश्रितातीत . . . इत्यनेन द्वितीया	विलोपयतु नेष्टम्
५१	१८	सुखे	मुखे
५२	१४	इटिति	झटिति
,,	२०	पुनरपश्यत्	पुनरदर्शयत्
५३	१६	नो	न (सर्वत्र)
५५	८	आगस्य	आगत्य
,,	१०	व्यग्रमेव	व्यग्र एव

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	१८	अय गतौ अयते	इ गतौ अयति
५६	१४	हृदयं	हृदयाय
,,	१५	श्रितमाश्रितं	श्रित आश्रितः
,,	२८	इत्यनेन ठञ्	इत्यनेन ठक्
,,	२८	ऐकान्तिकत्वम्	ऐकान्तिकत्वस्य
५८	१७	दाह्यमानो	दह्यमानो
,,	२८	ध्रृव	ध्रुव
५९	१२	वेदोक्तं	वेदोक्तम–
६२	११	औचितम्	औचित्यम्
,,	१२	भावे अण् अण्णन्तत्वात्	विलोपयतु नेष्टं । भावे ष्यञ् षित्वात् ङीष्
६३	११	अमृतसदृशप्राशिता-द्वितीयवस्तूनां	अद्वितीयवस्तुप्राशितामृताना
,,	१८	संज्ञायां भृतृ. . .दमः इत्यनेन खच् खचिमुम्	विलोपयतु । निपातनात् मुम्
६७	२८	आवागमनेन	गमनागमनेन
७०	२०	वयसां	सवयसां (सर्वत्र)
७१	१६	गाः पातु	गाः पाति
७२	६	प्रति	विलोपयतु (delete)
७८	१९	अपितु	प्रणतोऽहम् । अस्मीत्यहमर्थे (अव्ययम्)
८०	२५	इगुपधज्ञाप्रीकिर. कः' इत्यनेन कः	विलोपयतु । पचाद्यच्
८०	२६	मृडं शंकर	मृडस्य शंकरस्य
८१	१	अनेकपवित्रनदीभिः	अनेकपवित्रजलैः
८१	४	यसां ताः	विलोपयतु (delete)
८१	५	यासु	यासां
८२	७	पुनीतान्	पवित्राणि करोति
८३	१२	शोभनाया अम्बाया	सत्याः शोभनायाः अम्बायाः
८३	२१	वर्षायारनंतरं	वर्षाया अनन्तरं
८४	१३	यास्सां	यासां
८४	१४	दुःखस्य अब्दोः	दुःखमेव अब्दो
८५	३	चौर्यत्वावलंबनापेक्षया	चौर्यावलम्बनापेक्षया

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८५	९	दिदिविभिक्षुः	दीदिविभिक्षुः
८८	७	गुढयन्	गूढयन्
९०	२३	अनल्पक्षयं	अनल्पकल्पक्षय
९१	८	यस्मिन् सत्	विलोपयतु (delete)
९२	१६	स्निग्धत्वस्य	स्निग्धस्य
९३	२०	तज्जनसानतं	तज्जनमानतं (सर्वत्र)
९३	३०	सानतम्	आनतम्
९५	१४	महद्भाग्यैः	महाभाग्यैः
९५	१५	व्रजस्त्रीभाग्य	व्रजस्त्रीभाग्यं
९५	१९	शरदर्तौ	शरदृतौ (सर्वत्र)
९६	१६	तस्येऽदम्	तस्येदम्
९६	२०	प्रत्युनुज्ञां	प्रत्यनुज्ञां
९६	२२	गुरूवत्	गुरुवत्
९६	२७	पियदरम्	पिपदरम् । परिशिष्टं पश्यतु ।
९८	६	रसयुगहपैः	रसयुगहयैः
९८	१५	समो	समौ
९८	२२	प्रजज्वाल	प्रज्वालयामास
९९	११	प्रतिरमणी	प्रत्येकारमणी
९९	२१	अपश्यतीभिः	अदृश्यमानाभिः
९९	२१	गच्छतीभिः	गच्छन्तीभिः (नुम् सर्वत्र)
१००	४	शङ्किताः	शङ्किता
१००	१७	कशपाशान्	केशपाशान्
१००	१८	साम्यादतोस्मिन्	साम्यादतस्मिन्
१००	२९	अभिवृद्ध्यर्थे	अभिविद्ध्यर्थे
१०२	१४	संनिधेर्भाव.	संनिधेरेव सान्निध्यम्
,,	१४/१५	इगताच्च लघुपूर्वात्...अञ्	विलोपयतु । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् इत्यनेन ष्यञ्
,,	३२	योजयत्यः	योजयन्त्यः
१०३	२	जानत्यः	जानन्त्यः
१०३	२२	रमयामास	अरमत
१०५	४	गौप्यः	गोप्यः
१०५	६	पाषाषादिमूर्त्तयः	पाषाणादिमूर्त्तयः

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०५	१२	नार्हत्वात्	नार्हन्ति
१०६	८	धामादृशगिरां	धामादृतगिरां
१०६	११	अदृशगिरां	आदृतगिरां (सर्वत्र) परिशिष्ट पश्यतु
१०६	२७	अन्धमूकमिवनिस्तब्धाः	परस्परभाषमाणाः कोलाहलं कुर्वत्यः
१०७	१९	करूणरसानुभवम्	करुणरसानुभवम्
१०८	४	सैत्पथयस्य	सत्पथस्य
१०८	१४	अङ्किते	प्रभावे
१०८	१७	कर्तरि षष्ठि	कर्मणि षष्ठी
१०८	१८	विशेषप्रकारं	विशेषप्रकारः
१०९	५	मथैव सह	मयैव सह
१०९	२३	अङ्किता	अधीनता
११०	११	तद्रुपतां	तद्रूपता
१११	१३	अहानि अहानि	अहनि अहनि
,,	२०	विजन्हु	विजह्रुः (सर्वत्र)
११२	१३	तेषां तेषां पत्नीनां	ताः ताः पत्नीः
,,	१४	शयनसंस्थितान्	शयनसंस्थिताः चक्रे
११४	१६	उद्भवाः	उद्भाविताः
११४	१८	पारम् अन्तं	पारः अन्तः
११५	५	निवसितानां	न्युषितानां
,,	२६	शोभनं......इति अण्	शोभनं भाग्यं यस्य स सुभाग्यः तस्य भावः सौभाग्यम् इति ष्यञ्।
११६	२१	सत् शोभनः	सन् शोभनः
११६	२६	मृत्यूभीत्या	मृत्युभीत्या
११७	७	कचा यस्य सः। इति णिनिः	कचाः संति यस्य सः। 'अतइनिठनौ' इत्यनेन इनिः।
११९	१३	ऽनिश्छयाप्रेरितः	ऽनिच्छया प्रेरितः
११९	२६	गोच्राः प्रत्यक्षोकृताः	गोचरः प्रत्यक्षीकृत
१२१	९	व्रजभुवं	व्रजभुवि
१२३	११	यदुत्पन्नं मनोविकारं तत्	यदुत्पन्नः मनोविकारः, तत्
१२३	१३	सोऽङ्कुरः	सोऽङ्कूरः
,,	१६	णिजन्तात्	णौ

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४	१४	विकारास्पदी	विकारास्पदीभूता
,,	१७	उदरभरणा एव	उदरभरणतत्परा एव
१२५	६	उदरभरणार्थजनस्य	उदरभरणार्थिजनस्य
,,	१४	विन्दुरिन्छुः	सनाशंसमिक्ष उः
,,	१७	शिशुमन्तौ	शिशू एव
,,	२०	सगुणामक्रूर	सगुणमक्रूरं
,,	२४	भवद्वेषी क्ररोपि	भवद्द्वेषी क्रूरोपि
१२६	१	क्षेमसौस्थादि	क्षेमसौस्थ्यादि
,,	२६	विलर्गलोपः	विसर्गलोपः
१२७	२०	हम्पूविका	हम्पूर्विका (सर्वत्र) परिशिष्ट पश्यतु
१२८	२१	हठं कृताः	हठं कृतवत्यः
१२८	२३।२४	षण्ढतिलस्य भावः	षण्ढतिल इव आचरिताः
		भावे तल् स्त्रियाम्	.षण्ढतिलिताः आचारे क्विप्
,,	,,	यैः	याभिः
१२८	२९	गीर्या	गीः
१२९	१३	यदोपमैव	यदुपमैव
,,	१४	प्रभोविरहोत्पादितः	प्रभोर्विरहः
१२९	१७	कृतोघातस्तव	कृताघातस्य तव
१३०	७	दुग्धेन	दुग्ध
१३१	१६	साकल्येन	साकल्यानि
१३२	२४	विलपन्तीर्गोपीर्निवारयितुमागतान् ।	विलपन्तीनां गोपीनां निवारणार्थमागतान्
१३३	११	साज्जन	साञ्जन (सर्वत्र)
१३४	९	रुदन्तीः	रुदतीः (सर्वत्र)
१३६	६	गोपाङ्गेनाः	गोपाङ्गनाः
,,	१२	रुदन्तीनां	रुदतीनां
१३७	३	कर्वन्त्यो	कुर्वत्यो
,,	२१	सन्त्यः	सव्यः
१३९	२३	रूपत्वेन	रूपेण
१४०	१८	गारसाढयैः	गोरसाढयैः
१४२	१०	युग्यम्	युग्मम्
,,	२१	भवेत्तां	भवेताम्

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४३	८	प्रसज्ज	प्रसज्य (सर्वत्र)
१४४	१४	चतसो	चेतसो
,,	२५	बिभ्रदूर्ध्वन्त्यधस्थं	बिभ्रदूर्ध्वन्त्वधःस्थं
१४५	१२	समुदितं समुद्भूत	समुदितः समुद्भूतः
,,	२६	इतिण्यत्	ष्यञ् प्रत्ययः। परिशिष्टं पश्यतु
१४६	१९	वरदातुमित्येवहेतु	तस्यै वरदानमित्येवहेतुः
१४७	२७	ग्रन्म्यो	ग्राम्यो
१४८	६	सप्तदिनस्य	सप्तदिनानां
१४९	२०	इयादेशः	एयादेशः
१५०	१७	इच्छितं	इष्टं
,,	१९	येन	यः
१५१	१२	दर्शितः	प्रदर्शकः (सर्वत्र) १४, १६, तथा २१ पंक्तिषु
१५२	२२	उषरभूमिः	ऊषरभूमिः
,,	२९	इत्यनेन भाक्	इत्यनेन 'ण्विः' प्रत्ययः
,,	३०	भुङ्क्ते	भजते
१५३	१६	रुदन्त्यः	रुदत्यः (सर्वत्र)
१५५	१	अपेत्ये,	अपत्ये
१५५	२	ब्रह्मोवादात्	ब्रह्मवादात्
१५५	४	ब्रह्मैव कारणं	ब्रह्मैव सृष्टेः कारणं
१५६	६	मोक्षं इच्छः	मोक्षम् इच्छुः
१५६	९	श्रीकृष्णस्य	श्रीकृष्णरूपिणी
,,	२९	प्रक्षेपितं	प्रक्षिप्तं
,,	२९	गृहीतुं	ग्रहीतुं
१५७	१६	या वारिधारा	यत् वारि तस्य धारा
,,	१८	मुमुदे	मोदयामास
१५८	२८	कारावासत्वात्	कारावासात्
१६२	२	चिरंजीवित्वं	चिरंजीवत्वेन
१६२	८	आनीतत्वेन	आनीतेनेति
१६४	८	इति व्यग्रितः	अस्य व्यग्रितम्
१६४	१९	पृष्टुं	प्रष्टु
१६५	२	आनतेः	आनत्याः

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धः
१६५	७	विन्दुरिच्छुः	सनाशंसभिक्ष उः
१६५	१६	श्रीमत्	श्रीमन् (सर्वत्र)
१६६	१०	तल्य	तस्य
१६६	२९	प्रकारस्य.	विलोपयतु नेष्टं (delete)
१६९	२३	कामाभिलषितं	अभिलषितकामं
१६९	२७	विचरत्सु	विचरन्तीनां
१६९	२७	अस्मत्	अस्माकम्
१७०	१२	रमस्य	रमस्व
१७०	२५	निमीलितक्ष्णां	निमीलिताक्षिणीनां
१७०	२८	तत्	नेष्टं विलोपयतु
१७१	२	प्रदर्शितमनोभिप्राय इत्यर्थः	प्रदर्शितमनोभिप्रायमित्यर्थः
१७२	२२	अन्धकुले	अन्धककुले
१७२	२३	सुचेतः	सुचेताः
१७३	३	वैचित्र्यवीर्यँ	वैचित्रवीर्य
१७५	३	भविष्यत् उदयाम्	भविष्यदुदयाम्
१७५	७	आगरनिमेन······सौन्दर्येण	विलोपयतु
१७५	११	भविष्यत्······उदयांचक्रे	भविष्यदुदयामिति एकं पदं भविष्यन् आगमिष्यन् उदयो निर्माणं यस्याः सा। ताम् इति एवं भविष्यति नूनं निश्चयेन
१७५	१२	अय गतौ···आम्	विलोपयतु। (delete)
१७७	९	स्वपञ्चशाखेन	निजकरशाखया
१७८	९	हेतुरासित्	हेतुरासीत्
१७८	१४	उद्गता उन्नता······तस्य	विलोपयतु। उद्गते ग्रीवे ययोः तौ उद्ग्रीवौ तयोः भावः उद्ग्रीवता
१७८	२१	प्रतिभाषणेन	प्रतिभाषणं
१८०	१	तस्मात् भावे क्तः	तस्मात् निष्ठा क्तः
१८०	२६	इच्छितं	इष्टं
१८१	२	क्षाप्तार्तं	क्षतार्तं
१८२	२७	समुद्भूतं हेतुरूपं···खेदमिति	समुदभूतः हेतुरूपः···खेद इतिभावः

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४	११	सर्वशत्त्या	सर्वशक्त्या
१८६	८	" 'अनश्च' इति सूत्रेण 'टच्' प्रत्ययः"	असंबद्धं विलोपयतु
१८६	१२	चंद्रिकामपि	चन्द्रिकयापि
१८७	२१	प्रक्षिप्तात्	युक्तात्
१८७	२२	त्रयाणां	तिसृणां
"	२४	परः	परं
"	२५	मृगयन्ति	मृगयन्ते
"	२८	स्वरूः	स्वरुः
१८८	१०	अपत्यं	अपत्ये
"	२१	भावे क्तः	कर्तरि क्तः
१८९	१२	णिनिः	इनिः
१९०	२२	भ्रमतीव	परिभ्रमतीव
१९१	१९	भारभूतं निरर्थक	भारभूतां निरर्थकां
१९३	१७		प्रेषयामास इति इष गतौ (दिवादिः)
१९४	७	सूचितु	सूचयितुं
"	१७	बहुविद् बहुधनं	बहुविद् प्राप्तबहुधनः
१९५	२	विचरेण	विचारेण
"	३	केशरर्चचितहृदये	कुंकुमर्चचितहृदये
१९५	५	अदर्शिताम्	आदर्शिताम्। आङ् अभिव्याप्तौ अर्थात् पूर्णतया दर्शिताम्
१९५	५	अपुरस्कृताम्	पुरस्कृताम्
"	८	स्वस्यैव मुखमिति भावः।	स्वस्य मुखमेव ब्राह्मण इति भावः। तथा हेतुमति च' इत्यनेन णिच्
"	२४	चेतसा	चेतसोः
१९६	२८	वायसोसङ्गे	वायसोत्सङ्गे
"	३०	हास्यास्पदी भवदिति	हास्यास्पदं भवेदिति
१९७	१५	प्रक्षेप्य	प्रक्षिप्य
"	१८	कर्तरि षष्ठी	कर्मणि षष्ठी
"	१८	प्राप्तवती अहम्	प्राप्तवती माम्

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९७	२४	अनाथकारुण्यपाथः सरित्	अनाथकारुण्यपाथःसरिद्राज (सर्वत्र)
,,	२६	राजनिद्रा	निद्रा (सर्वत्र)
,,	२८	तस्य सरित् नदी	तस्य सरिद्राजः समुद्रः
१९८	२०	सोत्कण्ठ्यम्	तिर्यक्कण्ठम्
१९९	२१	गृहीतु	गृहीतुं
२००	९	'हृदयस्य प्रियः'	विलोपयतु 'शरीरावयवाद्यत्'
२०१	१५	प्रचारः स्यन्दनो रीतिः	प्रचारःस्यन्दयो रीतिः
२०१	१९	तापदायका	तापदायिका
२०३	१४	विलम्बं	विलम्बः
२०४	२३	नन्दयन्तीनि	नन्दयन्ति
,,	२३	धूरनश्चक्रनेम्यादीनि ।	धूश्चक्रनेम्यादीनि
२०५	२२	चेदिषु भवः चैद्य	चेदीनां राजा चैद्यः । वृद्धेत्कोसलाजाद्राज् ञ्यङ् इत्यनेन ञ्यङ प्रत्ययः
२०५	२७	सा	अनिष्टं विलोपयतु
२०७	१५	यस्य	यस्याः
,,	२४	उत्कलमना	उत्कमना
२०८	७	'अनुदात्तोपदेश'...मलोपः	विलोपयतु डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः
२१०	४	इच्छितदोऽसौ	इष्टदोऽसौ
,,	१२	भूत्वा	न इष्टं विलोपयतु
२१३	११	रख्युन्	ख्युन्
२१५	१८	मुसलं	मुसलेन
२१५	२२	शोश्चिः	शोचिः
२१६	४	पुवत्कर्मधारय जातीय देशीयेषु ।	विलोपयतु 'स्त्रियाः पुंवत्भाषि ···प्रियादिषु'
२१७	१	उक्तः	संमता
२१७	६	स्वेच्छितसाधनं	स्वेच्छितसाधनेन
२१७	२८	तद्रूपं	एतद्रूपं
२१८	२१	हरणं कृत्वा	ग्रहीत्वा इत्यर्थः
२१८	२६	स्याधिपुद्वारमार्गे	स्याधिपूर्द्वारमार्गे
२१९	१	अधिपुद्वारमार्गे	अधिपूर्द्वारमार्गे (सर्वत्र)

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१९	७	पुरि इति......ह्रस्वत्वं च।	अधिपुरः द्वारमार्गे अधिपूर्द्वार-मार्गे 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनेन दीर्घः अथवा 'हलि '
२१९	९	प्रसार्यमाणस्य।	प्रसरतः
२२१	१	संयोगकृतस्य	कृतसंयोगस्य
,,	२	नीयमानस्य	नयमानस्य, नयतः
२२२	३	षष्ठतमोल्लासः	षष्ठ उल्लासः (सर्वत्र)
२२२	२०		अथ च महासंसार एव पाथोनिधिः तस्मिन्। संसाररूपे महासागरे इत्यर्थः
२२३	१६	वलवान् इत्यर्थ.	वलवत् इत्यर्थ.
२२४	१९	णिजन्तः	घञन्तः
,,	२०	'ऋदोरप्' इत्येनन अप्	नेष्टंविलोपयतु 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' इतिवार्तिकेन घञ्
२२५	२५	यस्य सः	नेष्टं विलोपयतु
२२६	२७	पुनरूक्तक्तां	पुनरुक्तता
२२७	८	वात्सल्येत्तर	वात्सल्येतर
,,	९	प्रगटं	प्रकटं
,,	१२	करोझ्झिता	करोज्झिता (सर्वत्र)
२२८	१०	....भावे क्तः	....कर्मणि क्तः
२२८	२५	जनः बभूवेति शेषः	जनैः बभूवेति शेषः
२२९	९	यत्	यक्
,,	१९	पविञ्चितम्। पवित्रितान्तःकरणैः।	पवित्रम् पवित्रान्तःकरणैः
२३०	२६	तस्मात् ईय सुन्	वृद्धशब्दात् ईयसुन्
२३१	१२	किन्दु	किन्तु
२३२	२४	रङ्गणे	रङ्गे (सर्वत्र)
,,	२५	विशदतामिव	विवरणं, भाष्यमिव
२३३	१५	श्रीकृष्णं	श्रीकृष्णाय
,,	१६/१७	स्वहृदयस्य आरामा...... सा एव	स्वहृदयमेव आराम उपवनं तस्मिन् अभिरामाकृतिः स एव श्रीरामः

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३४	३	भावे क्तः	गत्यर्थाकर्मक······ इत्यादिना कर्तरि क्तः
२३४	११	कतिपयसममयात्	कतिपयसमयात्
२३५	२१	इत्यनेन खः	इत्यनेन खश्
२३६	९/१०	आदृतम् आदरेण···तस्य	विलोपयतु । नेष्टम्
२३७	३	मुष्टिना पीडा यस्मिन्... मुष्टिपीडम्	विलोपयतु
,,	१०	अन्यपुरुषस्य	प्रथमपुरुषस्य
,,	१५	स्वः स्थले	स्वस्थले (सर्वत्र)
,,	२७	यस्य सः	येन सः
३८	६	स्वःस्थले	स्वस्थले
३९	१८	अक्ररसकाशात्	अक्रूरसकाशात्
,,	३०	उत्थानत्वं गतया	उत्थानं गतया
४०	६	यस्मिन् तत्	एषां समाहारः
,,	७	वहुव्रीह्यन्ते नपुंसकम्	विलोपयतु
४१	७/८	चेदीनां राजा चेदिराजः	चेदीनां राट् चेदिराट्
,,	८	राजाहः सखिभ्यष्टच् इत्यनेन टच्	विलोपयतु नेष्टम् ।
४२	१	ज्यातिष्टोमेन	ज्योतिष्टोमेन
,,	२१	सत्सामुद्रिकेति	ारिशिष्टं पश्यतु
,,	२५	निजसप्तभार्यायां	नेजसप्तभार्याणां
४२	३१	नागजिन्नृपस्य	ाग्निजिन्नृपस्य
४४	२२	शरणम् अर्थिन्यः	ारणस्य अर्थिन्यः
,,	२३	प्रार्थ्यमाना	ार्थयन्त्यः
,,	२८	मारहितेन जनेन	मारहितेन जनेन कृतं
४५	२७	भेदयित्वा	छेत्वा
४६	३	अरिसंपदमपहरणे	ारिसंपदामपहरणे
४७	८	यथा स्यात् तथा	विलोपयतु
२४७	१२	तत्	तं
२४७	२७	'कर्त्रोर्जीवपुरषयोर्नशिवहोः' 'कषादिषुयथा विध्यनुप्रयोगः'	विलोपयतु । 'उपमाने कर्मणि च

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४७	२८	नाशं नश्यति	नष्टः
,,	३१	या स्रक्ततिः ताः	याः स्रक्ततयः
२४९	२८	नष्ठं	नष्टं
२५०	२९	'ऊर्यादि च्विः'	विलोपयतु
२५१	१	वलयितं	(चलितं) कंपितं
,,	२	जातापमानितं	जातापमानं
२५२	२	• तन्नर्मवाग्विकलचित्त	परिशिष्टं पश्यतु
,,	६	येन स	यस्मिन् स
२५२	१०	हव्यवाहि	हव्यवाहे सर्वत्र
२५३	१८	हव्यवाट् 'वहश्च' इति ण्विः	विलोपयतु। हव्यवाहः 'कर्मण्यण्' इत्यनेन अण्। हव्यवाह इति अकारान्तः शब्दः।
,,	१९	मुखहव्यवाहि	मुखहव्यवाहे
२५४	१८/१९	त्रीणि विक्रमाणि पादन्यासानि	त्रयः विक्रमाः पादन्यासाः यस्य तनौ
,,	१९	त्रिपदा	त्रिपदेन
२५५	६	ऊषाभिधा	उषाभिधा। उषा इति ह्रस्वोकारः सर्वत्र
२५६	२५	इइं	इदं
२५७	५	किं न	किं नु
२५८	३/५	त्वरयामास	त्वरामकरोत् (सर्वत्र)
,,	१३	रक्तस्य पूः	रक्तस्य पूरः
,,	१३/१४	ऋक्पूरब्धू...अवयवः स्यात्।	विलोपयतु
२६०	१९/२०	हस्तस्यभाव...ताम्।	विगताः हस्ताः यस्मात् (यस्य) स विहस्तः (बाणासुरः) तस्य भावः विहस्तता ताम्।
,,	२३	याचयिष्यतो	याचिष्यतो
,,	३०	गुणरहितात्	गुणरहितत्वात्
२६१	१७	निहतात्	निहतत्वात्
,,	२३	अन्वयः व्याख्या	परिशिष्टं विलोकयतु श्लोक ६०, तथा ६१

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९४	२२	विकल्पेन	विकल्पेन रेफः
,,	२९		परिशिष्टं विलोकयतु
,,	३१	पापरूपी बालमारक	पापरूपिबालमारकग्रह
२९५	१५	तिष्ठन्तः...	अधिष्ठिताः
२९६	१९	निजद्वाभ्यां	निजस्य द्वाभ्यां
२९७	७	प्रत्युत्तरदाने	प्रत्युत्तरादाने
२९९	३	पूर्वकालोऽपरकालेन	पूर्वकालिकेनापरकालं (सर्वत्र)
,,	२४	'प्राग्घिताद्यत्'	विलोपयतु 'तस्मै हितम्'
,,	२५	ब्रह्मणः	ब्राह्मणस्य
,,	२६	साक्षात् ब्रह्म एव	साक्षात् ब्राह्मण एव
३००	१	प्रत्यक्षस्रग्धरा...	प्रत्यक्षस्रग्धरारूपं
३००	७	मूर्तिः	ब्राह्मणमूर्तिः
३०२	२	कसान्मृतपुत्रानानेतु	कंसेन मारितपुत्रानानेतुं
,,	२	करतलगतप्राप्तमिव	करतलगतमिव
,,	११	कंसात् षड्भिर्मृतैः	कंसेन षड्भिः मारितपुत्रैः
,,	१२	साकारैः	साकाराभिः
,,	२९	तां सङ्गतो	तया सङ्गतो
,,	३०	पुण्यसंपादितो	सम्पादितपुण्यः
,,	३१	निर्जिता या शुभद्राक्षा ताम्	निर्जिता शुभद्राक्षा यया सा, ताम्
३०३	१	विजितमधुरद्राक्षासदृशीं	विजितमधुरद्राक्षां
,,	२	भद्रात् अतीतैर्जनैः	भद्रम् अतीतैर्जनैः
,,	३	श्चरणौ	चरणौ
,,	२३	अनुमतिम् उदितः	अनुमतिमुदितः
,,	२९	सम्मतिं प्राप्तः	सम्मत्या मुदितः, समर्थनेन प्राप्तानन्दः
३०४	८	आदरातित्थ्यं	आदरातिथ्यं
,,	२१	विभूषणाद्रुद्गतं	विभूषणाद्रुद्गतः
,,	२७	हृतमनाः	हृतमनाः
३०६	९	प्रासादात्	प्रसादात्
,,	१६	तदन्यो दुर्वारो	तदन्येन दुर्वारो
३०७	१७	इति एकशेषः	विलोपयतु

पत्रम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०८	५	तत् कोटितिग्मगु	स कोटितिग्मगु. । कोटितिग्मगुश्चा सौ महाधिकदीप्तश्च तम् । कोटितिग्मगुमहाधिकदीप्तम् । अत्यन्त परितप्तं-सूर्यमित्यर्थः
,,	१६	अद	अदः
३०९	५	• वरदानसामर्थ्यात्	वरसामर्थ्यात्
,,	६	श्रितो धृतो	श्रितं धृतं
३०९	८/९	भस्मीकरणं...भावः	भस्मीकरणे प्राप्तवरोऽसौ वृकः निजहस्तं स्वस्यैव शिरसि स्थापनाय श्रीवरेण प्रचोदित इति भावः
,,	२७	पदं	पद्
,,	२९	प्रभोहृदयलांछनं	प्रभोर्हृदयलांछनं
३११	११	लिप्तत्वम्	लिप्तम्
३१२	९	व्रतेः	व्रतिनः
,,	१८	नवं नवीनं...तस्याः...	नवं सुहृद वत्सश्च नवसुहृवत्सौ तयोः अनुकृतिः तस्याः

रामनगर–नागपुरम्
दि. १०–१२–६५

डॉ. गोविन्द जयकृष्ण काळे